

НАУКОВА БІБЛІОТЕКА ОНУ імені І. І. МЕЧНИКОВА

*Університет – це зібрання
розумних людей
навколо гарної Бібліотеки*

Томас Карлейль

НАУКОВА БІБЛІОТЕКА ОНУ імені І. І. МЕЧНИКОВА

НАУКОВА БІБЛІОТЕКА ОНУ імені І. І. МЕЧНИКОВА

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ І. І. МЕЧНИКОВА

НАУКОВА БІБЛІОТЕКА

ДВА СТОЛІТТЯ СЛУЖІННЯ КНИЗІ

**Історія Наукової бібліотеки
Одеського національного університету
імені І. І. Мечникова,
1817–2017**

Одеса
ОНУ
2017

УДК 027.7:378.4(477.74-25)“1817/2017”

Д 22

Автори:

Алексєєнко М. В., Подрезова М. О., Полевщикова О. В., Пружина В. П., Самодурова В. В.

Автор вступ. статті та науковий редактор:

Коваль І. М., д-р політ. наук, проф., ректор Одеського національного університету імені І. І. Мечникова

Відповідальний редактор:

Подрезова М. О.

Бібліографічний редактор:

Мурашко О. С.

Рецензенти:

Гребцова І. С., д-р іст. наук, проф. кафедри нової та новітньої історії ОНУ імені І. І. Мечникова; Ковальчук Г. І., д-р іст. наук, проф., директор Інституту книгознавства Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського; Коцере В., д-р філол. наук, директор Академічної бібліотеки Латвійського університету.

Рекомендовано до друку вченою радою ОНУ імені І. І. Мечникова
Протокол № 9 от 30 травня 2017 р.

Д22 **Два століття служіння книзі.** Історія Наукової бібліотеки Одеського національного університету імені І. І. Мечникова, 1817–2017: [монографія] / М. В. Алексєєнко, М. О. Подрезова, О. В. Полевщикова, В. П. Пружина, В. В. Самодурова ; авт. вступ. ст. та наук. ред. І. М. Коваль ; відп. ред. М. О. Подрезова ; бібліогр. ред. О. С. Мурашко ; Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова, Наук. б-ка. – Одеса : ОНУ, 2017. – 292 с. : іл.

ISBN 978-617-689-211-3

В монографії, на основі архівних документів, спогадів та виданих джерел, розглядається історія виникнення, становлення та розвитку Наукової бібліотеки Одеського національного університету імені І. І. Мечникова; приділяється увага керівникам та відомим співробітникам бібліотеки, що відігравали важливу роль у її діяльності. Праця підготовлена з нагоди ювілею бібліотеки. За двохсотрічну історію кожний період накладав свій відбиток на стан її фондів, зміст роботи, інтереси читачів. Книга адресована фахівцям бібліотечної справи, співробітникам музеїв, архівів, краєзнавцям, науковцям та книголюбам.

УДК 027.7:378.4(477.74-25)“1817/2017”

© Алексєєнко М. В., Подрезова М. О., Полевщикова О. В., Пружина В. П., Самодурова В. В. (автори), 2017

© І. М. Коваль (авт. вступ. ст.), 2017

© Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, 2017

© Наукова бібліотека, 2017

ISBN 978-617-689-211-3

Зміст

Передмова. Зібрання дум та знань світиння (Коваль І. М.)	8
Розділ 1. Бібліотека Рішельєвського ліцею (1817–1865) (Алексєєнко М. В.)	
Глава 1. Джерела формування бібліотеки	12
Глава 2. Комплектування фонду та каталоги	13
Глава 3. Структура та організація роботи	36
Розділ 2. Бібліотека Новоросійського університету (1865–1920) (Самодурова В. В., Полевщикова О. В.)	
Глава 1. Формування фонду бібліотеки	55
Глава 2. Структура бібліотеки	76
Глава 3. Університет і бібліотека	82
Глава 4. Організація роботи та розміщення бібліотеки	87
Глава 5. Одеське бібліографічне товариство при Імп. Новоросійському університеті	119
Розділ 3. Бібліотека в період реформування вищої освіти (1920–1933) (Полевщикова О. В., Пружина В. П., Самодурова В. В.)	
Глава 1. Головна бібліотека вищої школи м. Одеси (1920–1923)	131
Глава 2. Центральна наукова бібліотека м. Одеси (1924–1930)	143
Глава 3. Одеська державна наукова бібліотека (1930–1933)	166
Розділ 4. Бібліотека Одеського державного університету в період 1933–1991 рр. (Пружина В. П., Самодурова В. В.)	
Глава 1. Бібліотека у довоєнний період (1933–1941)	179
Глава 2. Воєнні роки (1941–1945)	181
Глава 3. Наукова бібліотека Одеського державного університету імені І. І. Мечникова	187
Розділ 5. Університетська бібліотека в період незалежної України (1991–2017) (Подрезова М. О.)	205
Додатки	224
Перелік додатків	272
Іменний покажчик	273
Покажчик скорочень	284

Зібрання дум та знань світіння

2017 рік – ювілейний для Наукової бібліотеки Одеського національного університету імені І. І. Мечникова. Двісті років пройденого шляху – це життя, історія, праця, пам'ять. Бібліотека – це багатство університету, елемент, що зв'язує науку й освіту в університеті. Вона – джерело живої думки для науковців та студентів.

З електронного формуляру, з перших сторінок наукових праць і методичних видань, які будуть перегорнуті студентом у читальному залі, починається шлях молодого людини, яка прагне здобути якісну вищу освіту. І слід відзначити, що в історії Одеського національного університету імені І. І. Мечникова багато прикладів, коли той, хто приходив до бібліотеки шукати відповіді на актуальні питання, за певний час сам ставав автором видатних наукових трактатів, монографій, проектів, визнаних провідними вченими всього світу. Тому сутність бібліотеки треба розуміти не тільки як зібрання книг, рукописів та інших документів, але і як особливу в якісному відношенні освіту, де людина реалізує дедалі зростаючу кількість своїх культурних запитів.

Наукова бібліотека ОНУ імені І. І. Мечникова – одна з найстаріших та найбільших бібліотек України. Основні історичні віхи діяльності закладу – це шлях від Бібліотеки Рішельєвського ліцею до Бібліотеки Новоросійського університету, від Бібліотеки Новоросійського університету до Наукової бібліотеки Одеського державного університету і, нарешті, – до Наукової бібліотеки Одеського національного університету імені І. І. Мечникова.

Значний обсяг і наукова цінність фондів ставлять її в перші ряди вітчизняних бібліотек. Вона була організована у 1817 р. як бібліотека Рішельєвського ліцею, а після його перетворення у 1865 р. в Новоросійський університет ліцейська бібліотека увійшла до його складу як фундаментальна наукова бібліотека. Таким чином, вона стала структурним підрозділом першого на півдні країни вищого навчального закладу. Не можна переоцінити книжкове багатство, що впродовж століть ретельно зберігається у бібліотеці. На зорі свого існування більшою своєю частиною бібліотека збагачувалась колекціями книг, які дарували наукові, культурні заклади, а також різні приватні особи. Окрасою бібліотеки є всесвітньовідомі приватні книжкові зібрання графа О. Г. Строганова та майоратного дому Воронцових в Одесі. Протягом всього її існування до складу бібліотеки надійшло багато особистих книжкових зібрань, які належали видатним державним та громадським діячам, професорам Одеського університету, знавцям та любителям книжок.

Книгозбірня повною мірою розділила свою долю з долею країни та університету. Вона пройшла нелегкий шлях становлення радянської влади, воєн-

ного лихоліття і повоєнних років, відтворювала і повертала з небуття свої фонди, ставила й успішно розв'язувала нові завдання. Окреслимо лише деякі досягнення: за заслуги у формуванні фондів, їхньої значимості для культурного й наукового життя було надано статус науково-дослідної установи (1945), очолила Міську бібліотечну вузівська комісія, яку було створено для покращення роботи бібліотек вузів та середніх спеціальних закладів (1949), стала методичним центром для бібліотек вищих навчальних закладів Півдня України (1976).

У 1970–1980-ті рр. значно розширилася масова, інформаційна, наукова, методична та видавнича діяльність бібліотеки, на її базі були організовані та проведені науково-практичні конференції, різноманітні культурно-просвітницькі заходи. 1990-і – початок 2000-х рр. – це переломний період у роботі бібліотеки, який вимагав корекції її традиційних напрямків, а також постановки роботи в нових формах. Завдяки фінансовій підтримці керівництва університету, благодійних фондів і організацій Наукова бібліотека досить швидко досягла комп'ютеризації бібліотечних процесів і обслуговування. З кожним роком зростала роль бібліотеки у роботі університету, з приводу чого вона повинна була швидко реагувати на вимоги учбового та наукового процесів.

Наступаюча епоха електронної культури змінює усталені стереотипні відносини між читачем і бібліотекою як найдавнішого соціального інституту, який зберігає колективну пам'ять, сприяє передачі знання від покоління до покоління і надає доступ до накопичених інформаційних ресурсів. Наукова бібліотека ОНУ імені І. І. Мечникова сьогодні являє собою інформаційний центр забезпечення європейського рівня якості і змісту навчального процесу, освітньо-наукової діяльності університету. Вона постійно активізує науково-дослідну діяльність, опановує інноваційні методи роботи. Свідченням цього є багата палітра монографій, різноманітних інформаційних, бібліографічних та інших видань бібліотеки, змістовне наповнення сайту, ресурсні можливості та бібліотечно-інформаційні послуги. Як установа-фондоутримувач книжкових пам'яток, у 2002 р. бібліотека приєдналася до створення Державного реєстру книжкових пам'яток України – складової частини Державного реєстру національного культурного надбання. Університет ставить перед собою завдання зберегти той культурний, науковий, інтелектуальний потенціал, який містить бібліотека, зробити її цікавою, сучасною, корисною для кожного, хто працює чи навчається в Одеському національному університеті імені І. І. Мечникова.

Наукова бібліотека зустрічає свою знаменну дату технічно оснащеною, популярною й перспективною. Об'єднаний фонд книгозбірні на сьогодні нараховує близько 4 млн. примірників, щорічне надходження – близько 20 тис. примірників. Майже 30 тис. читачів щороку відвідують Наукову бібліотеку. Обслуговування читачів відбувається на 13 абонементів, у 14 читальних залах, 2 Інформаційних залах Інтернет та електронних документів та на веб-сайті. Бібліотека оснащена 138 комп'ютерами та 3 серверами. Функції Наукової бібліотеки сьогодні сягають далеко за межі звичайної традиційної бібліотечної діяльності. Це і наукометрична діяльність, й інформаційно-аналітичний

супровід науково-видавничої діяльності університету, і видавнича діяльність як видавця електронних видань, і надання консультацій з приводу видавничо-редакційної діяльності, і підвищення рівню академічної культури студентства, і просування бібліотеки в соціальних медіа тощо.

Сучасна Наукова бібліотека, долаючи ряд певних проблем комунікаційного, побутового і соціального характерів, є досить прогресивною системою, яка долучається до світу нових технологій, освоюється в сучасній соціально-культурній ситуації, грає одну з основних ролей в процесі формування повноцінної особистості, збагачуючись інноваційними технологіями і нововведенням в галузі освіти і науки.

Важко переоцінити ту роль, яку відіграє колектив бібліотеки, її фонд і послуги в розвитку університету, у навчально-виховному та науково-дослідному процесах. Для колективу книгозбірні важливими є наступність поколінь, прагнення зберігати традиції та примножувати їх. Завдячуючи невтомній праці співробітників, нині Наукова бібліотека Одеського національного університету імені І. І. Мечникова – znana і глибоко шанована колегами і читачами установа, що має багато прихильників і заслужений авторитет.

РОЗДІЛ 1

Бібліотека Рішельєвського ліцею (1817–1865)

Історія Наукової бібліотеки Одеського національного університету імені І. І. Мечникова починається від часів існування Рішельєвського ліцею. Заснування навчального закладу ліцейського типу в Одесі згідно указу російського імператора Олександра I від 2 (14) травня 1817 р. стало важливою подією в історії міста та всієї Південної України і зайвий раз підкреслило значення Одеси не тільки як торгового, але й культурного, освітнього та наукового центру Новоросійського краю тодішньої Російської імперії.

Новий навчальний заклад в Одесі, створений на основі Комерційної гімназії та Благородного інституту¹ при активному сприянні колишнього вже на той час градоначальника Одеси та губернатора Новоросійського краю Армана Емануеля дю Плессі, герцога де Рішельє (1766–1822), був названий на його честь².

Урочисте відкриття Рішельєвського ліцею відбулось 7 (19) січня 1818 р.³ Ліцей в Одесі отримав свій Статут і штат, але роботу довелось починати зі зміцнення матеріальної бази ліцею. Місцева адміністрація добила фінансування ліцею державним казначейством, але все ж його стабільне функціонування забезпечувалось здебільшого приватними пожертвами⁴. На початковому етапі свого існування ліцей був підпорядкований Харківському навчальному округу та Імператорському Харківському університету (до 15 квітня 1823 р.)⁵.

В історії Рішельєвського ліцею можна виділити два великі етапи, пов'язані з його статусом у системі навчальних закладів Російської імперії:

- 1) 1817–1837 рр. – привілейована середня школа з елементами вищої освіти;
- 2) 1838–1865 рр. – школа змішаного типу, орієнтована на університетський рівень викладання. Бібліотека Рішельєвського ліцею трансформувалася разом із навчальним закладом, частиною якого вона була, змінювались підходи до організації бібліотечної справи та формування фондів книгозбірні.

Глава 1. Джерела формування бібліотеки

Бібліотека Рішельєвського ліцею, як необхідний атрибут навчального закладу, бере свій початок у книгозбірнях Комерційної гімназії та Благородного інституту, фонди яких перейшли до ліцейського книжкового зібрання. Про склад попередників книжкового зібрання Рішельєвського ліцею – фондів вище названих бібліотек – йде мова у роботі М. І. Ленца, який використовував архівні матеріали справ Канцелярії попечителя Одеського навчального округу, що до теперішнього часу в Державному архіві Одеської області не збереглися. Серед перших книжкових придбань Комерційної гімназії фігурує купівля у 1805 р. директором цього навчального закладу П. Вольсеєм франкомовних видань вартістю 775 руб., двох глобусів та чотирьох великих карт за 40 руб. М. І. Ленц наводить дані стосовно кількісного складу бібліотечного зібрання Комерційної гімназії. У 1808 р. бібліотека налічувала 37 книг (13 од. – французькою, 24 од. – російською мовами) та ті ж два глобуси. У 1810 р. бібліотечний фонд гімназії був розширений до 70 назв у 100 томах; 1 січня 1814 р. до фондів бібліотеки входило 140 книг, 5 ландкарт та два глобуси; 10 серпня 1814 р. налічувалось два глобуси, 3 таблиці, 24 назви книг у 130 одиницях, з них – 78 одиниць періодичних видань, промов з урочистих зібрань та лекцій викладачів Харківського університету⁶, декілька примірників «Украинско-го вестника»⁷.

Значна кількість примірників, що відносяться до «доліцейської ери», і зараз зберігається у фонді бібліотеки Одеського національного університету імені І. І. Мечникова. Серед них «История Таврии» С. Сестренцевича-Богуша (СПб., 1806), «Elémens de Grammaire générale appliqués a la langue Française» Р.-А. Сікара (М., 1807), «Правила поэзии» абата Бате (СПб., 1808) у скороченому російському перекладі Г. П. Буніної, «Сочинения» В. П. Петрова в трьох частинах (СПб., 1811), «Зырянская грамматика» А. Ф. Фльорова (СПб., 1813), «Купеческая арифметика» В. С. Кряжева (М., 1811), «Начальные основания теоретической и практической геометрии» М. В. Розіна (СПб., 1806), «Рассуждение о красноречии Священного Писания и о том, в чем состоит богатство, обилие, красота и сила российского языка и какими средствами оный еще более распространить, обогатить и усовершенствовать можно» О. С. Шишкова (СПб., 1811) тощо. На всіх книгах з бібліотеки Комерційної гімназії знаходиться запис її другого директора І. М. Флуки: «Для библиотеки Одесской коммерческой гимназии ... Директор Флуки». За думкою М. І. Ленца бібліотечне зібрання Комерційної гімназії представляло випадковий набір книг⁸. Стосовно бібліотеки Благородного інституту в Одесі ніяких відомостей не збереглося, тому що, як писав дослідник, цей приватний навчальний заклад відомостей про учбові посібники нікому не надавав. Але М. І. Ленц припускав, що особливе піклування про Благородний інститут герцога Рішельє та графа Ланжерона, а також великі кошти, що сплачували вихованці, говорять про достатній рівень бібліотеки цього навчального закладу⁹. На жаль, архівні дані не можуть

підтвердити чи спростувати цю думку дослідника. Але у фонді Наукової бібліотеки Одеського університету збереглася невелика кількість примірників з написами: «Одесского Благородного Института ... Директор Флуки». Наприклад, шеститомна «Історія євреїв» (Париж, 1744) Йосипа Флавія та «Вибране» з Тациту (Париж, 1756) французькою мовою, «Основи природознавства» (Майнц, 1801) С. Анселя німецькою мовою, періодичне видання «Украинский вестник» тощо.

Таким чином, основою бібліотеки Рішельєвського ліцею стала нечисленна учбова література перших навчальних закладів Одеси – Комерційної гімназії та Благородного інституту. Репертуар книг цих закладів досить типовий, представлений навчальними посібниками з дисциплін, що викладалися: історія, російська та французька мови, арифметика, геометрія, природознавство, закон Божий тощо. Але, разом з тим, присутні випадкові книжкові примірники, що не в якому разі не відповідали учбовим планам цих навчальних закладів (наприклад, «Зырянская грамматика» народу комі А. Ф. Фльорова). Незначна кількість книг, що складали фонд бібліотеки, говорить про недостатність навчальних посібників для вихованців. Тому перед викладацьким складом Рішельєвського ліцею постало завдання розширити кількісний та якісний репертуар бібліотеки навчального закладу нового типу – Рішельєвського ліцею.

Глава 2.

Комплектування фонду та каталоги

Централізована закупівля книжок. Книгообмін та безкоштовна розсилка книг. Переміщена література ліквідованих навчальних закладів. Пожертвування та дари приватних осіб. Каталоги.

Централізована закупівля книжок

На початку існування Рішельєвського ліцею чіткої організації роботи бібліотеки не було. Про фінансування бібліотеки у першому Статуті Рішельєвського ліцею написано, що «...пять седьмых частей дохода Лицея будут определены... на содержание церковей обоих исповеданий, греко-российского и римско-католического, дьячков и проч., на одежду воспитанников и мытье белья; на содержание стола, на дрова и свечи; на книги и другие учебные пособия...»¹⁰.

У тому ж Статуті представлений розподіл за спеціальностями та список дисциплін, які вивчали ліцеїсти. Це граматики (російська, латинська, грецька, французька, італійська та німецька), закон Божий, словесність, риторика, географія, історія, філософія, математика, фізика, військові науки, мистецтва¹¹. Для забезпечення навчального процесу для всіх цих дисциплін викладачами замовлялись навчальні посібники¹².

Основним джерелом комплектування бібліотеки ліцею в Одесі була централізована закупівля книг за рекомендації Міністерства духовних справ та народної освіти (з 1824 р. – Міністерства народної освіти) Російської імперії¹³,

тому що «...преподавание в учебных заведениях было не произвольное, но по книгам, одобряемым самим Министерством»¹⁴.

Учебна література купувалася здебільшого у книжковому магазині Департаменту Міністерства народної освіти. Навчальні посібники закуповувались також у книжкових магазинах університетів Москви, Санкт-Петербургу, Харкова. Невдовзі після початку роботи Рішельєвський ліцей встановив зв'язки з відомими у Російській імперії книгопродавцями П. І. та І. П. Глазуновими, С. І. Селівановським, О. Л. Свешніковим, О. С. Ширяєвим, О. П. Смирдіним, А. О. Плюшаром¹⁵, А. Семеном¹⁶, Г. І. Белим¹⁷ тощо. Серед комісіонерів книг для ліцею були й одеські книгопродавці І. М. Рубо¹⁸, Рудольф¹⁹, Й. Сорон²⁰.

Вже у лютому 1818 р. ліцей в Одесі, подібно університетам Російської імперії, отримав право пропуск книг без цензури, що надходили із-за кордону²¹. Постачальниками іноземної літератури були представники європейських книгопродавчих фірм Штюрцель²², Шміцдорф²³, Фосс²⁴, Дейбнер²⁵ та ін. У 1828 р. Рішельєвський ліцей (як і Ярославське Демидівське училище вищих наук та Гімназія вищих наук князя Безбородька) отримав право випускати книги та інші навчальні посібники із-за кордону за попередньої згоди Міністерства народної освіти²⁶.

Але контроль з боку представників Міністерства народної освіти існував достатньо суворий. Деякі примірники книг вилучалися з фондів бібліотек навчальних закладів. Наприклад, із бібліотеки Рішельєвського ліцею були вилучені переклад твору Й.-І. Фельбгера «О должностях человека и гражданина» (СПб., 1783)²⁷, праці Ф.-Г. Якобі «Психологія» та «Моральна філософія»²⁸, «Право естественное» О. П. Куніцина (1818–1820)²⁹, «Всеобщая история статистики», «Руководство по всеобщей статистики» К. Ф. Германа³⁰. Листування управителя Рішельєвського ліцею графа І. О. Вітта з Міністерством народної освіти було присвячено посиленню «надзора за привозимыми в пределы России книгам на польском и других иностранных языках, дабы в числе их не могли распространяться сочинения вредные и запрещенные». «...Все книгопродавцы и содержатели библиотек обязаны были в заведениях своих иметь только те книги, кои значатся в каталогах, утвержденных Министерством внутренних дел приложением цензурной печати и надлежащею вкрепою...» – таке було розпорядження щодо цензури друкованої продукції у бібліотеках Російської імперії³¹. Якщо до Одеської таможні потрапляли книги, невідомі за цензурними списками, то вони переходили до ліцейської книгозбірні, але ліцеїстам для читання не видавалися³².

Більшу частину літератури, що замовлялась ліцеєм, складали підручники та хрестоматії. Так, Правління Рішельєвського ліцею звернулось до московського книгопродавця П. І. Глазунова з проханням доставити книги та «прислать подробный список книгам по части математики, физики, военных наук, механики, гидравлики, химии, естественной истории, российских прав и коммерции, разумея отборнейших сочинителей»³³. Книгопродавця просили доставити праці Товариства любителів словесності, поему М. М. Хераскова «Чесменский бой», «Одиссею» Гомера, «Лузіаду» Л. Камоенса, «Енеїду» Вергілія

у перекладі М. Осипова та «другую на малороссийском наречии Котляревского», сатири Кантеміра, «Летописец российский архангелогородский», «Летописец турецкий и сарацинский» В. Дрехслера та російські літописи Нестора у перекладі А. Шлецера³⁴.

Бібліотечні фонди регулярно поповнювались періодичними виданнями, що замовлялись через Чернігівську, Санкт-Петербурзьку та Московську газетні експедиції³⁵. Серед газет та журналів були «Русский инвалид, или Военные ведомости», «Московские ведомости», «Санкт-Петербургские Сенатские объявления», «Вестник Европы», «Сын Отечества», «Благонамеренный», «Дух Журналов», «Соревнователь просвещения и благотворения», «Исторический, статистический и географический журнал», «Магазин натуральной истории», «Отечественные записки»³⁶, «Лесной журнал», «Математический журнал»³⁷, «Горный журнал»³⁸. На підставі циркулярного розпорядження від 9 вересня 1833 р. всі ліцеї Російської імперії повинні були передплачувати по три примірники «Журнала Министерства народного просвещения»³⁹.

Дуже велика увага приділялась поповненню ліцейської бібліотеки книгами духовного змісту. За рекомендацією міністра О. М. Голіцина, який був також і головою Російського Біблійного Товариства, потрібно було купувати подібну літературу, «дабы училищныя начальства имели попечение о всегдашнем запасе для каждого училища книг Священного Писания в хороших переплетах, каковые всегда имеются в книгохранилищах Российского Библейского Общества, к которому можно обратиться...»⁴⁰. Тривало придбання книг духовного змісту й у подальшому. Наприклад, у 1830 р. в книжковій лавці типографії Синоду у Санкт-Петербурзі було придбано «Правильное исповидание Петра Могилы»⁴¹.

Але ліцей не завжди був у змозі придбати видання, що рекомендувались. Наприклад, коштів не вистачило на придбання за 300 рублів «коллекции литографированных портретов разных известных ныне в Отечестве нашем государственных мужей, ученых и художников» под названиєм «Современники» петербургского художника Гиппиус»⁴².

Розгляд справи з приводу оплати за 200 примірників російського перекладу видання «О подражании Христу» Фоми Кемпійського між Рішельєвським ліцеєм та Харківським університетом продовжувався більш ніж 10 років. Рішельєвському ліцею не вдалося довести, що до його фондів потрапило тільки 100 примірників. Врешті-решт ліцей в Одесі був змушений сплатити за всі 200 примірників⁴³.

Ситуації з затриманням грошей за переслані книги траплялися з Рішельєвським ліцеєм ще не раз: архівні справи свідчать про затримку оплати за навчальні посібники книжковому магазину Департаменту Міністерства народної освіти, московському книгопродавцю Ширяєву тощо⁴⁴. Вочевидь, подібні проблеми стояли і перед іншими навчальними закладами Російської імперії. Це потребувало втручання Міністерства народної освіти, яке 24 серпня 1836 р. затвердило «Правила для записки в учебных заведениях прихода и рас-

хода книг и других учебных пособий»⁴⁵, які вимагали суворого нагляду з боку навчальних закладів щодо оплати за придбані книги.

Рішельєвський ліцей купував книги з дублетних фондів інших навчальних закладів. Наприклад, у 1850/1851 н. р. ліцеєм в Одесі була придбана значна кількість примірників з історії, старожитностей, зібрання дипломатичних актів, у тому числі стародруків, які у той час не зустрічались вже у продажу, з дублетів Імператорської Публічної Бібліотеки⁴⁶.

Викладачі Рішельєвського ліцею щорічно повинні були подавати списки книг, необхідних для викладання предметів навчального циклу ліцею. Особливо ретельно за цим почали слідкувати бібліотечні комітети ліцею у другій половині 40-х рр. XIX ст.⁴⁷

Цікаво прослідкувати, який був мовний склад книг ліцейської бібліотеки: «Черновик ведомости о приобретении в 1846 г. разных книг для основной библиотеки Ришельевского лицея» говорить про те, що в цьому році до книгозбірні потрапило 5675 примірників. З них російською мовою 1785 примірників (31 %), французькою – 1161 (20 %), німецькою – 1644 (29 %), латиною – 600 (11 %), грецькою – 137 (2 %), англійською – 27 (0,5 %), італійською – 85 (1,5 %), польською – 62 (1 %), чеською – 1 (0,02 %), датською – 3 (0,05 %), сербською – 3 (0,05 %), армянською – 1 (0,02 %), турецькою – 2 (0,04 %), волоською – 1 (0,02 %), алеутсько-літвенською – 4 (0,7 %), франко-німецько-латинською – 159 (2,8 %) ⁴⁸. Основна частина придбаних книг була російською, німецькою та французькою мовами.

У перші роки існування Рішельєвського ліцею великою була доля книг з гуманітарних дисциплін: підручники та хрестоматії з грецької та латинської мови, навчальні посібники з російської мови тощо. Це свідчить про загальногуманітарну спрямованість освіти в ліцеї в Одесі на початковому етапі його існування. З ускладненням структури Рішельєвського ліцею (розподіл навчального закладу на три відділення – юридичне, фізико-математичне та камеральне) змінювався і бібліотечний фонд, у складі якого збільшилась доля книг природничого, економічного та технічного змісту, які замовлялись ліцейськими викладачами для забезпечення викладання навчальних курсів.

Книгообмін та безкоштовна розсилка книг

Важливим джерелом комплектування бібліотеки Рішельєвського ліцею був книгообмін та безкоштовна розсилка книг на користь ліцейської бібліотеки науковими, науково-дослідними та навчальними закладами.

Серед учасників книгообміну з Рішельєвським ліцеєм можливо виділити декілька груп. Це вищі та середні навчальні заклади, різноманітні підрозділи міністерств (здебільшого – Міністерства народної освіти), наукові та релігійні товариства, науково-дослідні установи як Російської імперії, так і закордонні.

Вищі навчальні заклади Російської імперії часто віддавали дублетні примірники зі своїх фондів для наповнення бібліотек інших навчальних закладів

держави. Серед вишів, що надавали книги Рішельєвському ліцею – майже всі навчальні заклади цього типу, що функціонували у той час у Російській імперії: Санкт-Петербурзький університет, Московський університет, Московська духовна академія, Харківський університет, Казанський університет, Університет Св. Володимира у Києві, Віленська медико-хірургічна академія, Віленська католицька академія, Дерптський університет, Головний педагогічний інститут у Санкт-Петербурзі.

Участь у книгообміні брали й елітарні навчальні заклади (ліцеї) та гімназії Російської імперії: Ярославський Демидівський ліцей, Ніжинський юридичний ліцей князя О. А. Безбородька, Ризька, Тифліська, Митавська та Ревельська гімназії.

Серед примірників, що були передані Рішельєвському ліцею з навчальних закладів, превалювали різноманітні «Промови», «Огляди» та «Урочисті акти», що підбивали підсумки роботи навчального закладу за учбовий рік. До теперішнього часу у бібліотеці Одеського національного університету з часів Рішельєвського ліцею зберігаються «Обозрения лекций, преподаваемых в Виленской Медико-хирургической академии», «Обозрения лекций, преподаваемых в Виленской римско-католической Духовной академии», «Обозрения преподавания в императорском Казанском университете», «Обозрения преподавания наук в Лицее князя Безбородко», «Обозрения преподавания наук в Московском университете», «Обозрения преподавания предметов в Императорском Харьковском университете», «Обозрения публичных преподаваний в Московском университете», «Краткие обозрения состояния Императорского Санкт-Петербургского университета и его округа», «Записки Императорского Санкт-Петербургского университета» тощо за різні роки. Усі вони були безкоштовно передані в рамках книгообміну. Також практикувалась передача наукових праць викладачів навчальних закладів, частіше всього магістерських дисертацій⁴⁹.

Для запису переданих безкоштовно до Рішельєвського ліцею примірників у каталогах бібліотеки навчального закладу в Одесі були відокремлені спеціальні підрозділи: Харківський університет; Санкт-Петербурзький університет та Олександрівський ліцей; Московський університет; Казанський університет; Демидівський ліцей; Університет Св. Володимира; Ревельська, Ризька, Митавська та Тифліська гімназії; Дерптський університет; Педагогічний університет; Ліцей кн. Безбородька; Горигорецький землеробський інститут⁵⁰.

Основною науково-дослідною установою, яка надсилала Рішельєвському ліцею свої видання, була Імператорська академія наук (з 1836 р. – Імператорська Санкт-Петербурзька академія наук) та її підрозділ «Відділення російської мови та словесності» (Отделение русского языка и словесности). Серед переданих примірників здебільшого були «Mémoires de l'Académie imperiale des sciences de St. Petersbourg», «Bulletin de l'Académie impériale des sciences de St. Petersbourg», «Извлечения из протоколов первых заседаний Второго отделения Императорской Академии наук» тощо⁵¹.

Серед наукових товариств – учасників книгообміну – Московське товариство дослідників природи (Московское общество испытателей природы), Імператорське вільне економічне товариство (Императорское Вольное экономическое общество), Одеське товариство історії та старожитностей (Одесское общество истории и древностей), Російське географічне товариство (Русское географическое общество), Королівське Копенгагенське наукове товариство Північних Антикваріїв (Det Kongelige Nordiske Oldskriftselskab), Фінське товариство наук та літератури (Societas Scientiarum Fennica).

Наукові товариства активно передавали свої періодичні видання до бібліотеки Рішельєвського ліцею: «Бюллетень Московского общества испытателей природы», «Труды Императорского Вольного Экономического Общества», «Записки Одесского общества истории и древностей», «Записки Императорского Русского географического общества», «Acta Societatis scientiarum Fennicae», «Mémoires de la Société royale des antiquaires du Nord»⁵² тощо.

Передавали до Рішельєвського ліцею учбову літературу для викладання навчальних дисциплін і міністерства Російської імперії та їхні підрозділи. У Рішельєвському ліцеї кількість подібних видань збільшилась у зв'язку з розділенням навчального закладу на окремі відділення за Статутом 1837 р. та відкриттям нових кафедр. Особливо це стосувалось предметів юридичного, економічного та сільськогосподарського напрямків⁵³. Основним учасником книгообміну було Міністерство народної освіти. Активну участь приймали також Міністерство юстиції, Корпус гірських інженерів Міністерства фінансів (Корпус горных инженеров Министерства финансов), Департамент зовнішньої торгівлі Міністерства фінансів (Департамент внешней торговли Министерства финансов), Департамент сільського господарства Міністерства державного майна (Департамент сельского хозяйства Министерства государственных имуществ).

Імператорська Публічна бібліотека у Санкт-Петербурзі розсилала по бібліотеках держави каталоги книг та рукописів, що зберігались в її фондах⁵⁴.

Рішельєвський ліцей, хоча сам ще не був активним учасником книгообміну, отримував від різноманітних закладів дублетні примірники учбової літератури.

Переміщена література ліквідованих навчальних закладів

Цікавий епізод в історії бібліотеки Рішельєвського ліцею – надходження до її фондів частини книгозбірні Віленської медико-хірургічної академії, що потрапила до Одеси внаслідок поступової ліквідації вищої школи Великого князівства Литовського після польського повстання 1830–1831 рр.

18 березня 1843 р. до Рішельєвського ліцею надійшла пропозиція міністра народної освіти С. С. Уварова відібрати необхідні видання за двома каталогами бібліотеки Віленської медико-хірургічної академії «по части естественных наук и математики и по части словесности древних писателей,

філології, нумизматики, бібліографії»⁵⁵. У пропозиції говорилося, що для Рішельєвського ліцею можна вибрати будь-які необхідні книги, крім підібраних вже для Дерптського та Казанського університетів.

Для відбору книг Радою Рішельєвського ліцею було створено комісію, до складу якої увійшли викладачі – професор латинської словесності, завідувач основною бібліотекою П. В. Беккер та ад'юнкт, викладач права В. А. Личновський⁵⁶. Протягом місяця комісія працювала над підбором книг, необхідних для роботи ліцею, в результаті чого вибрала «... все те книги, которых нет в библиотеке лицея, или же имеются, но не полные сочинения ...»⁵⁷. Для потреб Рішельєвського ліцею із запропонованих каталогів Віленської медико-хірургічної академії комісією було відібрано 373 найменування: «175 сочинений по части естественных наук и математики и 198 сочинений по части словесности древних писателей, филологии, нумизматики, библиографии»⁵⁸.

11 вересня 1843 р. із Вільно до Одеси було привезено чотири ящики з книгами бібліотеки Віленської медико-хірургічної академії вагою п'ятдесят шість пудів (тобто більше 900 кг). За перевезення Рішельєвським ліцеєм було виплачено з економічних сум сто п'ятдесят один рубль шістдесят шість копійок⁵⁹.

Протоколи засідань Ради та Правління Рішельєвського ліцею свідчать про досить довгу процедуру передачі та оформлення книг з Віленської медико-хірургічної академії до Рішельєвського ліцею (березень-грудень 1843 р.). Але ці джерела не дають відповіді на питання про те, які саме примірники надійшли до основної (фундаментальної) бібліотеки ліцею, тому що фонд Одеського обласного архіву постраждав під час окупації міста у 1941–1944 рр., і чимало архівних матеріалів зникло. У числі інших було втрачено справу «Об отобрании для лицея книг по каталогу библиотеки Виленской медико-хирургической академии» на шістдесяти аркушах, зафіксовану в описі фонду № 44 за 1843 рік.

Книги з Віленської медико-хірургічної академії у фонді Наукової бібліотеки Одеського університету вдалось виявити *de visu*. На теперішній час кількість їх складає 123 найменування у 282 одиницях. Майже на всіх примірниках з цієї книгозбірні знаходиться штамп: BIBLIOTH. ACADEM. VILNENSIS, який свідчить про приналежність книг попередниці Віленської медико-хірургічної академії – Віленської єзуїтської академії. Присутні на книгах і інші штампи: Ex Bibliotheca Universitatis Vlnensis; BIBLIOTH. INSTIT. MEDICI VILNENSIS. Часто на книгах можна знайти й різні записи, що свідчать про історію побутування того чи іншого примірника.

Так, на титульному аркуші «Нового греко-латинського лексикону» німецького філолога Івана Скапули (бл. 1540 – бл. 1600), виданого в Базелі 1580 р.⁶⁰, читаємо запис латинською мовою: «Inscriptus Catalogo Collegii Vlnensis Societatis Jesu; Bibliothecae magnae» (Писаний каталог Віленського колегіуму Товариства Ісуса; Основної бібліотеки).

Титульний аркуш примірника праць давньогрецького філософа Плутарха (бл. 45 – бл. 127), що вийшли в світ у Франкфурті-на-Майні в 1599 р.⁶¹, су-

проводжується таким записом: «Bibliothecae magnae ad usum Philoso[phorum]; Collegii Vilnas Societatis Jesu ... Illustrissimi Domini Casimiri Sapieha Protocancellarij M.D.L.» (Основна бібліотека для користування філосо[фів]; Віленського колегіуму Товариства Ісуса ... Ясновельможного Пана Казимира Сапєги Протоканцлера В[еликого] К[нязівства] Л[итовського]). Записи подібного змісту («Bibliothecae magnae; Collegii Vilnensis Soc. Jesu. Dono ... Casimiri Sapieha Procancil. M.D.L.» Основна бібліотека; Віленського колегіуму Товариства Ісуса; Подаровано Казимиром Сапєгою Протоканцлером В[еликого] К[нязівства] Л[итовського]) також присутні й на третій частині збірки «Автори життєписів Августів», виданого у Лейдені в 1632 р.

Ці примірники – частина Ружанської книгозбірні відомого роду білорусько-литовських магнатів Сапєг – були подаровані бібліотеці Віленської єзуїтської академії підканцлером литовським Казимиром Леоном Сапєгою (1609–1656) ще в 1645 р. для юридичного факультету. Цей дар нараховував 3 тисячі книг, серед яких були рідкісні інкунабули та багато світської літератури⁶². При реорганізації вищої школи Великого князівства Литовського частина примірників з Ружанської книгозбірні залишилась у Віленській медико-хірургічній академії, а згодом потрапила до Рішельєвського ліцею в Одесі.

Привертає до себе увагу ще один блок видань з бібліотеки Віленської медико-хірургічної академії – це книги з колекції Яна Снядецького. Примірники супроводжуються штампом «Z DARU ASTR. OBS. IANA SNIADOCKIEGO 1830», а також екслібрисами «Joannis Sniadecki», «Jean Baptiste Sniadecki», «John Sniadecki». Ян Батист Владислав Снядецький (1756-1830) – один з найвідоміших вчених польського Просвітництва, астроном, математик, філософ і педагог. Працював у Вільно з 1806 р., був ректором Віленського університету в 1807-1815 рр., там же був директором астрономічної лабораторії. У 1835 р., після смерті вченого, бібліотека Віленської медико-хірургічної академії отримала в дар його книжкову колекцію. Зібрання складалося приблизно з 700 томів книг XVI-XIX ст. латинською, польською, французькою, російською, німецькою та англійською мовами. Це були книги з історії філософії, класичної філології, теології, мовознавства та природничих наук. Велика частина книг з колекції Снядецького перейшла до Імператорського університету Святого Володимира в Києві⁶³. У складі бібліотеки Рішельєвського ліцею зараз виявлено 18 назв у 23 томах з колекції цього відомого вченого. Серед них твори Корнелія Тацита (Париж, 1805), комедія Вільяма Шекспіра «Багато галасу з нічого» (Лондон, 1776), «Втрачений рай» Джона Мільтона (Лондон, 1750), трактат з навігації французького дослідника та мандрівника П'єра Бугера «Про маневрування судів, або Трактат з механіки та динаміки» (Париж, 1757), а також роботи з астрономії, філософії та архітектури. Записи на деяких виданнях свідчать про те, що раніше ці книги знаходилися в книгозбірні Краківського університету: Musée Mathématici Universitatis Cracovensis (Математичного Музею Університету Краківського).

У складі книг з Віленської медико-хірургічної академії присутні й видання, надруковані в Москві і Санкт-Петербурзі. Це свідчення приєднання зе-

мель Великого князівства Литовського до Російської імперії та включення Віленської академії до сфери контролю вищих органів Російської імперії. Серед подібних видань – періодика, зокрема, «Журнал Министерства народного просвещения» (1836–1841 рр.) та «Санктпетербургский журнал» (1804–1809 рр.), «Полное собрание всех сочинений в стихах и прозе» О. Сумарокова (Москва, 1787), видання Товариства любителів вітчизняної (російської) словесності «Собрание образцовых русских сочинений и переводов в прозе» (СПб., 1815), «Сочинения и переводы» П. Макарова (СПб., 1817) та твір Д. Хераскова «О знаменитости Переяславля Залесского в древние и новые времена и шестое воскресенье в Переяславле Залесском» (СПб., 1820).

Документи, згідно яких до Рішельєвського ліцею потрапила частина книг з Віленської медико-хірургічної академії свідчать про те, що тільки цьому ліцею, який юридично ще не був вищим навчальним закладом, поряд з університетами (Харківським, Казанським, Дерптським та університетом Святого Володимира у Києві) було запропоновано взяти участь у розподілі майна вищих навчальних закладів Речі Посполитої, ліквідованих внаслідок польського повстання 1830–1831 рр. Це, крім усього іншого, свідчить про те місце, яке займав Рішельєвський ліцей у системі освіти Російської імперії, та про його поступове перетворення на вищий навчальний заклад.

Таким чином, книги з Віленської медико-хірургічної академії в складі бібліотеки Рішельєвського ліцею – не випадкові розрізнені надходження, а відображення політики уряду Російської імперії з розподілу спадщини вищої школи Великого князівства Литовського як частини Речі Посполитої між навчальними закладами держави. Книжковий масив, що надійшов до Одеси з Вільно в 1843 р., значно поповнив бібліотечне зібрання Рішельєвського ліцею.

Пожертвування та дари приватних осіб

Рішельєвський ліцей та його бібліотека з перших днів свого існування стали об'єктом благодійності представників різних соціальних верств населення як Одеси та Російської імперії, так й іноземців. Як зазначалося 13 листопада 1835 р. в «Одеському віснику»: «... Многия частныя лица, одушевляемые усердием к успехам просвещения в нашем Крае, делали пожертвования разного рода в пользу учебных заведений Одесского округа ...»⁶⁴. Імена жертводавців стали друкуватися на сторінках місцевої преси, що піднімало статус дарувальника в очах громадськості, роблячи добродійність престижною і привабливою⁶⁵.

Початок великим грошовим жертвам на закупівлю книг для нового навчального закладу було покладено саме герцогом Арманом Еммануелем дю Плессі де Рішельє – ініціатором створення ліцею в Одесі. Рішельє виїхав із міста восени 1814 р., щоб стати прем'єр-міністром Франції після реставрації Бурбонів, але не перестав слідкувати за долею Одеси та Новоросійського краю, які більше десяти років перебували під його керуванням. На придбання книг для створеного в Одесі нового навчального закладу герцогом було

пожертвувано 15 тисяч франків⁶⁶ (Додаток 1). Перший директор Рішельєвського ліцею абат Домінік-Шарль Ніколь (1758–1835) також пожертвував на потреби бібліотеки 5 тис. 938 франків 49 сантимів, свою зарплатню за рік⁶⁷ (Додаток 2). Саме на ці гроші – 20938 франків 49 сантимів – у Парижі останнім і було куплено «... богатое собрание книг эллино-греческих, латинских и французских ...»⁶⁸.

З упевненістю можна сказати, що герцогом Рішельє в 1817 р. були передані ліцею тільки гроші на придбання книг для бібліотеки. Таким чином, твердження про те, що Рішельє передав свою особисту бібліотеку на користь ліцею в Одесі не знаходить документальних підтверджень. На жаль, відсутні будь-які архівні документи, які могли б допомогти відокремити придбані у Парижі на гроші Рішельє та абата Ніколя примірники із загального масиву ліцейської літератури. У зв'язку з цією проблемою хотілося б звернути увагу на тритомник творів Софокла «Сім трагедій» за редакцією Р. Брунке, надрукований у Страсбурзі в 1786–1789 рр. На верхній і нижній кришках палітурки всіх трьох томів присутній суперекслібрис Імператорського університету Франції та Загальних змагань ліцеїв Парижа: UNIVERSITÉ IMPÉRIALE. CONCOURS DES LYCÉES DE PARIS. Імператорський університет Франції у 1803–1815 рр. проводив конкурси ліцеїстів із перекладу грецької та латиномовних творів античних авторів французькою мовою. Примірник із бібліотеки Рішельєвського ліцею входить у перший рукописний каталог бібліотеки, складений П. О. Симоновичем у 1829 р., під номером 821⁶⁹. Можемо припустити, що видання трагедій Софокла було куплено абатом Ш.-Д. Ніколем у Парижі влітку-восени 1817 р. для бібліотеки нового навчального закладу в Одесі – Рішельєвського ліцею – в числі інших книг і періодичних видань.

Грошові пожертвування на користь бібліотеки, здебільшого, були поширені в перші роки після заснування ліцею (Додаток 3). Звичайно, не всі дарувальники могли передати великі суми. Дані Одеського обласного архіву свідчать про цілу низку дрібних пожертвувань, які надійшли до ліцею. Один з жертводавців, член-кореспондент Вільного товариства любителів російської словесності в Санкт-Петербурзі І. Г. Морозов писав: «Внимая доброму вашему намерению в приглашении родителей воспитанников к пожертвованию на покупку российских книг в лицее, как для юных питомцев, так и для самых начальников лицея, имею честь препроводить при сем к вам, Милостивый Государь мой! ... на покупку потребных книг 100 [рублей] денег ...»⁷⁰. Архівні дані свідчать і про більш дрібні пожертви, наприклад, пані Скальковська⁷¹ та пані М. І. Кордовська⁷² передали на користь ліцейської бібліотеки по 50 рублів. Протягом 1819 р. на ліцейську бібліотеку було пожертвувано 2110 рублів асигнаціями⁷³.

Книжкові дари, що надходили до ліцейської бібліотеки від приватних осіб, на відміну від грошових пожертвувань, несуть із собою уявлення самого дарувальника про те, якими книгами повинні користуватися викладачі та студенти даного навчального закладу при вивченні тієї чи іншої дисципліни.

Ціла плеяда викладачів Рішельєвського ліцею передавала книги в бібліотеку навчального закладу. Відомо, що в 1821 р. дар другого директора Рішельєвського ліцею Ремі Жиле (1776–1849) на користь ліцею склав 150 найменувань іноземних книг і три картини⁷⁴.

Член Московського товариства історії та старожитностей російських Микола Никифорович Мурзакевич (1806–1883), який працював викладачем, а потім і директором Рішельєвського ліцею, протягом 1835–1848 рр. неодноразово передавав свої наукові праці для потреб ліцею. Серед них можна назвати шість примірників видання «*Descriptio nummorum veterum graecorum atque romanorum qui inveniuntur in museo N. Murzakewicz*» (Одеса, 1835). Правління Рішельєвського ліцею прийняло для бібліотеки один примірник видання, а решту розпорядилось розподілити між навчальними закладами Одеського округу⁷⁵. У своїй автобіографії М. Н. Мурзакевич відзначає: «У квітні 1837 р. надрукував «Историю генуэзских поселений». Книга моя, надрукована за власний рахунок, обійшлася у 700 рублів, доставивши ж виручкою 125 руб. Частину примірників роздав безкоштовно...»⁷⁶. У фонді бібліотеки Одеського національного університету зберіглася праця М. Мурзакевича зі штампом Рішельєвського ліцею та дарчим написом: «В Библиотеку Воспитанников РИШЕЛЬЕВСКОГО ЛИЦЕЯ. Николай Мурзакевич». Ще кілька видань були передані істориком на користь бібліотеки ліцею в 1836 р.: чотири примірники «Географической карты древних эллинских поселений при берегах Черного и Азовского морей» (Одеса, 1836), два примірники «Аллегорий и басен» О. Стурдзи (Одеса, 1834)⁷⁷ та один – «Сказаний современников о Димитрие Самозванце» (СПб., 1831–1834), виданий М. Г. Устряловим⁷⁸.

Одним із дарувальників ліцейської бібліотеки виступив викладач російської словесності та літератури, член Одеського товариства історії та старожитностей (з 1842 р.), член Імператорського Російського географічного товариства, член-кореспондент Археологічного товариства в Санкт-Петербурзі та Сербського літературного товариства в Белграді Костянтин Петрович Зеленецький (1812–1858). К. П. Зеленецький навчався у Рішельєвському ліцеї, а в 1833 р. був направлений за рахунок ліцею до Московського університету. Після отримання ступеня магістра словесних наук К. П. Зеленецький повернувся до Одеси та у 1837 р. став викладачем ліцею. Протягом 1838–1848 рр. бібліотеці ліцею ним було подаровано 38 назв у 55 томах⁷⁹. Значна частина цих дарів – праці самого К. П. Зеленецького. У їх числі перша друкована праця дарувальника – «Опыт исследования некоторых теоретических вопросов» (Москва, 1835–1836), а також «Исследование о реторике» (Одеса, 1846), «О языке церковно-славянском» (Одеса, 1846) та інші. Рада Рішельєвського ліцею неодноразово висловлювала свою вдячність К. П. Зеленецькому за подаровані книги, а щодо одного з дарів, то було відзначено, що твір В. О. Яковлева «О красноречии в России до Ломоносова» (Харків, 1838) відноситься до дуже рідкісних видань, за що дарувальнику оголошується особлива подяка⁸⁰. Крім того, значну частину дарів К. П. Зеленецького складали офіційні видання, що виходили за активної участі викладачів Рішельєвського ліцею, такі як «Ново-

российский календарь» за 1832–1844 рр., а також чисельні «Промови» викладачів на офіційних зборах за 1838–1844 рр.⁸¹ Внесок К. П. Зеленецького у наповнення фонду бібліотеки Рішельєвського ліцею був особливо відзначений в «Исторической записке о состоянии и действиях Ришельевского лицея» за 1848–1849 рр.⁸²

Викладач практичного судочинства, державних і цивільних законів Володимир Альбертович Линовський (1818–1863) 4 листопада 1842 р. звернувся до Ради Рішельєвського ліцею з проханням прийняти в дар від нього на користь ліцейської бібліотеки 40 творів, виданих у XVII–XIX ст.⁸³ Крім його власних творів до книжкового дару входять «Краткая еврейская грамматика» Г. П. Павського (СПб., 1818), відбиток статті «Об участии и значении Киева в общей жизни России» М. О. Максимовича, видання невідомого автора в двох частинах «Храм правосудия, или Зрелище судебных делопроизводств, примечательных тяжб и открытых преступлений» (М., 1803), «Опытный садовник, или Замечания для жителей южных стран России о садоводстве» В. О. Львовича (СПб., 1817) та багато іншого. На деяких книгах із дару В. А. Линовського виявлені власницькі записи, наприклад, на «Скорочений політичний збірці» німецького вченого XVII ст. Данієля Клазена (Хельмштадт, 1675), виданої латинською мовою та «Начальных основаниях всеобщей естественной юриспруденции» Данієля Неттельбладта (М., 1770).

Книжковий дар у кількості 43 найменувань видань у 52 томах отримала ліцейська бібліотека у 1862 р. від відомого археолога, директора Рішельєвського ліцею Павла Васильовича Беккера (1808–1881)⁸⁴. Велика частина дару П. В. Беккера є власними працями дарувальника: «Материалы для древностей г. Томи и соседних ему приморских городов Понта Эвксинского» (Одеса, 1859), «Гражданский быт тиритов при римских императорах» (Одеса, 1849), «Берега Понта Эвксинского от Истры до Борисфена в отношении к древним колониям» (Одеса, 1851), а також значна кількість книг і періодичних видань німецькою мовою. У якості дару до ліцейської бібліотеки потрапили нотні видання творів європейських композиторів XVIII–XIX ст., серед яких не тільки найвизначніші майстри (Бетховен, Мендельсон-Бартольдї, Моцарт, Гайдн та інші), а й так звані «композитори другого ряду» (Рис, Вейт, Ліндпрайтнер тощо)⁸⁵.

Звичайно, не всі викладачі Рішельєвського ліцею робили великі дари на користь його бібліотеки. Архівні фонди зберегли відомості й про разові дари співробітників ліцею: наприклад, у 1842 р. професор Інституту східних мов при Рішельєвському ліцеї Василь Васильович Григор'єв (1816–1881) пожертвував на користь основної (фундаментальної) бібліотеки примірник своєї дисертації «О достоверности ярлыков, данных ханами Золотой Орды русскому духовенству» (Москва, 1842)⁸⁶, в 1847 р. викладач філософії Йосип Григорович Міхневич (1809–1885) подарував бібліотеці ліцею два примірники своєї праці «Опыт постепенного развития главных действий мышления, как руководство для первоначального преподавания логики» (Одеса, 1847)⁸⁷, в 1851 р. ад'юнкт права Семен Вікентійович Пахман (1825–1910) – два примірники сво-

єї магістерської дисертації «О судебных доказательствах по древнерусском праву» (Москва, 1851)⁸⁸, колишній бібліотекар ліцею, професор історії Філіп Карлович Брун (1804–1880) у 1861 р. передав у дар ліцею дві праці свого покійного брата Генріха Карловича Бруна (1806–1854), теж викладача ліцею: «Руководство к политической арифметике» (Одеса, 1845), відзначене Академією наук Демидівською премією, та «Руководство к вариационному исчислению» (Одеса, 1848)⁸⁹, а майбутній великий хімік та фізик, на той момент простий викладач гімназії при Рішельєвському ліцеї, Дмитро Іванович Менделєєв (1834–1907) – примірник своєї дисертації «Изоморфизм в связи с другими отношениями кристаллической формы к составу» (СПб., 1856), на форзаці якого дарчий напис автора: «Ришельевскому Лицею служащий в нем Д. Менделеев. Одесса 1856. 5 августа».

Опікувався наповненням бібліотеки Інституту східних мов, що входив до складу Рішельєвського ліцею у 1837–1855 рр., його перший професор В. В. Григор'єв. У 1844 р. він подарував примірник свого перекладу праці персидського історика Хондемїра «История монголов. От древнейших времен до Тамерлана» (СПб., 1834), своє дослідження «Обзор политической истории хазаров» (СПб., 1835) та переклад Мірзи Джафара Топчибашева російською мовою віршів з турецької та персидської «На памятник императору Александру I» (СПб., 1835)⁹⁰.

Об'єктом благодійності виступала і студентська бібліотека Рішельєвського ліцею. Спеціальна бібліотека для студентів була створена у Рішельєвському ліцеї у 1838 р. До складу її входили навчальні посібники та підручники, що використовувалися ліцеїстами для навчання різним предметам за програмою. Книг не вистачало, тому викладачі Рішельєвського ліцею, добре обізнані з цією проблемою, намагалися наповнювати студентську бібліотеку власними силами. Наприклад, старший викладач Рішельєвської гімназії при ліцеї Григорій Іванович Хрісохоос-Феодоріді передав для студентської бібліотеки 10 примірників своєї хрестоматії з грецької мови⁹¹.

Особливу групу дарувальників складають колишні студенти Рішельєвського ліцею, їхні батьки та інші родичі. Дані архіву Одеської області свідчать про декілька подібних дарів. Наприклад, у 1835 р. батько колишнього вихованця Рішельєвського ліцею купець Дмитро Деллаво (Деллао?) приніс у дар ліцейській бібліотеці одну книгу в подяку за навчання його сина⁹². Никифор Федорович Покровський (1779–1838), попечитель Одеського навчального округу, у 1835 р. передав бібліотеці 31 найменування книг у 59 томах російською, грецькою, німецькою, латинською та французькою мовами, що раніше належали його покійному племіннику Миколі, вихованцю Рішельєвського ліцею⁹³.

Спеціально згадувався у «Щорічному акті Рішельєвського ліцею» дар французького дипломата та історика, пера Франції, графа Алексіса де Сен-Прі (1805–1851), колишнього вихованця Рішельєвського ліцею⁹⁴. Граф Сен-Прі незадовго до своєї смерті презентував ліцею авторську двотомну працю «Про королівську владу, починаючи від витоків до формування великих монархій Європи» (Париж, 1842)⁹⁵ з дарчим написом: «Au Lycée Richelieu à

Odessa Hommage d'un ancien Elève» (Рішельєвському лицю Одеси від колишнього студента на знак поваги).

Мабуть, найпоказовішим, емоційно забарвленим, що найкраще пояснює прагнення передавати книги в фонд бібліотеки своєї alma mater, є невеликий дар колишнього студента Рішельєвського лицю Миколи Івановича Хрустальова – чиновника особливої канцелярії генерал-губернатора Новоросійського краю, який закінчив лицей у 1828 р. М. І. Хрустальов переклав російською з італійської мови містико-дидактичний трактат Сильвіо Пелліко «Об обязанностях человека» (Одеса, 1835). Бібліотеці свого колишнього навчального закладу він пожертвував шість примірників перекладу. Звертаючись до директора лицю, М. І. Хрустальов писав: «...Препровождая в дар Рижельевскому лицю переведенное мною сочинение Сильвио Пеллико «Об обязанностях человека», я думал только выразить самую слабую искру признательности, которую питаю и вечно буду питать к этому Заведению. Выразить вполне это чувство для меня кажется невозможным. Скажите, чем, и когда заплачу я свой долг месту, которое, дав мне воспитание, дало вместе с тем все, что может устроить счастье целой моей жизни?...»⁹⁶.

Попечитель Одеського навчального округу Дмитро Максимович Княжевич (1788–1844) особливо активно опікувався бібліотекою Інституту східних мов (до речі, саме він розшукував та запрошував викладачів для відкриття цього навчального підрозділу). Спеціально для книгозбірні нового підрозділу Рішельєвського лицю із Санкт-Петербурга він привіз примірник «Каталога находящихся в Азиатском Департаменте Министерства иностранных дел китайским и другим книгам и рукописям». Наступний великий дар Д. М. Княжевича бібліотеці Інституту східних мов – 31 каталог іноземних книг для довідок та два примірники каталогу книг китайською, маньчжурською, монгольською, тибетською та санскритською мовами⁹⁷. Також Д. М. Княжевич у 1840 р. передав для студентської бібліотеки чотири номери журналу «Маяк»⁹⁸.

Чиновники Новоросійського краю теж активно поповнювали бібліотеку навчального закладу. В архіві Одеської області збереглися дані про те, що надвірний радник і кавалер, міський голова Одеси (в 1831–1837 рр.) Олексій Іраклійович Льовшин (1779–1879) пожертвував на користь Рішельєвського лицю у 1824–1833 рр. шість примірників своїх творів. Це «Письма из Малороссии» (Харків, 1816) та «Историческое и статистическое описание уральских казаков» (СПб., 1823)⁹⁹.

Відомий археолог, керченський градоначальник і колишній ад'ютант герцога Рішельє Іван Олексійович Стемповський (1789–1832) передав бібліотеці лицю в Одесі три примірники промови кардинала де Боссе на смерть Рішельє, примірник «Елегійних стансів» Лорана і свою працю «Исследование о местоположении древних греческих поселений на берегах Понта Евксинского» (Одеса, 1826)¹⁰⁰, присвячену археології Новоросійського краю.

Андрій Якович Фабр (1789–1863), управитель канцелярії Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора М. С. Воронцова в 1833–1847 рр.,

видав свій переклад з французької мови «Арриана Перипла Понта Евксинского» (Одеса, 1836). Примірник книги був подарований А. Я. Фабром бібліотеці ліцею в 1836 р.¹⁰¹

Дарувальником бібліотеки ліцею виступив Аполлон Олександрович Скальковський (1808–1898) – відомий історик Новоросійського краю, глава Статистичного комітету в Одесі, один із засновників Одеського товариства історії та старожитностей. У 1838 р. в дар ліцею від А. О. Скальковського надійшло три примірники видань: двотомник «Хронологическое обозрение истории Новороссийского края. 1730–1823» (Одеса, 1836–1838), «Первое тридцатилетие Одессы. 1793–1823» (Одеса, 1837) і невелика за обсягом робота «1812 год в Новороссийском крае» (Одеса, 1837)¹⁰². У 1848 р. Аполлон Олександрович подарував два примірники своєї чергової праці «Болгарские колонии в Новороссийском крае» (Одеса, 1848)¹⁰³. Всі його роботи були результатом археографічних експедицій по архівах різних установ Херсонської, Катеринославської і Таврійської губерній¹⁰⁴.

Члени різних наукових товариств також активно долучились до поповнення бібліотеки Рішельєвського ліцею. У 1821 р. знайомий герцога Рішельє Луї-Франсуа Боссе-Рокфор (1748–1824), кардинал, пер Франції та член Паризької Академії наук, пожертвував на користь ліцею тритомне видання своєї праці «Історія Фенелона»¹⁰⁵. У фонді Наукової бібліотеки Одеського університету вдалося виявити примірник з дарчим написом кардинала де Боссе Рішельєвському ліцею: «Offert au lycée Richelieu d'Odessa par le plus fidèle, le plus dévoué et le plus reconnaissant serviteur de M. Le duc de Richelieu. Le cardinal de Beausset» (Подаровано Одеському Рішельєвському ліцею найвірнішим, найвідданішим та найвдячним шанувальником пана герцога де Рішельє. Кардинал де Боссе).

Не оминув своєю увагою бібліотеку Рішельєвського ліцею і відомий графоман, член Вільного товариства любителів словесності, наук і мистецтв граф Дмитро Іванович Хвостов (1757–1835). У 1824 р. бібліотеці Рішельєвського ліцею ним було подаровано два примірники творів Н. Буало-Депрео «Наука о стихотворстве в четырех песнях» (СПб., 1824) у перекладі самого дарувальника¹⁰⁶, у 1835 р. – «Маньчжурская песнь с перевода в прозе, переложенная стихами» (СПб., 1834). Результати своєї роботи запропонував бібліотеці Рішельєвського ліцею і Наркіз Іванович Тарасенко-Отрешков (1805–1873) – член Імператорського економічного товариства, який передав на користь ліцею примірник «Журнала общепользных сведений» за 1834 р.¹⁰⁷.

У 1842 р. бібліотека ліцею поповнилася важливим археографічним виданням. Архієпископ Катеринославський Гавриїл (Василь Федорович Розанов, 1781–1858) – член Одеського товариства історії та старожитностей, дослідник історії Південної України та Запоріжжя – за допомоги та підтримки М. Н. Мурзакевича видав за своєю редакцією працю «Устное повествование бывшего запорожца, жителя Екатеринославской губернии и уезда, селения Михайловки, Никиты Леонтьевича Коржа» (Одеса, 1842), яка була подарована бібліотеці Рішельєвського ліцею¹⁰⁸.

Перший астроном Чорноморського флоту Карл Христофорович Кнорре (1801-1883), брат викладача Рішельєвського ліцею Фридриха Карла Кнорре, у 1847 р. передав у дар ліцейському зібранню примірник видання професора О. Н. Савича «Приложение практической астрономии к географическому определению мест» (СПб., 1845), відзначене Демидівською премією¹⁰⁹. У фонді бібліотеки Одеського національного університету виявлений і один примірник твору самого К. Х. Кнорре «О небесных картах, которых составление предпринято Берлинскою Академиею наук» (Миколаїв, 1836) з дарчим написом: «В библиотеку Ришельевского Лицея от сочинителя».

У 1847 р. титулярний радник Дмитро Кувчинський з Києва поштою надіслав до Рішельєвського ліцею примірник видання «Вывод о пароско-украинских и дунайских Трояновых валах, построенных не римским, а русским Трояном» з додаванням до неї рукописних зауважень¹¹⁰. Ця наукова праця належить українському історику, колишньому ректору Університету Св. Володимира у Києві, члену Київської Археографічної комісії Михайлу Олександровичу Максимовичу (1804–1873)¹¹¹. У передмові до видання вказаний відомий псевдонім М. О. Максимовича – Дмитрій Киянин. Крім того, при перегляді примірника з бібліотеки Рішельєвського ліцею *de visu* була виявлена рукописна помітка про стародавню Скіфію на чотирьох сторінках, яка підписана: «30 августа 1846 года Киев. Киянин». Треба сказати, що в архіві Одеської області відклалися документи, що вказують на те, що таке ж видання надходило в дар від Дмитра Кувчинського до бібліотеки у 1846 р. за посередництва братів Олекси та Степана Островських¹¹².

На примірнику відомого альманаху «Русалка Днестровая», виданого у Буді в 1837 р. членами групи «Руська трійця» Маркіяном Шашкевичем, Іваном Вагилевичем та Яковом Головацьким, де опубліковані власні роботи видавців і переклади творів слов'янських авторів народною мовою, знаходиться дарчий напис Якова Федоровича Головацького (1814–1888): «В библиотеку Императорскаго Лицея в Одессе. Львов. 1859 Я. Ф. Головацкий».

Лондонське видання 1676 р. «Історії грецької війни в восьми книгах» давньогрецького історика Фукідіда в англійському перекладі Томаса Гоббса з бібліотеки Рішельєвського ліцею супроводжується дарчим написом: «1857 года Декабря 9 дня Императорскому Одесскому Ришельевскому Лицею в дар от помещика Ананьевскаго уезда, Надворнаго Советника Николая Гижицкаго». Микола Гнатович Гижицький (1794 – після 1870) був родичем відомої в Новоросійському краї родини меценатів Курісів, активним учасником різноманітних товариств, в тому числі дійсним членом (з 1857 р.) і бібліотекарем (1860-1865) Імператорського товариства сільського господарства Південної Росії, дійсним членом Одеського благодійного товариства імені Св. Кирила і Мефодія.

Серед дарувальників – відома російська поетеса і перекладачка Ганна Петрівна Буніна (1774–1829), після смерті якої в її речах було виявлено примірник видання «Собрания стихотворений Анны Буниной» (СПб.,

1819)¹¹³ з дарчим написом: «В Библиотеку Одесского Ришельевского Лицея от Сочинительницы Приношение».

До 1842 р. відноситься книжковий дар власниці Благородного дівочого училища в Одесі, дочки статського радника Елеонори Буш. Лист дарувальниці на користь бібліотеки супроводжується списком з 15 найменувань видань у 18 томах. Автором усіх подарованих примірників був французький фахівець з морського і торгового права П'єр Буше¹¹⁴. Серед подарованих книг – підручники з історії та теорії комерції, морського права, а також переклад французькою мовою і коментарі до відомого середньовічного «Кодексу морських звичаїв».

Нечисленна група дарувальників – власники великих книжкових зібрань, які передали їх на користь бібліотеки ліцею. Найпершим з відомих великих приватних пожертвувачів за всю історію існування бібліотеки Рішельєвського ліцею було книжкове зібрання відомого фізика і колишнього ректора Харківського університету Опанаса (Атанасіє) Івановича Стойковича (1773–1832). Старший син професора Стойковича Гонорій (Хонорій) Опанасович, власник готелю і значних територій в Бессарабії¹¹⁵, 18 вересня 1836 р. звернувся до попечителя Одеського навчального округу Н. Ф. Покровського з пропозицією передати особисту бібліотеку свого батька для потреб Рішельєвського ліцею і підлеглих йому навчальних закладів¹¹⁶. Передача книг відбувалася в два етапи. Каталог бібліотеки А. І. Стойковича у справах фонду Рішельєвського ліцею в архіві Одеської області не зберігся. Але присутній рапорт завідувача основною бібліотекою ліцею Фрідріха Карла Кнорре. Згідно даного рапорту бібліотека Рішельєвського ліцею отримала в дар 951 твір у 1633 томах¹¹⁷. Перша частина дару докладно розписана бібліотекарем ліцею: «... французских сочинений – 43; томов 164; греческих 63; томов 72; латинских – 50; томов 72; немецких – 370, томов 572; русских – 130, томов 169; итальянских – 3, томов 31; переводов древних классиков на немецкий, французский и итальянский языки – 32, томов 56; разного содержания сочинений 7, томов 97; языкознания (грамматики, славяноведение и проч.) – 81». Друга частина дару складалася з трьох примірників по 100 томів періодичного видання «Летописи открытий и изобретений касательно домашнего и сельского хозяйства, искусств и сохранению здоровья, жизни людей и животных» за 1829 р.¹¹⁸. Книги з бібліотеки А. І. Стойковича не стали зберігатися окремою колекцією, а були розпорошені у фонді ліцейської бібліотеки.

Хрестоматійною є згадка про передачу на користь студентської бібліотеки Рішельєвського ліцею значної кількості книг відомим лікарем та педагогом Миколою Івановичем Пироговим (1810–1881), що керував Одеським навчальним округом у 1856–1858 рр. Відомості про акт благодійності стосовно бібліотеки студентів Рішельєвського ліцею згадуються в опису справ ДАОО; студентська бібліотека ліцею мала свій систематичний каталог, датований 1862 р.¹¹⁹. На жаль, сама справа про дар М. І. Пирогова не збереглася до сьогодні. Але у спогадах колишніх вихованців Рішельєвського ліцею знаходяться відомості про те, що 9 вересня 1858 р. в подяку за велику книжкову пожертву ліцейсти попросили дозвіл М. І. Пирогова назвати Кабінет для читання студен-

тів його ім'ям¹²⁰. М. І. Пирогов подарував для студентської бібліотеки близько 1500 томів своєї власної книгозбірні. Разом із книгами до бібліотеки надійшов і його портрет з власноручним написом: «Люблю и уважаю молодость, потому что помню свою»¹²¹. У 1861 р. Рішельєвським ліцеєм був придбаний портрет М. І. Пирогова у повний зріст. Портрет колишнього попечителя Одеського навчального округу був повішений на стіні у залі ліцею «... в назидание обучающемуся юношеству»¹²².

У 1859 р. до ліцейської книгозбірні надійшла значна частина (468 творів) особистої книжкової колекції відомого ботаніка і ентомолога, почесного члена Петербурзької Академії наук, організатора і першого директора Нікітського ботанічного саду в Криму Християна Християновича Стевена (1781–1863)¹²³. Видання в основному були присвячені флорі Криму і Кавказу, а також питанням систематики рослин і комах. Рада Рішельєвського ліцею вирішила зберігати цей книжковий дар окремою колекцією¹²⁴.

Останнім значним книжковим надходженням до бібліотеки Рішельєвського ліцею був дар відомого філолога-славіста Віктора Івановича Григоровича (1815–1876), який поклав початок традиції формування іменних книжкових фондів в бібліотеці вже Новоросійського університету. Власне, книги призначалися для бібліотеки майбутнього університету в Одесі, куди В. І. Григорович був призначений керівником кафедри історії та літератури слов'янських нарід та згодом був обраний деканом історико-філологічного факультету. Восени 1864 р. В. І. Григорович оглянув бібліотеку Рішельєвського ліцею і прийшов до висновку, що в ній недостатньо книг, надрукованих слов'янськими мовами. В. І. Григорович запропонував попечителю Одеського навчального округу А. А. Арцимовичу прийняти від нього в дар для університету в Одесі зібрання книжок зі слов'янської філології та суміжних дисциплін (650 назв у 761 томі). При цьому В. І. Григоровичем були висунуті дві умови зберігання та використання подарованих книг: 1) щоб із цього зібрання був у бібліотеці заснований особливий відділ, 2) щоб жертводавець мав право користуватися як цим відділом, так і взагалі всією університетською бібліотекою нарівні з професорами університету¹²⁵. Імператор Олександр II 3 листопада 1864 р. видав наказ: «... з цих книг скласти на вічної часи в бібліотеці згаданого Університету особливий відділ, під назвою: «Відділ Слов'янської філології Професора В. І. Григоровича»¹²⁶. Книжковий дар відомого славіста В. І. Григоровича, записаний до рукописного фундаментального каталогу Рішельєвському ліцею, складався з 724 найменувань¹²⁷. Це останнє велике надходження до бібліотеки Рішельєвського ліцею стало основою «Відділу слов'янської філології професора В. І. Григоровича» вже у Новоросійському університеті¹²⁸.

Приватні пожертвування та дари, що супроводжували ліцейську книгозбірню протягом всього її існування, зробили великий вклад у становлення та наповнення бібліотеки Рішельєвського ліцею. Грошові пожертви мали велике значення у перші роки існування ліцею та його бібліотеки. Саме на ці кошти була куплена значна кількість книг для нового навчального закладу і навчальний процес зміг плідно початися. Дарунки приватних осіб на користь

бібліотеки Рішельєвського ліцею склалися в основному з творів самих дарувальників. Відзначимо, що дари викладачів ліцею стосувалися, найчастіше, історії та археології Північного Причорномор'я і були спрямовані на забезпечення навчального процесу в самому ліцеї. Вони наповнювали книжковий фонд ліцею необхідними навчальними посібниками (часто за предметом, що викладався дарувальником). Дари бібліотеці Рішельєвського ліцею свідчать не тільки про уявлення самих дарувальників про те, що необхідно навчальному закладу та його книгозбірні, а й говорять про гармонійний розвиток Одеси, невід'ємною складовою якої виступає Рішельєвський ліцей.

Каталоги

Важливою частиною організації бібліотечної справи у Рішельєвському ліцеї було складання каталогів книжкового зібрання. Але перші 12 років свого існування ліцейська бібліотека функціонувала без цієї складової.

Робота перших бібліотекарів не раз піддавалася критиці з боку як викладачів та керівництва Рішельєвського ліцею, так і візитаторів з Харківського університету, до округу якого належав Одеський ліцей до липня 1830 р. Архівні документи свідчать про неодноразові спроби Правління Рішельєвського ліцею спонукати перших бібліотекарів М. С. Черемісінова та І. Ф. Гриневича скласти каталог ввіреного їм книжкового зібрання¹²⁹. Постійний безлад в бібліотечних справах, відсутність приміщення та каталогу бібліотеки – проблеми, що гостро стояли в перше десятиліття роботи Рішельєвського ліцею. Так тривало до того часу, поки завідування бібліотекою не було передано П. О. Симоновичу.

Серб за походженням, професор комерційних наук Платон Олексійович Симонович (1795–1866) займав у Рішельєвському ліцеї посаду бібліотекаря за сумісництвом у 1827–1832 рр. Перший рукописний каталог фундаментальної бібліотеки був представлений ним Правлінню ліцею 25 грудня 1829 р.¹³⁰ До каталогу ввійшов опис 976 найменувань книг¹³¹.

Книги та періодичні видання (976 найменувань в більш ніж 3200 томах) в каталозі П. О. Симоновича розташовані в систематичній послідовності, за галузями наук. Упорядником були виділені такі відділи: 1. Богослов'я (71 назва), 2. Правознавство та політика (62 назви), 3. Педагогіка (10 назв), 4. Філософія (55 назв), 5. Географія та хронологія (65 назв), 6. Історія (201 назва), 7. Природна історія (20 назв), 8. Медицина (у архівному джерелі – Врacheбство) (4 назви), 9. Фізика (20 назв), 10. Хімія (8 назв), 11. Математика (41 назва), 12. Механіка (9 назв), 13. Гідравліка (3 назви), 14. Оптика (7 назв), 15. Мореплавання (9 назв), 16. Військові науки (25 назв), 17. Мистецтва (17 назв), 18. Вільні мистецтва (24 назви), 19. Словесні мистецтва (70 назв), 20. Поезія (151 назва), 21. Мовознавство (68 назв). До каталогу було додано додаток, з перерахуванням книг (36 найменувань), що надійшли до бібліотеки ліцею у 1828 р. Представлені книги французькою, російською, латинською, італійською, німецькою, грецькою, англійською та польською мовами, які виклада-

лись у ліцеї. Загальна кількість книг іноземними мовами (761 назва) більш ніж в 3,5 рази перевищувала кількість книг російською мовою. Переважали видання XVIII – початку XIX ст., хоча незначна кількість книг XVI ст. і XVII ст. була присутня (8 назв XVI та 21 – XVII відповідно)¹³². У першому каталозі Рішельєвського ліцею переважає література з гуманітарних наук, кількість видань з природничих і точних наук набагато скромніша. Це й не дивно, тому що програма викладання в Рішельєвському ліцеї в перші роки його існування не відрізнялася різноманітністю¹³³. Структура книжкового фонду відповідала гуманітарному напрямку в підготовці ліцеїстів Одеси.

Професор П. О. Симонович при складанні першого каталогу бібліотеки Рішельєвського ліцею взяв за основу одну з популярних і відомих на той час у Російській імперії бібліотечно-бібліографічних класифікацій – «факультетську систему»¹³⁴. Таким чином було покладено початок науковому упорядкуванню роботи бібліотеки Рішельєвського ліцею.

У 1838–1865 рр. структура Рішельєвського ліцею та його бібліотечних фондів стала більш складною та різноманітною. Це пов'язане, перш за все, з тим, що почався активний процес перетворення ліцею в Одесі на університет (особливо активізувався цей процес з другої половини 50-х рр. XIX ст.)¹³⁵. Згідно новому Статуту Рішельєвського ліцею від 1837 р. на бібліотеку щорічно почали виділяти 2000 руб., а викладач, що здійснював обов'язки бібліотекаря, отримував додатково до своєї основної платні 350 руб.¹³⁶

Хоча в архівних справах Рішельєвського ліцею неодноразово згадується про каталоги, складені бібліотекарями Ф. Бруном (завідував ліцейською бібліотекою у 1832–1835 рр.)¹³⁷, Ф. Кнорре (1835–1838 рр.)¹³⁸, П. Беккером (1838–1850 рр.)¹³⁹, до теперішнього часу каталоги за період 30-40-х рр. XIX ст. не дійшли. Правління ліцею наполягало на тому, щоб каталог щоразу супроводжував передачу книжкового фонду від попереднього бібліотекаря до нового «... ибо всякое казенное имущество должно быть передаваемо в другие руки по описям, по коим оно принято было здатчиком и по описям составленным во время заведывания вновь вступившему в имущество...»¹⁴⁰. Передача бібліотеки від одного бібліотекаря до іншого часто супроводжувалась непорозуміннями через погану організацію роботи та некоректного ведення каталогів.

За період 1830–1860-х рр. збереглось тільки три каталоги бібліотеки ліцею, які демонструють постанову бібліотечної справи у цьому навчальному закладі. Дані «Урочистого акту» Рішельєвського ліцею за 1861 р. говорять про те, що згідно плану Харківського університету з удосконалення роботи бібліотек, в ліцеї в Одесі були створені нові каталоги: алфавітний, фундаментальний та систематичний¹⁴¹.

В основі каталогів 1850–1860-х рр., складених першим та єдиним штатним бібліотекарем Рішельєвського ліцею В. М. Шишковським (завідував бібліотекою у 1850–1865 рр.), також лежить «факультетська система», в якій розташований матеріал відповідав розподілу наук за факультетами навчальних закладів. У Рішельєвському ліцеї факультети були відсутні, але за Статутом 1837 р. учбовий заклад був розділений на два відділення: юридичне та фізико-

математичне. На юридичному відділенні викладалися латинська мова, римське право, енциклопедія та історія права, російське законодавство, практичне судочинство. На фізико-математичному – чиста та прикладна математика, фізика та фізична географія, природнича історія, хімія, технологія, комерція. У 1838 р. в Рішельєвському ліцеї на фізико-математичному відділенні була заснована кафедра сільського господарства та лісівництва¹⁴². У 1840 р. попечитель Одеського навчального округу Д. М. Княжевич підготував «План перетворення навчальної частини ліцею», в якому запропонував відкрити в Рішельєвському ліцеї третє відділення – економічне або камеральне, де було б зосереджено викладання природничих та господарських наук. У листопаді 1841 р. камеральне відділення Рішельєвського ліцею було відкрито, там викладалися політична економія та торгівля, фізика та фізична географія, хімія, природнича історія, сільське господарство, російське законодавство.

Спільними предметами для студентів всіх відділень ліцею були філософія, російська словесність, загальна та російська історія з окремим викладанням російських старожитностей, загальна та російська статистика з порівняльною географією та історією подорожей, німецька та французька мови.

У фонді Наукової бібліотеки Одеського національного університету імені І. І. Мечникова збереглися «Друге продовження каталогу книг бібліотеки Рішельєвського ліцею по 1853 рік» та «Третє продовження каталогу книг бібліотеки Рішельєвського ліцею по 1861 рік», що демонструють традицію розподілу книг за систематичним принципом. У зв'язку з поступовим перетворенням ліцею на університет відбувалось і збільшення кількості бібліотечних відділів, що відображає змінення у структурі навчального закладу.

Книги у «Другому продовженні каталогу» розділені упорядником на наступні відділи: 1. Грецькі автори (всередині розподіляється за авторами: Гомер, Плутарх, Геродот, всього 5 примірників книг); 2. Римські автори (всередині розподіляється за авторами: Плавт, Вергілій, Горацій, Федр, Цицерон, Пліній Старший, всього 14 прим.); 3. Міфологія (2 прим.); 4. Хронологія (13 прим.); 5. Старожитності (46 прим.); 6. Стародавня географія (21 прим.); 7. Латинська мова (2 прим.); 8. Археологія (31 прим.); 9. Російська і слов'янські мови (24 прим.); 10. Італійська мова (16 прим.); 11. Англійська мова (6 прим.); 12. Німецька мова (22 прим.); 13. Французька мова (7 прим.); 14. Педагогія та філологія (43 прим.); 15. Загальна історія (91 прим.); 16. Давня історія (11 прим.); 17. Грецька та македонська історія (5 прим.); 18. Римська історія (11 прим.); 19. Історія середніх віків (1 прим.); 20. Нова історія (5 прим.); 21. Російська історія (40 прим.); 22. Польська історія (3 прим.); 23. Французька історія (20 прим.); 24. Італійська історія (11 прим.); 25. Англійська історія (2 прим.); 26. Німецька історія (10 прим.); 27. Іспанська історія (1 прим.); 28. Шведська історія (4 прим.); 29. Історія різних народів (2 прим.); 30. Французька література (148 прим.); 31. Італійська література (178 прим.); 32. Німецька та шведська література (58 прим.); 33. Російська та польська література (50 прим.); 34. Англійська література (31 прим.); 35. Іспанська література (6 прим.); 36. Правознавство (107 прим.); 37. Богослов'я (109 прим.); 38. Ди-

тяче читання (25 прим.); 39. Memoires et Encyclopedies (23 прим.); 40. Медичні науки (62 прим.); 41. Природнича історія (85 прим.); 42. Географія і статистика (90 прим.); 43. Описи подорожей (38 прим.); 44. Філософія (26 прим.); 45. Сільське господарство (30 прим.); 46. Комерційні та камеральні науки (27 прим.); 47. Фізика і фізична географія (14 прим.); 48. Хімія (10 прим.); 49. Технологія (8 прим.); 50. Чиста математика (19 прим.); 51. Військові науки (14 прим.); 52. Морські науки (2 прим.); 53. Астрономія (28 прим.); 54. Прикладна математика (6 прим.); 55. Журнали та газети (250 прим.); 56. Харківський університет (4 прим.); 57. Олександрівський ліцей та Санкт-Петербурзький університет (8 прим.); 58. Московський університет (2 прим.); 59. Казанський університет (1 прим.); 60. Дисертації (59 прим.); 61. Університет Св. Володимира (7 прим.); 62. Ревельському, Ризька, Мітавська і Тифліській гімназії (1 прим.); 63. Дерптський університет (2 прим.); 64. Педагогічний інститут (3 прим.); 65. Ліцей Князя Безбородька (2 прим.); 66. Одеське товариство історії та старожитностей та Рішельєвський ліцей (7 прим.); 67. Суміш (58 прим.)¹⁴³.

З 67 відділів книг бібліотеки Рішельєвського ліцею 38 відділів відносились до циклу історико-філологічних наук, 2 відділи – до правових та економічних наук, 10 відділів – до точних наук, 10 інших відділів представляють собою зібрання видань навчальних закладів і вчених товариств. Решта – це енциклопедії, медицина, морська і військова справа, суміш тощо.

У «Третьюму продовженні каталогу книг бібліотеки Рішельєвського ліцею по 1861 рік» описано 5535 одиниць книг у 81 відділі: 46 відділів відносяться до історико-філологічних наук, 3 відділи – до економічних і правових наук, 9 – до природничих і точних наук. У порівнянні з попереднім каталогом зросла кількість відділів, присвячених навчальним закладам та науковим товариствам, їх налічувалось вже 12.

«Третьє продовження каталогу книг бібліотеки Рішельєвського ліцею по 1861 рік» розподіляється на наступні розділи: 1. Грецькі автори (всередині розподіляється за авторами: Гомер, Піндар, Езоп, Аристотель, Лонгин, Лукіан, Страбон, Геродот, Геродиан, Фулідід, Еліан, всього 20 примірників); 2. Римські автори (всередині розподіляється за авторами: Плавт, Пліній Старший, всього 8 прим.); 3. Міфологія (8 прим.); 4. Хронологія (33 прим.); 5. Старожитності (96 прим.); 6. Corpus scriptorium Historiae Byzantinae (4 прим.); 7. Давня географія (2 прим.); 8. Історія літератури та риторика (64 прим.); 9. Грецька мова (23 прим.); 10. Латинська мова (16 прим.); 11. Археологія (86 прим.); 12. Німецька мова (18 прим.); 13. Російська та польська мови (27 прим.); 14. Італійська мова (2 прим.); 15. Французька мова (6 прим.); 16. Східні мови (1 прим.); 17. Педагогія та філологія (225 прим.); 18. Загальна історія (105 прим.); 19. Давня історія (13 прим.); 20. Грецька та македонська історія (17 прим.); 21. Римська історія (8 прим.); 22. Історія середніх віків (11 прим.); 23. Нова історія (27 прим.); 24. Церковна історія (3 прим.); 25. Російська історія (211 прим.); 26. Біографія (10 прим.); 27. Польська історія (13 прим.); 28. Французька історія (45 прим.); 29. Італійська історія (9 прим.); 30. Англійська історія (5 прим.); 31. Німецька історія (32 прим.); 32. Іспанська іс-

торія (3 прим.); 33. Шведська історія (3 прим.); 34. Датська історія (1 прим.); 35. Арабська історія (4 прим.); 36. Оттоманська історія (1 прим.); 37. Історія різних народів (17 прим.); 38. Французька література (31 прим.); 39. Італійська література (1 прим.); 40. Німецька література (131 прим.); 41. Російська література (139 прим.); 42. Польська література (1 прим.); 43. Англійська література (11 прим.); 44. Правознавство (544 прим.); 45. Богослов'я (315 прим.); 46. Дитяче читання (2 прим.); 47. *Memoires et Encyclopedies* (114 прим.); 48. Врacheбство і медичні науки (199 прим.); 49. Природна історія (216 прим.); 50. Географія і статистика (116 прим.); 51. Опис подорожей (61 прим.); 52. Карти (34 прим.); 53. Філософія (63 прим.); 54. Сільське господарство (242 прим.); 55. Комерційні та камеральні науки (233 прим.); 56. Фізика і фізична географія (125 прим.); 57. Хімія (71 прим.); 58. Технологія (25 прим.); 59. Чиста математика (48 прим.); 60. Військові науки (6 прим.); 61. Морські науки (3 прим.); 62. Астрономія (55 прим.); 63. Прикладна математика (45 прим.); 64. Газети та журнали (992 прим.); 65. Бібліографія (43 прим.); 66. Архітектура (1 прим.); 67. Дисертації (369 прим.); 68. Харківський університет (17 прим.); 69. С. Петербурзький університет та Олександрівський ліцей (22 прим.); 70. Московський університет (14 прим.); 71. Казанський університет (21 прим.); 72. Демидівський ліцей (7 прим.); 73. Університет Св. Володимира (19 прим.); 74. Ревельська, Ризька, Мітавська і Тифліська гімназії (4 прим.); 75. Дерптський університет (25 прим.); 76. Педагогічний університет (8 прим.); 77. Ліцей Кн. Безбородько (3 прим.); 78. Одеське Товариство історії та старожитностей та Рішельєвський ліцей (11 прим.); 79. Горигорецький землеробський інститут (10 прим.); 80. Суміш (16 прим.); 81. Картини (2 прим.)¹⁴⁴.

Ще один зі збережених документів – «Фундаментальний каталог бібліотеки Рішельєвського ліцею з 1 генваря 1861 року» – складається з описів 2886 найменувань книг у 4991 одиниці. Це останній каталог бібліотеки Рішельєвського ліцею. Згідно його даним, у фундаментальній бібліотеці ліцею в Одесі, на момент перетворення останнього в університет, налічувалось 11298 найменувань книг¹⁴⁵ (перша книга каталогу бібліотеки Новоросійського університету починається цифрою 11299).

Кожен опис найменування книги «Фундаментального каталогу» містить порядковий (інвентарний) номер книги, автора, назву, місто та рік видання, формат книги, кількість примірників і томів, ціну, джерело надходження (купівля або дар), час надходження, ціну палітурки. Виходячи зі змісту даного документа, можна стверджувати, що це скоріше не фундаментальний каталог, а інвентарна (або матеріальна) книга бібліотеки Рішельєвського ліцею. Документ має всі характеристики інвентарної книги, а саме: палітурка і прошнуровка, нумеровані сторінки, засвідчувальний запис і сургучна печатка на останній сторінці. Після бібліографічного опису примірника книги йде вказівка на відділ, до якого книгу приписували. Наприклад, Археологія № 110, Французька література № 520, Правознавство № 761, Сільське господарство № 400. Таким чином, можна побачити кількість книг, що відносяться до того чи іншого від-

ділу. Правда, інформація про кількість книг у відділах може бути не зовсім достовірною, бо в нумерації не завжди дотримувався суворий порядок.

Всі збережені каталоги бібліотеки Рішельєвського ліцею відображають стан речей в навчальному закладі в певний період. Якщо перший каталог 1829 р. фіксує загальногуманітарну спрямованість освіти в навчальному закладі, то останні каталоги 50-60-х рр. XIX ст. свідчать вже про ускладнення та вдосконалення структури Рішельєвського ліцею та поступову підготовку до реорганізації його в університет. Відбувається поділ ліцею на відділення, яке проявляється і в більш складній структурі бібліотечних фондів.

Глава 3. Структура та організація роботи

Основна (фундаментальна) бібліотека. Студентська бібліотека та Кабінет для читання студентів. Кабінети для читання періодичних видань. Бібліотека Інституту східних мов. Бібліотекарі Рішельєвського ліцею. Бібліотечне обслуговування викладачів та студентів Рішельєвського ліцею.

Основна (фундаментальна) бібліотека

На початковому етапі існування бібліотеки Рішельєвського ліцею (1817–1837 рр.) її устрій повторював структуру книжкового зібрання Комерційної гімназії: бібліотечний фонд розподілявся на «нерухому» (основну) та «рухому» (з учбових книг, що продавалися учням) частини. «Нерухома» бібліотека була під наглядом одного з викладачів ліцею за сумісництвом до травня 1850 р., коли Рішельєвський ліцей отримав право мати штатного бібліотекаря¹⁴⁶. «Рухома» бібліотека опікувалась також одним з ад'юнктів. Але за спогадами ліцеїста О. Сумарокова, «учебники в то время были дорогими и редкими», «книг не было», тому викладачі диктували зміст підручників під час занять¹⁴⁷.

До 1837 р. ліцейська бібліотека не розподілялась на підрозділи, а функціонувала як єдина фундаментальна (основна) бібліотека. З 1837 р. Рішельєвському ліцею на потреби бібліотеки почали виділяти 2000 рублів¹⁴⁸. Після прийняття нового Статуту Рішельєвського ліцею структура навчального закладу також почала поступово ускладнюватись: з'явилися відділення (юридичне та фізико-математичне з 1837 р., камеральне з 1841 р.), збільшилась кількість ліцеїстів. Все це призвело до необхідності розподілу бібліотечного фонду Рішельєвського ліцею на декілька частин. При сприянні попечителя Одеського навчального округу Д. М. Княжевича у ліцеї були відкриті студентська бібліотека, кабінет для читання газет та журналів, відділена бібліотека Інституту східних мов від бібліотеки фундаментальної¹⁴⁹. Але саме фундаментальна бібліотека залишалась основною частиною книжкового зібрання Рішельєвського ліцею протягом усіх років існування навчального закладу.

Студентська бібліотека та Кабінет для читання студентів

Студентська бібліотека, як особливий підрозділ, була створена в Рішельєвському ліцеї в 1838 р. за ініціативи попечителя Одеського навчального округу Д. М. Княжевича¹⁵⁰. Але архівні документи говорять про бібліотеку вихованців (мовою джерела – «воспитаническую библиотеку», «библиотеку для воспитанников пансиона»), що існувала раніше, її фонд згодом влився до складу студентської. Книги бібліотеки вихованців були передані молодшим учителем Демостико у ведення інспектора М. Д. Деларю. Надані книги бібліотеки вихованців у кількості 74 найменувань в 119 т. російською, французькою, німецькою, латинською та грецькою мовами супроводжувалися каталогом¹⁵¹.

Однак у 1838 р. Д. М. Княжевич заново запропонував створити студентську бібліотеку за зразком існуючих подібних підрозділів у вищих навчальних закладах Російської імперії¹⁵². Список книг для студентської бібліотеки на суму 700 руб. з 39 найменувань в 849 одиницях з російської словесності, богослов'я, історії, географії, математики, фізики та хімії був складений викладачами Рішельєвського ліцею¹⁵³.

У листопаді 1838 р. книги були закуплені, керувати студентською бібліотекою доручили інспектору ліцею, у різні роки опікувалися цим підрозділом інспектори І. Г. Михневич та Г. І. Соколов, які подавали до Правління ліцею списки книг, необхідних для студентської бібліотеки¹⁵⁴.

Для користування бібліотекою були розроблені спеціальні правила, затверджені Правлінням ліцею: 1) Студентська бібліотека знаходиться в завідуванні інспектора ліцею. 2) Шафи, в яких зберігаються книги цієї бібліотеки, поміщаються в Студентському Музеї; каталог книг та ключ від шафи знаходяться у інспектора. 3) Видача книг студентам проводиться з дозволу інспектора один або два рази на тиждень, в призначені для цього дні. 4) Ім'я студента та заголовки виданого йому з бібліотеки твору вносяться із зазначенням часу видачі в особливу книгу, що зберігається в шафі бібліотеки. 5) Кожному студенту дозволено видавати тільки по одному однотомному твору, при багатотомних творах – не більше двох томів. 6) Книга не може перебувати у студента довше двох тижнів. З початком канікул всі книги, взяті студентами, повертаються до бібліотеки. 7) За збереження книги несе відповідальність студент, і по закінченню закладу йому видається атестат не інакше, як після повернення в цілості взятої ним з бібліотеки книги, або по заміні втраченої новою. 8) Зовнішнім студентам можуть видаватися книги з дозволу інспектора, але не інакше, як з дотриманням всіх вище зазначених правил. 9) Книги Студентської бібліотеки в жодному разі не можуть видаватися гімназістам. 10) На підставі затверджених вищим начальством правил для завідування майном ліцею, інспектор представляє Правлінню ліцею кожні півроку звіт про стан студентської бібліотеки¹⁵⁵.

Офіційна періодика Рішельєвського ліцею – «Промови» та «Щорічні акти» – дає можливість простежити безперервне поповнення фонду студентської бібліотеки до 1856 р. Якщо у 1838 р. фонд студентської бібліотеки становив всього 74 назви у 119 томах¹⁵⁶, переданих з бібліотеки вихованців, то

у 1845 р. – 331 назва у 603 томах¹⁵⁷, у 1856 р. – вже 565 назв у 1052 томах¹⁵⁸. У дослідженні І. Г. Міхневича наводяться відомості про те, що книгами цієї студентської бібліотеки користувалися переважно вихованці пансіону при ліцеї. За даними дослідника у 1857 р. цю студентську бібліотеку було запропоновано передати для використання пансіонерами та вихованцями гімназії при ліцеї¹⁵⁹. Але в офіційній періодиці Рішельєвського ліцею така інформація відсутня.

Відомості про функціонування студентської бібліотеки у 1857–1865 рр. досить суперечливі. Починаючи з 1857 р. в «Урочистих актах Рішельєвського ліцею» (так з цього часу почав називатися періодичний орган Рішельєвського ліцею) з'являється інформація про створення студентського кабінету книг¹⁶⁰. Кабінет утворився за активної участі професора-юриста Олександра Володимировича Лохвицького (1830–1884). За перший рік існування «Кабінету для читання студентів» чиновниками, викладачами та студентами ліцею було пожертвовано грошима 177 руб. 13 коп. Таким чином, у «Кабінеті для читання студентів» було зібрано 509 томів книг та журналів, серед яких «Современник», «Отечественные записки», «Русский вестник», «Русская беседа», «Библиотека для чтения», «Экономический указатель»¹⁶¹.

У цьому ж 1857 р. були складені «Правила для Кабинета для чтения студентов Рижельевского лицея»¹⁶² (Додаток 6). Згідно правил, цей кабінет для читання створювався тільки для студентів. Його призначення – надавати ліцеїстам довідкову інформацію стосовно нових досягнень сучасної на той час науки. Крім інспектора ліцею керувати кабінетом для читання студентів повинні були і самі ліцеїсти. Але замовляти нову літературу самостійно вони не могли, тільки зі згоди інспектора¹⁶³.

До 1857 р. відноситься доповідна записка міністру народної освіти від попечителя Одеського навчального округу М. І. Пирогова, де останній досить критично висловлювався про роботу як Рішельєвського ліцею загалом, так і про стан його бібліотеки. М. І. Пирогов писав, що «библиотека существует только по имени»¹⁶⁴. Саме цим він і керувався, коли передав свої книги у кількості 1500 томів для бібліотеки Рішельєвського ліцею. Якщо виходити з офіційних документів Рішельєвського ліцею та спогадів ліцеїстів, то цей книжковий дар склав основну частину «Кабінету для читання студентів», який згодом отримав назву «Пироговская библиотека студентов»¹⁶⁵. 8 листопада 1858 р. студенти Рішельєвського ліцею Арістов, Доні та Романов звернулись до директора ліцею П. В. Беккера з проханням перейменувати «Кабінет для читання студентів» на «Пироговську бібліотеку студентів»¹⁶⁶.

«Кабінет для читання студентів» перебував під наглядом самих ліцеїстів та одного з викладачів навчального закладу. У 1857 р., наприклад, кабінетом займалися три студенти, обрані товаришами, Стратонов, Коллович і Величковський¹⁶⁷, у 1859 р. – Завадський, Синіцин та Чернов¹⁶⁸. З 1859 р. по 1864 р. кількість назв книг у студентському кабінеті для читання збільшилася більш ніж у 4,5 рази: 1859 р. – 688 назв у 1421 книгах¹⁶⁹, 1864 р. – 3117¹⁷⁰.

Що стосується студентської бібліотеки, створеної за ініціативи Д. М. Княжевича у 1838 р., то, починаючи з 1857 р., інформація про її функціонування у офіційних документах Рішельєвського ліцею відсутня. У доступних джерелах немає згадок ні про з'єднання цих книг з основною (фундаментальною) ліцейською бібліотекою, ні з «Пироговською бібліотекою студентів». Перед нами яскравий приклад несумлінного ведення документації у Рішельєвському ліцеї, який не дає можливості досконало простежити долю цієї частини книжкового ліцейського зібрання.

Таким чином, чіткої організації роботи студентської бібліотеки в Рішельєвському ліцеї не було. Така ситуація викликала справедливе незадоволення як викладачів, так і ліцеїстів.

Кабінети для читання періодичних видань

Кабінет для читання газет та журналів (у джерелах зустрічаються назви «журнальный кабинет», «кабинет для чтения журналов») був відкритий на початку 1838 р.¹⁷¹, після прийняття нового Статуту Рішельєвського ліцею 1837 р. Мета створення подібного кабінету – «дать возможность желающим следить за ходом наук и успехами просвещения»¹⁷². Опікувався кабінетом для читання газет та журналів один з викладачів ліцею, наприклад, у 1860 р. це був О. М. Богдановський, який обіймав посаду інспектора¹⁷³. Протягом 1838–1844 рр. для кабінету щорічно передплачували до 48 найменувань вітчизняних та закордонних періодичних видань¹⁷⁴. У 1846–1857 рр. кількість видань, що передплачувались, зменшилась до 20–30 на рік¹⁷⁵. З 1860 р. для кабінету для читання перестали передплачувати іноземні видання¹⁷⁶. Після річного використання всі примірники періодичних видань з кабінету передавались до фундаментальної бібліотеки ліцею¹⁷⁷. Фінансувався кабінет для читання газет та журналів здебільшого за рахунок пожертв приватних осіб¹⁷⁸.

В архівних документах збереглися назви передплачених для цього кабінету вітчизняних періодичних видань. Серед них «Одесский вестник», «Христианское чтение», «Санкт-Петербургские ведомости», «Московские ведомости», «Северная пчела», «Библиотека для чтения», «Журнал Министерства народного просвещения», «Современник», «Журнал Министерства государственных имуществ», «Москвитянин», «Отечественные записки», «Сын Отечества», «Посредник», «Журнал мануфактур и торговли» тощо¹⁷⁹. Періодичні видання протягом року використовувались у «Кабінеті для читання», а потім передавались до основної (фундаментальної) бібліотеки Рішельєвського ліцею.

Відомості про функціонування кабінету для читання професорів з'являються в офіційній періодиці Рішельєвського ліцею з 1860 р.¹⁸⁰. Цією частиною бібліотечного зібрання опікувався особисто директор ліцею¹⁸¹. Щорічно для кабінету для читання професорів передплачувалось від 5 до 17 вітчизняних періодичних видань та від 38 до 43 закордонних¹⁸². Кількість іноземних періодичних видань, що передплачувались для кабінету для читання професорів, значно перевищувала кількість вітчизняних.

Бібліотека Інституту східних мов

Бібліотека Інституту східних мов при Рішельєвському ліцеї існувала з 1840 р. по 1854 р. Книги зі східної тематики влилися до фонду Рішельєвського ліцею з приєднанням до нього Училища східних мов (у джерелах зустрічаються назви «Інститут восточных языков», «Восточное училище», «Школа восточных языков»), яке з 1828 р. функціонувало в Одесі¹⁸³. Зовсім невелика бібліотека Училища східних мов у кількості 20 найменувань 12 липня 1838 р. була передана колишнім директором Училища П. С. Курляндцевим бібліотекарю Рішельєвського ліцею Ф. Кнорре та спочатку зберігалася в основній (фундаментальній) бібліотеці¹⁸⁴. До складу бібліотеки училища Східних мов входили різні цінні граматики зі східних мов відомих орієталістів С. де Сасі, К.-Е. Саварі, П. Жобера, словник Франциска Менінського, праці Мустафи Наїма та Мехмеда Решада з історії східних країн, «Книга порад» (Пенді-наме), приписувана Сааді Шіразі тощо¹⁸⁵.

Окремо бібліотека Інституту східних мов у складі Рішельєвського ліцею стала функціонувати з 1840 р.¹⁸⁶, коли книги східної тематики з основної (фундаментальної) бібліотеки були виділені для окремого зберігання при сприянні попечителя Одеського навчального округу Д. М. Княжевича¹⁸⁷. Завідував бібліотекою найчастіше професор східних мов. У різні часи це були професор В. В. Григор'єв (1840–1844), професор В. Н. Кузьмін (1845–1851), старший вчитель А. Шутов (1852), професор І. М. Холмогоров (1853–1854).

На утримання Інституту Східних мов виділялася особлива сума, до складу якої входили і гроші на закупку книг. За штатним розкладом ліцею на бібліотеку Інституту Східних мов виділялось 700 руб. асигнаціями або 200 руб. сріблом щорічно¹⁸⁸.

Значно поповнилась бібліотека Інституту східних мов у період роботи у Рішельєвському ліцеї в 1838–1844 рр. сходознавця В. В. Григор'єва. Для поповнення бібліотеки книгами зі східної тематики він у липні-серпні 1839 р. був відраджений до Стамбула¹⁸⁹. Для придбання східної літератури В. В. Григор'єву було виділено 500 руб.¹⁹⁰ Він привіз зі столиці Османської імперії 11 найменувань книг у 23 томах на суму 491 руб. 85 коп. асигнаціями¹⁹¹.

Серед привезених зі Стамбулу книг фігурували праці відомих турецьких істориків Мустафи Наїма (1655–1716), Сулеймана Іззі (1591–1660), Катіба Челебі (1609–1657), Мехмета Субхі (XVIII ст.), Ахмета Васифа (?–1806) у виданнях XVIII–XIX ст. Привіз В. В. Григор'єв і художню літературу – переклад турецькою мовою поеми «Квітковий сад» («Гюлістан») Сааді Шіразі (1201–1298) та 10 примірників турецького перекладу відомої в країнах Сходу повісті про кохання «Лейлі та Меджнун»¹⁹² (Додаток 5).

Привезені В. В. Григор'євим зі Стамбулу книги, а також інші видання, що замовлялись ним для потреб Інституту східних мов за посередництвом генерал-губернатора Новоросійського краю М. С. Воронцова, до березня 1840 р. зберігались в основній (фундаментальній) бібліотеці Рішельєвського ліцею. Після звернення В. В. Григор'єва до Правління ліцею спеціально для

бібліотеки Інституту східних мов була виділена спеціальна кімната і зроблені шафи¹⁹³.

Книги східної тематики замовлялися у Парижі, Берліні, Казані¹⁹⁴. Здебільшого це були навчальні посібники, авторами яких були викладачі Казанського університету Х. Д. Френ, О. К. Казем-Бек, К. К. Фойгт, І. Березин та ін. Але поповнення книжкового фонду Інституту східних мов відбувалося не без непорозумінь. Наприклад, збереглися архівні документи, в яких Рішельєвський ліцей скаржився, що друкарня Казанського університету надіслала до Одеси дефектні примірники книг. На жаль, листування не привело до позитивного рішення з цього питання і дефектні книги не були замінені якісними¹⁹⁵.

Поповнення бібліотеки Інституту східних мов відбулося і за рахунок книг духовного змісту, надісланих з м. Ногайськ. З 96 примірників книг турецькою, персидською, арабською та татарською мовами 8 примірників були передані до бібліотеки Інституту східних мов, інші – до рухомої бібліотеки студентів Рішельєвського ліцею у 1840 р.¹⁹⁶ Серед цих книг – Євангелія турецькою мовою, надруковані в Астрахані та Карсі у 1813–1815 рр., Псалтирі турецькою та арабською мовами, «Книга Мойсея» татарською мовою.

На червень 1841 р. в Рішельєвському ліцеї налічувалося 225 назв книг східної тематики у 368 т.¹⁹⁷ Бібліотека Інституту східних мов поповнювалась книгами відомих орієталістів М. Ланчі, А. Ханджері, А. К. Казембека, О. В. Болдирева тощо¹⁹⁸. Згідно звіту Рішельєвського ліцею за 1845–1846 н. р. у бібліотеці Інституту східних мов зберігалось 393 назви творів, у тому числі 60 манускриптів арабською, перською та турецькою мовами¹⁹⁹.

Книжкове зібрання Інституту східних мов поповнювалось і за рахунок дарувальників. Особливо відрізнявся на цьому терені попечитель Одеського навчального округу Д. М. Княжевич. Наприклад, ним було подаровано перший том «Французько-арабсько-персько-турецького словника» колишнього господаря Молдавії Олександра Ханджері (1759–1854), який з 1821 р. мешкав у Москві та за посередництва Міністерства закордонних справ Російської імперії видав цей словник²⁰⁰. Д. М. Княжевичем були подаровані й інші видання, про що згадувалося вище.

Не дивлячись на всі зусилля В. В. Григор'єва з організації окремої бібліотеки Інституту східних мов, частина східної літератури ще у 1842 р. зберігалась в основній (фундаментальній) ліцейській бібліотеці. Про це і повідомляв бібліотекар П. В. Беккер Раді Рішельєвського ліцею у проханні передати всі подібні примірники до бібліотеки Інституту східних мов. Рішення про передачу цих книг було прийнято тоді ж²⁰¹.

«Щорічні акти» та «Урочисті акти» Рішельєвського ліцею говорять про систематичне поповнення бібліотеки Інституту східних мов. Наприклад, якщо у 1842 р. бібліотека складалась з 248 назв у 412 т., протягом року надійшло 23 назви в 44 т.²⁰², то в 1854 р., під кінець свого перебування в Одесі, бібліотека Інституту східних мов складалась вже з 461 назви в 772 т.²⁰³ У 1853 р. професором І. М. Холмогоровим був складений каталог книг бібліотеки Інституту східних мов²⁰⁴.

За височайшим указом від 22 жовтня 1854 р. викладання східних мов в Рішельєвському ліцеї було скасовано, а всі навчальні посібники Інституту східних мов були передані до Санкт-Петербурзького університету²⁰⁵.

Для передачі книг Інституту східних мов до Санкт-Петербургу професор І. М. Холмогоров склав опис бібліотеки, який 26 жовтня 1853 р. був завірений тодішнім директором Рішельєвського ліцею М. Н. Мурзакевичем. Згідно цього опису до Санкт-Петербурзького університету з Рішельєвського ліцею було передано 362 назви творів та 59 дублетів книг східної тематики²⁰⁶. Серед них видання арабською, персидською, турецькою та китайською мовою. Тематика книг досить широка – богослов'я, міфологія, філософія, правознавство, математика, мовознавство, археологія, енциклопедії та словники, журнали та праці наукових товариств (серед яких і «Записки Одесского общества истории и древностей»). Цей опис дає повне уявлення про якісний та кількісний склад бібліотеки Інституту східних мов, що функціонував в Одесі при Рішельєвському ліцеї.

Бібліотекарі Рішельєвського ліцею

У першому Статуті Рішельєвського ліцею бібліотека згадується у контексті штату ад'юнктів, один з яких повинен опікуватись нею: «Из шести адъюнктов... поручается... последнему управление Канцеляриею и хранение Библиотеки вместе с физическим кабинетом»²⁰⁷. Таким чином, посада ліцейського бібліотекаря не була штатною, але книжкові фонди, отримані Рішельєвським ліцеєм від своїх попередників (Благородного інституту та Комерційної гімназії), потребували уваги та постійного розширення. Штатна посада бібліотекаря в Рішельєвському ліцеї була введена тільки у 1850 р. До цього часу бібліотекарями були ліцейські викладачі, які займали цю посаду за сумісництвом.

У перші роки існування Рішельєвського ліцею книжковим зібранням закладу опікувався його директор абат Шарль-Домінік Ніколь (Charles Dominique Nicole; 1758–1835). Саме він почав організовувати роботу бібліотеки ліцею в Одесі. Влітку-восени 1817 р. абат Ніколь особисто їздив до Парижу для придбання книг на гроші колишнього градоначальника та генерал-губернатора Новоросійського краю герцога де Рішельє (15 тис. франків), передані останнім для бібліотеки ліцею в Одесі²⁰⁸. Сам абат Ніколь також пожертвував на ліцейську бібліотеку своє жалування за рік (5 тис. 938 франків 49 сантимів)²⁰⁹ (Додаток 1-3).

Документи, що зберігаються в Державному архіві Одеської області, демонструють хоча не повну, але достатньо яскраву картину недоліків організації роботи бібліотеки у Рішельєвському ліцеї на початковому етапі його функціонування. Бібліотекарі, зайняті проведенням лекційних занять та виконанням чисельних службових обов'язків, не могли приділяти бібліотеці достатньої уваги. Дуже часто ліцейська бібліотека не працювала, така ситуація викликала справедливі нарікання у викладацького складу ліцею.

Першим виконуючим обов'язки бібліотекаря Рішельєвського ліцею був Микола Степанович Черемисінов (1792–?) – магістр Харківського університету, ад'юнкт кафедри грецької, латинської та російської словесності ліцею в Одесі. М. С. Черемисінов опікувався ліцейським книжковим зібранням у 1819–1820 рр. З березня 1819 р. він підписувався як «Библиотекарь Черемисинов»²¹⁰. Ревізія Харківського університету 1820 р. у Рішельєвському ліцеї виявила чисельні недоліки у роботі бібліотеки: не було пристосованого приміщення, багато книжок не були розібрані та продовжували знаходитись у ящиках, каталог книг ліцейської бібліотеки був відсутній²¹¹. За підсумками ревізії М. С. Черемисінов був відсторонений від виконання обов'язків бібліотекаря.

Другим виконуючим обов'язки бібліотекаря у Рішельєвському ліцеї став Ілля Федорович Гриневиц (?–?) – магістр Харківського університету, професор латинської та російської словесності (1821–1826), виконуючий обов'язки професора законодавства та політичної економії (з 1825 р.). Директор ліцею доручив І. Ф. Гриневицу «принять от Г. Черемисина в свое ведомство по каталогам неподвижную Библиотеку лицея вместе с таковою же бывшей коммерческой гимназии и мужского Благородного института, а равным образом и книги, купленные Г. Черемисиновым для лицейской библиотеки за пожертвованные на сей предмет до 3500 рублей»²¹². Але І. Ф. Гриневиц недуже сумлінно виконував свої обов'язки, результати його роботи на посаді ліцейського бібліотекаря були невтішними. Як і його попередник, І. Ф. Гриневиц не створив каталог бібліотечного зібрання, бібліотека була часто зачине-на, книги не видавались викладачам. З листопада 1826 р. І. Ф. Гриневиц був відсторонений від роботи бібліотекаря²¹³. Рада Рішельєвського ліцею 26 квітня 1827 р. зробила догану І. Ф. Гриневицу за затримку з передаванням книг новому бібліотекарю П. О. Симоновичу²¹⁴.

Ситуація у роботі ліцейської бібліотеки стала поступово змінюватися з приходом на посаду бібліотекаря ліцею професора комерційних наук Платона Олексійовича Симоновича (Платон Симонович; 1795–1866), якій займав її за сумісництвом у 1827–1835 рр. Саме П. О. Симоновичем був створений перший каталог фундаментальної бібліотеки Рішельєвського ліцею, який бібліотекар представив 25 грудня 1829 р. Правлінню Рішельєвського ліцею²¹⁵. Книги та періодичні видання (976 найменувань у більш ніж 3200 томах)²¹⁶ у каталозі П. О. Симоновича розташовані в систематичній послідовності, за галузями наук. Для складання першого каталогу бібліотеки Рішельєвського ліцею професор П. О. Симонович взяв за основу одну з популярних і відомих у той час у Російській імперії бібліотечно-бібліографічних класифікацій – «факультетську систему». Таким чином було покладено початок науковому упорядкуванню роботи бібліотеки Рішельєвського ліцею.

З 1837 р., згідно нового штатного розкладу та Статуту Рішельєвського ліцею, викладачу, що опікувався ліцейським книжковим зібранням, почали виділяти 350 рублів асигнаціями на рік (100 руб. 6 коп. сріблом)²¹⁷. Саме з цього часу Правління Рішельєвського ліцею почало приділяти значно більше уваги

контролю за роботою бібліотекарів. Протягом всього періоду бібліотекарями велись каталоги ліцейського зібрання.

У 1832-1835 рр. посаду бібліотекаря Рішельєвського ліцею за сумісництвом займав магістр Дерптського університету, ад'юнкт кафедри загальної історії та статистики Філіп Карлович Брун (Philipp Jakob Bruun; 1804-1880). За часів його керування ліцейською бібліотекою тривало поповнення книжкового фонду за рахунок централізованої закупівлі учбових посібників, книгообміну, дарів приватних осіб та установ.

Фрідріх Карл Кнорре (Fridrih Karl Knorre; ?-?) – старший вчитель гімназії при ліцеї – займав посаду бібліотекаря основної (фундаментальної) бібліотеки Рішельєвського ліцею за сумісництвом у 1835-1838 рр. За період його роботи до книжкового ліцейського зібрання надійшов чисельний книжковий дар від сина колишнього ректора Харківського університету А. І. Стойковича у кількості 951 назви у 1633 томах та 100 одиниць періодичних видань²¹⁸. Але оформлення цього великого книжкового надходження було проведено не дуже ретельно, не всі подаровані примірники потрапили до каталогів Рішельєвського ліцею, що згодом викликало проблеми при інвентаризації книжкового фонду.

Магістр Дерптського та Лейпцігського університетів, спеціаліст з класичної філології та археолог Павло Васильович Беккер (Paul Adam von Becker; 1808–1881) був бібліотекарем основної (фундаментальної) бібліотеки Рішельєвського ліцею у 1838–1850 рр. (з перервою: квітень 1849 р. – січень 1850 р.) та кабінету для читання газет і журналів у 1838–1845 рр. Саме за часів керування бібліотекою П. В. Беккером була проведена велика робота з упорядкування ліцейської бібліотеки: вперше весь книжковий фонд ліцею був перевірений, книгам надані інвентарні номери та проштамповані всі примірники. У 1839 р. П. В. Беккером (за участю інших ліцейських викладачів) були складені правила зберігання книг та роботи бібліотеки ліцею²¹⁹. У 1843 р. до складу бібліотеки ліцею в Одесі потрапили книги з Віленської медико-хірургічної академії²²⁰. Наприкінці 30-х – початку 40-х рр. XIX ст. викладачі Рішельєвського ліцею активно долучилися до роботи з книжковим фондом, що особливо проявилось у роботі бібліотечних комітетів.

Вихованець Рішельєвського ліцею, магістр Дерптського університету, спеціаліст з математики, фізики та астрономії Володимир Васильович Петровський (1815–1852?) завідував ліцейською бібліотекою нетривалий час: з квітня по червень 1849 р., звільнився за станом здоров'я.

Останнім ліцейським бібліотекарем був вихованець Рішельєвського ліцею Віталій Матвійович Шишковський (1822 – після 1891), який у 1848–1850 рр. працював помічником столоначальника канцелярії Попечителя Одеського навчального округу. 17 липня 1850 р. він був затверджений на штатній посаді бібліотекаря Рішельєвського ліцею. Йому було встановлено жалування у розмірі 400 рублів сріблом на рік²²¹. В. М. Шишковський продовжив роботу зі створення каталогів ліцейської бібліотеки на основі «факультетської системи» бібліотечно-бібліографічної класифікації наук. За роки роботи В. М. Шишков-

ського на посаді бібліотекаря велося, як і раніше, поповнення фонду за рахунок централізованої закупівлі учбових посібників, книгообміну та дарування. Серед крупних дарів приватних осіб – книжкове зібрання директора Нікітського ботанічного саду в Криму Х. Х. Стевена та славістична бібліотека професора В. І. Григоровича²²². В. М. Шишковський продовжив займати посаду бібліотекаря і в Новоросійському університеті.

На початковому етапі існування Рішельєвського ліцею, при порівняно незначній кількості бібліотечного фонду, посаду бібліотекаря займали викладачі ліцею за сумісництвом. Але, зайняті на своєму основному місці роботи, вони не завжди мали можливість приділити бібліотеці достатньо часу та уваги. За Статутом 1837 р. ліцей отримав нові права, що наблизили його до вищих навчальних закладів Російської імперії. Структура Рішельєвського ліцею ускладнилась (він був розділений на відділення), що привело до збільшення книжкового фонду. Штатна посада бібліотекаря для ліцею в Одесі ставала вкрай необхідною. Це питання було вирішене тільки в 1850 р., коли Рішельєвський ліцей, поряд з іншими навчальними закладами подібного типу, отримав штатну посаду бібліотекаря.

Бібліотечне обслуговування викладачів та студентів Рішельєвського ліцею

Правила користування бібліотекою Рішельєвського ліцею, що регламентували загальний порядок організації обслуговування читачів, формувались у процесі функціонування навчального закладу і були пов'язані з етапами його розвитку.

Згідно першого Статуту Рішельєвського ліцею бібліотекою опікувався один з ад'юнктів за сумісництвом²²³. Робота перших бібліотекарів Рішельєвського ліцею М. С. Черемісінова та І. Ф. Гриневича викликала незадоволення викладацького складу навчального закладу. За вимогою управителя Рішельєвського ліцею графа І. О. Вітта, яку він відправив керівництву закладу у листопаді 1829 р., ліцейська бібліотека повинна була працювати «два раза в неделю от 10 часов утра до 12-ти часов утра для профессоров и других преподавателей лицея»²²⁴ (Додаток 4).

З 1837 р., згідно нового штатного розкладу та Статуту Рішельєвського ліцею, викладачу, що опікувався ліцейським книжковим зібранням, почали виділяти 350 рублів асигнаціями на рік (100 руб. 6 коп. сріблом)²²⁵. Керівництво Одеського навчального округу почало приділяти значно більше уваги організації бібліотечної справи в ліцеї. Питанням стосовно того, «какой порядок должен быть соблюдаем при выдаче книг»²²⁶ у бібліотеці Рішельєвського ліцею переймався і попечитель Одеського навчального округу Д. М. Княжевич у 1839 р. За його вимогою бібліотекар ліцею П. В. Беккер склав проект нових правил, за якими повинні були працювати бібліотеки всіх навчальних закладів Одеського навчального округу, у тому числі і бібліотека Рішельєвського ліцею. 13 травня 1839 р. цей проект, що включав до себе і питання стосовно обслуговування читачів, був представлений Раді Рішельєвського ліцею. В об-

говоренні проекту правил організації бібліотеки прийняли участь члени Ради лицю К. П. Зеленецький, В. Є. Левтеропуло, П. О. Симонович, Х. Г. Гассгаген, Ф. К. Брун, Г. К. Брун, В. П. Пахман, М. К. Павловський, Г. І. Міхневич та М. О. Соловйов, С. Ф. Коробкін, В. В. Григорьев²²⁷.

Проект П. В. Беккера з деякими змінами був прийнятий Радою Рішельєвського лицю 19 липня 1839 р. Згідно нових правил бібліотеки всіх навчальних закладів Одеського навчального округу, і бібліотека Рішельєвського лицю як основний заклад подібного типу в регіоні, повинні працювати три рази на тиждень в оговорений час. Книги з основної (фундаментальної) частини бібліотеки лицю видавались викладачам на один місяць, під час канікул викладач міг залишити книги у себе. Лицеїсти використовували фонд основної (фундаментальної) бібліотеки тільки за дорученням викладачів закладу. Під час канікул лицеїсти отримували бібліотечні книги тільки з поважної причини. За кожен отриману книгу читачі розписувались у спеціальній книзі видачі²²⁸.

Бібліотечне обслуговування викладачів та студентів книгами основної (фундаментальної) частини книжного зібрання Рішельєвського лицю всього одну годину три рази на тиждень викликало цілком справедливе незадоволення читачів²²⁹. Але такі правила роботи лицейської бібліотеки діяли до 1850 р., до того часу, коли лицей в Одесі отримав штатну посаду бібліотекаря.

Першим штатним бібліотекарем Рішельєвського лицю став В. М. Шишковський. Згідно штатного розкладу бібліотекар отримав 400 руб. сріблом на рік і весь свій робочий час присвячував організації бібліотеки та обслуговуванню читачів. З цього часу фундаментальна частина лицейської бібліотеки була відкрита для обслуговування щоденно з 10-ї години ранку до 2-ї години дня²³⁰. З того ж часу було виділено особливе приміщення, де лицеїсти у вільний від занять час могли читати бібліотечні книги.

Інші підрозділи бібліотеки Рішельєвського лицю мали свої окремі правила обслуговування читачів. Згідно правил для студентської бібліотеки, складених у 1838 р., видача книг з цього підрозділу проводилась з дозволу інспектора один або два рази на тиждень, в призначені для цього дні. Кожному студенту дозволялось видавати тільки по одному однотомному твору, при багатотомних творах – не більше двох томів. Бібліотечні книги не могли перебувати у студента довше двох тижнів. З початком канікул всі книги, взяті студентами, повертались до бібліотеки. За збереження книг несли відповідальність студенти²³¹.

У «Правилах для студентів Рішельєвского лицея», складених за вказівкою попечителя Одеського навчального округу М. І. Пирогова у 1856–1857 р., йде мова і про каральні заходи стосовно лицеїстів, які були порушниками правил використання книг з бібліотеки. За неповернення книг у встановлений місячний термін або вивезення їх за межі Одеси лицеїст позбавлявся права брати книги додому з бібліотеки навчального закладу, як і за втрату бібліотечної книги. Також ніхто не міг передавати книги з бібліотеки Рішельєвського лицю стороннім особам²³².

Окремо, у 1857 р., були складені правила користування для Кабінету для читання студентів Рішельєвського ліцею²³³. Кабінет був відкритий щоденно з 1-ї години дня до 8-ї години вечора, у святкові дні та на канікулах – після літургії у ліцейській церкві. Журнали та газети видавались ліцейстам додому тільки з 8-ї години вечора до 9-ї години ранку наступного дня. Книги, не більше ніж 3 одиниці, видавались на 2 тижні. Під час канікул книги видавались ліцейстам в необмеженій кількості (Додаток 6).

Таким чином, кожний підрозділ бібліотеки Рішельєвського ліцею мав свої окремі правила, що формувались протягом всього періоду функціонування навчального закладу та були направлені на більш ефективне обслуговування різних категорій читачів ліцею.

Примітки

- ¹ Образование и устав Ришельевского лицея в Одессе. СПб., 1818. С. 13.
- ² Там само. С. 2-3.
- ³ Одеський національний університет імені І. І. Мечникова : історія та сучасність (1865-2015) / ОНУ ім. І. І. Мечникова. Одеса, 2015. С. 27.
- ⁴ Там само.
- ⁵ Историческая записка о состоянии и действиях Ришельевского лицея с 31-го августа 1837 по 20-ое июня 1838 года. *Речи, произнесенные в торжественном собрании Ришельевского лицея 20-го июня 1838*. Одесса, 1838. С. 3.
- ⁶ Ленц Н. И. Учебно-воспитательные заведения, из которых образовался Ришельевский лицей, 1804-1817. Одесса, 1903. С. 169–170.
- ⁷ ДАОО. Ф. 44 (Рішельєвський ліцей). Оп. 1 (1804-1817). Спр. 38. Арк. 33, 35.
- ⁸ Ленц Н. И. Учебно-воспитательные заведения ... С. 170.
- ⁹ Там само.
- ¹⁰ Образование и устав Ришельевского лицея в Одессе. СПб., 1818. С. 87.
- ¹¹ Там само. С. 35.
- ¹² ДАОО. Ф. 44. Оп. 1 (1821). Спр. 9. Арк. 1 ; Там само. Оп. 1 (1822). Спр. 46. Арк. 91.
- ¹³ Там само. Оп. 1 (1836). Спр. 3. Арк. 24.
- ¹⁴ Там само. Оп. 1 (1825). Спр. 32. Арк. 91.
- ¹⁵ Там само. Оп. 1 (1836). Спр. 3. Арк. 218.
- ¹⁶ Там само. Арк. 326.
- ¹⁷ Историческая записка ..., с 1 сентября 1860 по 30 августа 1861 года. *Торжественный акт Ришельевского лицея, по случаю окончания 1860-1861 академического года*. Одесса, 1861. С. 6.
- ¹⁸ ДАОО. Ф. 44. Оп. 1 (1828, учб. частина). Спр. 8. Арк. 13.
- ¹⁹ Там само. Оп. 2 (1840). Спр. 9. Арк. 217.
- ²⁰ Там само. Оп. 1 (1836). Спр. 3. Арк. 124.
- ²¹ Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. Т. 1 : Царствование императора Александра I, 1802-1825. Изд. 2-е. СПб., 1875. Столбчик 1136, № 386.
- ²² ДАОО. Ф. 44. Оп. 1 (1833). Спр. 20. Арк. 1-6.
- ²³ Там само. Оп. 2 (1840). Спр. 9. Арк. 231.
- ²⁴ Там само. Оп. 2 (1840). Спр. 9. Арк. 233–238 ; Историческая записка ..., с 1 сентября 1863 по 30 августа 1864 года. *Торжественный акт Ришельевского лицея, по случаю окончания 1863-1864 академического года*. Одесса, 1864. С. 110.

- 25 ДАОО. Ф. 44. Оп. 1 (1835). Спр. 65. Арк. 59 ; Историческая записка ..., с 1 сентября 1863 по 30 августа 1864 года. *Торжественный акт Ришельевского лицея, по случаю окончания 1863-1864 академического года*. Одесса, 1864. С. 111.
- 26 ДАОО. Ф. 44. Оп. 1 (1828). Спр. 8. Арк. 27.
- 27 Там само. Оп. 1 (1821). Спр. 9. Арк. 28–29.
- 28 Там само. Оп. 1 (1822). Спр. 46. Арк. 1–2, 9, 39 зв.
- 29 Там само. Оп. 1 (1821). Спр. 9. Арк. 6–6 зв.
- 30 Там само. Оп. 1 (1824). Спр. 100. Арк. 14–15.
- 31 Там само. Оп. 1 (1825). Спр. 30. Арк. 2–11.
- 32 Там само. Оп. 2 (1846). Спр. 1. Арк. 260 зв.
- 33 Там само. Оп. 1 (1820). Спр. 2. Арк. 6.
- 34 Там само. Арк. 328–328 зв.
- 35 ДАОО. Ф. 44. Оп. 1 (1819). Спр. 4. Арк. 185 ; Там само. Оп. 1 (1820). Спр. 2. Арк. 24.
- 36 ДАОО. Ф. 44. Оп. 1 (1819). Спр. 4. Арк. 179, 185–187 ; Там само. Оп. 1 (1820). Спр. 2. Арк. 98, 341, 343 ; Там само. Оп. 1 (1833). Спр. 27. Арк. 5, 10.
- 37 ДАОО. Ф. 44. Оп. 1 (1835). Спр. 65. Арк. 2–2 зв., 19.
- 38 Там само. Оп. 2 (1842). Спр. 2. Арк. 28.
- 39 Там само. Оп. 1 (1836). Спр. 3. Арк. 352.
- 40 Там само. Оп. 1 (1820). Спр. 2. Арк. 266.
- 41 Там само. Оп. 1 (1833). Спр. 27. Арк. 4.
- 42 Там само. Оп. 1 (1822). Спр. 46. Арк. 100–101.
- 43 Там само. Оп. 1 (1835). Спр. 65. Арк. 22–22 зв., 23–24, 83–83 зв., 93–93 зв., 96–96 зв., 97–102 зв., 120–120 зв., 125–127 зв., 130, 154.
- 44 ДАОО. Ф. 44. Оп. 1 (1836). Спр. 3. Арк. 204, 319.
- 45 Там само. Арк. 353.
- 46 Историческая записка ..., 20-го июня 1850 по 20 июня 1851 года. *Годичный акт в Ришельевском лицее, 20 июня 1851 года*. Одесса, 1851. С. 10.
- 47 ДАОО. Ф. 44. Оп. 2 (1847). Спр. 157. Арк. 5–6 зв.
- 48 Там само. Оп. 2 (1846). Спр. 163. Арк. 101 зв.
- 49 Там само. Оп. 2 (1842). Спр. 2. Арк. 22, 35, 81, 88.
- 50 Третье продолжение каталога книг библиотеки Ришельевского Лицея на 1861 год. С. 360–373. Рукопись.
- 51 ДАОО. Ф. 44. Оп. 1 (1836). Спр. 9. Арк. 299 ; Там само. Оп. 2 (1842). Спр. 2. Арк. 88.
- 52 ДАОО. Ф. 44. Оп. 1 (1836). Спр. 9. Арк. 248 ; Там само. Оп. 2 (1844). Спр. 2. Арк. 27, 31, 125, 133, 157 ; Там само. Оп. 2 (1845). Спр. 29. Арк. 40, 103 ; Там само. Оп. 2 (1846). Спр. 2. Арк. 14, 18 ; Там само. Оп. 2 (1848). Спр. 15. Арк. 67.
- 53 ДАОО. Ф. 44. Оп. 2 (1842). Спр. 2. Арк. 78 ; Там само. Оп. 2 (1845). Спр. 29. Арк. 78, 129, 131 ; Там само. Оп. 2 (1846). Спр. 2. Арк. 34.
- 54 ДАОО. Ф. 44. Оп. 1 (1840). Спр. 9. Арк. 138.
- 55 Там само. Оп. 2 (1843). Спр. 110. Арк. 23 зв.
- 56 Там само. Арк. 24.
- 57 Там само. Арк. 32.
- 58 Там само. Арк. 113.
- 59 Там само. Арк. 271–272 зв.
- 60 Каталог изданий XVI века : из фондов Научной библиотеки ОНУ им. И. И. Мечникова / сост. Е. В. Полевщикова ; науч. ред. Е. А. Радзиховская. Одесса, 2003. № 417.
- 61 Там само. № 356.
- 62 История Вильнюсского университета (1579–1979) / под ред. С. Лазутка. Вильнюс, 1979. С. 95.
- 63 Мяскова Т. Библиотеки Імп. Віленського університету та Імп. Віленської медико-хірургічної академії (історія заснування, шляхи надходження до фонду бібліотеки Імп. Університету Св.

Володимира та подальша доля). *Книжкові колекції, рідкісні видання та рукописи в сучасному науково-інформаційному просторі : матеріали конф., присвяч. 85-річчю Музею книги Одес. держ. наук. б-ки ім. М. Горького (Одеса, 25-27 верес. 2007 р.)* / упоряд. Т. Л. Подкупко ; відп. ред. О. Ф. Ботушанська. Одеса, 2008. С. 114.

⁶⁴ Обозрение состояния Одесского учебного округа в 1834-1835-ом академическом году : извлеч. из ист. зап., чит. в торжеств. собр. Ришельевского лицея 30-го авг. 1835 г. *Одес. вестн.* 1835. 13 нояб. (№ 94).

⁶⁵ Гребцова И. С. Новороссийский университет в развитии благотворительности в Одессе (вторая половина XIX – начало XX ст.). *Благотворительность и меценатство в Новороссийском университете : библиогр. указ.* / Одес. нац. ун-т им. И. И. Мечникова ; сост.: В. В. Самодурова, И. С. Гребцова. Одесса, 2009. С. 26.

⁶⁶ ДАОО. Ф. 44 (Ришельевский лицей). Оп. 1 (1819). Спр. 4. Арк. 2 зв.

⁶⁷ Там само. Арк. 152.

⁶⁸ Там само. Арк. 2 зв.

⁶⁹ ДАОО. Ф. 44. Оп. 1 (1829, госп. частина). Спр. 14.

⁷⁰ Там само. Оп. 1 (1819). Спр. 4. Арк. 174.

⁷¹ Там само. Оп. 1 (1821). Спр. 43. Арк. 3 зв.

⁷² Там само. Оп. 1 (1822). Спр. 2. Арк. 26.

⁷³ Михневич И. Г. Исторический обзор сорокалетия Ришельевского лицея, с 1817 по 1857 год. Одесса, 1857. С. 124.

⁷⁴ ДАОО. Ф. 44. Оп. 1 (1821). Спр. 43. Арк. 3 зв.

⁷⁵ Там само. Арк. 121.

⁷⁶ Николай Никифорович Мурзакевич : автобиография / примеч. и библиогр. очерк В. В. Дабига. СПб., 1886. С. 115.

⁷⁷ ДАОО. Ф. 44. Оп. 1 (1836). Спр. 9. Арк. 420.

⁷⁸ Там само. Оп. 1 (1848). Спр. 15. Арк. 10.

⁷⁹ ДАОО. Ф. 44. Оп. 1 (1838). Спр. 9. Арк. 18 ; Там само. Оп. 2 (1842), спр. 2. Арк. 20–21 ; Там само. Оп. 2 (1846). Спр. 2. Арк. 122 ; Там само. Оп. 2 (1848). Спр. 15. Арк. 46–46 зв., арк. 61.

⁸⁰ ДАОО. Ф. 44. Оп. 2 (1842). Спр. 2. Арк. 21.

⁸¹ Там само. Оп. 2 (1848). Спр. 15. Арк. 46–46 зв.

⁸² Историческая записка ..., с 20 июня 1848 по 20 июня 1849 года. *Годичный акт в Ришельевском лицее, 21 июня 1849 года.* Одесса, 1849. С. 11.

⁸³ ДАОО. Ф. 44. Оп. 2 (1842). Спр. 2. Арк. 114–115.

⁸⁴ Фундаментальный каталог библиотеки Ришельевского лицея с 1 января 1861 года. Л. 50–53. Рукопись.

⁸⁵ Алексеенко М. В. Дар профессора П. В. Беккера библиотеке Ришельевского лицея. *Вісн. Одес. нац. ун-ту. Серія: Бібліотекознавство, бібліографознавство, книгознавство.* 2013. Т. 18, вип. 1 (9). С. 9–25.

⁸⁶ ДАОО. Ф. 44. Оп. 2 (1842). Спр. 2. Арк. 80.

⁸⁷ Там само. Оп. 2 (1847). Спр. 4. Арк. 40.

⁸⁸ Там само. Оп. 2 (1851). Спр. 12. Арк. 51.

⁸⁹ Фундаментальный каталог библиотеки Ришельевского лицея с 1 января 1861 года. Арк. 36. Рукопись.

⁹⁰ ДАОО. Ф. 44. Оп. 2 (1844). Спр. 2. Арк. 76.

⁹¹ Там само. Оп. 2 (1847). Спр. 4. Арк. 24.

⁹² Там само. Оп. 1 (1835). Спр. 65. Арк. 136.

⁹³ Там само. Оп. 1 (1835). Спр. 65. Арк. 188.

⁹⁴ Историческая записка ..., с 20 июня 1848 по 20 июня 1849 года. *Годичный акт в Ришельевском лицее, 21 июня 1849 года.* Одесса, 1849. С. 10.

⁹⁵ ДАОО. Ф. 44. Оп. 2 (1851). Спр. 12. Арк. 7.

⁹⁶ Там само. Оп. 1 (1835). Спр. 65. Арк. 204–204 зв.

- ⁹⁷ Там само. Оп. 2 (1844). Спр. 2. Арк. 84–84 зв., 92–92 зв.
- ⁹⁸ Там само. Оп. 2 (1842). Спр. 2. Арк. 13.
- ⁹⁹ Там само. Оп. 1 (1828, учб. частина). Спр. 8. Арк. 66-66 зв. ; Там само. Оп. 1 (1833, учб. частина). Спр. 27. Арк. 67.
- ¹⁰⁰ ДАОО. Ф. 44. Оп. 1 (1828, учб. частина). Спр. 8. Арк. 66-66 зв.
- ¹⁰¹ Там само. Оп. 1 (1836). Спр. 9. Арк. 385.
- ¹⁰² Там само. Оп. 1 (1838). Спр. 9. Арк. 12.
- ¹⁰³ Там само. Оп. 2 (1848). Спр. 17. Арк. 208.
- ¹⁰⁴ Хмарський В. М. Археографічна діяльність Одеського товариства історії та старожитностей. Одеса, 2002. С. 128.
- ¹⁰⁵ ДАОО. Ф. 44. Оп. 1 (1821). Спр. 43. Арк. 3 зв.–4.
- ¹⁰⁶ Там само. Оп. 4 (1824). Спр. 89. Арк. 40.
- ¹⁰⁷ Там само. Оп. 1 (1835). Спр. 65. Арк. 31, 63.
- ¹⁰⁸ Там само. Оп. 2 (1842). Спр. 2. Арк. 67.
- ¹⁰⁹ ДАОО. Ф. 44. Оп. 2 (1847). Спр. 4. Арк. 25.
- ¹¹⁰ Там само. Арк. 24.
- ¹¹¹ Русские анонимные и подписанные псевдонимами произведения печати, 1801-1926 : библиогр. указ. / сост.: Г. З. Гусева, Л. Б. Кулибаба, М. Н. Матвеева и др. ; ред. Е. И. Кожевников. Л., 1977. Вып. 1. С. 45.
- ¹¹² ДАОО. Ф. 44. Оп. 2 (1846). Спр. 2. Арк. 86.
- ¹¹³ Там само. Оп. 1 (1833, учб. частина). Спр. 20. Арк. 21.
- ¹¹⁴ Там само. Оп. 2 (1842). Спр. 2. Арк. 85-86.
- ¹¹⁵ Страшнюк С. Сербське підгрунтя Харківського університету : Атанасіє Стойкович. *Українська історія, культура, мистецтво : укр.-серб. зб.* Харків, 2009. № 4. С. 29.
- ¹¹⁶ ДАОО. Ф. 44. Оп. 1 (1836). Спр. 27. Арк. 1.
- ¹¹⁷ Там само. Арк. 5.
- ¹¹⁸ Там само. Арк. 5 об.
- ¹¹⁹ ДАОО. Ф. 44. Оп. 4. Спр. 650.
- ¹²⁰ ДАОО. Ф. 153 (Линниченко Іван Андрійович, особовий фонд). Оп. 1. Спр. 510. Арк. 57.
- ¹²¹ Наукова бібліотека Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова : іст. нарис до 185-річчя заснування / під ред. В. А. Сминтини ; керівник авт. кол. М. О. Подрезова. Одеса, 2002. С. 11.
- ¹²² ДАОО. Ф. 44. Оп. 3 (1861). Спр. 80. Арк. 1 зв.
- ¹²³ Историческая записка *Торжественный акт Ришельевского лицея, по случаю окончания 1858-1859 академического года.* Одесса, 1859. С. 50.
- ¹²⁴ Протоколы заседаний императорского Новороссийского университета : 22 марта 1868. Одесса, б. г. С. 59 (п. 12).
- ¹²⁵ Маркевич А. И. Двадцатипятилетие императорского Новороссийского университета : ист. зап. Академ. списки. Одесса, 1890. С. 126.
- ¹²⁶ Попруженко М. Г. Григорович в Одессе. *Собрание сочинений Виктора Ивановича Григоровича (1864-1876)* / изд. Ист.-филол. О-ва при имп. Новорос. ун-те ; под ред. М. Г. Попруженко. Одесса, 1916. С. IV.
- ¹²⁷ Фундаментальный каталог библиотеки Ришельевского лицея с 1 января 1861 года. Л. 165-201. Рукопись
- ¹²⁸ Дьомін О. Б., Алексєєнко М. В. Шукач слов'янських скарбів В. І. Григорович. Одеса, 2015. С. 80-401.
- ¹²⁹ ДАОО. Ф. 44. Оп. 1 (1821). Спр. 28. Арк. 1–1 зв., 14 ; Там само. Оп. 1 (1826). Спр. 23. Арк. 112.
- ¹³⁰ ДАОО. Ф. 44. Оп. 1 (1829, госп. частина). Спр. 14. Арк. 2.
- ¹³¹ Там само. Арк. 4–28.
- ¹³² Полевщикова Е. В. Библиотека Ришельевского лицея в 1817-1828 гг. : по материалам Государственного архива Одесской области. *Вісн. Одес. нац. ун-ту.* 2007. Т. 12, вип. 4 : Бібліотекознавство, бібліографознавство, книгознавство. С. 46.

- ¹³³ Юрченко П. О. Аббат Николь и первые годы Ришельевского лицея. *Ришельевский лицей и Имп. Новороссийский университет : сб., издаваемый бывшими воспитанниками лицея и университета*. Ч. 1. Одесса, 1898. С. 37.
- ¹³⁴ Алексеенко М. В. Организация каталогов в библиотеке Одесского Ришельевского лицея (1817-1865). В печати.
- ¹³⁵ Одеський національний університет імені І. І. Мечникова : історія та сучасність (1865–2015) / ОНУ ім. І. І. Мечникова. Одеса, 2015. С. 46–47.
- ¹³⁶ ДАОО. Ф. 44. Оп. 1 (1838). Спр. 40. Арк. 1.
- ¹³⁷ Там само. Спр. 33. Арк. 19.
- ¹³⁸ Там само. Спр. 33. Арк. 5.
- ¹³⁹ ДАОО. Ф. 44. Оп. 2 (1841). Спр. 1. Арк. 210.
- ¹⁴⁰ Там само. Оп. 1 (1838). Спр. 33. Арк. 15–15 зв.
- ¹⁴¹ Историческая записка ..., с 1 сентября 1860 по 30 августа 1861 года. *Торжественный акт Ришельевского лицея, по случаю окончания 1860-1861 академического года*. Одесса, 1861. С. 5.
- ¹⁴² Историческая записка о действиях Ришельевского лицея и состоящей при нем гимназии с 20-го июня 1838 по 20-е июня 1839 года. *Речи, произнесённые в торжественном собрании Ришельевского лицея 20-го июня 1839 года*. Одесса, 1839. С. 2.
- ¹⁴³ Второе продолжение каталога книг библиотеки Ришельевского Лицея по 1853 год. [4], 144 с. Рукопись.
- ¹⁴⁴ Третье продолжение каталога книг библиотеки Ришельевского Лицея по 1861 год. [4], 376 с. Рукопись.
- ¹⁴⁵ Фундаментальный каталог библиотеки Ришельевского лицея с 1 января 1861 года. Л. 201. Рукопись.
- ¹⁴⁶ ЖМНП. 1850. Ч. 67, № 27 (6 июня). С. 55 ; Михневич И. Г. Зазнач. твір. С. 127–128.
- ¹⁴⁷ Сумароков А. Воспоминания об Одесском Ришельевском лицее с 1825 г. по 1828 г. *Одес. вестн.* 1885. Нояб. (№ 254, 266).
- ¹⁴⁸ О новом уставе и штате Ришельевского лицея. *ЖМНП*. 1837. Ч. 14, № 6 (июнь). С. ССХVIII.
- ¹⁴⁹ Историческая записка ..., с 18 июня 1844 по 17 июня 1845 года. *Годичный акт в Ришельевском лицее бывший 17 июня 1845 года*. Одесса, 1845. С. 5.
- ¹⁵⁰ ДАОО. Ф. 44. Оп. 1 (1838). Спр. 40. Арк. 2 зв.
- ¹⁵¹ Там само. Арк. 54–56 зв., 60–62 зв.
- ¹⁵² Там само. Арк. 2.
- ¹⁵³ Там само. Арк. 5, 24–24 об.
- ¹⁵⁴ ДАОО. Ф. 44. Оп. 2 (1846). Спр. 1. Арк. 89.
- ¹⁵⁵ ДАОО. Ф. 44. Оп. 1 (1838). Спр. 40. Арк. 28–28 зв., 29–29 зв.
- ¹⁵⁶ Там само. Арк. 54–56 зв., 60–62 зв.
- ¹⁵⁷ Историческая записка ..., с 18 июня 1844 по 17 июня 1845 года. *Годичный акт в Ришельевском лицее бывший 17 июня 1845 года*. Одесса, 1845. С. 15.
- ¹⁵⁸ Историческая записка ..., с 28-го августа 1855 по 28-е августа 1856 года. *Годичный акт в Ришельевском лицее, 28 августа 1856 года*. Одесса, 1856. С. 220.
- ¹⁵⁹ Михневич И. Г. Зазнач. твір. С. 129–130.
- ¹⁶⁰ Историческая записка ..., с 28 августа 1856 по 1 сентября 1857 года. *Торжественный акт Ришельевского лицея, по случаю окончания 1856-1857 академического года, и открытия курсов в новом здании*. Одесса, 1857. С. 4.
- ¹⁶¹ Историческая записка ..., с 28 августа 1856 по 1 сентября 1857 года. *Торжественный акт Ришельевского лицея, по случаю окончания 1856-1857 академического года, и открытия курсов в новом здании*. Одесса, 1857. С. 4 ; ДАОО. Ф. 44. Оп. 3 (1857). Спр. 33. Арк. 14 зв.
- ¹⁶² ДАОО. Ф. 44. Оп. 3 (1857). Спр. 33. Арк. 6–7 зв.
- ¹⁶³ Там само. Арк. 6–7 зв.
- ¹⁶⁴ Цит. за: Маркевич А. И. Зазнач. твір. С. 21.

- ¹⁶⁵ Историческая записка ... *Торжественный акт Ришельевского лицея, по случаю окончания 1858-1859 академического года*. Одесса, 1859. С. 61 ; ДАОО. Ф. 153 (Линниченко Иван Андрійович, особовий фонд). Оп. 1. Спр. 510. Арк. 57.
- ¹⁶⁶ ДАОО. Ф. 44. Оп. 3. (1857). Спр. 33. Арк. 26 зв.
- ¹⁶⁷ Там само. Арк. 6.
- ¹⁶⁸ Историческая записка ... *Торжественный акт Ришельевского лицея, по случаю окончания 1858-1859 академического года*. Одесса, 1859. С. 50.
- ¹⁶⁹ Историческая записка ... *Торжественный акт Ришельевского лицея, по случаю окончания 1858-1859 академического года*. Одесса, 1859. С. 61.
- ¹⁷⁰ Историческая записка ..., с 1 сентября 1863 по 30 августа 1864 года. *Торжественный акт Ришельевского лицея, по случаю окончания 1863-1864 академического года*. Одесса, 1864. С. 116.
- ¹⁷¹ Историческая записка ... с 20-го июня 1838 по 20-е июня 1839 года *Речи, произнесённые в торжественном собрании Ришельевского лицея 20-го июня 1839 года*. Одесса, 1839. С. 8.
- ¹⁷² Историческая записка ..., с 20 июня 1841 по 20 июня 1842 года. *Речи, произнесенные в торжественном собрании Ришельевского лицея, 21 июня, 1842 года*. Одесса, 1842. С. 15.
- ¹⁷³ Историческая записка ... с 1 сентября 1859 по 30 августа 1860 года. *Торжественный акт Ришельевского лицея, по случаю окончания 1859-1860 академического года*. Одесса, 1860. С. 14.
- ¹⁷⁴ Историческая записка ... с 31-го августа 1837 по 20-ое июня 1838 года. *Речи, произнесенные в торжественном собрании Ришельевского лицея 20-го июня 1838*. Одесса, 1838. С. 8 ; Историческая записка ... с 18 июня 1844 по 17 июня 1845 года. *Годичный акт в Ришельевском лицее бывший 17 июня 1845 года*. Одесса, 1845. С. 14.
- ¹⁷⁵ Историческая записка ..., с 17-го июня 1845 г. по 20-е июня 1846 г. *Годичный акт в Ришельевском лицее, 25 июня 1846 года*. Одесса, 1846. С. 112 ; Историческая записка ... с 30-го августа 1853 по 28-е августа 1855 года. *Годичный акт в Ришельевском лицее, 28 августа 1855 года*. Одесса, 1855. С. 64 ; Историческая записка ... с 1 сентября 1863 по 30 августа 1864 года. *Торжественный акт Ришельевского лицея, по случаю окончания 1863-1864 академического года*. Одесса, 1864. С. 116.
- ¹⁷⁶ Историческая записка о состоянии и действиях Ришельевского лицея, с 1 сентября 1859 по 30 августа 1860 года. *Торжественный акт Ришельевского лицея, по случаю окончания 1859-1860 академического года*. Одесса, 1860. С. 14 ; Историческая записка ... с 1 сентября 1863 по 30 августа 1864 года. *Торжественный акт Ришельевского лицея, по случаю окончания 1863-1864 академического года*. Одесса, 1864. С. 116.
- ¹⁷⁷ Историческая записка ..., с 20 июня 1842 по 20 июня 1843 года, с кратким обзором 25-летнего существования лицея. *Речи, произнесенные в торжественном собрании Ришельевского лицея 20-го июня 1843 года*. Одесса, 1843. С. 15 ; Историческая записка ... с 20 июня 1843 по 18 июня 1844 года. *Речи, произнесенные в торжественном собрании Ришельевского лицея 18-го июня, 1844 года*. Одесса, 1844. С. 7.
- ¹⁷⁸ Историческая записка ..., с 20 июня 1841 по 20 июня 1842 года. *Речи, произнесенные в торжественном собрании Ришельевского лицея, 21 июня, 1842 года*. Одесса, 1842. С. 15.
- ¹⁷⁹ ДАОО. Ф. 44. Оп. 2 (1846). Спр. 1. Арк. 80–80 зв.
- ¹⁸⁰ Историческая записка ..., с 1 сентября 1859 по 30 августа 1860 года. *Торжественный акт Ришельевского лицея, по случаю окончания 1859-1860 академического года*. Одесса, 1860. С. 14.
- ¹⁸¹ Историческая записка ..., с 1 сентября 1862 по 30 августа 1863 года. *Торжественный акт Ришельевского лицея, по случаю окончания 1862-1863 академического года*. Одесса, 1863. С. 84.
- ¹⁸² Историческая записка ..., с 1 сентября 1863 по 30 августа 1864 года. *Торжественный акт Ришельевского лицея, по случаю окончания 1863-1864 академического года*. Одесса, 1864. С. 116.

- ¹⁸³ Мурзакевич Н. Очерк заслуг сделанных наукам Светлейшим князем Михаилом Семеновичем Воронцовым. *Зап. Одес. о-ва истории и древностей*. Одесса, 1858. Т. 4. С. 405.
- ¹⁸⁴ ДАОО. Ф. 44. Оп. 1 (1838). Спр. 42. Арк. 21.
- ¹⁸⁵ Там само. Арк. 23-24 об.
- ¹⁸⁶ Историческая записка ..., с 20 июня 1840 по 20 июня 1841 года. *Речи, произнесенные в торжественном собрании в Ришельевского лицея, 22 июня, 1841 года*. Одесса, 1841. С. 94.
- ¹⁸⁷ Историческая записка ..., с 18 июня 1844 по 17 июня 1845 года. *Годичный акт в Ришельевском лицее бывший 17 июня 1845 года*. Одесса, 1845. С. 5.
- ¹⁸⁸ ДАОО. Ф. 44. Оп. 2 (1840). Спр. 9. Арк. 243–243 об.
- ¹⁸⁹ Василий Васильевич Григорьев по его письмам и трудам, 1816–1881. С приложением портрета и факсимиле / сост. Н. И. Веселовский ; изд. Имп. Рус. Археол. о-ва. СПб., 1887. С. 43–44 ; ДАОО. Ф. 44. Оп. 1 (1839). Спр. 78. Арк. 1–1 об., 7.
- ¹⁹⁰ История отечественного востоковедения до середины XIX века / под ред.: Г. Ф. Ким, П. М. Шаститко. М., 1990. С. 116.
- ¹⁹¹ ДАОО. Ф. 44. Оп. 1 (1839). Спр. 78. Арк. 9-9 об., 10 зв.
- ¹⁹² Там само. Арк. 10–10 зв.
- ¹⁹³ ДАОО. Ф. 44. Оп. 2 (1840). Спр. 9. Арк. 40.
- ¹⁹⁴ Там само. Арк. 42 зв., 101-103.
- ¹⁹⁵ Там само. Арк. 253, 254-254 зв., 275–275 зв.
- ¹⁹⁶ Там само. Арк. 151–151 зв.
- ¹⁹⁷ Историческая записка ..., с 20 июня 1840 по 21 июня 1841 года. *Речи, произнесенные в торжественном собрании Ришельевского лицея, 22-го июня, 1841 года*. Одесса, 1841. – С. 94.
- ¹⁹⁸ ДАОО. Ф. 44. Оп. 2 (1840). Спр. 9. Арк. 101-101 зв. ; Там само. Оп. 2 (1841). Спр. 1. Арк. 152–152 зв., 208.
- ¹⁹⁹ Там само. Оп. 2 (1846). Спр. 163. Арк. 9.
- ²⁰⁰ Там само. Оп. 2 (1840). Спр. 9. Арк. 212-213 ; Там само. Оп. 2 (1841). Спр. 1. Арк. 192–192 зв.
- ²⁰¹ Там само. Оп. 1 (1838). Спр. 33. Арк. 140 зв.
- ²⁰² Историческая записка ..., с 20 июня 1841 по 20 июля 1842 года. *Речи, произнесенные в торжественном собрании Ришельевского лицея, 21-го июня, 1842 года*. Одесса, 1842. С. 15.
- ²⁰³ Историческая записка ..., с 30-го августа 1854 по 28-е августа 1855 года. *Годичный акт в Ришельевском лицее, 28 августа 1855 года*. Одесса, 1855. С. 64.
- ²⁰⁴ Историческая записка ..., с 20-го июня 1853 по 30-е августа 1854 года. *Годичный акт в Ришельевском лицее, 30 августа 1854 года*. Одесса, 1854. С. 104.
- ²⁰⁵ Историческая записка ..., с 30-го августа 1854 по 28-е августа 1855 года. *Годичный акт в Ришельевском лицее, 28 августа 1855 года*. Одесса, 1855. С. 59, 129 ; Григорьев В. В. Императорский С. Петербургский университет в течение первых пятидесяти лет его существования : ист. зап. СПб., 1870. С. 287.
- ²⁰⁶ Избаш Т. А., Скрыпник В. В. Одесское общество истории и древностей и становление востоковедения в Одессе. *Лукомор'я : археологія, етнологія, історія Північно-Західного Причорномор'я*. Одеса, 2008. Вип. 2. С. 24.
- ²⁰⁷ Образование и устав Ришельевского лицея в Одессе. СПб., 1818. С. 87.
- ²⁰⁸ Полевщикова Е. В. Библиотека Ришельевского лицея в 1817–1828 гг. ... С. 29–95.
- ²⁰⁹ ДАОО. Ф. 44. Оп. 1 (1819). Спр. 4. Арк. 152.
- ²¹⁰ Там само. Арк. 41-42, 48-49, 52, 67, 69, 70.
- ²¹¹ Ковальов Є. З історії бібліотеки Рішельєвського ліцею в Одесі. *Вісн. Кн. палати*. 2004. № 1. С. 43-45.
- ²¹² ДАОО. Ф. 44. Оп. 1 (1821). Спр. 28, арк. 11 зв., 14.
- ²¹³ Там само. Оп. 1 (1826). Спр. 23. Арк. 112.
- ²¹⁴ Там само. Оп. 1 (1827). Спр. 3. Арк. 1-10.
- ²¹⁵ ДАОО. Ф. 44. Оп. 1 (1829, госп. частина). Спр. 14. Арк. 2.
- ²¹⁶ Там само. Арк. 4–28.

- ²¹⁷ О новом уставе и штате Ришельевского лицея. *ЖМНП*. 1837. Ч. 14. № 6 (июнь). С. ССХVIII ; ДАОО. Ф. 44. Оп. 2 (1849). Спр. 75. Арк. 17.
- ²¹⁸ ДАОО. Ф. 44. Оп. 1 (1836). Спр. 27. Арк. 5–5 зв.
- ²¹⁹ Там само. Оп. 1 (1839). Спр. 65. Арк. 15–17.
- ²²⁰ Алексєєнко М. В. Видання з бібліотеки Віленської медико-хірургічної академії в книжковому зібранні Ришельєвського ліцею. *Наук. пр. Нац. б-ки України ім. В. І. Вернадського*. 2011. Вип. 31. С. 185–192.
- ²²¹ ЖМНП. 1850. Ч. 67, № 27 (6 июня). С. 55.
- ²²² Алексєєнко М. В. Пожертвования и дары частных лиц как важные источники пополнения книжного фонда библиотеки Ришельевского лицея. *Вісн. Одес. нац. ун-ту. Серія: Бібліотекознавство, бібліографознавство, книгознавство*. 2012. Т. 17, вип. 1 (7). С. 21–22.
- ²²³ Образование и устав Ришельевского лицея в Одессе. СПб., 1818. С. 87.
- ²²⁴ ДАОО. Ф. 44. Оп. 1 (1826). Спр. 23. Арк. 112–112 зв.
- ²²⁵ О новом уставе и штате Ришельевского лицея. *ЖМНП*. 1837. Ч. 14, № 6 (июнь). С. ССХVIII.
- ²²⁶ ДАОО. Ф. 44. Оп. 1 (1839). Спр. 65. Арк. 1 зв.
- ²²⁷ Там само. Арк. 6–8 зв.
- ²²⁸ Там само. Спр. 65. Арк. 5.
- ²²⁹ ДАОО. Ф. 44. Оп. 2 (1849). Спр. 75. Арк. 9.
- ²³⁰ Историческая записка ..., 20-го июня 1850 по 20 июня 1851 года. *Годичный акт в Ришельевском лицее, 20 июня 1851 года*. Одесса, 1851. С. 5.
- ²³¹ ДАОО. Ф. 44. Оп. 1 (1838). Спр. 40. Арк. 28–28 зв., 29–29 зв.
- ²³² Правила для студентов Ришельевского лицея. Одеса, 1856/1857. С. 8.
- ²³³ ДАОО. Ф. 44. Оп. 3 (1857). Спр. 33. Арк. 6.

РОЗДІЛ 2

Бібліотека Новоросійського університету (1865–1920)

Глава 1.

Формування фонду бібліотеки

Закупівля. Обмін. Дари (подарунки). Іменні колекції.

Закупівля. Обмін

Університету в спадок від Рішельєвського ліцею дісталася бібліотека, яка не могла задовольняти потреби вищого навчального закладу. У момент передачі бібліотеки від ліцею до Новоросійського університету вона налічувала 11298 назв книг (28505 томів). За часи ліцею бібліотеці дозволялося безперешкодно виписувати книги й періодичні видання із-за кордону без цензурного розгляду, але з 1850 р. це право було скасовано, і фонди стали активно поповнюватись богословською літературою. В останні роки ліцею комплектування бібліотеки відбувалося в основному за рахунок добровільних пожертвувань, фонди росли кількісно, але в них були відсутні необхідні наукові видання, до того ж, припинилося фінансування студентського відділу. Надалі ректору університету часто доводилося чути заяви, особливо від викладачів, які займали кафедри, що довгий час у ліцеї залишалися вакантними, про вкрай бідний бібліотечний фонд. Такі кафедри існували в зародковому стані й за деякими науками в бібліотеці не було навіть жодного твору, необхідного не тільки для наукової, а й навчальної роботи. Бібліотека молодого Новоросійського університету потребувала збільшення фонду й заповнення лакун у ньому. Тому з перших днів існування університету постало питання про поповнення фондів. Комплектування бібліотеки йшло двома шляхами: поточне комплектування (поповнення фонду виданнями, які друкувались того часу) і ретроспективне комплектування (придбання відсутніх видань минулих років). До початку функціонування бібліотеки Новоросійського університету вже була сформована система поточного комплектування університетських бібліотек. У цей же час почала проводитися передплата російських видань та періодики через пошту. Надходили книги шляхом дарування, тобто безоплатної передачі від приватних осіб і організацій. Паралельно з поточним комплектуванням фонду

йшло інтенсивне ретроспективне комплектування. Бібліотеки російських університетів й Академії наук брали участь у міжнародному обміні, виділяючи зі своїх фондів дублети й обмінюючись ними. Всі питання придбання літератури вирішувалися колегіально. Зусиллями професорсько-викладацького складу за перше п'ятиріччя існування Новоросійського університету фонди його бібліотеки розширилися більш ніж у 2 рази: станом на 1 січня 1870 р. вони налічували 28 723 назви в 58 108 томах¹. При цьому основну частину зібрання складали книги іноземними мовами (переважно французькою та німецькою), які купувалися за списками професорів безпосередньо в Росії або виписувалися з-за кордону. За загальним статутом імператорських російських університетів від 18 червня 1863 р. для університетів була встановлена колегіальна форма управління, в тому числі – й у фінансовій сфері². Головним джерелом купівлі книг для Новоросійського університету була «штатна сума» в 4500 р. на рік, і понад цього, на передплату журналів і газет – 750 руб.³ У 1869 р. в. о. ректора О. М. Богдановський запропонував розподілити між факультетами суму, яка призначена за штатом на утримання бібліотеки, в такий спосіб: 1) на виписку незакінчених творів – 300 р.; 2) на переплетення книг – 1.164 р.; 3) на утримання служителів і канцелярські витрати бібліотеки – 536 р.; 4) 50 р. – для кафедри православного богослов'я; 5) 100 р. – на виписку посібників лекторам новітніх іноземних мов. Решту 2.350 р. розділити на 4 рівні частини, з яких 1.175 р. віднести на навчальні посібники фізико-математичного факультету та по одній, по 587 р. 50 к. – історико-філологічному та юридичному факультетам⁴. Такої схеми розподілу бюджетних коштів дотримувались довгі роки з деякими змінами⁵.

Перебуваючи на державному бюджеті, бібліотека відчувала гостру нестачу в коштах, не маючи можливості своєчасно й в необхідній кількості купувати поточну літературу⁶. Запити про збільшення асигнувань на університети неодноразово вносилися в уряд, але їх постійно відхиляли. Додатково на бібліотечні витрати Міністерство дозволяло кошти «із залишків від власного складу» Новоросійського університету. Відсутню суму часто відпускали на бібліотеку також з такої додаткової прибуткової статті, як «плата за навчання»⁷, яка входила в спеціальні кошти університету.

Труднощі, які пов'язані з утриманням бібліотеки, усувалися, по можливості, силами навчального закладу, що виділяв на бібліотеку приблизно по 2000 р. у рік зі спеціальних коштів і майже стільки ж із залишків від утримання особового складу університету. До цього треба додати, що з 1880 р. в університеті була відкрита студентська читальня, на утримання якої не відпускалося по штату ніяких грошей.

Керівництву університету в 1881 р. довелося клопотати перед Міністерством про збільшення штатної суми й про відпустку щорічно, за прикладом інших університетів, 6.000 руб. на бібліотеку, 1.000 руб. на придбання газет та журналів і, понад те, щорічно 1.000 руб. на поповнення відділу бібліотеки, що був при студентській читальні. На жаль, з цього питання в клопотанні перед Міністерством народної освіти Новоросійському університету було відмовле-

но і рада університету змушена була шукати інші засоби, щоб утримувати ситуацію. Одним із них було виключення, «по недостатності коштів», із кількості журналів і газет багатьох назв, які планувались для передплати⁸. І тільки з введенням нового університетського статуту в 1884 р. положення з асигнуваннями для бібліотеки трохи вирівнялося⁹. На придбання книг і журналів та переплетення їх витрачалося: 7.000 р. з оборотної суми; 9.000 р. – зі спеціальних коштів, а також 2.400 р. – асигнування Міністерства для практичних занять зі студентами гуманітарних факультетів. Частина книг по цій статті надійшла в кабінети Історико-філологічний і Юридичний¹⁰. 3 липня 1914 р. вийшов новий закон «Про поліпшення матеріального становища осіб, які перебувають при навчально-допоміжних установах університетів, про збільшення числа їх і про посилення кредитів на навчальну частину цих університетів», за яким було збільшено суму на випуску книг та журналів для університетської бібліотеки до 15 тис. р.¹¹ У попередні роки таке асигнування досягало 7500 р. з казенних коштів, стільки ж додавали зі спеціальних коштів університету. Таким чином, бюджет бібліотеки на придбання книг і по введенні нового закону залишився в такому ж розмірі, але з тією різницею, що вся сума в 15 тис. р. йшла тепер з казни.

Що стосується способів купівлі книг, періодики та інших документів бібліотеками, то їх придбання в основному проводилося за готівковий розрахунок. При цьому зростання книговидавничої продукції супроводжувалося зростанням книготорговельної мережі. Лише поодинокі твори продавалися здебільшого або в друкарнях, або в яких-небудь державних торгівельних установах.

У Новоросійському університеті, з початку його відкриття, існувала упорядкована й налагоджена система участі професури у визначенні того, що потрібно купувати для бібліотеки. Критеріями відбору книг для комплектування фонду була наукова, історична, художня цінність книги, її практична значущість, ступінь відповідності профілю фонду, завданням бібліотеки і потребам її читачів. Бюджетне фінансування надавало стабілізуючий вплив на поточне комплектування університетської бібліотеки, підтримуючи його безперервність. Повнота комплектування в рамках тематичного профілю університету диктувалася необхідністю забезпечення його науково-дослідницької та освітньої діяльності. Не випадково, бібліотека Новоросійського університету з часом стала володіти великим багатогалузевим фондом, що є національним надбанням.

Купівлею книг або періодичних видань займався керівник бібліотеки на основі списків, які складалися факультетами й затверджувалися радою. На початку навчального півріччя кожен із факультетів вносив пропозицію щодо придбання книг з предметів, які викладалася, попередньо консультуючись з бібліотекарем про наявність цих книг і їх ціни. Після цього складався остаточний список книг із предметів, які викладалася на кожному з факультетів, список передавався на затвердження ради. Рада видавала розпорядження бібліотекарю по виписці книг і повідомляла про це в правління університету. Бібліоте-

кар, отримавши дозвіл від правління, купував необхідні видання у книготорговельній мережі, з аукціону або у приватних осіб (за договірною ціною, але не дорожче, ніж вказано в книжкових каталогах). Кожен факультет визначав також необхідні для нього періодичні видання. Рада університету розглядала ці списки і приймала рішення щодо закупівлі видань. Передплата періодичних видань проводилася не пізніше листопада після отримання з поштамтів і поштових контор оголошень про газети і журнали, які будуть виходити в наступному році. Рада університету визначала, які періодичні видання потрібно передплачувати поштою (гроші платили вперед), а які – купувати через книготорговельні фірми. Бібліотекар контролював, щоб всі видання доставляли в бібліотеку комплектами й без дефектів. В кінці кожного року бібліотекар складав список отриманих та не отриманих періодичних видань, відзначаючи причину, по якій вони не надійшли. Таким чином, бібліотекар на підставі заявок професорів і викладачів університету та систематичного перегляду великої кількості видань, які інформують читачів про нові книги й журнали, складав список книг і періодичних видань, необхідних до придбання у наступному році.

Передплачувати книги й періодику для бібліотек було справою непростю. Для царського уряду було необхідно мати в своєму розпорядженні вичерпну інформацію щодо всієї друкованої продукції країни. Здійснювати верховний контроль, інакше «цензурну ревізію» за цією кількістю видань можна було тільки при наявності відомостей про всіх без винятку творів друку, незалежно від відомчої приналежності. У 1837 р. почалася державна реєстрація всіх друкованих творів, інформаційною основою якої служив так званий обов'язковий примірник різних категорій призначення: загально-державні, відомчі, місцеві та цільові¹². Керівник Другого відділення Власної Його Величності Канцелярії граф В. М. Панін був проти поширення системи обов'язкового примірника на університети. *«Учреждениям этим, – писав він у своєму відгуку на проект статуту про книговидання, – по их назначению, может быть полезна лишь весьма небольшая часть всей массы издаваемых книг... Состав их библиотек более улучшался бы от сознательного приобретения изданий, действительно нужных, чем от снабжения их без разбора всем, что только печатается на пространстве империи или в пределах известной местности»*¹³. Аж до революції кількість бібліотек, які отримували обов'язковий примірник, не збільшувалася, жодне клопотання про це не було задоволено. Надалі право обов'язкового примірника незмінно зберігалося тільки за бібліотекою університету в Фінляндії і так само незмінно відхилялися клопотання всіх інших університетів¹⁴.

Познайомившись із книжковим ринком, бібліотекар встановлював зв'язки з книгарнями Москви, Санкт-Петербургу, Лейпцига, Берліну та ін. міст. З числа книгопродавців бібліотекар мав право вибирати комісіонерів, тобто осіб, які брали на себе зобов'язання за помірними цінами доставляти потрібні книги бібліотеці. Комісіонери широко залучалися до поповнення книжкових фондів, так як звання комісіонера давало ряд пільг і було дуже вигідним для книготорговців. Рада університету, як правило, підтримувала пропозиції ке-

рівника бібліотеки і університет укладав з комісіонером договір, в якому прописувалися всі умови доставки книг і терміни платежів. Серед комісіонерів зустрічалися і представники найвідоміших брендів і фірм, які отримали на той час міжнародне визнання.

У 1853 р. в Одесі на Дерибасівській вулиці, навпроти ліцею, відкрився перший книжковий магазин Григорія Івановича Белого. У його магазині можна було придбати літературу з усіх галузей знань і видання друкарні Другого відділення власної Його Імп. Величності канцелярії¹⁵. Магазин Г. І. Белого, переведений у 1860 р. у будинок Маріні на вул. Дерибасівській, відрізнявся великим вибором літератури, своєчасно поповнювався новинками і постачав навчальні посібники низці закладів міста й краю. Після смерті Г. І. Белого власником книгарні став Василь Іванович Белий (?–1890), згодом – відомий книготорговець, благодійник, член Товариства витончених мистецтв, В. І. Белий пішов по стопах брата і зробив свій магазин на вул. Дерибасівській, 21 кращим у місті. Він також займався видавничою діяльністю. Ось що писали одеські газети того часу: *«дела В. И. Белого идут хорошо. Это самый популярный книготорговец, фирма почтенная. Он положил краеугольный камень книготорговому делу в Одессе и успел крепко осесть и пустить глубокие корни. Самый большой контингент потребителей его – учащиеся и учащие, поэтому учебный материал расходуется»*¹⁶. У 1872 р. В. І. Белий відкрив другий магазин на Дерибасівській вул. – ріг Преображенської¹⁷.

Деякий час серед постачальників книг для бібліотеки Новоросійського університету ми знаходимо представників, мабуть, одних з найвідоміших «книжкових» прізвищ в Одесі – Олександра та Андрія Бортневських. У вересні 1868 р. на розі вулиць Садової та Дворянської, в будинку Стефанського, відкрилися магазин та бібліотека для читання Андрія Бортневського. *«Они были превосходно отделаны, богато обставлены и располагали большим ассортиментом книг. При магазине имелся большой выбор учебной литературы»*¹⁸. У 1869 р. університет обрав братів Бортневських комісіонерами. Незабаром Андрій Бортневський перевів свій заклад у більш просторе приміщення на Соборній площі. У 1875 р. на його магазині в будинку Папудова красувалася вивіска «Бібліотека для читання російських, французьких і німецьких книг, російський книжковий магазин і майстерня навчально-виховних посібників Андрія Бортневського». Довгий час А. Бортневський був комісіонером друкарні Другого відділення власної Його Імп. Величності канцелярії з продажу офіційних видань і зведень законів. Він єдиний на Півдні Росії мав право торгувати цими книгами. У 1880-і рр. А. Бортневський, не бажаючи конкурувати з іншими книгопродавцями, закрив магазин і всю увагу приділив бібліотеці, яка користувалася великою популярністю в Одесі й проіснувала до 1917 р. Переключившись на бібліотеку, він зайнявся складанням «Каталогу російських книг бібліотеки Бортневського».

Після смерті комісіонера Г. І. Белого поставки книг в університетську бібліотеку зазнавали деякі перебої, тому рада університету змушена була вдаватися до оперативних дій і доручила проф. І. В. Ягичу, який перебував на той

момент у столиці, дізнатися, на яких умовах відомі книгопродавці погодилися б бути комісіонерами ІНУ. Перебуваючи вже комісіонером Казанського, Київського, Дерптського і Харківського університетів, книготорговець, купець 2-ї гільдії Дмитро Юхимович Кожанчиков (1821–1877) запропонував формальні умови, які цілком підійшли Новоросійському університету. В 1872 р. Д. Ю. Кожанчиков був призначений комісіонером ІНУ. Однак він дуже несправно доставляв те, що виписувалося для бібліотеки університету, тобто книги та різного роду твори. Його незадовільна діяльність змусила правління університету звернутися до В. І. Белого з проханням погодитися бути комісіонером із доставки книг. Останній представив більше «запорок в справності» і тому правління просило затвердити його й негайно замовити випуску журналів і газет на 1875 р.¹⁹ Так В. І. Белий став не тільки новим власником книгарні Г. І. Белого, а й наступником свого брата в книжковій торгівлі, крім того, посередником у справі доставки вітчизняних книг для бібліотеки ІНУ.

І все ж послуги комісіонерів не завжди встигали задовольняти потреби читаючої когорти Новоросійського університету. З доповіді проф. О. О. Кочубинського від 9 березня 1882 р.: *«теперь уже половина марта, а от многих петербургских журналов мы имеем только книжки за январь («Ист. вестник» и «Русская старина»). Из газет известно, что еще 1 марта вышли мартовские книжки названных периодических изданий. Неисправность в доставке падает на нашего комиссионера, который получает известный процент с каждого экз. подписки. В виду того, что редакции охотно входят в условия даже с частными подписчиками, получая, например, плату с рассрочкой, я полагал бы непосредственно подписываться на русские издания в редакциях, напр., через правление, помимо комиссионера: вопрос об уплате через месяц-два не может встретить затруднений в редакциях. Вместе с этим, я просил бы совет подписаться на местный одесский журнал «Юг». Он не может не быть интересным для ИНУ именно своими местными материалами»*²⁰.

У 1880-і рр. Новоросійський університет заявив про намір укласти умови з доставки російських книг і журналів з книгопродавцем Єлисеєм Петровичем Распоповим (1844–1904)²¹. Купець, спадковий почесний громадянин Півдня Росії, Є. П. Распопов був одним із перших одеських букіністів. Торгівлю старими книгами він почав у крихітній лавці на старому базарі біля вежі з годинником. Завдяки відмінному знанню старої книги і комерційній хватці Є. П. Распопов розширив справу і переніс свій магазин у центр міста, де він володів книжковими складами й громадської бібліотекою, а згодом став комісіонером Державної канцелярії та Академії наук²². Після смерті батька володіння книжковим магазином у Одесі перейшло до Володимира Єлисейовича Распопова (1871–1914). У 1903–1905 рр. магазин легально видавав і продавав низку книг з соціології, етики, політичної економії, природознавства й з інших галузей знань²³. Розміщувався магазин у відкритому після урочистого освячення 23 січня 1900 р. «Пасажі» на Преображенській вулиці. Через деякий час на місці книгарні В. Є. Распопова влаштувалася Одеська філія респектабельної книгарні «Товариство О. С. Суворіна «Новий час». Засновником

цього товариства був постійний комісіонер із доставки платних російських видань бібліотеці Новоросійського університету Олексій Сергійович Суворін (1834–1912) – відомий петербурзький журналіст і видавець²⁴. Книговидавничу діяльність він розпочав у Петербурзі в 1872 р. випуском «Русского календаря». У 1878 р. відкрив книжковий магазин і друкарню, яку одним із перших обладнав ротаційними машинами із застосуванням стереотипу, використовував фотоцинкаграфію. У 1880-х рр. у друкарні О. С. Суворіна працювали вже сотні робочих, при ній відкрилася спеціальна школа типографського учнівства. Власна друкарня, газета, мережа книжкових магазинів (у тому числі й за кордоном), монопольне право на торгівлю видавничою продукцією (газетами, журналами, книгами й листівками) на залізницях, пристанях, на Кавказьких і Староруських мінеральних водах давало підставу вважати його «книжковим магнатом». За 40 років видавничої діяльності О. С. Суворін випустив приблизно 1600 видань універсальної тематики загальним тиражом 6,5 млн. примірників. О. С. Суворін володів книгарнями в Петербурзі (три), Москві, Харкові, Ростові-на-Дону, Саратові та Одесі²⁵. Широко практикував продаж друкованих творів на залізницях, створивши для цього спеціальне «контрагентство О. С. Суворіна і К^о». У 1910 р. він перетворив своє видавництво в Акціонерну компанію «Товариство О. С. Суворіна «Новий час», яке проіснувало до жовтня 1917 р. В авторитетному одеському книжковому магазині товариства О. С. Суворіна не тільки продавали нові книги з різних галузей знань, але тут також проводили передплату на різноманітні газети й журнали²⁶.

Серед постачальників іноземних книг був ряд чудових діячів. У листопаді 1865 р. рада Новоросійського університету одноголосно обрала своїм комісіонером фірму ще одного книготорговця – Йоганна Якоба Дейбнера (1781–1838)²⁷. Історія німецьких книготорговців і видавців Дейбнерів налічує сім поколінь. У Ризі в 1806 р. почав працювати головний магазин фірми, а трохи згодом також і видавництво, які об'єдналися в фірму «J. Deubner». Були відкриті філії в Москві та Одесі. Книжковий магазин в Одесі фірми І. Дейбнера з 1863 р. розміщувався на вул. Дерибасівській, в будинку Грецького училища. Після смерті засновника, фірму очолили його сини – Карл Август (1813–1868) і Вільгельм (1817–1872), який відкрив філію також і в Санкт-Петербурзі²⁸. Повіреном у торгових справах В. Дейбнера в Одесі був німецький підданий Густав Шлейхер, який згодом відкрив свою справу під книготорговельною фірмою «Г. Шлейхер і Р. Фрейліх».

У 1875 р. рада обговорювала умови книготорговця Ф. А. Брокгауза, який запропонував свої умови університету. Через нього була допущена приватна виписка книг, за прикладом колишньої виписки у берлінського торговця Кальварі. У 1876 р. Брокгауз став комісіонером іноземної літератури²⁹, але вже в наступному році в країні були введені нові порядки цензурного огляду, що привели до ускладнень в отриманні книг і періодики з-за кордону, на що відразу відгукнулися професори університету³⁰. В одному з виступів на раді професорів прозвучала така пропозиція І. І. Мечникова: *«считаю своей обязанностью обратить внимание совета на необходимость изменения существу-*

ющих правил получения книг и хранения журналов. В течение 3-х месяцев комиссионер ИНУ Брокгауз прислал всего два транспорта новых книг, в числе которых, однако, не находится многих сочинений первостепенной важности, давно поступивших в продажу. Вместо них он выслал разные популярные книжонки, не имеющие никакого значения. Между книгами второй присылки не находится ни одной по предмету зоологии, между тем, как в действительности их вышло несколько и притом очень важных (напр.: *Mittheilungen aus der zool. Station in Neapel*, *Jhering. Das Peripherische Nervensystem* и др.). Брокгауз настолько небрежен к нашему университету, что не высылает даже книг, прямо выписанных от него... Вынужденные брать книги у местных книгопродавцев, не состоящих комиссионерами университета, мы платим им дорожку и к тому же должны платить за отправку назад присылаемых Брокгаузом ненужных книг. По моему мнению, нам остается сделать нашими комиссионерами только Дейбнера и Руссо и ограничиться Брокгаузом только для выписки журналов, что удобнее при его посредстве»³¹.

У 1879 р. радою університету було призначено спеціальну комісію «для вишукування найкращих способів книжкового комісіонерства» в складі 3-х осіб (І. І. Мечников, О. С. Трачевський і Н. П. Кондаков), яка доповідала про те, що вважає вкрай незадовільним у практичному відношенні спосіб отримання книг через Лейпцизького комісіонера Брокгауза: «комісіонерство Брокгауза, мало радея о пользе ун-та и принятых на себя обязанностях, доставляет ун-ту книги позднее, чем они оказываются у местных книгопродавцев, самые присылки редки, а, главное, выбор книг, будучи явно случайного характера, не соответствует потребностям университета и между книгами присылается много популярных, или вовсе лишенных научного значения и при том, иногда на языках мало употребительных (напр., на португальском, румынском, шведском и пр.), тогда как вовсе не высылаются многие важнейшие издания, которые приходится выписывать и более дорогою ценою через местных книгопродавцев. Отсылая много книг обратно, ун-т напрасно тратится на пересылку. Наконец, самый способ получения и выписки книг через отдаленного комиссионера, с которым необходимо по всякой мелочи переписываться, крайне неудобен для профессоров и университетской администрации»³². З погляду на це, комісія запропонувала припинити виписку книг через Брокгауза і прийшла до висновку, що необхідно повернутися до колишнього способу комісіонерства через місцевих книгопродавців, причому вважала за потрібне вибрати для книг німецькою мовою фірму «Шлейхер і Фрейліх», а для книг французькою – книготорговця Руссо. Фірма «Шлейхер і Фрейліх» зобов'язувалася доставляти німецькі книги, беручи на себе всі витрати по виписці та доставці, і рахуючи марку в 45 к. (або ж по вартості курсу зі знижкою з неї 6 %). Вона ж доставляла німецькі журнали. Що стосується антикварних виписок, то фірма при цьому не отримувала сама ніякої знижки і ще сплачувала своїм комісіонерам відомі %, брала на себе всі потрібні витрати. При отриманні газет поштою, а також і книг тим же шляхом, фірма до зазначених умов додавала витрати на поштову пересилку.

Поточне комплектування бібліотеки іноземними книгами істотно змінилося. Якщо в перші роки існування університету основними постачальниками були іноземні фірми, то починаючи з середини 1870-х рр. XIX ст. ними стали одеські книгопродавці. Фірма одеського 2-ї гільдії купця Георгія Івановича Руссо (1839–1910) постачала університету французькі та італійські книги, рахуючи франк і ліру в 40 к.; журнали та інші періодичні видання, рахуючи франк у 48 к., як і антикварну книгу з тією ж оцінкою³³. У 1883 р. університет відновив на новий термін умови з продавцями книжок німецьких і англійських книг через Шлейхера, потім – Фольганті, а французьких та італійських – через Руссо³⁴. Згодом і п. Фольганті, як німецький підданий, був повністю замінений Г. І. Руссо, який запропонував свої послуги з доставки всіх іноземних видань.

Ціни, за якими книготорговці постачали зарубіжну літературу в університет, співпадала з цінами, які вказані в єдиних для всіх іноземних книготорговців каталогах. Лейпцизькому (Hinrichs), французькому (Bibliographie de la France par Beuchot), бельгійському (Bibliographic de la Belgique), італійському (Bibliografia Italiana), англійському (The publishers circular). Ці каталоги постачались в університетську бібліотеку безкоштовно відразу після публікації. Наявність офіційно затверджених комісіонерів не позбавляло бібліотекаря права одночасно замовляти і купувати книги та журнали у інших книгопродавців. Торговець повідомляв бібліотекаря, які книги є в продажі та коли вони можуть бути доставлені. Бібліотекар стежив за тим, щоб куплені через книготорговців книги були отримані протягом року. В кінці року він подавав до ради списки книг, що надійшли до бібліотеки. Відтепер бібліотекар був поставлений радою у строгі рамки контролю за діяльністю бібліотеки, особливо за комплектуванням її фондів. Надходження до бібліотеки йшли не тільки за рахунок контрактів, укладених з продавцями книг, а й купувалися книги і безпосередньо у приватних осіб. В університеті вже давно склалася наступна практика: професори й викладачі, які виїжджали у відрядження, у відпустку в міста Росії або за кордон, як правило, купували нові книги за своєю спеціальністю; приїхавши до університету, вони здавали їх бібліотекаря, який передавав рахунки для оплати в правління університету. Рада Новоросійського університету виявляла винахідливість у практичному налагодженні системи придбання нових видань: через російських і закордонних комісіонерів, яких вона визначала сама; через обмін з іншими університетами, включаючи європейські; через закупівлю особистих бібліотек власних університетських професорів. Широко практикувався книгообмін дублетних видань на основі листування, який проводився між бібліотекою Новоросійського університету з відповідальними за цю роботу співробітниками інших бібліотек. З огляду на крайню бідність деяких відділів нашої бібліотеки, Міністерство народної освіти клопотало про передачу в університет дублетів видань з інших книгосховищ та наукових установ. Відомо, наприклад, що Імп. Академія наук відгукнулася на схожі прохання: *«конференция Академии, вследствие отношения статс-секретаря Головина, желая оказать зависящее от нее содействие пополнению б-ки ИИУ, в заседании общего собрания 16 апреля 1865 г., реши-*

ла: предоставить ей те из дублетов академической библиотеки, которые без ущерба для оной, могут быть в него переданы, а из изданных академией сочинений - те, которые имеются на книжном складе, препроводив каталоги изданных академией сочинений»³⁵. Але найчастіше бібліотека поповнювалися дублетними книгами з бібліотек інших університетів по перевіреним цензурою списками.

Продовжуючи розвиток, Новоросійський університет через деякий час вже міг сам брати участь у книгообміні, обмінюючи свої власні видання на видання інших організацій. Так, в одному з засідань вченої ради редактор «Записок ІНУ» проф. О. С. Павлов доповідав наступне: *«в октябре минувшего года комиссионер Британского музея в Лондоне, СПб. книготорговец Девриен, обратился ко мне с просьбой о высылке по заказу музея, одного экземпляра, изданного в 8-м томе «Записок» «Номакона при большем Требнике». Не имея сам отдельного оттиска, я выслал в музей полную серию наших записок и просил ихнего главного библиотекаря донести об этом до сведения начальства музея и также, не найдутся с их стороны некоторые издания для пожертвования нашему университету. Ныне гл. библиотекарь Джонс (в письме от 10 дек. 1874 г.) уведомил меня, что совет доверенных директоров музея (trustees) принял наши записки с благодарностью и предложил в дар ИНУ 10 своих изданий (ценою пригл. на 800 р.), список которым при сем прилагается. Т. к. эти издания составляют весьма ценный вклад в нашу библиотеку, то я честь имею просить совет: 1) выразить доверительным директорам музея, от своего имени, признательность за это пожертвование; 2) включить Британский музей в число постоянных получателей наших записок; и 3) в виду запроса, с которым обращается ко мне г. гл. библиотекарь, о том, каким образом пожертвованные издания должны быть пересланы в Одессу, уведомить начальство музея, что дирекция Русского общества пароходства и торговли изъявила готовность транспортировать эти издания на одном из своих пароходов и дала о том знать своему агенту в Лондоне»*³⁶.

В установленому порядку книги, які пропонувалися для обміну, повинні були бути в гарному стані, без дефектів. Старі книги, що вийшли з ужитку, не приймалися або приймалися із значним зниженням їх вартості. Оцінка запропонованих книг проводилася на основі каталогів книжкових магазинів. Всі бажані провести книгообмін попереджали про це раду, яка давала відповідні розпорядження бібліотекарю. Бібліотекар складав список отриманої літератури й виставляв його в професорській лекторії. Частина закордонних видань бібліотека отримувала через «Комісію з міжнародного обміну видань і мистецтв»³⁷, яка була при Міністерстві народної освіти³⁸. При Комісії був створений спеціальний фонд для потреб міжнародного книгообміну. Особлива увага приділялася взаємному обміну офіційними законодавчими матеріалами. В результаті всіх цих організаційних перетворень міжнародний книгообмін стабілізувався і в останній чверті XIX ст. став одним із основних джерел обміну національною друкованою продукцією між країнами.

Ще один спосіб комплектування – активне формування фонду бібліотеки за рахунок власних друкованих досліджень і видань. Ріст економіки в результаті проведених реформ в середині XIX ст. проявився, в тому числі, в різкому збільшенні обсягу книжкової продукції та змінами в їх тематиці. Головними центрами книговидавничої справи стали Петербург, Москва, Варшава, Київ, Одеса. У загальному обсязі виданих книг університетські підручники і навчальні посібники займали лівову частку, їх тиражі сягали 40 тис. примірників. Виникли різні форми кооперативних способів друку, які поклали початок розвитку сучасних університетських видавництв. Всі університети Росії, що відкрилися до появи університету в Одесі, мали автономне управління і створювали друкарні та книготорговельні структури з випуску й поширення навчальної та наукової літератури. Видавничий бум торкнувся Новоросійського університету з 1870-х рр. Викладачі зобов'язані були по два примірники своїх робіт передавати до бібліотеки, тому поточні надходження літератури за галузями знань стали значно поповнювати фонд безкоштовними надходженнями від викладачів.

З першого року діяльності Новоросійського університету його професура клопотала про дозвіл заснувати при ньому власну друкарню. Як приклад можна привести подання ректора до ради від 17 листопада 1869 р.: *«Четырехлетний опыт показал всю неудовлетворительность теперешнего порядка печатания записок, протоколов и др. университетских работ по заказу в сторонних типографиях. Не говоря уже о дороговизне платы, при настоящем порядке университетские работы выходят из печати далеко не своевременно, а нередко и в неудовлетворительном виде. Иногда проходят целые месяцы, в течение которых унив. заказы остаются в типографии без всякого движения. Главная причина медленности работ заключается в том, что при малочисленности в Одессе типографий, они постоянно завалены множеством заказов, более выгодных для типографий, чем унив. работы. Есть и др. важные неудобства при заказе унив. работ в частных типографиях. При ун-те всегда возможны специальные работы, входящие в состав записок или издающиеся отдельными сочинениями (напр. по славянскому и русскому праву, истории рус. литературы и пр.), при печатании которых нередко требуется особенный шрифт; частной типографии нет смысла обзаводиться таким шрифтом только для унив. работ. Отсюда – полная невозможность своевременного обнародования унив. изданий и протоколов, что вредно отражается на общем ходе дел и на научных занятиях профессоров. Единственное средство к устранению указанных неудобств – в учреждении унив. типографии. По собранным мною сведениям оказывается, что на обзаведение всеми необходимыми типографскими принадлежностями: на покупку машин, станков, шрифтов и др. потребуется до 13 тыс. руб., как это видно из прилагаемого при сем расчета цен. Что касается управления типографией, то непосредственное заведывание ею правлением ун-та потребовало бы, конечно, значительных издержек, как видно из прилагаемого при сем расчета, но и такие издержки можно устранить отдачей типографии в арендное содер-*

жание, как это делается в др. ун-тах, имеющих собственные типографии. В Киеве, напр., типография почти ничего не стоит ун-ту, который иногда имеет даже возможность извлекать порядочный доход от нее. То же могло бы быть и у нас, т. к. при хорошем ведении дела, первоначальные издержки могли бы через несколько лет и вовсе окупиться. Имею честь предложить совету обратиться к г. попечителю с просьбою об исходатайствовании решения учредить типографию при нашем ун-те и об ассигновании потребных на то средств из остаточной суммы на содержание ун-та»³⁹. На превеликий жаль, Новоросійський університет, незважаючи на численні прохання, звернені в подальшому до попечителів Одеського округу і до міністрів народної просвіти, так і не домігся своєї власної друкарні. Найчастіше йому доводилося друкувати свої роботи у друкарні Генріха Ульріха, що знаходилася в двоповерховому прибутковому житловому будинку в Червоному провулку⁴⁰.

Дари (подарунки). Іменні колекції

Надходження нових книг у бібліотеку відбувалося також шляхом придбання цілих книжкових колекцій та шляхом отримання таких в дар після смерті їх власників.

Першим значним книжковим придбанням Новоросійського університету була бібліотека відомого польського славіста, бібліографа, етнографа та мандрівника Анджея Кухарського (1795–1862). Під час мандрівки слов'янськими землями, а також подорожей до Німеччини, Австрії та Італії, які молодий славіст розпочав у 1825–1830 рр. «для удосконалення в літературі слов'янських мов»⁴¹, у величезній кількості купувалися книги та брошури, у тому числі навіть такі, «про існування яких не знали місцеві записні бібліофіли»⁴². Через кілька років, не залишаючи педагогічної діяльності, А. Кухарський повернувся до своїх філологічних досліджень і продовжував поповнювати свою бібліотеку необхідними для них виданнями, також і рідкісними.

У різних країнах проявляли інтерес до книжкового зібрання, яке залишилося після смерті власника. Долю бібліотеки вирішив приїзд у Петербург попечителя Одеського навчального округу А. А. Арцимовича. Навесні 1865 р., ще до офіційного відкриття Новоросійського університету, було отримано дозвіл міністра народної просвіти на покупку зібрання Кухарського для нового навчального закладу та були виділені спеціальні асигнування (5500 руб.). Крім того, із суми, пожертвованої дворянством Бессарабської області на утримання щойно відкритого університету, було вирішено видати 500 рублів сріблом на прогони і добові В. І. Григоровичу⁴³, якого було відправлено у відрядження влітку 1865 р. до Варшави з метою оглянути бібліотеку А. Кухарського та привезти її в Одесу⁴⁴.

14 червня 1865 р. В. І. Григорович у телеграмі на ім'я попечителя Одеського навчального округу А. А. Арцимовича повідомляв про прийняття книг. У своєму відгуку про це зібрання він писав, що воно містить у собі цінне зібрання карт і книг з етнографії та філології, перш за все – «важливі матеріали

для філології слов'янської». На думку вченого, поряд з великими колекціями лексиконів і граматик дана бібліотека містила багато рідкісних матеріалів для вивчення південних слов'ян, а з північно-західних – для лужичан⁴⁵.

Десять ящиків книг, що прибули до Одеси залізницею, були записані до основного фонду фундаментальної бібліотеки університету та розподілені між її різними відділами. У «Відомостях до звіту Бібліотеки Новоросійського університету за 1865 р.» зазначено, що куплена бібліотека нараховувала 2476 назв книг у 3233 т., 333 назви книг і атласів у 1282 аркушах і 10 рукописів у 10 томах⁴⁶.

Тут представлені книги на більш ніж двадцяти мовах: слов'янськими (польською, російською, сербською, хорватською, чеською, словацькою, словенською, верхньо- і нижньолужицькою, українською, болгарською), латинською, старогрецькою, німецькою, французькою, англійською, італійською, албанською, грецькою, румунською, турецькою, литовською, вірменською, болгарською, естонською, фінською, єврейською, чуваською, монгольською, циганською мовами й на санскриті.

Професійні інтереси А. Кухарського визначили склад зібрання, яке формувалося як бібліотека вченого-славіста: представлено близько 600 назв зі славістики (тобто $\frac{1}{4}$ усієї колекції), разом із виданнями з загального мовознавства, літературознавства та художньою літературою неслов'янських країн (близько 200 назв) це становить близько третини всіх видань. Значна частина колекції – це богословська і богослужбова література, книги з історії церкви (понад 300 назв), а також твори античних авторів (117 назв). Серед книг з історії слов'янських народів (164 назв.) найбільше книг з історії Польщі (100 назв.); історії неслов'янських країн присвячено 178 назв книг. У колекції значне місце займали книги з етнографії, географії та описи подорожей (більше 150 назв.), є книги з педагогіки, статистики, права, а також – книгознавча література.

Важливою частиною зібрання були картографічні видання. Серед них відзначимо карти й атласи, видані відомим географом XVI ст. Герардом Меркатором, славетним німецьким картографом Ж.-Б. Гоманном і його спадкоємцями, а також французьким географом М. Сансоном. Найкраще були представлені географічні карти й атласи слов'янських земель. За оцінкою А. Д. Іванівського, *«жодна бібліотека в Європі не має подібного зібрання, оскільки воно містить понад 1000 карт слов'янських земель, виданих за всіх часів, починаючи з найдавніших видань до новітніх атласів»*⁴⁷. На жаль, у роки Великої вітчизняної війни картографічний фонд університетської бібліотеки (17 тис. аркушів), до складу якого входили рідкісні карти, атласи та портулани з особистих зібрань, був знищений⁴⁸.

У колекції Анджея Кухарського представлено значну кількість досить рідкісних стародруків і раритетів XIX ст., що представляють великий інтерес як для фахівців, так і для бібліофілів. Загальна кількість стародруків (не враховуючи видань з невстановленою датою виходу), зафіксованих в інвентарній книзі університетської бібліотеки – 501 од, тобто 1/5 частина колек-

ції (XV ст. – 1, XVI ст. – 18, XVII ст. – 57, XVIII ст. – 425). Стародруки з зібрання А. Кухарського, що збереглися у фонді університетської бібліотеки, є предметом спеціальних досліджень співробітників відділу рідкісних книг і рукописів⁴⁹.

У подарованій університету в 1865 р. бібліотеці статського радника І. О. Свиридова (близько 500 од.) слід відзначити великий розділ з медицини, що серед інших містив видання XVII ст. Ряд цінних книг знаходився в колекції (понад 2 000 од.), придбаній у доцента П. М. Полевого в 1866 р. У 1867 р. університет отримав дар надвірного радника А. С. Петровського, присланий Імператорською публічною бібліотекою (видання XVII–XVIII ст.). рада попечителів притулку О. С. Таранова-Белозерова в Сімферополі передала університетській бібліотеці 22 рукописи XVII–XVIII ст.⁵⁰

Одним із важливіших книжкових придбань бібліотеки Новоросійського університету було цінне зібрання стародрукованих видань з бібліотеки польського юриста та історика сенатора Ромуальда Губе (1803–1890), яка містила переважно юридичні тексти, починаючи від найдавніших джерел права, коментарів до перевидань кодексів, виконаних у XVI–XIX ст., і спеціальних досліджень.

Ромуальд Губе був автором ряду оригінальних праць з історії слов'янського, бургундського, італійського права, досліджував історію рецепції римського та візантійського права слов'ян, однак його історико-правова спадщина вміщує, передусім, найважливіші праці з польського права XIII–XIV ст.⁵¹

І сучасників, і дослідників наступних поколінь вражала величезна ерудиція вченого, добре знайомого з джерелами не тільки слов'янського, німецького, французького, але й іспанського, скандинавського права. У цьому немає нічого дивного: Р. Губе збирав джерела права протягом більш ніж 40 років. На момент купівлі Новоросійським університетом зібрання перевищувало 10 тис. томів. Колекція отримала високу оцінку далеко за межами Російської імперії. Французький історик права Г. Баскль де Лагрез писав про неї: *«У наші дні здійснено спробу скласти повну колекцію законів, регламентів, статутів всіх століть та всіх країн світу. Ця грандіозна ідея належить Росії. Сенатор Губе об'їхав найвіддаленіші країни в справі розшуку законодавчих пам'яток давніх і сучасних»*⁵². Сам власник був також досить високої думки про повноту своєї колекції, гадаючи, що у ній представлені «законодавчі пам'ятники всіх часів та всіх народів». Польський правник мав намір видати каталог своєї бібліотеки, яка, за його словами, була «сформована з метою бути за основу у роботі із всезагальної історії законодавства», але задум цей був здійснений лише частково.

Більша частина цього унікального зібрання опинилась у Новоросійському університеті. Бібліотека Ромуальда Губе привернула увагу спеціалістів юридичного факультету університету невдовзі після його утворення. Викладачі факультету вирішили за необхідне придбати її для академічних цілей. У протоколі засідання ради університету 17 січня 1868 р. зазначалось: *«бібліотека сенатора Губе головним чином складається з джерел права, зібраних*

у системі та у можливій повноті, а в університетській бібліотеці відділ цей ледь існує, тому факультет гадає, що придбання цієї бібліотеки було б надзвичайно корисним для його інтересів [...]»⁵³.

Для огляду цієї колекції на вакаційний час 1868 р. був відправлений екстраординарний проф. університету Ф. І. Леонтович, спеціаліст з історії держави та права, у 1869–1877 рр. – ректор Новоросійського університету, який дав їй надзвичайно високу оцінку⁵⁴. Його аргументація виявилась переконливою, і пропозиція була підтримана керівництвом університету.

Кінцева ціна, яку установив Р. Губе за свою колекцію, склала 19000 руб. Восени 1868 р. було отримано дозвіл використати залишок від утримання університету в 1868 р. на купівлю бібліотеки та інші витрати, пов'язані з її транспортуванням із Варшави до Одеси. 23 грудня 1868 р. необхідна сума була надіслана⁵⁵. У кінці листопада 1868 р. проф. Ф. І. Леонтович був відряджений до Варшави для прийняття книг. На початку 1869 р. фонди університетської бібліотеки збагатились цим унікальним зібранням (6085 назв у 8098 томах). У 1870 р. Р. Губе, який залишив у себе частину книг з польського законодавства, надіслав ще 2 праці. Таким чином, нове надходження нараховувало 8100 томів.

Розміщення цього зібрання тривало досить довго та вимагало перепланування приміщень. Колекція сенатора Губе влилась до загального фонду університетської бібліотеки та поповнила юридичну й історичну літературу, в першу чергу, розділи «Зібрання пам'ятників і джерел права та тлумачення на них», «Праці, що викладають історію права того чи іншого народу», «Порівняльна історія права», «Пам'ятники й джерела слов'янських прав», джерела й літературу з римського права, праці з історії візантійського права, з карного, громадянського, міжнародного й церковного права.

Книги з колекції Ромуальда Губе були зазначені у друкованому «Каталозі бібліотеки Імператорського Новоросійського університету» (вміщені до загального реєстру назв без вказування провенієнцій). На момент отримання колекції в інвентарній книзі університетської бібліотеки зафіксовано більше 40 рукописів, у тому числі тексти XVI–XVIII ст. (унесені також до «Каталогу рукописів Імп. Новоросійського університету»)⁵⁶.

Окрім рукописів, зібрання Р. Губе містить значну кількість стародрукованих видань – не менше 2150 назв, тобто більш ніж третини придбаної колекції. Найбільш цінною та найбільш вивченою частиною даного книжкового комплексу є видання XV–XVI століть⁵⁷.

Представлені видання на 11 мовах. Це головним чином європейські юридичні пам'ятники найрізноманітнішого змісту та призначення: звичаєве, канонічне, цивільне, кримінальне права; статuti та нормативні акти окремих феодальних правителів; трактати юристів-теоретиків і практиків.

Велике зацікавлення викликають збірники місцевого звичаєвого права міст Італії, німецьких земель і міст, французьких провінцій, а також пам'ятники права Кастилії, Каталонії, Валенсії, Біскаїї. Унікальним є конволют, у якому переплетені укази іспанських королів Фердинанда II Католицького, Карла V та

Філіпа II й окремі постановлення кортесів. Рідкісними для вітчизняних книгозбирань є англійські та скандинавські видання XVI ст. У слов'янському відділі виокремлюються джерела з чеського права.

Надходження з книжкового зібрання Р. Губе зіграли важливу роль у формуванні університетської колекції рідкісних видань, визначив її академічний характер і домінування юридичної літератури. У результаті придбання книжкового зібрання Р. Губе університетська бібліотека значно поповнилась західно-європейськими стародруками, у тому числі – раритетами. Звернення до цієї частини зібрання є цінним матеріалом як для історико-юридичних, так і для книгознавчих досліджень⁵⁸.

Наприкінці XIX ст. бібліотека отримала в дар прекрасні приватні книжкові зібрання графа О. Г. Строганова та майоратного дому Воронцових в Одесі.

Змінивши чимало посад як на військовій, так і на цивільній службі, виходець з одного з найзнаменитіших дворянських родів Російської імперії Олександр Григорович Строганов (1795–1891) у 1855–1862 рр. займав посаду Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора. Одеса залишалася постійним місцем проживання графа і після його відставки. При цьому граф О. Г. Строганов брав активну участь у громадському та культурному житті міста. Він був одним з членів Одеського міського громадського управління, більше 20 років був президентом Одеського товариства історії та старожитностей. Олександр Григорович підтримував діяльність «Російського товариства пароплавства і торгівлі», був одним з активних діячів Товариства сільського господарства Південної Росії. За заслуги перед містом граф О. Г. Строганов був удостоєний звання «першого вічного громадянина Одеси». До Одеси він перевіз із Петербурга свою особисту бібліотеку (ДАОО), яка, за заповітом власника, в 1896 р. була передана Новоросійському університету, відкриття якого він всіляко підтримував.

На основі цього багатого книжкового зібрання був створений Строгановський іменний фонд університетської бібліотеки, який завжди зберігався відокремлено і який налічує 18 891 одиниць книг і періодичних видань другої половини XVI–XIX ст. російською, французькою, польською, англійською та німецькою мовами.

Добірка книг пов'язана, перш за все, зі службовою кар'єрою власника, перипетіями його долі і своєрідністю характеру та інтересів. Тому в книгозбірні широко представлені твори з судочинства, права, управління, фінансів, медицини, військової справи т. ін.

Військова кар'єра графа представлена добіркою книг з військової справи, серед них роботи про бойові розрахунки, праці з військової топографії, артилерії, фортифікації.

Значна частина бібліотеки присвячена різним аспектам права. Це збирання законів, указів, інструкцій, кодексів, книги з кримінального права, історії пенітенціарної системи, діяльності поліції російською, французькою та німецькою мовами. Перебуваючи в Польщі, О. Г. Строганов зібрав вели-

ку кількість законодавчих актів польською мовою, а також колекцію журналів за 1830–1831 рр. Серед книг з питань міжнародного права є видання, присвячені Суецькому каналу, в тому числі з автографом будівельника каналу Ф. М. де Лессепа.

Майже третину Строганівського фонду складають книги з прикладних наук, перш за все – медицини і адміністративних питань охорони здоров'я. Під час перебування у Франції 47-річний О. Г. Строганов протягом трьох років відвідував лекції на медичному факультеті Сорбонни. Тому не дивно, що в його книгозбірні є велика кількість книг з медицини, а саме – анатомії, фізіології, хірургії та офтальмології.

Значну частину бібліотеки представляють книги з історії, серед яких чимало прикладів українки. Відзначимо рідкісні видання, в тому числі епохи Великої французької революції і Паризької комуни.

Завдяки своєму службовому становищу О. Г. Строганов зміг зібрати колекцію видань, заборонених цензурою на території Російської імперії, в тому числі – видання Вільної російської друкарні О. І. Герцена. В даний час у складі Строганівського фонду є 35 примірників видань, заборонених царською цензурою.

У бібліотеці О. Г. Строганова були зібрані цінні матеріали для вивчення історії суспільного життя і міського самоврядування в Одесі, статuti і звіти різних міських організацій, каталоги виставок. Широко представлені довідкові видання (адреса-календарі, пам'ятні книжки, путівники). Добірка художньої літератури типова для дворянської бібліотеки XIX ст. Особливої згадки заслуговує картографічна частина зборів.

Самою престижною і знаменитою колекцією найстарішого книгосховища на Півдні України є багатюще книжкове зібрання родини Воронцових. Бібліотеки Воронцових перебували в Петербурзі, Москві, в родовому маєтку Андріївське Володимирській губернії, в Алуці, в маєтку дружини М. С. Воронцова – Єлизавети Ксаверівни (уродженої Браницької) в Мошнах. В Одесі ж розташовувалася бібліотека майоратного будинку Воронцових, яка складалася з книг, рукописів, нот, карт, що збиралися кількома представниками цього знаменитого роду і успадкована М. С. Воронцовим, в 1823–1854 рр. обіймав посаду Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора.

Останнім власником і збирачем фамільної бібліотеки був Семен Михайлович Воронцов (1823–1882). Він служив у цивільному відомстві, в армії, а в 1863–1867 рр. С. М. Воронцов обирався міським головою Одеси. Прихильник античної археології, він був першим президентом Одеського товариства вивчення мистецтв, членом Одеського товариства історії та старожитностей. Очевидно, саме при ньому книги, періодичні, нотні та картографічні видання були помічені есклібрисами-наклейками, виготовленими для бібліотек князя в Петербурзі, Алуці та Одесі.

Після смерті Семена Михайловича його вдова, княгиня М. В. Воронцова, звернулася до ректора університету С. П. Ярошенко з листом, в якому,

зокрема, говорилося: *«покійний чоловік мій Князь Семен Михайлович Воронцов духовним заповітом, затвердженим С.Петербурзьким Окружним Судом 24 червня 1882 року до виконання, залишив мені у власність все своє рухоме майно, що знаходилося в усіх його квартирах; словесно чоловік мій передав мені різні розпорядження свої і бажання, які я обіцяла йому свято виконати; одне з цих бажань самих полум'яних, неодноразово їм повторене – було віддати його бібліотеку, яка перебувала в майоратному будинку в Одесі, Новоросійському університету в знак /1/ його палкої любові до к[олишнього] Рішельєвського ліцею, де він отримав свою вищу освіту»*⁵⁹ (Додаток 7).

Лист княгині було опубліковано в місцевій та столичній пресі. Пізніше княгиня Воронцова ще раз підтвердила свій намір передати бібліотеку в дар Новоросійському університету⁶⁰.

Проте для виконання цього побажання князя С. М. Воронцова знадобилося більше 10 років. Негайну передачу бібліотеки університету перешкодила багаторічна судова тяганина між Марією Василівною Воронцовою і спадкоємцями сестри її покійного чоловіка, Софії Михайлівни – графами П. А. і М. А. Шуваловими. Визнані майоратними спадкоємцями князя Воронцова, Шувалови претендували на рухоме майно майоратного будинку князів Воронцових. Суть розбіжностей була викладена в повідомленнях про судовий процес, опубліковано в пресі⁶¹.

На шпальтах «Одеського листка» повідомлялось, що бібліотека майоратного будинку, заповідана С. М. Воронцовим Новоросійському університету, «в числі іншого рухомого майна, що перебувало в майоратному будинку, була предметом спору між дружиною покійного князя, М. В. Воронцовою, і спадкоємцем майората, графом Шуваловим-Воронцовим»⁶². Окружний суд, де розглядалася справа, відмовив графу Шувалову у позові. Таким чином, рухоме майно, а, отже, і бібліотека, визнані власністю княгині М. В. Воронцової і тому ця бібліотека, згідно з волею заповідача, переїде до університету⁶³.

Після смерті М. В. Воронцової в 1895 р. бібліотека перейшла у власність її сина від першого шлюбу камер-юнкера М. О. Столипіна. У договорі про мирнолюбний розділі рухомості Одеського майоратного будинку Воронцових в окремому пункті було записано: *«значущих в поданій при цьому опису за № 29, що знаходиться в майоратний будинку Князя Воронцова Графа Шувалова, бібліотека надходить в неподільну одноосібну власність камер-юнкера Миколи Олексійовича Столипіна, при цьому Опікунське Управління приймає на себе передачу її у повному обсязі у двомісячний термін, від імені його, Миколи Олексійовича Столипіна, Новоросійському Університету»*. Новий власник підтвердив намір передати книги університету⁶⁴ (Додаток 8). У зв'язку з цим 3 червня 1896 р. правління університету зобов'язало бібліотекаря Л. Ф. Бруна разом з помічниками «приступити до перенесення книг під особистим Вашим і помічників Ваших наглядом, і помістити зазначену бібліотеку в нинішньому залі студентського відділу бібліотеки, а останній перенести в аудиторію № 12. Роботу треба було завершити в двомісячний термін»⁶⁵. 22 червня 1896 р.

бібліотекар Новоросійського університету Л. Ф. Брун рапортував правлінню університету про те, що протягом десяти днів, з 11 по 21 червня, 90 шаф і полушаф бібліотеки князя Воронцова були перевезені з Воронцовського палацу на Миколаївському (нині Приморському) бульварі в будівлю університету⁶⁶ (Додаток 9). В кінці року Л. Ф. Брун доповів про проведену перевірку наявності книг в бібліотеці по інвентарю (відсутні 26 назв в 35 томах)⁶⁷. Нарешті, 18 січня 1897 р. було повідомлено, що «бібліотека князя Воронцова, що складається з 35 000 томів книг, пожертвувана Новоросійському університету камер-юнкером Миколою Олексійовичем Столипіним, прийнята в університету сповна за описом»⁶⁸.

Сьогодні, Воронцовський фонд налічує 13690 назв (52800 томів) більш ніж двадцятьма мовами. За своїм змістом це універсальне зібрання: тут зберігаються книги практично з усіх галузей знань, в тому числі – значна кількість раритетних видань, багато з яких відсутні в найбільших книгосховищах світу

Цінною частиною колекції є стародруки, які, як справжні бібліофіли, зібрали Воронцови. В даний час у складі Воронцовського фонду Наукової бібліотеки ОНУ зберігається 28 видань XVI ст. Серед них – перший переклад Біблії польською мовою, надрукований в Брест-Литовську 1563 р. Бернгардом Воеводкою з Кракова за рахунок князя Миколи Радзивілла (звідси назва цього видання – Брестська Біблія Радзивіллів).

Бібліографічними раритетами є і англійські політичні памфлети, представлені в бібліотеці Воронцових, і так звані «мазарінади» – памфлети і сатири в прозі і віршах епохи Фронди, спрямовані проти кардинала Мазаріні (70 памфлетів, опублікованих в 1648–1651 рр.).

У бібліотеці М. С. Воронцова, зібраної ним під час перебування командувачем російського окупаційного корпусу у Франції, знаходимо зразки західноєвропейської україніки – творів, що вийшли в світ в Західній Європі, в яких відбулися сюжети історії України. Література епохи Просвітництва представлена у Воронцовському фонді у всьому своєму жанровому і тематичному розмаїтті, в тому числі великою підбіркою енциклопедій і словників. Так за збірниками і окремим виданням п'єс, що зберігаються у фонді, можна відтворити репертуар провідних театрів Франції, Італії, Англії.

Особливе місце в бібліотеках Воронцових займають видання епохи Великої французької революції, серед них чимало бібліографічних рідкостей. Крім офіційних документів і розпоряджень революційної влади, згадаємо зразки рідкісних памфлетів, мемуарну літературу, кілька сотень театральних п'єс. Заслужовують на особливу увагу контрреволюційні і емігрантські видання. Ці рідкісні видання є цінними джерелами для вивчення грандіозних подій у Франції кінця XVIII ст.

Окрасою фонду є багата колекція описів подорожей і експедицій у різні країни Азії, Африки, Америки, Австралії, Європи. Важливим джерелом для сучасних істориків, краєзнавців, географів є десятки описів подорожей по Україні в XVIII – першій половині XIX ст., які містять багатий матеріал з археології, етнографії та історії нашого краю і його заселення.

Особливий інтерес викликають описи Одеси перших десятиліть історії міста в подорожніх нотатках і нарисах. Крім того, «Одессика» з книжкового зібрання М. С. Воронцова включає праці з історії міста і краю, твори, присвячені його господарському освоєнню, каталоги одеських книжкових крамниць, періодичні та довідкові видання, видані в Одесі. Ця частина Воронцовського фонду значно поповнилася С. М. Воронцовим: опубліковані документи і матеріали місцевих органів влади, адрес-календарі, альманахи, видання Товариства сільського господарства Південної Росії та інших організацій, новинки художньої літератури місцевих видавництв.

Слід відзначити багату колекцію європейської періодики (більше 500 назв газет і журналів на французькій, англійській, російській, німецькій, італійській, голландською мовами), яка охоплює період з 1630-х до 1680-х рр. XIX ст. Заслужують на особливу згадку періодичні видання, що виходили в Голландії в останній третині XVII ст. французькою мовою «Голландський Меркурій», «Історичний і політичний Меркурій», «Універсальна і історична бібліотека», «Новини Республіки словесності», в яких висвітлювалися всі значні події європейської історії тих років, в тому числі – в Україні. У десятках назв періодичних видань середини XVIII ст. відбилися всі перипетії дебатів в європейському Просвітництві.

Періодичні видання епохи Великої французької революції представлені паризькими газетами різних політичних течій. Особливо відзначимо рідкісні роялістські й емігрантські видання знаменитого журналіста і видавця Ж.-Г. Пельт'є. Понад 100 назв англійських газет і журналів дають повне уявлення про життя англійського суспільства XVIII–XIX ст.

Серед одеської періодики виокремлюємо календарі й альманахи з особистого книжкового зібрання Є. К. Воронцової – «Календар на 1832» (Одеса, 1831), «Одеський альманах на 1840 рік» (Одеса, 1831), «Подарунок бідним» і «La Queueuse» (тобто «збиральниця пожертвувань») за 1834 р.

Крім книг і періодичних видань, у Воронцовському фонді представлені карти й атласи, гравюри, рукописні і друковані ноти та оперні лібрето, що свідчать про різнобічність інтересів, художніх смаків і пристрасей власників зібрання. І хоча багату картографічну колекцію Воронцовського палацу в Одесі в основному втрачено в роки Великої вітчизняної війни, а блискуча колекція західноєвропейського гравюри частково розосереджена в різних музейних та бібліотечних сховищах, збережена частина гравюр по праву є окрасою книгозбірні Воронцовського фонду.

На початку XX ст. до бібліотеки Новоросійського університету було передано значну частину книжкового зібрання відомого російського історика М. К. Шильдера (1842–1902), що понад століття складає так званий Шильдерівський фонд університетської бібліотеки. Праці М. К. Шильдера, який мав репутацію «кращого в науковому світі знавця епохи імператора Олександра І», користувалися великим успіхом у читача завдяки жвавості та захопливості викладу історичних фактів. Наукові заслуги вченого отримали й офіційне визнання: в 1896 р. він був обраний дійсним членом Імп. Російського істо-

ричного товариства, а в 1901 р. – членом-кореспондентом Академії наук відділення історії та політичних наук.

М. К. Шильдер, який в останні роки свого життя очолював Імператорську Публічну бібліотеку, зібрав власну цікаву колекцію книг і рукописів з історії Росії кінця XVIII-XIX ст., а також із військової історії. У 1902 р. у дочки М. К. Шильдера за 15 тис. рублів були придбані архів і бібліотека покійного. Частина паперів було передано в Російське історичне товариство, а більшість документів (листи та копії з матеріалів епохи Олександра I і Миколи I, що зберігаються в архівах урядових установ) надійшло до Імп. Публічної бібліотеки в Санкт-Петербурзі.

Оцінюючи бібліотеку М. К. Шильдера, його наступник на посаді директора Імп. Публічної бібліотеки Д. Ф. Кобеко писав, що це «зібрання спеціальне, яке складе важливий посібник для тих, хто займається історією 1-ї половини XIX століття. Цей спеціальний характер бібліотеки, безсумнівно, підвищує її цінність»⁶⁹. До складу зібрання входило 6 тис. книг (за іншими даними – 7648 книг), із них 4 тис. іноземними мовами, 700 іноземних та російських журналів, 40 окремих маніфестів, указів і 88 тематичних папок із вирізками й окремими відбитками, а також рідкісні «летючі листки». Після звірення з фондами Публічної бібліотеки до неї була передана частина бібліотеки М. К. Шильдера (1714 назв у 2051 томах), а інші книги, які виявилися дублетними, були направленні в Новоросійський університет. Крім того, до Одеси вирушили згадані папки з матеріалами (відтисками журнальних і газетних статей, рецензіями і т. ін.). За даними звіту Імп. Публічної бібліотеки до Новоросійського університету було передано 5597 томів, 1734 брошури і 88 папок. Таким чином, в Одесі зберігається основна частина особистої бібліотеки знаменитого історика та діяча російської культури, якого високо оцінювали сучасники як за професійні, так і за людські якості. Наведемо слова з одного з некрологів: «як історичний письменник, він займає почесне місце; як людина – він бездоганний»⁷⁰.

Шильдеровський фонд бібліотеки Одеського (Новоросійського) університету в даний час налічує 4136 назв книг і періодичних видань у твердих палітурках переважно російською, французькою та німецькою мовами. За змістом переважає історична тематика: книги з загальної історії та історії окремих країн.

У фонді є багато заборонених свого часу видань, наприклад, «Записки Олексія Петровича Єрмолова про війну 1812 року» (Лондон, 1863), «Державна статутна грамота Російської імперії» (вона була написана у 1818 р. Дешаном і перекладена з французької мови П. А. Вяземським; опублікована у Варшаві у 1831 р. Пізніше за розпорядженням Миколи I з 2000 надрукованих примірників 1576 було конфісковано та знищено).

Численні книги зберегли ознаки читання компетентного читача – помітки власника бібліотеки, зроблені синім або червоним олівцем. Матеріали кожної «шильдеровської» папки можуть стати темою для самостійного дослідження.

Іменний фонд М. К. Шильдера представляє безперечний інтерес для вивчення історії XIX ст., характеризує не тільки особу власника, а й його епоху, надаючи читачам можливість побачити цю епоху очима її сучасників.

Аналізуючи всі джерела комплектування бібліотеки Новоросійського університету, можна скласти загальну таблицю кількісного стану фондів за роками (Додаток 10).

Глава 2. Структура бібліотеки

*Фундаментальна бібліотека. Студентський відділ бібліотеки.
Студентська читальня.*

Фундаментальна бібліотека

Структура вузівської бібліотеки має на увазі сукупність її підрозділів, встановлення їх співвідпорядкованості й взаємин, розподіл між ними функцій і повноважень. У розглянутий період характерною рисою внутрішньої організації всіх бібліотек вищих навчальних закладів була наявність головних (фундаментальних), студентських і допоміжних бібліотек. Структура бібліотеки, яка уже склалася, визначила принципи організації обслуговування, але процеси бібліотечної роботи, починаючи від придбання книг, їх інвентаризації та закінчуючи обслуговуванням читачів, виконувалися відокремлено.

У структурі університету його бібліотека завжди відносилася до навчально-допоміжних закладів і представляла собою основну або, як іноді її називали, фундаментальну бібліотеку. Цікаво, що в момент передачі бібліотеки від ліцею університету в ній знаходилося два дещо відособлених фонди: бібліотека, яка належала раніше Х. Стевену⁷¹ й фонд заборонених книг. Бібліотеку Х. Стевена, яку колишня рада ліцею 25 лютого 1859 р. постановила зберігати окремо від інших книг, рада Новоросійського університету порахувала більш зручно розмістити цю бібліотеку в сховищі за систематичним принципом, а заборонені книги, які становили окремі зібрання, розподілити за загальним порядком, зробивши позначки в каталозі, що вони заборонені⁷².

В межах університетської бібліотеки існував спеціальний відділ, який займався забезпеченням книгами тільки студентів. Докладніше про нього піде мова нижче за текстом.

До допоміжних бібліотек в університеті належали навчальні бібліотеки. У міру диференціації наук, розвитку наукової роботи факультетів, лабораторій і кафедр, розвитку системи семінарських занять із гуманітарних предметів, з ініціативи вчених університету виникли факультетські бібліотеки, бібліотеки кафедр, лабораторій, кабінетів, музеїв і семінарів. Факультетські, кафедральні, лабораторні та інші навчальні бібліотеки комплектували фонди за галузями знань для самостійної роботи студентів. Семінарські бібліотеки створювалися для проведення семінарів, мали фонди для проведення практичних занять

та індивідуальних консультацій викладачів. Допоміжні бібліотеки були в безпосередньому віданні професури. Як правило, керували такими бібліотеками професори й працювали в них студенти.

Студентський відділ бібліотеки

Студентський відділ представляв собою частину фонду фундаментальної бібліотеки Новоросійського університету. Під час реорганізації Рішельєвського ліцею його студентська державна бібліотека злилася з «Пироговською бібліотекою студентів» і до 1920 р. мала назву «Студентський відділ бібліотеки Новоросійського університету». У момент перетворення ліцею в університет у студентській бібліотеці налічувалося 2686 назв в 4930 т. За 25 років число книг в ній поступово додавалося, і до 1 січня 1889 р. в ній було: книг 6098 назв в 10225 т.; періодики: 242 назви в 2345 т.; рукописів, карт тощо – 49 назв. Всього на загальну суму в 13504 р. 81 к. Утримувалася вона тепер на ті ж кошти, що й основна бібліотека, до якої була приєднана. Студентська бібліотека перестала бути самостійною одиницею і підпорядковувалася основній університетській бібліотеці, хоча в ній і велася окрема звітність. Іноді книги передавалися з студентського відділу в основну бібліотеку і назад⁷³. Так, наприклад, в поданні фізико-математичного факультету раді Новоросійського університету від 3 листопада 1877 р. сказано про передачу з фундаментальної бібліотеки в студентський відділ збірників завдань з диференціального й інтегрального числення, а також збірок з механіки⁷⁴.

Про те, яку аудиторію студентів обслуговувала бібліотека, засвідчують дані на 1880–1881 навч. рік.

У звіті студентського відділу бібліотеки є дані про зростання бібліотеки за всі роки її існування до 1913 р.⁷⁵ До 1914 р. у студентському відділі бібліотеки значилося 12724 назви творів у 24489 т. Крім книг, придбаних на державні кошти й куплених свого часу у різних власників, бібліотека поповнювалася пожертвами: М. М. Шпилевського, Л. Ф. Воєводського, В. М. Лігіна, В. Н. Габбе та ін.

У 1875 р. рада Новоросійського університету затвердила «Правила користування бібліотекою», де дуже чітко прописувалися повноваження основної бібліотеки та її студентського відділу⁷⁶. Таким чином, десь до кінця 1870-х рр. університетська бібліотека, на думку О. І. Маркевича, остаточно отримала, «правильний устрій»⁷⁷ (Додаток 11).

З короткого звіту про діяльність студентського відділу бібліотеки ІНУ, складеного помічником бібліотекаря М. О. Григоровичем за 1909 р. дізнаємося, що книгосховищем студентського відділу бібліотеки служила та частина загального книгосховища, де знаходилися книги з юридичних і медичних наук. Там же ми знаходимо наступну фразу: *«при студенческой библиотеке существовал особый отдел книг по математическим, естественным и медицинским наукам, приобретенный на средства доктора Иванова, в память которого этот отдел и назывался «отделом д-ра Иванова»*. Бібліотека ця була

**Число студентів ІНУ з розподілення їх за факультетами і курсами,
віросповіданням, станом, категоріями навчальних закладів й учбових округів**

Факультети	ІФФ	ФМФ	ЮФ	Для всіх
всього студентів	71	57+85	114	327
православних	68	46+63	79	256
вірмени				1
римо-католиків				14
лютеран				2
євреїв і караїмів				54
синів дворян та чиновників				76
духовного звання				147
почесних громадян і купців				29
міщан і різночинців				38
селян				11
іноземно-підданих				26
гімназистів				137
семінаристів				140
з ін. навч. закладів				50

відокремлена і мала особистий каталог. Це зібрання мало свою цікаву історію. Як ми вже вказували, коштів, що відпускалися на утримання навчально-допоміжних установ Новоросійського університету, було явно недостатньо. Відчуваючи в них гостру потребу, рада університету ще в 1869 р. клопотала, щоб на кабінети й лабораторії відпускалося урядом коштів «не по тимчасовому, а по дійсному штату». І тільки в 1871 р. ця сума збільшилася до 2950 р. на рік⁷⁸. Тим ціннішим на тлі недостатнього асигнування виглядає пожертвування фізико-математичному факультету від колишнього університетського лікаря Павла Олексійовича Іванова (1830–1882). На користь факультету він залишив капітал та майно на суму 39.240 р.⁷⁹ Крім грошей, доктор П. О. Іванов залишив університету рухоме й нерухоме майно, розпорядитися яким він теж велів фізико-математичному факультету Новоросійського університету. Рухомим майном, що належало доктору П. О. Іванову і перебувало в його квартирі при будинку Бахилі по Коблевській вулиці, була особиста бібліотека, опис якої було зроблено судовим приставом Одеського міського з'їзду мирових суддів Д. І. Прекуле з 12 по 28 листопада 1882 р. [всього 314 назв книг рос. та ін. мовами]⁸⁰. При цьому пристав доповідав: «согласно постановлению г. Мирового судьи II участка г. Одессы имею честь препроводить в Новороссийский Императорский университет для хранения ящик с книгами, принадлежащи-

ми умершему доктору П. А. Иванову, вместе с описью означенным книгам, в получении каковых покорнейше прошу меня уведомить»⁸¹.

Фізико-математичний факультет, розподіляючи кошти заповіту, 4 листопада 1885 р. постановив: «ассигновать 3.000 руб. на приобретение учебников и пособий по математическим наукам, наиболее необходимых для студентов факультета при изучении преподаваемых им предметов. Желая почтить память завещателя, факультет имеет при том в виду образовать из означенных книг особый отдел библиотеки университета, которому было бы присвоено наименование «Отдел доктора Иванова». Декан В. Лигин, секретарь А. Клоссовский»⁸².

7 лютого 1886 р. надійшов дозвіл міністра народної освіти про відкриття в університетській бібліотеці «Відділу доктора Іванова»⁸³. Про те, що такий відділ дійсно існував, свідчить рапорт бібліотекаря В. М. Шишковського від 8 квітня 1886 р.: «Честъ имею покорнейше просить Правление университета снабдить меня предписанием, какой системой я должен руководствоваться при внесении книг в «Отдел доктора Иванова». При объяснении с г. деканом физико-математического факультета Лигиным, Валериан Николаевич заявил, что желательно было бы ввести в этот отдел только 2 подразделения: 1-е математическое и 2-е естественных наук вообще, присоединяя к последним и физику. С своей стороны я бы пожелал прибавить еще 3-ю рубрику – смесь – на тот конец, когда окажутся книги, не подходящие к означенным наукам»⁸⁴.

У студентському відділі бібліотеки велися такі каталоги: 1) інвентарний каталог, у який записуються всі книги, які надійшли; 2) рухомий алфавітний каталог прізвищ авторів творів; 3) систематичні каталоги. Крім того, в студентському відділі були: 4) книга для запису прізвищ студентів, які користуються бібліотекою; 5) рухомий алфавіт прізвищ тих же студентів; 6) журнали для записів книг, які видані студентам із розписками в отриманні останніх; 7) книга для записів прізвищ студентів, які отримують посвідчення про відсутність за ними бібліотечних книг і 8) журнал запису книг, які віддані до палітурні⁸⁵.

Надалі приймалися нові правила для студентів і «сторонніх слухачів», але в них істотних відмінностей в користуванні студентським відділом не спостерігалось. Діяльність відділу полягала в реєстрації книг, які надходили, у видачі студентам книг додому як з основної, так і з студентської бібліотек, а також всіляких необхідних для них довідок щодо бібліотеки і посвідчень в тому, що за даною особою немає боргу. Для студентів студентський відділ був відкритий з 10 год. до 1 год. у навчальний час щодня і в літній канікулярний час два рази на тиждень. Так як студентам не всі книги видавалися для домашнього читання, то, щоб дати можливість останнім користуватися й іншими книгами, студентський відділ був відкритий у навчальний час вечорами три рази на тиждень з 5 год. до 8 год. для занять студентів у приміщенні бібліотеки.

Студентам не видавались додому: 1) книги, які потрібні для читання і довідок в самій б-ці (лексикони, енциклопедії, праці вчених товариств, атла-

си, пам'ятники й джерела), якщо вони є тільки в одному прим.); 2) видання цінні й рідкісні, а також твори з малюнками; 3) періодичні видання; 4) книги, які тільки-но отримані, а тому не внесені ще в каталог, і книги не переплетені.

У 1920 р. Пироговська бібліотека перестала існувати, а її фонди були розподілені між бібліотеками новостворених інститутів. Так, на базі медичного факультету Новоросійського університету був створений Одеський медичний інститут, разом з факультетом до нього перейшла й студентська бібліотека, яка була організована особистими коштами студентів-медиків 3 курсу, до якої також приєднали і медичну частину студентського відділу бібліотеки Новоросійського університету⁸⁶. У роботі «Одесский университет за 75 лет» (Одеса, 1940) зазначається: *«хоть это мероприятие было продиктовано необходимостью создать книжные базы в новообразованных институтах, однако это была безусловная ошибка первых шагов библиотечного строительства в Одессе»*.

Студентська читальня

Студентська читальня була відсутня в період відкриття університету. Але думка про влаштування при студентському відділі бібліотеки особливої читальні (чи лекторію, як тоді прийнято було говорити) виникла ще в кінці 1866 р. Проф. О. М. Богдановський, пам'ятаючи успіхи Кабінету для читання при Рішельєвському ліцеї, доводив, що *«скорое открытие читальни для студентов столь желательно, потому что большинство студентов университета выражает желание заниматься наукой, но отличается крайней бедностью»*.

Його тоді ж підтримав проф. В. І. Григорович, висловлюючи побажання, що така кімната обов'язково повинна знаходитися поряд із бібліотекою⁸⁷. У 1867 р. у раді університету знову порушували питання про необхідність відкриття студентської лекторії і, нарешті, в 1869 р. новий ректор Ф. І. Леонтович запропонував раді потурбуватися про влаштування кімнати при бібліотеці для занять у ній студентів. Але через нестачу вільних приміщень питання з відкриттям читальні для студентів було відкладено. І тільки з переходом кафедр природничого відділення фізико-математичного факультету в приміщення на Преображенській вулиці, у головному корпусі на Дворянській з'явилося трохи вільного місця і стало можливим обговорення питання про відкриття студентської читальні. У 1870 р., за наполяганням проф. О. Г. Брікнера і проф. П. П. Цитовича рада університету розглянула питання про відкриття студентської лекторії для вечірніх занять студентів, на що міністр виявив свою згоду, 16 травня 1870 р. на ім'я попечителя прийшло розпорядження такого змісту: *«вследствие представления вашего превосходительства от 23 апреля и согласно ходатайству совета ИНУ, я разрешаю, с целью усиления занятий студентов, открыть для них, в виде опыта, университетскую б-ку, в послеобеденные часы 3 раза в неделю, от 4 до 7,5 часов, с производством помощнику б-ря, которому поручено будет присутствовать в б-ке во время вечерних занятий студентов, вознаграждения, по усмотрению совета ун-та,*

из специальных средств до 200 р. в год серебром и с тем условием, чтобы при занятиях студентов в б-ке находился один из помощников проректора». Після цього, лекторія, для якої були складені спеціальні правила, була відкрита⁸⁸. У вечірній час на заняттях студентів був присутній помічник бібліотекаря К. В. Кальсадо, який ніс цей обов'язок з 15 вересня 1870 р. по 17 січня 1871 р.

Але студенти відвідували цю лекторію неохоче, і вона проіснувала лише 2 роки і за постановою ради в вересні 1872 р. була закрита. Надалі студентська читальня то відкривалася, то знову закривалася через слабке відвідування її студентами. Знову, на цей раз з дуже вагомими доказами на користь студентської читальні, в 1876 р. виступив проф. П. П. Цитович: *«обращаю внимание совета на устройство особой залы при б-ке, в которой студенты без всякого поручительства или залога могли бы пользоваться б-кой и даже многотомными и редкими ее изданиями»*. Клопотання проф. П. П. Цитовича мало успіх, міністр дав дозвіл для відкриття читальні для студентів, але з певними умовами: *«устройство для студентов означенной лектории может быть для них не бесполезно, если только она будет устроена под непосредственным наблюдением и ответственностью университетского начальства и в нее будут допускаемы только студенты, но не посторонние университету лица, с тем, чтобы эта лектория служила исключительно для научных целей, и чтобы при посещениях лектории студентами соблюдались надлежащие порядок и тишина»*. За розпорядженням п. ректора, читальню розмістили на 3-му поверсі головної будівлі.

Так, після багатьох перипетій, читальня знову була відкрита в 1880 р. і перебувала під наглядом особливих кураторів, які обиралися на рік із числа професорів. Такими були з 1881 р. по 1884 р. В. М. Войтковський, Н. Л. Дювернуа, О. С. Трачевський і М. О. Умов. У 1884 р., проіснувавши лише 4 роки, читальня знову була закрита. Рятуював положення добре оснащений фундаментальними творами з предметів історико-філологічний кабінет (семінарій), відкритий у березні 1887 р. для студентських занять. Через кілька років був відкритий такий самий кабінет і на юридичному факультеті⁸⁹.

У 1903 р. в Бібліотечній комісії знову було порушено питання про відкриття бібліотеки для вечірніх занять студентів три рази на тиждень від 5 до 8 год., і в 1904 р. це питання було вирішене позитивно, але почалися революційні події в країні, після яких влада прийняла заходи щодо запобігання студентських заворушень та знову ліквідувала місця в університеті, де могли б проходити студентські зібрання. Тільки у вересні 1914 р. у новій будівлі на Преображенській вулиці було організовано кімнату розміром 2×2 саж., що мала назву «кімната для занять студентів» або «читальний зал». Раніше тут була канцелярія студентської бібліотеки. Читальний зал при приймальні студентського відділу відвідували студенти фізико-математичного, іноді – медичного факультетів. Студенти юридичного та історико-філологічного факультетів займалися в більш зручно обладнаних для них спеціальних кабінетах для практичних занять. У разі необхідності, книги з бібліотеки доставляли в ці кабінети під відповідальність завідувачів кабінетами з числа приват-доцентів або аспі-

рантів. Приміщення бібліотеки, які призначалися для занять викладачів і студентів, були відкриті під час навчального року щодня з 10 год. до 3 год. дня і з 4 до 8 год. вечора, за винятком недільних і святкових днів. Прийом замовлень на книги відбувався у той же день.

Глава 3. Університет і бібліотека

Управління бібліотекою. Бібліотечна комісія.

Управління бібліотекою. Бібліотечна комісія

Бібліотека Новоросійського університету була підпорядкована цілому ряду інструкцій і не володіла достатньою правочинністю. Загальним статутом імператорських російських університетів від 18 червня 1863 р. для них була встановлена колегіальна форма управління, в тому числі й у фінансовій сфері⁹⁰. Статут закріплював видатки на забезпечення діяльності університету за радою, Правлінням та попечителем університету. Як бачимо, бібліотеці доводилося зважати на цілу низку інстанцій на кожному кроці свого життя. Це, перш за все, – рада університету, яка розглядала тільки найважливіші питання. У той час, як інші допоміжні установи мали в раді своїх представників в особі професорів, справи, що стосуються бібліотеки обговорювалися без участі бібліотекаря.

Наступною найближчій інстанцією, з якою найбільше доводилося рахуватися бібліотеці, було правління університету. З ним бібліотека перебувала в постійному контакті не тільки з питань матеріальних, а й з питань «поточної практики»: складання кошторисів, сплата рахунків, ремонт і меблювання будинку, асигнування додаткових коштів для бібліотечного персоналу, дозвіл на право користування книгами, обмін дублетами, виключення книг з інвентарю, вимоги щодо повернення книг тощо. В найдрібніших деталях цих дій бібліотека була підпорядкована Правлінню, але знову-таки обговорення всіх цих питань відбувалося без участі керівника бібліотеки⁹¹. На завершення попечителя навчального округу представлялися: призначення допомог бідним студентам; дозвіл здійснення зі спеціальних коштів університету понадштатних витрат; пропозиції, які стосуються поліпшень по господарській частині.

При Новоросійському університеті, як і при інших, існував заклад, який був посередником (зв'язуючою ланкою) між бібліотекою та університетом – бібліотечна комісія при раді університету. Все життя бібліотеки перебувало під безпосереднім керівництвом зі сторони професорсько-викладацького складу університету в особі його бібліотечної комісії. Комісії зобов'язані були «*вообще входит в все потребности библиотеки и представляют о них сведения Совету университета*»⁹². На початковому етапі становлення університетської бібліотеки для вирішення важливих конкретних питань були створені тимчасові бібліотечні комісії з професорів, які входили до вченої ради університету.

Представляючи раді доповіді про стан справ у певній сфері роботи бібліотеки, такі комісії зобов'язані були виробляти й пропонувати заходи, які необхідні для усунення проблеми. Виконавши своє завдання, тимчасова бібліотечна комісія припиняла свою діяльність. Перша бібліотечна комісія була обрана в раді Новоросійського університету 20 вересня 1865 р. для вироблення тимчасових правил користування бібліотекою. До складу першої бібліотечної комісії увійшли професори: Л. С. Ценковський, В. І. Григорович, О. М. Богдановський та бібліотекар В. М. Шишковський. Представляючи проект тимчасових правил користування університетською бібліотекою, Спеціальна комісія у справах бібліотеки 2 жовтня 1865 р. констатувала: *«1. Правила эти должны быть только временные. Ибо практика, вероятно, скоро изменит некоторые из этих правил. 2. Чтобы сделать б-ку более доступной для студентов, и в то же время дать управлению б-кой как можно скорее возможность устроить ее в надлежащем порядке, комиссия полагает полезным ходатайствовать о пополнении ее штата назначением другого помощника б-ря и, вместо письмоводителя, полагаяемого в нормальном штате университетов, двух писцов, которые будут наниматься на сумму, назначенную для письмоводителя, а до разрешения этого ходатайства со стороны высшего начальства, просить г. попечителя округа о разрешении употребить на вышесказанное усиление личного состава б-ки нужное количество денег из имеющейся уже в университете суммы сбора за слушание лекций»*⁹³.

Надалі вчена рада продовжувала бути куратором бібліотеки, обираючи комісії з найбільш загальних питань. Для вирішення проблем внутрішнього й зовнішнього її устрою обиралися: Комісія для якнайшвидшого приведення до порядку університетської бібліотеки (20 грудня 1866 р.); Комісія для огляду кабінетів та інших приміщень (9 жовтня 1869 р.); Комісія для приведення бібліотеки в належний порядок, складання точних і докладних правил ведення бібліотечної справи та для прискорення появи друкованого алфавітного покажчика й систематичного каталогу (7 грудня 1870 р.) (професори: Б. В. Богішич, Є. Ф. Сабінін, О. С. Павлов і П. К. Брун); Комісія по перенесенню бібліотеки в інше приміщення (18 грудня 1875 р.); Комісія з друкування бібліотечного каталогу (16 грудня 1876 р.) (проф. С. П. Ярошенко, проф. В. М. Лігін і тоді ще доцент Л. Ф. Воеводський).

Створювалися також бібліотечні комісії, які опікувались не тільки питаннями комплектування фонду, а й його збереження: Комісія для складання правил користування спеціальними журналами, а також й іншими періодичними виданнями, які випишував університет для професорського лекторію (1 травня 1866 р.) (проф. І. А. Маркузен, проф. О. М. Богдановський, проф. Р. В. Орбинський); Комісія з пошуків заходів до збереження періодичних видань, що знаходяться в лекторії, і до користування ними (20 листопада 1880 р.); Особлива комісія для вирішення питання про підписку газет і журналів (4 листопада 1876 р.) (під головуванням проф. П. П. Цитовича); Комісія для створення проекту для вирішення питання про підписку газет і журналів (7 грудня 1878 р.) (проф. І. І. Мечников, проф. О. С. Трачевський, проф. Н. П. Кондаков).

За доповідями бібліотечних комісій історики університету можуть визначити як створювалися студентський та професорський лекторії, як формувалося обслуговування різних категорій читачів: *«При этом комиссия указывает на другой недостаток. Преподавателям нет никакого угла в самой б-ке или в соседстве ее для своих занятий. Между тем, они должны постоянно наводить справки по разным библиотечным книгам и для лекций, и для своих трудов. Некоторые книги нельзя взять с собой домой: они не только тяжеловесны, но многие – фундаментальны, т. е. нужны многим одновременно. В этом отношении на первый случай, кажется целесообразным очистить первый отдел в б-ке и туда поставить стол и стулья для желающих заниматься. Одно только затруднение заключается в том, что б-ка не отапливается, следовательно, заниматься там можно будет только в летнее время. Наконец, комиссия обращает внимание совета еще на то, что весьма желательно было бы присоединить бывшую студенческую б-ку к общей, т. к. в первой находится много важных для профессоров книг, которые иначе нужно было бы выписывать во второй раз»⁹⁴.*

За дорученням ученої ради обиралися тимчасові бібліотечні комісії, які дбали про студентське читання: Комісія з влаштування особливого залу при бібліотеці для заняття студентів (21 жовтня 1876 р.) (проф. Є. Ф. Сабінін, проф. М. М. Шпилевский та проф. В. М. Лігін); Нова комісія для складання правил студентської лекторії (9 березня 1878 р.) (проф. С. П. Ярошенко, проф. Н. П. Кондаков, проф. Є. Ф. Сабінін і проф. О. О. Ковалевский); Комісія для пошуку коштів і засобів до відкриття студентської читальні (23 жовтня 1880 р.) (проф. Ф. І. Успенский, проф. М. І. Малінін і проф. Н. П. Кондаков).

Піклуючись про наукове *«достоинство и равномерности умножения библиотеки, равно как и о том, чтобы механизм ее соответствовал бы целям университета»*, професура неодноразово подавала в раду університету пропозиції про створення постійного бібліотечного комітету, на зразок того, що вже існував у Київському університеті св. Володимира. Створення схожого комітету при ІНУ, на їхню думку, могло б принести значну користь як для бібліотеки, так і для всієї корпорації навчального закладу. Для більшої переконливості вченій раді пропонувалася виписка з протоколу університету св. Володимира з поясненням причин заснування комітету й обов'язків, покладених на нього. Найважливіше, що отримав би Новоросійський університет, – обрання в комітет по одному члену від кожного факультету строком на один рік, а також те, що бібліотекар став би постійним членом цього комітету. На жаль, рада університету більшістю голосів вирішила, що *«библиотека не нуждается пока в постоянной комиссии»⁹⁵.*

Розмаїття різних тимчасових комісій та підкомісій з бібліотечних справ, безперечно, вносили деяку плутанину в їх діяльність, що потребувало уніфікації та координації. Тільки через десять років членами ради Новоросійського університету вдалося досягти будь-яких зрушень у існуючому стані. Члени «Комісії з друкування бібліотечного каталогу» виступили на вчених зборах з міркуваннями з приводу чітких правил, які необхідні для самої бібліотечної

комісії: «для успешного участия в решении различных библиотечных вопросов, необходимо с некоторой точностью установить ее права и обязанности: 1) в состав БК входят представители всех факультетов; 2) комиссии предоставляется право сноситься прямо, без посредства совета, с правлением, факультетами и отдельными преподавателями университета; 3) комиссия находится в прямых сношениях с комиссионерами университета. 4) комиссия заведует выпиской всех продолжений и дефектов, руководствуясь заявлениями факультетов и преподавателей, если такие поступают, в противном случае - собственным выбором». Правила були затверджені в порядку експерименту на 2 роки⁹⁶. Півтора десятиліття бібліотека Новоросійського університету працювала в режимі керування нею з допомогою тимчасових комісій, але 25 листопада 1878 р. керівники всіх учбових округів отримали циркулярне розпорядження із затвердженими «Главных оснований правил о библиотеках высших учебных заведений Министерства народного просвещения». У § 13 цих правил говориться, що віднині «для ближайшего наблюдения за библиотекой состоит библиотечная комиссия, по крайней мере из 3 профессоров или преподавателей, избираемых Советом на 1 год». У вченій раді університету вибрали постійну бібліотечну комісію, діяльність якої передбачувалась вище згаданими правилами. У 1891 р. іншим спеціальним циркулярним положенням міністерства був визначений статус бібліотечної комісії, що відповідав університетському Статуту 1884 р. (п.13, § 3, ст. 30). Правила 1891 р. стали більш розширеними і більш ґрунтовними. В них чітко визначалась роль бібліотечної комісії в діяльності бібліотеки: нагляд за правильним придбанням книг. У склад бібліотечної комісії університету з цього часу входили представники всіх факультетів – професори, а також бібліотекар.

Першим головою Бібліотечної комісії Новоросійського університету після її реорганізації був проф. О. І. Кирпичников (1892–1894 рр.), з 1894 по 1909 рр., протягом 15 років був незмінний її керівником проф. Е. Р. фон Штерн; після від'їзду останнього до Німеччини, де йому запропонували бути ректором одного з університетів, бібліотечну комісію очолювали: проф. М. Ю. Чижев (1909-1910 рр.), потім, після його смерті, по листопад 1911 р. – проф. Б. В. Станкевич, а після переїзду останнього до Москви, з 1911 р. по квітень 1914 р. – проф. О. Ф. Федоров, з квітня по листопад цього ж року – проф. М. Г. Попруженко, а з листопада 1914 р. – проф., проректор університету С. Г. Вілінський⁹⁷.

Бібліотечним комісіям були надані широкі повноваження: вони складали кошторис витрат по бібліотеці, переглядали списки книг і періодичних видань, придбаних бібліотекою, затверджували рахунки, представлені до оплати. Крім того, в кінці року бібліотекар повинен був звітувати перед комісією про всі видання, які надійшли до бібліотеки⁹⁸. Так, наприклад, у 1903 р. було порушено питання про відкриття бібліотеки для вечірніх занять професорів і студентів. Бібліотечна комісія, під головуванням проф. Е. Р. фон Штерна з проф.: Ф. М. Каменського, В. М. Палаузова, В. В. Підвисоцького, В. Я. Циммермана та бібліотекаря Л. П. Бруна, виробила проект правил відкриття біб-

ліотеки для вечірніх занять, який в грудні 1903 р. був затверджений міністром народної просвіти. В кінці 1903 р. замість членів, які вибули, Ф. М. Каменського і В. М. Палаузова факультетами були обрані П. М. Бучинський і С. І. Іловайський⁹⁹.

Історія зберегла для нас відомості про діяльність Бібліотечної комісії в 1914 р. Всього засідань відбулося 4 крім одного, яке не відбулося. На початку звітнього року головував представник від юридичного факультету проф. О. Ф. Федоров, членами були: проф. В. В. Воронін, В. В. Половцов – від природничого відділення фізико-математичного факультету і В. Я. Циммерман – від математичного відділення цього факультету. Потім, за вислугою терміну повноважень на самому початку звітнього року О. Ф. Федорова, головою був обраний по старшинству служби М. Г. Попруженко, який увійшов до складу комісії як новий її член від історико-філологічного факультету. В листопаді місяці замість М. Г. Попруженка був обраний проф. С. Г. Вілінський. Нарешті, за вислугою строку повноважень представника від математичного відділення проф. В. Я. Циммермана, на його місце був обраний проф. І. Ю. Тимченко. Першим кроком діяльності комісії в 1914 р. була пропозиція проф. М. Г. Попруженка про розширення прав бібліотечної комісії. Пропозиція ця зводилася до того, що вона відала б усіма справами бібліотеки без винятку, порушувала б клопотання перед правлінням і ректором та робила б свої висновки щодо порушених питань. Справи внутрішнього розпорядку повинні були теж бути на бібліотечній комісії, яка вирішувала їх на свій розсуд, маючи при цьому постійний нагляд за правильним функціонуванням бібліотеки. Іншою важливою діяльністю бібліотечної комісії в 1914 р. було відновлення друкування каталогів книг, що надійшли до бібліотеки протягом останніх 30 років, тобто тих книг, які не ввійшли в друковані каталоги першої серії. У бібліотечній комісії обговорювалося також питання про *«возможное приведение в известность»* дублетного відділу бібліотеки, який протягом декількох десятиріч залишався неописаним через відсутність вільних рук. Комісія звернулася до правління з *«мотивированным ходатайством о принятии 2-х вольнонаемных писцов... Благоприятное разрешение ходатайства Библиотечной комиссии дало ей возможность пригласить 2-х девиц, которые в течение 8 месяцев разобрали почти все дублиеты и составили карточный подвижной каталог, в который вошли свыше 11 тыс. названий сочинений»*¹⁰⁰.

За час існування бібліотечної комісії після 1891 р. представниками в ній від факультетів були наступні професори:

Від історико-філологічного факультету: О. І. Кирпичников, Е. Р. Штерн, М. Г. Попруженко, С. Г. Вілінський.

Від фізико-математичного факультету: П. М. Бучинський, Б. Ф. Веріго, В. В. Зав'ялов, І. М. Занчевський, Ф. М. Каменський, М. П. Кастерін, О. К. Кононович, В. Д. Ласкарев, П. Г. Меліков, М. Д. Пильчиков, Р. О. Прендель, В. В. Половцов, В. В. Преображенський, В. М. Реп'яхов, І. В. Слешинський, Б. В. Станкевич і В. Я. Циммерман.

Від юридичного факультету: С. І. Іловайський, К. О. Кузнецов, В. М. Палаузов, М. Ю. Чижов і О. Ф. Федоров.

Від медичного факультету: В. В. Підвисоцький, М. Б. Блауберг і В. В. Воронін¹⁰¹.

У 1915 р. бібліотечна комісія також залишалася на чолі всієї бібліотечної справи. До складу її входили: голова проф. С. Г. Вілінський і члени: І. Ю. Тимченко, В. В. Воронін, К. О. Кузнецов, Д. К. Третьяков, який замінив переведеного до Петрограду В. В. Половцова й бібліотекар П. С. Шестеріков. *«Всех заседаний было 4, на которых рассматривались вопросы, касающиеся внутреннего распорядка библиотеки, из которых наиболее существенным было проведение в жизнь нового закона о ее штатах»*¹⁰².

Але, за висловом вже згадуваного відомого бібліотечного діяча, директора бібліотеки Харківського університету, К. І. Рубінського, передача бібліотек у відання бібліотечних комісій *«являлась скорее паллиативом, а не действительным лекарством против той болезни, тревожные симптомы которой приводили в смущение университеты»*¹⁰³. Бібліотечні комісії сковували ініціативу бібліотекаря, ставили його в принизливе становище, так як він не мав права бути присутнім на засіданнях ради університету, навіть якщо розглядалося питання про бібліотеку, а в бібліотечних комісіях йому належав дорадчий голос. Університетські бібліотеки страждали від надмірної опіки з боку бібліотечних комісій, які применшували гарантію правильного розвитку бібліотек вищих навчальних закладів, позбавляли бібліотечний персонал самостійності. До самої революції університетським бібліотекам доводилося боротися за те, щоб стати автономними установами, де зв'язок із університетом виражався б тільки в єдності каси й в деяких привілеях у користуванні книгами для викладацького персоналу за прикладом бібліотек у Західній Європі, де бібліотечні комісії представляли вже на той момент тільки традиційний формальний зв'язок бібліотеки з університетом і не мали ніякого впливу на внутрішню її організацію.

Глава 4.

Організація роботи та розміщення бібліотеки

Кадри бібліотеки. Персоналії. Розстановка книг у бібліотеці. Класифікація. Каталоги. Друкований каталог бібліотеки. Приміщення бібліотеки. Кімната цінних та рідкісних видань. Робота з читачами. Обслуговування. Правила користування. Відкритий доступ. Професорська лекторія.

Кадри бібліотеки. Персоналії

За часів Новоросійського університету тимчасовий штат передбачував існування бібліотекаря й спочатку одного, потім декількох його помічників. Практика бібліотечної роботи виявила недостатність бібліотечного складу,

тому що розширювався фонд бібліотеки, купувалися цілі колекції книг, збільшувалася кількість відвідувачів. У зв'язку з нестачею бібліотечних рук, було дозволено поповнити штат: в 1866 р. – 2-м помічником, в 1870 р. – 3-м помічником, а в 1888 р. – 4-м помічником бібліотекаря. У різні часи посада керівника бібліотеки мала різні назви (доглядач, бібліотекар, директор). За кордоном у той час – тільки директор. Особистість керівника визначала роботу всієї бібліотеки, її доступність і корисність. Посада бібліотекаря була дуже шанована і цінувалася належним чином. За штатним розкладом університету бібліотекар прирівнювався до екстраординарного професора (статський радник 6 розряду). Бібліотекар, по суті, був правителем і хранителем бібліотеки – цього храму науки. За освітою і загальним розумовим розвитком бібліотекар повинен був задовольняти великим вимогам. Професору досить бути людиною своєї науки, бібліотекарю потрібно бути людиною науки взагалі, вченим-енциклопедистом, здатним оцінювати всі сучасні знання, орієнтуватися в їх незліченних і складних проявах. Крім солідного знання іноземних мов, бібліотекарю необхідно бути хорошим фахівцем у бібліотечній справі. Крім світлого розуму і великих спеціальних знань, йому потрібно ще володіти хорошими адміністративними здібностями, щоб керувати великим університетським підрозділом. Бібліотеці Новоросійського університету з такою кандидатурою пощастило.

Першим бібліотекарем Новоросійського університету став Віталій Матвійович Шишковський (народ. 1822 р.), який керував бібліотекою ще в Рішельєвському ліцеї. З формулярного і службового списків, що зберігаються в ДАОО¹⁰⁴, дізнаємося, що В. М. Шишковський походить із дворянського роду, православного віросповідання, овдовів після першого шлюбу. Після закінчення курсу в Рішельєвському ліцеї 19 червня 1847 р. він був випущений з правом на чин 12 класу. Найвищим наказом по цивільному відомству 21 січня 1848 р. був призначений у канцелярію попечителя Одеського навчального округу помічником столоначальника з чином губернского секретаря. 17 липня 1850 р. був призначений виконуючим обов'язків бібліотекаря Рішельєвського ліцею. Розпорядженням попечителя навчального округу В. М. Шишковському була доручена рухома бібліотека при ліцеї, якою він завідував з 15 січня 1854 р. по 30 грудня 1862 р. Найвищим наказом 1854 р. підвищений, за вислугою років, у титулярні радники зі старшинством з 1854 р. 3 лютого 1857 р. підвищений, за вислугу років, у колезькі асесори. Перебував на посаді екикутора-скарбника Рішельєвського ліцею з 1858 р. по 1 травня 1865 р. 3 перетворенням Рішельєвського ліцею призначений у Новоросійський університет з 1 травня 1865 р., де отримував на службі: платню 1300 р., столових 300 р., квартирних 200 р.

На долю В. М. Шишовського в перші роки існування бібліотеки Новоросійського університету випало вирішення серйозних питань з поповнення фондів, придбання книжкових колекцій, збільшення штату і т. п. Однією з основних проблем бібліотеки того часу була недостатність приміщення. За визначенням ради Новоросійського університету від 4 жовтня 1865 р. В. М. Шишковський був призначений членом комісії, яка утворена для скла-

дання проекту влаштування та розміщення в університетських будівлях навчально-допоміжних установ і для докладного обчислення потрібних на цей предмет сум. Як і в Рішельєвському лицей, бібліотека університету перебувала в головному корпусі на вул. Дворянській. Зусиллями бібліотекаря та його помічників і під керівництвом представників бібліотечної комісії бібліотеку кілька разів переміщали з поверху на поверх, підшукуючи відповідне приміщення. Про старанність бібліотекаря свідчить один із записів у протоколах засідань ради університету: *«При устройстве учебно-вспомогательных учреждений правление обратило внимание на занятия библиотекаря Шишковского, которые достойны полного поощрения. Он, с самого открытия университета, несет усиленные труды по случаю постоянной выписки книг для пополнения библиотеки бывшего Ришельевского лицея; кроме того, он трудится при разборке книг, приобретенных у г. Вержбовской и сенатора Губе; наконец, при переноске в текущем году библиотеки из нижнего в верхний этаж, он постоянно заботился о том, чтобы книги эти не были разбросаны и были уложены в порядке на новом месте. Наконец, члены правления единогласно отозвались, что благодаря трудам Шишковского все в библиотеке состоит в примерном порядке, а гг. профессора оперативно обслуживаются»*¹⁰⁵.

За вислугу років, за пропозицією п. міністра народної освіти від 17 січня 1874 р. за № 892, В. М. Шишковському була призначена пенсія по 800 р. на рік, понад утримання на службі з 7 жовтня 1873 р. За вислугою 25 років він був залишений на службі ще на 5 років у 1878 р., потім ще двічі по 5 років в 1883 р. і в 1888 р. Згідно одностайного обрання правління Новоросійського університету, за пропозицією попечителя, у 1888 р. він був залишений на службі за вислугою 40 років терміну, ще на 2 роки. В. М. Шишковський прослужив у бібліотеці понад 40 років і вийшов на пенсію в 1890 р. Згідно прохання, він був звільнений з служби з правом носити у відставці мундирний напівкафтан, який був присвоєний посаді бібліотекаря Імп. Російських університетів. Мав ордени: св. Володимира 4 ступеня за 35-річну службу в класних чинах, св. Анни 2 ступеня, св. Станіслава 2 ступеня з імператорською короною і бронзову медаль в пам'ять війни 1853–1856 рр. на Андріївській стрічці.

Піклуючись про те, щоб улюблене його дітище – бібліотека, потрапила в надійні руки, 6 березня 1890 р. В. М. Шишковський звернувся до ректора Новоросійського університету С. П. Ярошенка з рапортом такого змісту: *«17 июля наступившего года окончится третье 5-летие сверх 25 лет моей службы. Преклонный возраст и болезни не позволяют мне продолжать дальше этого срока свою службу, поэтому имею честь покорнейше просить Ваше Превосходительство ходатайствовать об увольнении меня от службы и о назначении мне следующей по закону пенсии. Но т. к. сдача заведомой мною библиотеки требует много времени..., то не могу ли я просить, чтобы указано было лицо, которому я мог бы начать сдачу библиотеки с 8 апреля, будь то мой приемник по должности или один из моих помощников»*¹⁰⁶.

Правління університету звернулося до всіх професорів і викладачів з пропозицією назвати таку особу, на що П. Г. Меліков, О. А. Веріго, В. В. Зе-

ленський, В. М. Войтковський, В. В. Сокольський та І. Г. Табашників звернули увагу правління на п. Л. П. Бруна, який *«как по своему образованию, так и благодаря основательному знакомству с иностранными языками, мог бы с успехом занять освободившуюся должность библиотекаря»*¹⁰⁷.

Людвіг Пилипович Брун (28 квітня 1845–1905) був представником добре відомої у наукових колах династії, вихідців із фінського міста Фрідріх-стам, професорів – братів Брунів¹⁰⁸. Л. П. Брун, у 1864 р. закінчив Рішельєвську гімназію, і 7 травня 1865 р. (тобто відразу після перетворення ліцею) вступив до Новоросійського університету в. о. помічника бібліотекаря. Після одноголосного обрання у раді університету, Л. П. Брун був затверджений на посаді помічника бібліотекаря¹⁰⁹. Але важка недуга, неможливість перебувати на службі через хворобу й необхідність їздити за кордон для консультацій з лікарями, змусили Л. П. Бруна 31 серпня 1871 р. подати прохання про звільнення його, за сімейними обставинами, від займаної посади¹¹⁰. Через півроку Л. П. Брун повернувся на службу в бібліотеку і навіть продовжив займатися громадськими справами¹¹¹. Ми знаходимо його серед присяжних засідателів по м. Одесі та Одеському повіту¹¹².

Через деякий час бібліотека постала перед необхідністю переміщення книг і всього бібліотечного майна в нижній поверх через те що утворилися в будівлі тріщини. Загострена хвороба, при якій великі фізичні навантаження Л. П. Бруну були категорично протипоказані, змусили його в 1874 р., перервавши службу в бібліотеці, перейти до канцелярії університету секретарем з студентських справ¹¹³.

У зв'язку з виходом В. М. Шишковського на пенсію, утворилася вакансія на місце бібліотекаря, яка змусила Л. П. Бруна 16 квітня 1890 р. звернутися до ректора з таким посланням: *«в дополнение к поданному мною Вашему Превосходительству прошению о перемещении меня на должность библиотекаря Новороссийского университета, имею честь покорнейше просить обратить внимание на то, что во время моей почти 9-летней службы в должности помощника библиотекаря, давшей мне возможность практического ознакомления с библиотечным делом, я старался изучить и теоретическую сторону библиотековедения и библиографии [...]»*¹¹⁴.

Кандидатуру Л. П. Бруна підтримали в раді університету 14 професорів. Таємним балотуванням, яке відбулося 17 липня 1890 р., він був вибраний на посаду бібліотекаря¹¹⁵. Таким чином, у 1890 р. Л. П. Брун, у званні статського радника, «вступив на посаду» керівника бібліотеки університету. *«Суровый с виду, но сердечный и скромный до нельзя человек, он сразу вошел в колею, т. к. в бытность помощника библиотекаря, отлично изучил библиотечное дело. Продолжая налаженное управление библиотекой, Л. Ф. Брун много содействовал правильной постановке всех функций ее, всегда идя навстречу желаниям профессоров и нуждам студенчества. За 15-летнее управление библиотекой, на его глазах прошли такие крупные явления в жизни библиотеки, которые редко выпадают на долю другого библиотекаря: учреждение медицинского факультета, постройка нового здания и переход туда библиоте-*

ки, прием и регистрация больших пожертвованных библиотек кн. Воронцова, графа Строганова и Шильдера и мн. др.»¹¹⁶. Окрема заслуга Л. П. Бруна – відкриття при бібліотеці спеціального відділу для зберігання рідкісних та цінних книг, а також рукописів. Л. П. Брун 40 років життя віддав університету, більша частина з яких належала служінню книзі¹¹⁷.

Петро Степанович Шестеріков (1859–1929), який змінив Л. П. Бруна на посаді директора, був штатним співробітником бібліотеки Новоросійського університету з 1885 по 1920 рр. До смерті Л. П. Бруна, у 1905 р., він був помічником бібліотекаря, а потім був призначений керівником бібліотеки. Як директор великої на ті часи бібліотеки (314 тис. од. зб.) статський радник П. С. Шестеріков був прибічником впровадження у практику конкурсної системи заміщення вакантних посад і чіткого розподілу обов'язків всередині колективу.

Професорський колектив університету досить активно брав участь у бібліотечному життю і через бібліотечну комісію вченої ради чинив на неї свій вплив. Зі зміною складу комісії змінювався і характер впливу на діяльність бібліотеки. Прогресивні погляди провідних професорів на бібліотечну роботу змінювалися пильним і дріб'язковим контролем. Іноді цей тиск ставав гнітючим. За словами П. С. Шестерікова, *«ни один шаг библиотечной администрации не выходил из-под ферулы библиотечной комиссии»*, що, в окремих випадках, представляло собою підміну керівництва бібліотекою. П. С. Шестеріков протестував проти надмірної опіки, посиляючись на авторитет колег з інших бібліотек. Для доказу правоти своїх поглядів, для вдосконалення обслуговування і вивчення передового досвіду, йому необхідно було дізнатися про роботу інших бібліотек, заручитися прикладами з їх діяльності. Така можливість у П. С. Шестерікова з'явилася напередодні святкування 50-річного ювілею Новоросійського університету, коли вчена рада, після наполегливих прохань бібліотекаря, дозволила йому вивчити бібліотечну справу в країні, а найкраще з того, що він вважатиме за потрібне, запозичити для організації роботи в бібліотеці університету. Приводом для такої серйозної роботи стало від'їздження С. П. Шестерікова влітку 1913 р. до Петрограду для прийому бібліотеки покійного сенатора В. В. Пахмана, яку пожертвували його спадкоємці нашому університету. Належне посвідчення від правління університету давало П. С. Шестерікову можливість оглянути головні книгосховища у великих містах Росії. Таким чином, протягом літа він познайомився з постановкою бібліотечної справи в бібліотеках Петрограда, Юр'єва (Тарту), Варшави, Москви, Казані, Саратова, Харкова та Києва. Поїздка дозволила дізнатися про роботу 7 університетських бібліотек, побувати в 15 найбільших публічних і академічних бібліотеках, а також у бібліотеках музеїв і наукових товариств. Результатом серйозного дослідження стала книга *«Постановка библиотечного дела в университетских и некоторых других библиотеках России»*, в якій П. С. Шестеріков не тільки проаналізував стан бібліотечної справи в країні і зробив детальний опис організації бібліотеки в самому Новоросійському університеті, але підготував рекомендації щодо подальшої реорганізації її роботи. Весь цей матеріал дав можливість отримати уявлення про техніку ведення бібліо-

течної справи в найбільших книгосховищах та підняти питання про матеріальне й службове становище особового складу університетських бібліотек. Книга П. С. Шестерікова дозволила зробити висновок, щодо комплектування фондів, обслуговування професорсько-викладацького складу, а також із структури відділів бібліотеки ІНУ, яка була в той час на більш високому рівні, ніж багато інших університетських бібліотек Росії, хоча вимагала ще дуже серйозної роботи по її вдосконаленню. У фахівців Наукової бібліотеки Одеського національного університету імені І. І. Мечникова книга П. С. Шестерікова «Постановка библиотечного дела в университетских и некоторых других библиотеках России» (Одеса, 1915) стала настільною, бо дає відповіді майже на всі питання, пов'язані з її історією.

Людиною двох пристрастей можна назвати П. С. Шестерікова. Дуже сильною була любов до книги, але істиною, основною пристрастю його все ж була ботаніка. Він хоч не був дипломованим біологом, але при цьому став прекрасним фахівцем по флорі Південної України, систематично займався вивченням видового складу рослинності Херсонської губернії. Ним написано цілий ряд флористичних робіт по цій темі¹¹⁸. З 1884 р. П. С. Шестеріков активно працював у Новоросійському товаристві дослідників природи. З 1904 р. по 1916 р. був його секретарем, виступав з доповідями. Був членом особливої комісії з осіб, які брали участь у природно-історичному вивченні Херсонської, Бессарабської й Таврійської губерній. У складі комісії працювали відомі вчені Новоросійського університету. Так, наприклад, у 1904 р. членами комісії були: О. О. Браунер, В. Д. Ласкарьов, А. О. Бичихін, М. М. Зеленецький і П. М. Бучинський. Протягом ряду років члени комісії отримували від Новоросійського товариства дослідників природи дотації на свої дослідження. П. С. Шестеріков – на вивчення флори Прибужжя, яка за своїм видовим складом дещо відрізняється від флори придністровської частини Одеського повіту, отримував, в середньому, від 70 до 150 руб. на рік. У 2012 р. виповнилося 100 років з моменту виходу в світ роботи П. С. Шестерікова «Определитель растений окрестностей Одессы» (Одеса, 1912), що стала в свій час першою публікацією такого роду для невеликого вкрай обмеженого флористичного району. М. М. Зеленецький відгукнувся рецензією на роботу П. С. Шестерікова, в якій зазначив повноту зібраних даних і вказав на велику наукову цінність видання. Основою для написання цілого ряду робіт, безумовно, став гербарій¹¹⁹, для якого П. С. Шестеріков почав збирати рослини з 1883 р. *«как абориген, неоднократно посвящая этому свой досуг в часы и дни, свободные от служебных занятий»*¹²⁰. Складаючи опис рослин, він вказував у ньому місце проживання і терміни цвітіння, місцеві назви, синоніми і т. д. Багато екскурсій по збору рослин П. С. Шестеріков робив разом із своїми дітьми. Обставини особистого життя П. С. Шестерікова не завжди сприяли плідній науковій діяльності. Перший удар він отримав у 1912 р., коли рання смерть вирвала з родини зовсім юну доньку. Хроніка університету зберігає факт про нестримне горе батьків – посвята на одній з книг: *«памяти дорогой, незабвенной дочери, Лидочки Шестериковой, большой любительнице растительного*

царства и вообще природы, во всех ее проявлениях...». Ще один життєвий удар він отримав на сімдесятому році життя: був репресований син, С. П. Шестеріков¹²¹, звинувачений в участі в контрреволюційній змові. Батьки дали йому прекрасну освіту, він виріс серед книг домашнього зібрання, з десятирічного віку отримав доступ до сховища університетської бібліотеки, де працював батько. Шестеріков-молодший, вихований на любові до книги, проніс цю любов через усе своє коротке життя. Як згадує його товариш і дружина К. П. Богасєвська, в одному з листів до неї С. П. Шестеріков писав: «своему главному наставнику – отцу я обязан первыми уроками своих книжных изучений и всем направлением интересов, которым не изменю до конца»¹²².

П. С. Шестеріков був дивовижною людиною. Він стояв біля витоків вітчизняної бібліотечної справи, близько сорока років віддав боротьбі за визнання бібліотекознавства як науки, наполягав на необхідності спеціальної підготовки кадрів для бібліотек, служив формуванню у суспільній свідомості одеситів гідного ставлення до професії бібліотекаря. Зрозуміло, він не вписувався в уявлення нової влади про ідеал керівника великої науково-допоміжної установи, якою була бібліотека університету. У період першого приходу радянської влади до Одеси, коли почалася реорганізація вищої школи в місті. У період зміни влади в Одесі, змінювали й керівництво університетської бібліотеки. Керівник бібліотеки тепер називався комісаром, 7 травня 1919 р. П. С. Шестеріков у віці 60 років отримав від комісара університету М. Малича¹²³ повідомлення про те, що «библиотекарь П. С. Шестериков за выслугой лет освобождается от занимаемой должности»¹²⁴.

Наступні кадрові зміни керівництва підтверджують документи листування з університетською бібліотекою:

*«Библиотека ИНУ Председателю физико-матем. факультета
31 июля 1919 г. от Комиссара библиотеки
№ 331*

Прошу созвать в 5-тидневный срок слушателей, принимавших участие в предметных комиссиях, для избрания по два от факультета в Комиссию по выборам представителей в библиотечный совет, согласно временным правилам, утвержденным С.К.В.Ш. Собрание этих представителей назначено на 6-е августа сего г., в 8 ч. вечера. Преображенская 24, помещение историко-филологического кабинета

*Комиссар библиотеки Вл. П. Павловский
Секретарь Н. Леплявкина»*¹²⁵.

Підвищувати престиж бібліотеки з самого початку існування її керівники могли тільки завдяки добре підібраній команді співробітників. Яким би не був працьовитий і працездатний керівник, він не в змозі прослідкувати за всіма частинами величезного механізму, яким була добре поставлена й добре розвинута університетська бібліотека. Найближчими соратниками її керівника були так звані помічники бібліотекаря. Про те, наскільки шанованою була посада помічника бібліотекаря в дореволюційний час можна судити по тій бо-

ротьбі, яка розгорталася навколо її заміщення: *«о желании занять вакантное место помощника библиотекаря поданы прошения от 42 лиц, из которых при ближайшем рассмотрении только 18 оказались достойными удовлетворить законные требования, предъявляемые к этой должности»*¹²⁶. Помічники бібліотекаря, як і самі бібліотекарі, також повинні відповідати суворим вимогам, володіти «солідними знаннями й рідкісними якостями розуму та характеру», бути людьми інтелігентними, з широкою різнобічною освітою, з любов'ю до своєї справи. Подібно бібліотекарю, вони повинні володіти знаннями іноземних мов, умінням розбиратися у виданнях і мати професійний досвід. Мінімальний освітній ценз помічника бібліотекаря – успішне закінчення вищого навчального закладу, при цьому – мінімальне службове становище й матеріальне забезпечення на рівні викладача гімназії¹²⁷. У 1865 р. з тимчасового штату Новоросійського університету бібліотеці належало мати одного помічника бібліотекаря. Виконувати цю посаду випало на долю Л. П. Бруна. На практиці такого штату явно не вистачало, тому рада університету клопотала перед попечителем про дозвіл мати другого помічника й декількох писарів. 7 лютого 1866 р. другим вільнонайманим помічником бібліотекаря був обраний старший чиновник для доручень, що служив при акцизному управлінню Херсонської та Таврійської губерній, відставний штабс-капітан артилерії Іван Михайлович Кузьмінський, більш відомий як кращий музичний критик в Одесі, що писав під псевдонімом «Бемоль»¹²⁸.

Придбання бібліотеки Губе в 1868 р., після якої наступила клопітка робота по розміщенню й оформленню її, знову поставило керівництво університету перед проблемою кадрів. Про обсяг роботи красномовно свідчить письмова заява бібліотечної комісії того часу на одному із засідань ученої ради: *«...к 6 мая 1869 г. всего внесено по новой системе 2167 названий книг. Книги эти внесены в систематический и алфавитный каталоги. Заведены списки дублетов и дефектов. Дублетов пока открыто 190, а дефектов – 213 названий. Половина обозначенного числа книг внесена в период от 10 ноября 1868 г. по 6 мая 1869 г. При этом подлежит иметь в виду, то что один из помощников библиотекаря исключительно был занят выдачею книг студентам, а другой (Л. Ф. Брун) был болен 2 1/2 месяца в конце прошлого года и один месяц в начале текущего года и теперь, по причине расстройства здоровья, подал прошение об увольнении его в отпуск за границу на 2 месяца. В текущем году, на основании предписания и. д. ректора, сделано: 1. Отдел студенческой б-ки частично перенесен в студенческую лекторию, куда поставлено 5 шкафов и часть в соседнюю с нею комнату (над парадной лестницею), где устроены теперь полки; 2. Для занятий служащих при б-ке занята теперь другая комната. Кроме того, произведены в б-ке следующие переделки: четыре арки очищены от камня и вновь переделано 4 печи. Во время этих перемещений и переделок нужно было переносить по несколько раз всю мебель из одной комнаты в другую, растворять все окна зимою, чтобы избавиться от пыли. При всем этом б-ка не закрывалась ни на один день. Летом предположено строить новые полки. Когда это будет сделано, тогда можно бу-*

дет приступить к приему и разбору (более 16 тыс. тт.), купленных у сенатора Губе»¹²⁹. Маючи на увазі, що половиною особистого складу бібліотеки були вільнонаймані писарі, люди нові й недосвідчені, комісія визнала успішною велику та кропітку працю з реформування бібліотеки.

Крім того, у 1870 р. пішли з посади Л. П. Брун та І. М. Кузьмінський. Замість них рада затвердила О. Павловського та М. Л. Павлова. *«Согласно определению совета, в заседании 18 янв. 1871 г., происходило посредством закрытой подачи голосов, избрание из числа лиц, подавших прошения на должность помощника библиотекаря. В результате оказался избранным большинством 14 голосов против 5, отставной коллежский секретарь Александр Павловский. На основании § 42 унив. устава, просит попечителя об утверждении его в должности со дня избрания, т. е. с 10 февр. 1871 г.»*¹³⁰. По поводу последнего известно следующее: *«Прошение помощника библиотекаря Александра Павловского об увольнении его, из-за расстроенного здоровья, от занимаемой должности с 1 янв. 1872 г.»*¹³¹. Михайло Лукич Павлов, який перебував у VIII класі по Табельному рангу, прослужив у бібліотеці до 1895 р. Йому неодноразово видавали одноразову допомогу, в якості заохочення: *«о предоставлении помощнику б-ря Павлову единовременного пособия из специальных средств, в виду того, что в настоящее время, он остался единственной поддержкой своих престарелых родителей и находится в крайне стесненном положении»*¹³².

У 1870 р. було дозволено відпустити з казни 600 р. на утримання ще одного помічника бібліотекаря, яким став іспансько-підданий Карл Венанцієвич Кальсада. Він багато років служив при бібліотекарі В. М. Шишковському на посаді вільнонайманого писаря.

У 1874 р. тоді ще помічник бібліотекаря Л. П. Брун перейшов на посаду секретаря з студентських справ, а замість нього був обраний губернський секретар Микола Петрович Марченко – найближчий помічник першого бібліотекаря університету: *«...прошение отставного губернского секретаря Н. Марченко о предоставлении ему вакантной должности помощника б-ря. При этом было доложено, что при избрании закрытой баллотировкой помощника б-ря в заседании 23 сент. 1874 г. Марченко получил 11 голосов избирательных»*¹³³.

Друкування каталогу потребувало додаткових сил з боку персоналу бібліотеки, але тільки в 1884 р. було дозволено мати третього помічника бібліотекаря, яким обрали спочатку дійсного студента історико-філологічного факультету ІНУ А. Блохіна¹³⁴. Але вже в 1885 р. його змінив кандидат математичних наук Володимир Миколайович Габбе (бл. 1850–1899), який після навчання у Рішельєвській гімназії, у 1868 р., вступив до Новоросійського університету й закінчив його в 1872 р.¹³⁵ Син обер-офіцера, православний, он был «человеком кристальной души, идеалистом в полном смысле слова», який рашо зійшов з життєвої сцени, але співробітники пам'ятали В. М. Габбе як «в высшей степени интеллигентного служащего, полезного в библиотечном деле»¹³⁶. За сумісництвом В. М. Габбе виконував обов'язки спостерігача на Магнітометероло-

гічній станції (пізніше обсерваторії) Новоросійського університету і при цьому *«вполне обладал широким метеорологическим развитием и хорошо понимал задачи науки вообще, он твердо верил в необходимость распространения знаний в обществе; как человек цельный, он всегда имел в виду, что “вера без дела мертва есть” ... книга была для него верным и обожаемым товарищем»*¹³⁷. За свідченнями авторитетного вченого О. В. Клосовського, В. М. Габбе був не тільки теоретиком, але й практиком метеорологічної науки, автором низки публікацій у виданнях обсерваторії. Рукописи, які залишені збирачем і зберігаються у фондах НБ ОНУ, містять щоденні метеорологічні записи¹³⁸. Інтереси В. М. Габбе були різноманітні та багатогранні. Протягом тривалого часу він був членом Одеського відділення РТТ (з 1880 р.), де піклувався про бібліотеку товариства. З 1870 р. він був дійсним членом Новоросійського товариства дослідників природи, на засіданнях якого був присутній протягом наступних двадцяти років¹³⁹. Слід зазначити і про членство В. М. Габбе в Кримсько-Кавказькому гірському клубі, де він складав звіти з екскурсій. В. М. Габбе мав прекрасну власну колекцію книг, в основному математичного змісту, наприклад, «Русская библиография по математике, механике, астрономии, физике и метеорологии за 1884 г.», одним із укладачів якої був її власник. Книги з його особистої колекції стали надбанням університетської бібліотеки, до неї надійшло всього близько 336 найменувань книг, що належали помічникові бібліотекаря¹⁴⁰. Крім вище перерахованих співробітників П. С. Шестеріков згадує ще про деякі особи, які працювали в бібліотеці в другій чверті діяльності університету. Прийшовши майже одночасно з В. М. Габбе у бібліотеку надвірний радник Володимир Олександрович Кобчевський, який 25 років віддав служінню бібліотеці й залишив по собі пам'ять, як про людину з найвищою мірою інтелігентності, надзвичайно корисна в бібліотечній справі. Він був одним із тих, хто *«подобно яркому метеору, осветили бесконечно сумную жизнь библиотеки»*. 1 лютого 1909 р. вийшов у відставку, а повний цикл наук, які були прослухані ним на медичинському факультеті, дозволили отримати звання лікаря та займатися медичинською практикою¹⁴¹. У 1888 р. Міністерство народної освіти дозволило бібліотеці Новоросійського університету мати в штаті третього помічника бібліотекаря, ним став П. С. Шестеріков. Прослуживши майже 20 років на посаді помічника, він потім, як вже зазначалось, став керівником бібліотеки. Десять років перебував у бібліотеці (з 1 грудня 1896 р. по 8 січня 1906 р.) Еразм Францевич Люткевич. Відчуваючи покликання до наукової роботи, він перевівся на географічний факультет лаборантом, але у 1915 р. знову повернувся до бібліотеки, остаточно змінивши посаду лаборанта при кафедрі географії на бібліотечну службу. З 7 березня 1903 р. по 15 березня 1912 р. був завідувачем інвентарним каталогом Микола Аполонович Уразов. Деякий час працював у бібліотеці Микола Олексійович Герлянд.

На початку ХХ ст. в штат бібліотеки ІНУ входило 5 помічників бібліотекаря, але посада п'ятого помічника довго залишалася вакантною і на неї з року в рік запрошувалися писарі. Насправді служили 4 помічника бібліотекаря: М. О. Григорович (надійшов до бібліотеки 16 вересня 1902 р.),

І. І. Дусинський (з 16 січня 1904 р.), П. В. Левандовський (з 2 березня 1905 р.) і М. В. Смирнов (з 17 вересня 1907 р.).

Про Івана Івановича Дусинського (1879–1919) довгі роки згадували, в основному, в контексті історії бібліотеки університету. Народився І. І. Дусинський 8 квітня 1879 р. у Харкові в дворянській родині ветеринарного лікаря Івана Віталійовича Дусинського і його дружини Валерії Яківни, уродженої Іваницької, обидва – римо-католицького віросповідання. Закінчив Кам'янець-Подільську гімназію і в 1899 р. вступив на історико-філологічний факультет Новоросійського університету. Після закінчення якого був залишений при кафедрі класичної філології для приготування до професорського звання. Займався давньогрецькою поезією і філософією¹⁴². Деякий час (приблизно півроку) за сумісництвом він завідував історико-філологічним кабінетом історико-філологічного факультету. Питання про залишення І. І. Дусинського в 1903 р. при університеті для підготовки до професорського звання було розглянуте на засіданні історико-філологічного факультету позитивно, при цьому говорилося, що він *«блестящим образом выдержал испытание в Государственной комиссии и имеет все внутренние данные для того, чтобы стать серьезным научным деятелем»*¹⁴³. З першого курсу І. І. Дусинський вражав викладачів своєю рідкісною для студента начитаністю, вдумливим і самостійним відношенням до прочитаного, різнобічністю, працьовитістю, пам'яттю та сумлінним ставленням до науки. В його численних рефератах із питань класичної філології, в його великому «медальному творі» «Греческий эпипикии и Вакхилид» відзначилася і ще одна важлива риса: ґрунтовне знання мов – французької, англійської, німецької та італійської, що робить для нього доступною всю наукову літературу¹⁴⁴. У міру знайомства з класичними авторами в І. І. Дусинського остаточно склалося прагнення з багатьох філологічних дисциплін зосередитися на одній – на історії грецької літератури¹⁴⁵.

Одночасно розпочав службу в бібліотеці університету на посаді помічника бібліотекаря (з 1904 р.), а вже у 1915 р. був затверджений на посаді старшого помічника бібліотекаря. Службова кар'єра І. І. Дусинського в Новосійському університеті офіційно зафіксована в його формулярному списку. Він був послідовно затверджений на посаді помічника бібліотекаря в чині колезького секретаря (12.IV.1907), за вислугою років проведений у титулярні радники (1910) і потім – в колезькі асесори (1913), затверджений на посаді старшого помічника бібліотекаря (1915). В пам'ять 300-річчя царювання дому Романових І. І. Дусинський отримав світло-бронзову медаль (1913) та був нагороджений орденом св. Станіслава III ступеня (1917). Отримував утримання у розмірі 600 р. на рік (потім – 2000 р., з надбавкою 300 р.), був одружений з дворянкою Олені Пауліновні (в дівочтві – Рісін), з якою виховував доньку Марію, яка народилася 13 жовтня 1905 р.¹⁴⁶

Сьогодні ми можемо судити про І. І. Дусинського не тільки як про діяча бібліотекознавства, але як і про талановитого публіциста, прихильника ідей панславізму, політолога. Захопившись питаннями міжнародних відносин, він став членом Одеського відділення Товариства сходознавства, очолювано-

го деканом юридичного факультету Новоросійського університету професором П. Є. Казанським, ідеї якого допомогли молодому вченому навчитися орієнтуватися в питаннях інститутів влади та держави, а також в тому величезному правовому матеріалі, який необхідний для побудови різних політичних конструкцій¹⁴⁷. У 1908–1910 рр. І. І. Дусинський співпрацював у одеській газеті «Русская речь», одночасно з цим з 1910 р. по серпень 1917 р. завідував іноземним відділом газети «Одесский листок»¹⁴⁸. Під час Першої світової війни було широко відомо звернення І. І. Дусинського «К славянам» (1915 р.), в якому він говорив про важливість панслов'янської ідеї. У пресі він під псевдонімами «Арктур» і «Чорномор» помістив ряд гострих статей з питань міжнародної політики. Частина цих статей була видана окремим відбитком під назвою «Основные вопросы внешней политики России в связи с программой нашей военно-морской политики»¹⁴⁹.

До революції І. І. Дусинський брав участь у політичному житті країни тільки в ролі публіциста й члена наукових товариств. Він ніколи не був членом будь-якої політичної партії, тому що *«всякая партийность и кружковщина были отвратительны его сердцу»*¹⁵⁰. У серпні 1917 р., на підставі принципів розбіжностей і випадкових непорозумінь з орендарем «Одесского листка» С. Штерном, він розпрощався з цією газетою і з тих пір перебував без постійної незалежної публіцистичної трибуни. З листопада 1917 р. по лютий 1918 р. І. І. Дусинський намагався створити хоча б невеликий незалежний орган «Вільне слово». В останньому номері цієї газети простежувалася, безумовно, дружня позиція по відношенню до радянської влади. У ній було надруковано звернення, в якому І. І. Дусинський від імені спілки закликав всіх російських патріотів визнати уряд народних комісарів і протиставити наступу зовнішнього ворога згуртованим єднанням всіх російських громадян. Природно, з приходом до Одеси німців видання газети припинилося.

Деякі докладні відомості з життя І. І. Дусинського стали відомі після публікації в «Одесском мартирологе» анотованого опису архівно-слідчих матеріалів за 1919 р.¹⁵¹ В одній із справ значиться, що І. І. Дусинський не пізніше 3 травня 1919 р., без пред'явлення йому обвинувачення, був заарештований особливим відділом 3-ї Української радянської червоної армії. У слідчих свідченнях він виклав свої політичні погляди й переконання, з яких випливало, що від загальнолітературної діяльності він *«постепенно перешел к чистой публицистике, причем сосредоточился на той ее области, где можно было писать свободно о вопросах внешней и славянской политики, не становясь рупором какой-то определенной партии. К этому побудило его ощущение надвигающегося перелома в жизни страны — мировой войны»*¹⁵². Після лютневої революції він *«первоначально не выходил из роли наблюдателя совершавшихся событий»*, але дуже скоро зрозумів, що хід революції неминуче веде до розвалу держави й що силам відцентрованим і руйнівним необхідно протиставити сили, які є будівничими та доцентрові. Тому що партії, яка, на його думку, прямо й послідовно йшла б правильним шляхом до цієї мети, він не знаходив, то вирішив створити *«союз, основанный на началах возможно ме-*

нее партийных и возможно более общенародных, и общегосударственных»¹⁵³. 25 червня 1917 р. він організував перші загальні збори організації, що мала назву «Русский народно-государственный союз», члени якої завжди негативно відносилися до «погромної» агітації і вважали всякий терор явищем «крайне уродливым и совершенно недопустимым и преступным». Що стосується створення бойових дружин інших «союзників», то про їхню діяльність І. І. Дусинський знав тільки те, що друкувалося в загальній пресі. Ніяких складів зброї партія І. І. Дусинського не організовувала. Весною 1918 р. проявлені розбіжності у поглядах привели до того, що кожен союз працював порізно, згідно зі своєю програмою і своїми завданнями, не цікавлячись роботою іншого. Для того, щоб внести ясність у відносини з іншою організацією зі схожою назвою – «Союзом русского народа», що існувала в той час в Одесі, І. І. Дусинський у протокольних записах на допитах викладав наступне: «...по вопросу о связи между возглавляемым мною Русским народно-государственным союзом и Союзом русского народа заявляю, что это две совершенно различные организации, не имеющие ничего общего ни по возникновению, ни по программе, ни по задачам, ни по составу. Союз русского народа является организацией всероссийской, возникшей в 1905–1906 гг. не то в Петрограде, не то в Москве... Здесь, в Одессе, сколько припоминаю, в начале 1906 г. было основано графом [А. И.] Коновницыным отделение этого союза, существовавшее несколько лет. Затем деятельность его совершенно замерла и заглохла, и никаких сведений о ней я не имел. Я лично никогда не входил в состав этой организации и не был знаком с ее руководством»¹⁵⁴. Як відомо, в квітні–серпні 1919 р. у період так званого другого періоду влади більшовиків в Одесі, в місті лютував «червоний терор». Жертвами репресій ЧК і Надзвичайних ревтрибуналів стали до 2 тис. розстріляних одеситів і до 10 тис. опинилися у тюрмах і концтаборах. Серед жертв – загиблі в перестрілках, застрелені при спробі до втечі, померлі в тюрмах, розстріляні за вироком судів і трибуналів. Терор здійснювався не тільки повітовими НК, але і 26-ю і 31-ю особливими бригадами НК¹⁵⁵. Зрозуміло, що в такій каральній м'ясорубці кати не мали часу для уважного прочитання показань заарештованих, для зіставлення даних або для викликів всіх необхідних свідків, а також, щоб вникнути в тонкощі статутів, програм і дій різних політичних партій. І. І. Дусинський і його «Русский народно-государственный союз» потрапили на жорна історії. Одне лише співзвуччя у назві з монархічною організацією, або з «Русским народным союзом имени Михаила Архангела» могло викликати у НК пекуче бажання винищити на корені всіх, будь-яким чином причетних до цієї організації¹⁵⁶.

За час служби в бібліотеці І. І. Дусинський проявив себе як відмінний теоретик і практик бібліотечної справи¹⁵⁷. Він з успіхом брав участь у своєрідних курсах підвищення кваліфікації, введених керівником бібліотеки. З метою ознайомлення з раціональною постановкою бібліотечної справи й з тими новациями, які були досягнуті в області бібліотекознавства П. С. Шестериков влаштовував у вечірні години 1-2 рази на місяць збори службовців, на яких він ділився своїми враженнями про упорядкування кращих бібліотек, які отримав

під час його подорожі. На цих зборах проходили обговорення останніх статей з бібліографічних видань і читалися самостійні доповіді. Як, наприклад, доповідь І. І. Дусинського «К вопросу о материальном и служебном положении личного состава библиотек университета» або його стаття «В ожидании давно назревшей реформы», яка надрукована в «Известиях Одесского библиографического общества» у 1914 р.

Розширювати свої горизонти в галузі бібліотечної справи на таких зборах допомагав бібліотекарю і його найближчий помічник з студентської бібліотеки – Михайло Олімпійович Григорович. На одному з зібрань він виступив з доповіддю «Про студентський відділ бібліотеки ІНУ, що є і що має бути». Будучи завідувачем студентським відділом бібліотеки, ніс також і обов'язки доглядача будівель бібліотеки. Пройшовши по службових сходах від колезького реєстратора до титулярного радника М. О. Григорович у 1914 р. був покликаний до армії з запасу прапорщиком. Павло Васильович Левандовський вів інвентар книжкового майна бібліотеки. Колезький реєстратор Микола Васильович Смирнов служив помічником бібліотекаря з 1913 р., завідував платними книжковими надходженнями й бухгалтерією бібліотеки. Замість М. О. Григоровича, який пішов на війну, він тимчасово завідував також і студентським відділом.

У розробці проекту про нові штати університетських бібліотек для подання до Державної думи брали участь: директор бібліотеки Харківського університету К. І. Рубинський, директор бібліотеки Московського університету А. І. Калішевський, М. С. Сафронєєв, О. Р. Войнич-Сяноженцькій та ін. видатні діячі бібліотечної справи того часу – учасники Першого Всеросійського з'їзду з бібліотечної справи. Записка про поліпшення матеріального становища осіб, які перебувають при навчально-допоміжних установах університетів, надійшла до Державної думи в 1912 р., але тільки в 1914 р. були затверджені нові штати¹⁵⁸. Новий закон «Об улучшении материального положения лиц, состоящих при учебно-вспомогательных учреждениях университетов, об увеличении числа их и об усилении кредитов на учебную часть сих университетов» змінив штат службовців у бібліотеці. В життя він був введений у червні 1915 р. У Новоросійському університеті в штаті бібліотеки тепер знаходилися: бібліотекар з окладом в 2600 р. (на цю посаду був переобраний П. С. Шестеріков), 3 посади старших помічників бібліотекаря, кожна з окладом у 2000 р. (на які було обрано І. І. Дусинського, М. В. Смирнова і Е. Ф. Лютекевича), і 3 молодших помічника, з окладом по 1500 р. На ці посади були обрані П. В. Левандовський, М. О. Григорович і Л. К. Брун¹⁵⁹.

Ще одна категорія службовців, яка допомагала бібліотекарю у підтримці університетської бібліотеки на належному рівні, – це так звані бібліотечні писарі. Ця посада в бібліотеці довгий час була позаштатною, заміщалася за вільним наймом. В основному, на цій посаді використовувалася жіноча праця. П. С. Шестеріков домогся дозволу від влади ввести в штат бібліотеки жінок, що в той час було винятком в роботі на державній службі. Ось так він писав:

«женский персонал введен мною в состав работников библиотеки в 1907 г. ... Мое пионерство стало началом распространения в университете труда женщин, который не уступает своей продуктивностью перед трудом мужчин». Він вважав, що оцінювати продуктивність роботи осіб жіночої статі потрібно нарівні з чоловіками і немає підстави закривати їм доступ до штатних посад. У нових штатах з 1914 р. жіночій праці давалися однакові права з чоловіками і настільки ж широкі права по службі і права на пенсію¹⁶⁰. Люція (Лючія) Карлівна Брун – перша жінка, яка зайняла штатне місце в нашому університеті. Питання про зарахування її до штату не відразу було вирішено в позитивному сенсі й розглядалося у Міністерстві народної освіти з тієї причини, що в наведеному вище законі не було прямих вказівок про певний освітній ценз для осіб жіночої статі, що надходять на державну службу. Після подання свідоцтва про закінчення 8 класів Одеської 2-й жіночої гімназії, Міністерство визнало його цілком відповідним цензу і запропонувало попечителю Одеського навчального округу затвердити п. Брун на посаді молодшого помічника бібліотекаря з часу її обрання, тобто з 23 травня 1915 р. Л. К. Брун завідувала прийомом і видачею книг в основній бібліотеці, вела індикатор і була довіреною особою бібліотекаря у веденні ділової переписки. Л. К. Брун безперервно працювала в бібліотеці до 1957 р.

Що стосується інших 3-х службовців – писарів із числа осіб жіночої статі (К. О. Григорович, М. П. Єфремової і Н. В. Леплявкіної), їм було збільшено утримання на 156 р. на рік кожній. М. П. Єфремова завідувала журнальними надходженнями й дарами. Н. В. Леплявкіна, яка закінчила Одеські вищі жіночі курси, займалася веденням всіх канцелярських робіт з каталогізації книг при студентському відділі бібліотеки. Інші ж співробітники – А. К. Коров'я, М. Д. Гончаренко та І. П. Гриців, що залишилися за штатом, повинні були піти зі служби.

Перетворення, що почалися в період часткої зміни влади в Одесі в період революційних подій, торкнулися не тільки Новоросійського університета, але і його бібліотеки та особисто деяких співробітників бібліотеки. В період короткотривалого встановлення влади більшовиків, навесні 1919 р. відбулися перші перестановки в кадрах бібліотеки, вчинені РКВНЗом¹⁶¹ з політичних мотивів, про що свідчить цікавий документ, що зберігся в Державному архіві Одеської області:

*«У.С.С.Р. Народный Комиссариат Просвещения
Новороссийский университет
7 мая 1919 г., № 1614*

Объявление

- 1. Старшие помощники библиотекаря И. И. Дусинский и Э. Ф. Люткевич увольняются от занимаемых ими должностей.*
- 2. Библиотекарь П. С. Шестериков за выслугой лет освобождается от занимаемой должности.*

3. *Старший помічник бібліотекаря Н. В. Смирнов временно назначается библиотекарем.*

Комиссар Новороссийского университета М. Малич /подпись/»¹⁶².

Більшість викладачів і співробітників університету, які були відрховані під час встановлення радянської влади навесні 1919 р., зі вступом добровольчої армії в м. Одеса у серпні 1919 р., відкрито славословили «денікінський режим». Група професорів та викладачів, які підтримували ректора О. Білімовича, виступали в пресі з монархічними ідеями, а найбільш праві професори створили блок християн-виборців для захоплення Міської думи, деякі ставали на чолі оборони німців-колоністів проти революційних сил більшовиків і лівих есерів. Більшість з них покинули батьківщину, причому, ректор А. Білімович був звинувачений у тому, що спробував забрати з собою наукові посібники та бібліотеку університету, щоб перешкодити його функціонуванню за радянської влади, але брак пароплавів, раптовість нового пролетарського перевороту й опір службовців, які боялися втратити робочі місця, завадили цьому.

З 7 лютого 1920 р. більшовики, які остаточно затвердили владу в Одесі, продовжили проводити свою освітню політику. 23 лютого 1920 р. при Одеському губернському відділі народної освіти був створений підвідділ вищої школи. До кінця березня курси професорів і молодших викладачів, які виїхали з м. Одеси перед вступом більшовиків, були розподілені між новими лекторами та заняття у ВНЗ поновилися. У травні 1920 р. був скасований Новоросійський університет. Першим кроком на шляху повної його ліквідації було відділення медичного факультету. Підвідділ вищої школи з 1 травня ліквідував історичний і юридичний факультети, створивши на їхній основі вищий учбовий заклад. Влітку 1920 р. на основі фізичного та математичного факультетів розформованого Новоросійського університету та Вищих жіночих курсів у Одесі був створений ще один інститут. Університетську бібліотеку корінні зміни поки що не торкнулися – все ще попереду, і ми наводимо повний список співробітників напередодні різких змін її долі:

«26 июня 1920 г. (№ 123)

*Библиотека Новороссийского
университета*

Правление Университета

В ответ на отношение за № 767, по постановлению Библиотечной комиссии (Протокол № 10 от 14 июня 1920 г., § 2), препровождается список должностей внутри библиотеки и распределение библиотечного персонала по характеру работ.

*Заведующий библиотекой Вл. Н. Павловский
Секретарь библиотеки Н. Леплявкина*

№	Должность	Стаж	ФИО	Образование
1.	Зав. б-кой	13	Павловский Владислав Нобертович	высш.
2.	б-рь	12	Смирнов Николай Васильевич	высш.
3.	б-рь	—	Зеленевский Казимир Иосифович	среднее
4.	б-рь	10	Ефремова Мария Павловна	среднее
5.	б-рь с обяз. секр.	5	Леплявкина Нина Васильевна	высш.
6.	помощник б-ря	13	Брун Лючия Карловна	среднее
7.	помощник б-ря	—	Петрунь Федор Евстахиевич	высш.
8.	помощник б-ря	10	Григорович Екатерина Олимпиевна	среднее
9.	помощник б-ря, с функ. хранит. б-ки	—	Доброловский Георгий Никитович	среднее
10.	помощник б-ря, обслуж. фак-ты (биб. техник)	1	Виркау Николай Николаевич	высш.
11.	пом. б-ря	1	Брейтбург Абрам Моисеевич	среднее
12.	пом. б-ря	1	Осипович Дора Ароновна	среднее
13.	пом. б-ря		Борисова Софья Евгеньевна	высшее
14.	пом. б-ря		Сагалатова Антонина Борисовна	среднее
15.	пом. б-ря	2	Элькнер Александр Марьянович	высш.
16.	зав. складом, и по приему и выдаче книг	37	Науменко Семен Кузьмич	низшее
17.	пом. б-ря	10	Георгиев Иван Георгиевич	
18.	пом. б-ря	6	Доконт Григорий Антонович	
19.	пом. б-ря	7	Синегубенко Гордей Евдокимович	
20.	пом. б-ря	8	Заяц Григорий Данилович	
21.	пом. б-ря	10	Думанский Прокофий Онуфриевич	
22.	пом. б-ря	6	Михайлов Павел Александрович	
23.	служитель	2	Владыкин Степан Петрович	
24.	служитель	2	Нерт Леон Станиславович» ¹⁶³	

Розстановка книг у бібліотеці. Класифікація

В університетських бібліотеках проводилась велика робота з організації, каталогізації та класифікації книжкового фонду, з розробки оригінальних систем бібліотечних класифікацій. Факультетська система розташування книжкових фондів, що застосовувалася в західноєвропейських університетах, не задовольняла бібліотекарів російських університетів, і вони застосовували свої класифікаційні системи¹⁶⁴.

Бібліотека Новоросійського університету стала формуватися на тлі дискусії між прихильниками систематичної і кріпосницької розстановки книг. При цьому учасники дискусії виходили з однієї і тієї ж точки зору – поліпшення обслуговування читачів, прискорення видачі книг, скорочення кількості відмов¹⁶⁵. Природно, що деякі професори, які приїхали викладати в Новоросійському університеті, звичні до інших умов, відчували незручність роботи в його бібліотеці, перш за все пов'язану з проблемою розстановки книг. 28 травня 1865 р. першим, майже відразу після відкриття університету, звернувся до ради університету ординарний проф. П. С. Білярський з поясненням про те, що *«книги по русской литературе и истории в расстановке не имеют должного порядка, поэтому необходимо на полках и в шкафах принять систематический порядок расстановки книг и сделать это нужно как можно быстрее, пока книг еще немного. Впоследствии это будет делать все труднее и труднее»*¹⁶⁶. Вчена рада університету відреагувала на такий стан справ створенням 20 грудня 1866 р. спеціальної комісії для якнайшвидшого приведення до порядку університетської бібліотеки. Першим і найважливішим питанням роботи цієї комісії було рішення: за якою системою зручніше розставляти книги в бібліотеці. Маючи на увазі, що в ІНУ, що склався на той час тільки з 3-х факультетів, кожен викладач повинен мати повне уявлення про твори, що належали до його кафедри, комісія вважала, що найкращим буде *«расставляют книги по отдельным кафедрам и в них по главным подразделениям, а в самих подразделениях или по азбуке, или, что лучше – по годам. ... При этом комиссия считает желательным, чтобы для ознакомления заведующих б-кой с новейшими способами библиотечной науки, постоянно выписывались для них два главные по этому делу журналы: "Die Zeitschrift für Bibliothekswesen und Bibliographie" и "Serapeum" (Германия, 1840), Журналы эти уже прежде здесь выписывались и должны быть настольными книгами каждого библиотекара; они, кроме того, и для преподавателей содержат много любопытного»*¹⁶⁷.

Під час вироблення правил розстановки книг у бібліотеках між членами комісії виникла дискусія про те, яким же конкретним чином повинні бути розміщені книги: за систематичним каталогом, або ж за форматом, тобто за розміром обкладинок. Під час обговорення цього питання проф. Ф. А. Струве та проф. І. А. Маркузен висловили думку на користь розміщення книг за систематичним каталогом. Цю думку вони обґрунтовували тим, що *«библиотека университета есть вспомогательное учреждение для преподавателей и для учащихся, а поэтому нельзя в университете обращать внимание на то, что*

удобнее библиотекарям, а на то, что важнее для преподавателей. Для них и для учащихся, равно, как и для посторонних посетителей, не только приятно, но и весьма важно одним взглядом обнять то, что важнее для преподавателей. Только при такой расстановке книг стоит войти в библиотеку, иначе бесполезно, потому что не поучительно»¹⁶⁸. Проф. К. І. Карастельов висловився на користь розміщення книг за форматом, тому що при такому порядку, на його думку, було потрібно менше місця для книг та звірка бібліотеки по інвентарю могла проводитися легко й швидко, а також відпадала б потреба в постійному пересуванні книг. Проф. М. С. Власьєв зі свого боку заявив, що він більше був би згоден з першим способом розміщення книг, тобто по системі, але якщо через тісноту цього зробити не можна, то він згоден і на розміщення за форматом. Правила розміщення книг у фундаментальній бібліотеці Новоросійського університету були вироблені відповідно до рішення бібліотечної комісії від 9 грудня 1867 р.: був затверджений систематичний порядок розташування книг, що відповідало записам про них у систематичних каталогах. Все книжкове майно було розділене на 276 відділів. Кожен відділ починався з № 1 і книги, в порядку надходження, записувалися в каталоги і розставлялися в книгосховищі, без підрозділу на формати. Таким чином, в бібліотеці Новоросійського університету була прийнята система розстановки книг у книгосховищі, що збереглася у своїй основі до теперішнього часу. До 6 травня 1869 р. було розставлено по новій системі 2167 назв книг. Книги ці були внесені в систематичний і алфавітний каталоги, причому алфавітний каталог (на картках) вівся в двох примірниках.

Взагалі, каталоги були слабким місцем вітчизняних бібліотек вищих навчальних закладів і бібліотека Новоросійського університету на початку свого існування не була винятком¹⁶⁹. Всі університетські бібліотеки мали рукописні каталоги книжкового фонду, деякі з них складалися на картках і називалися «рухомими». Окремі університетські бібліотеки (Московського, Казанського університетів) вже мали друковані каталоги.

Бібліотека ІНУ також не відразу прийшла у задовільний стан. Ректор університету Ф. І. Леонтович взяв організацію бібліотеки під свій особистий контроль: *«Библиотечное дело ведется у нас не по строго определенным правилам и инструкциям, предоставляется личному усмотрению и усердию лиц, заведующих б-кой, которые без строгой системы и порядка, при огромном накоплении материала, не всегда имеют возможность исполнить свои обязанности как следует... К числу недостатков, какими страдает наша б-ка нужно отнести и то, что она доселе не имеет печатного каталога, который один дает возможность профессорам и студентам легко и скоро искать нужные для них сочинения. Недостатки могут привести к тому, что с течением времени наша б-ка сделается малодоступной, обратится в мертвый капитал»¹⁷⁰*. У найкоротший термін рада університету створила під головуванням проф. Б. В. Богішича Комісію для приведення бібліотеки в належний порядок, складання точних і докладних правил ведення бібліотечної справи та для прискорення появи друкованого алфавітного покажчика і систематичного

каталогу. Членами цієї комісії було обрано проф. Є. Ф. Сабініна, О. С. Павлова і Ф. К. Бруна. Перед новою комісією були поставлені наступні завдання: по-дбати про складання точних і докладних правил ведення бібліотечної справи; вжити заходів для надрукування алфавітного покажчика, а потім і систематичного, якщо такий буде приведений до кінця.

За невеликий проміжок часу, отримавши вироблену систему розміщення і каталогізації всього матеріалу, університетська бібліотека біля 2/3 книг обробила і розставила по цій системі, ні на один день не припиняючи видачу книг¹⁷¹. До 1873 р. залишалося ще не внесених у систематичний каталог і не отримавших певного місця в бібліотеці книг до 3000 назв¹⁷². До 1876 р. всі книги були розставлені за системою та введені у систематичний та алфавітний каталоги¹⁷³. Систематична модель розподілу фонду, в порівнянні з форматної розстановкою, мала цілий ряд недоліків: вимагала більше бібліотечного простору і частіших пересувань на полицях. Але ця ж система мала набагато більше переваг, однією з яких була можливість розробити власний «Проект правил прийому, зберігання і вживання бібліотечного матеріалу» в ІНУ. Нижче наводимо витяг із правил, що стосується прийому книг й інших наукових і навчальних посібників у бібліотеці: *«1. Книги, карты и атласы и др., приобретаемые через комиссионеров, самих преподавателей, или правление – поступают в б-ку и записываются тотчас в фундаментальный каталог в хронологическом порядке с обозначением в нем: названия сочинения или предмета, количества томов и цены, с указанием от кого приобретение сделано; 2. Затем каждое сочинение, по наложении на первом листе его университетской печати, вносится в систематический каталог в соответствующий его отдел, с подробным обозначением заглавия, места и времени издания и типографии. Одновременно с этим, заглавие каждого сочинения списывается с такою же подробностью на двух карточках, из которых одна служит для подвижного алфавитного каталога, а другая для подвижного систематического каталога; 3. После внесения в каталоги, сочинение, если оно приобретено непереплетенным, немедленно отправляется переплетчику и только переплетенное поступает в пользование; 4. Каждая книга, или уложенное в картон издание (собрание рисунков или рукопись) помещается в соответствующий (по заведенному порядку) шкаф с ярлыком на переплете, на котором цифрою указывается № как систематического каталога, под которым оно там записано, так и № того отдела систематического каталога, к которому оно непосредственно относится»*¹⁷⁴.

Поступово приводили до порядку й інші сторони бібліотечного життя. Ми вже згадували раніше каталоги, за якими в бібліотеці Новоросійського університету обирався спосіб розстановки книг. Перш за все – рукописний систематичний каталог, який мав вигляд книг за форматом «трохи більше аркуша паперу». У них чітким почерком під поточним порядковим номером записувався даний твір із дотриманням всіх орфографічних правил і без будь-яких скорочень, причому, назва переписувалася з титульного листа книги. Показо-

во, що в 1876 р. бібліотекар В. М. Шишковський склав проект систематичного каталогу медичних книжок¹⁷⁵.

Алфавітний рухомий рукописний каталог бібліотеки на початку ХХ ст. складався з 100 висувних ящиків, без всяких пристроїв для їх закріплення. Не маючи фінансової можливості «для механічного закріплення» карток, бібліотекарі вдавалися до всякого роду паліативних заходів: оголошенням, що забороняється виймати картки з ящиків, пильному нагляду з боку службовців і обмеження доступу до каталогів з боку студентів. Студенти тільки за рекомендацією професорів могли користуватися картковим каталогом основної бібліотеки ІНУ. Читачі могли також зустріти в ящиках алфавітного каталогу не тільки рукописні, а й картки, надруковані типографським способом. Важливою перевагою встановленого порядку в бібліотеці було, наприклад, те, що у бібліотекарів університетської бібліотеки, нарешті, «дійшли руки» до дублетного фонду. Були виявлені дублети й заведені списки дублетів (190 назв.) та дефектів (213 назв.)¹⁷⁶. Через деякий час був складений алфавітний каталог дублетів на картках, який через попечителя Одеського навчального округу був доставлений до Московського древлєсховища¹⁷⁷. Деякі дублети поповнили студентський відділ бібліотеки. Один із варіантів алфавітного каталогу дублетів був видрукуваний у офіційному відділі університетських «Записок» за рахунок суми, що призначалася для друкування протоколів¹⁷⁸. Крім того, в 1874 р. у друкарні Г. Ульріха і Шульце навіть був зроблений окремий відбиток «Каталога дублетов библиотеки Новороссийского университета» (Одеса, 1874. 89 с.).

Ще одна спроба навести лад з накопиченими дублетними екземплярами була зроблена через 30 років. Бібліотечною комісією Новоросійського університету, за пропозицією бібліотекаря П. С. Шестерікова, було обговорене питання *«о возможном приведении в известность дублетного отдела библиотеки, который в течение нескольких десятков лет оставался неописанным из-за отсутствия свободных рук»*. Було прийнято рішення про прийняття двох вільнонайманих писарів на кошти, які залишилися вільними від вакантної посади штатного помічника бібліотекаря для приведення до ладу дублетів. *«Благоприятное разрешение ходатайства дало возможность пригласить 2-х девиц, которые в течение 8 месяцев разобрали почти все дублеты и составили карточный подвижной каталог, в который вошли свыше 11 тыс. названий сочинений»*¹⁷⁹. Причому, при розбиранні дублетів були знайдені й ті, що потрапили туди, ймовірно, випадково або через непорозуміння, також рідкісні видання та рукописи, які за постановою правління університету, були згодом записані в прихід і занесені в інвентар основної бібліотеки і в систематичний каталог.

Каталоги. Друкований каталог бібліотеки

Уже в перші роки свого життя Новоросійський університет піднімав питання про друкування каталогу своєї бібліотеки. Але швидко зростання бібліотеки вимагало часу для приведення в порядок її вмісту. Тому багато праці довелося докласти на просту каталогізацію книг, які надійшли, перш ніж можна було приступити до друкування каталогу.

Ще у 1870 р. (Протоколи від 7 груд., ст. 7), за поропозицією ректора Ф. І. Леонтовича, радою була створена бібліотечна комісія як для приведення бібліотеки до порядку, так і для прискорення появи друкованого алфавітного і систематичного каталогів. Крім систематичного каталога було вже 2 екземпляра рухомого, на картках, каталога. І тому знову було порушене питання про друкування каталогу вже проф. С. П. Ярошенком на засіданні 2 грудня 1876 р. На його думку, варто було *«напечатать каталог библиотеки по образцу Харьковского университета, т. е. отпечатать систематический каталог и затем в прибавлении дать алфавитный указатель [...]»*. Після розгляду цих пропозицій у раді Новоросійського університету питання про друкування каталогу, нарешті, зрушилося з місця. Для цих цілей в грудні 1876 р. було обрано спеціальну комісію, яка відала друкуванням каталогу спочатку з проф. С. П. Ярошенка та І. І. Патлаєвського і Л. Ф. Воеводського (на той час ще доценти) і бібліотекаря В. М. Шишковського. Вчена рада поставила перед комісією тверду умову: *«для того, чтобы каждый отдел систематического каталога был расположен в алфавитном порядке, печатание должно происходить с карточек, с сохранением при каждом сочинении соответствующего номера рукописного систематического каталога»*¹⁸⁰.

Складність полягала в засобах для друкування, а кошти потрібні були чималі: до 1 січня 1878 р. бібліотека налічувала близько 40 тис. назв., при середньому щорічному зростанні в 1,5 тис. назв (до 1 січня 1879 р. було 41684 назв або 84797 тт.; до 1 січня. 1883 р. – 47335 назв. або 95657 тт., тобто в 4 роки число назв збільшилося на 5651). Але рада, на засіданні 7 квітня 1877 р. схвалила думку проф. С. П. Ярошенка – використати на друкування каталогу кошти, що відпускалися на утримання двох писарів, у кількості 800 руб. На щорічне перерахування 800 руб. із зазначених залишків для друкування каталогу, на заміну утримання 2-х писарів при бібліотеці, була згода міністерства, що висловлена пропозицією попечителя округу від 20 травня 1877 р. за № 3870. Залишалося визначити систему видання.

Для прискорення справи рада схвалила існуючу систему складу бібліотеки – розподіл творів по факультетах, кафедрах і відділеннях. Для того щоб не гаяти час із друкуванням каталогу, вона затвердила друкування творів у тому порядку, в якому вони заносилися у належні відділення в міру надходження, але надала право відкривати нові відділення або повністю закривати зайві. Алфавітний покажчик, супутній кожному тому каталогу (том – факультет), із зазначенням відділення і місця (№) у ньому цієї назви й книги, спокрутував недолік розміщення по відділенням поза абеткового порядку.

Постановою ради від 17 листопада 1877 р. видання «Каталогу» доручено редактору «Записок», яким на той час був проф. С. П. Ярошенко¹⁸¹. З 1 червня 1878 р. редактором «Записок» на 3 роки був переобраний проф. О. О. Кочубинський, тому, автоматично, редактором друкованого каталогу бібліотеки ІНУ став також він¹⁸². Причому, 1 червня 1881 р., 10 травня 1884 р. та 16 жовтня. 1887 р. він кожного разу переобирався редактором «Записок» на 3 роки¹⁸³.

Перший лист каталогу видрукований у грудні 1877 р., останній – у січні 1883 р. Після кафедр історико-філологічного факультету розміщений особливий відділ з слов'янської філології імені проф. В. І. Григоровича, утворений з пожертвованих останнім книг нашому університету.

Таким чином, друкований каталог бібліотеки ІНУ мав на меті задовольнити практичні потреби викладачів, студентів і всіх осіб поза університетом,

Через 20 років, коли фонд бібліотеки значно поповнився за рахунок новопридбаних книжок і дарів, була зроблена спроба видати доповнення до друкованого каталогу бібліотеки Новоросійського університету. Друкування передбачалося вести на кошти, що утворюються від залишку на видання «Записок Імп. Новоросійського університету», причому планувалося щорічно друкувати від 12 до 20 аркушів. Бібліотека встигла випустити лише 1-й випуск, що містить в собі перші 10 відділів книг каталогу бібліотеки¹⁸⁴.

Приміщення бібліотеки. Кімната цінних і рідкісних видань

З моменту переходу колишнього ліцею в будівлю на Дворянській вулиці деяка частина ліцейської бібліотеки була розміщена в підвальному поверсі, а більша її частина – на хорах актового залу. У 1862 р. частина бібліотеки, яка знаходилась на хорах актового залу, була перенесена на 1-й поверх у ліве крило будівлі¹⁸⁵. Через деякий час після відкриття Новоросійського університету, а саме в квітні 1866 р., вченою радою була створена спеціальна Комісія для влаштування та розміщення в університетських будівлях навчально-допоміжних установ, яка займалася складанням плану раціонального розподілу приміщень всередині університету, маючи на увазі, що в користування університету переходить додатково будівля на Преображенській вулиці. Після переходу всіх навчально-допоміжних установ природничого відділення фізико-математичного факультету в цю будівлю, комісія запропонувала виділити на нижньому поверсі будівлі на Дворянській вулиці, ліворуч від входу, такі приміщення для бібліотеки: кімнати для книг бібліотеки; кімнату для розбирання книг, що тільки-но надійшли в бібліотеку; кімнату для роботи бібліотекаря і його помічників, а також читальню кімнату для студентів. На середньому поверсі будівлі, за цим планом розміщення, перебувала газетна кімната. При цьому, слід додати, що вже тоді всі члени ради визнали відведене приміщення для бібліотеки, однієї з найголовніших навчально-допоміжних установ університету, *«едва достаточным для имеющихся на лицо книг»* і те, що зі збільшенням їх кількості *«не будет никакой возможности устанавливать книги в должном и удобном для пользования порядке»*¹⁸⁶. Такий порядок устрою і розміщення кімнат в університетських будівлях був затверджений через попечителя в міністерстві, але вже зовсім скоро рада заслуховувала подання голови нової комісії для остаточного проекту розміщення навчально-допоміжних установ та з питання про переміщення університетської бібліотеки з 1-го поверху на 3-й. Була довга дискусія. В кінцевому підсумку, більшістю голосів перемогла група професорів, що бажала якнайшвидшого підняття бібліотеки на 3-й поверх. На підставі відгуків фахівців і особливої думки ректора І. Д. Со-

колова, рада, на своєму засіданні 13 травня 1868 р., постановила перенести бібліотеку на 3-й поверх будівлі на Дворянській вулиці.

Перенесення бібліотеки на 3-й поверх збіглося з необхідністю підготовки місця для нового великого бібліотечного придбання – колекції сенатора Р. Губе¹⁸⁷. Для цих потреб університет виділив також *«2500 р. на постройку 153 аршин полков в 9 рядов каждый аршин, а также 7 полушкафов ясеневого дерева, полированных, с сплошной верхнею крышкою, четырьмя дверьми на медных бегунах и двумя замками каждый, по 50 руб. каждый, которые можно будет поставить на свободных местах под окнами»*¹⁸⁸. Через три роки стає зрозуміло, що місця для подальшого зростання бібліотеки катастрофічно не вистачає, про що свідчить рапорт бібліотекаря В. М. Шишковського такого змісту: *«вследствие постоянного увеличения количества книг в библиотеке, назначенное для нее помещение становится все более недостаточным. Ныне, по классификации книг по новой системе, необходимо оставлять на полках запасное место для вновь поступающих книг, что становится невозможным. Приходится передвигать еженедельно книги, что требует не только лишних трудов, торможение составления новых каталогов, но и служит поводом к нарушению порядка вследствие ошибок в расстановке книг. Кроме того, не хватает места для дублетов и дефектов. Наконец, книги, пожертвованные гг. Прянишниковой и Грозовым, в количестве 29 больших ящиков, сложены в коридоре. Разборка их намечена только на время после окончания классификации всех прочих книг, а, между тем, эти ящики, обернутые рогожей, загромождают коридор. В настоящее время библиотека нуждается хотя бы в 2-х комнатах»*. Тоді правління університету, розглянувши доповідню бібліотекаря і думку ректора про необхідність додаткового приміщення, прийшло до висновку, що під бібліотеку необхідно відвести весь верхній поверх¹⁸⁹.

Але вже 18 грудня 1875 р. перед керівництвом Новоросійського університету дуже гостро постало питання про подальше перебування бібліотеки на верхньому поверсі головної будівлі взагалі. Досить вагомою підставою для приведення у виконання міркувань архітекторів, які вважали за необхідне перенесення її на 1-й поверх, служить також такий аргумент, що бібліотека – це найцінніше і необхідне майно університету, яке повинно бути під охороною від усякої найвіддаленішої небезпеки, тому повинне існувати в таких частинах будинку, які найменш схильні до неї: від пожежі та інших загроз.

Університет прийшов до висновку, що необхідно перенести бібліотеку з 3-го поверху на 1-й. Проект розміщення на новому місці було доручено професору Є. Ф. Сабініну (Додаток 12, 13).

В університетських колах бурхливо обговорювалося, порушене в урядових сферах, питання про заснування при Новоросійському університеті медичного факультету. Його рішення було відстрочено на цілих 20 років. В кінці 1890 х рр. повернулися знову до цієї справи, і на цей раз були знайдені кошти для будівництва не тільки навчальних корпусів та клінік медичного факультету, а й для будівництва нових приміщень для інших підрозділів університету, в цьому контексті постало питання про будівництво нової будівлі для

бібліотеки. До цього часу бібліотека Новоросійського університету перебувала в головному корпусі на Дворянській вулиці.

Нову будівлю було вирішено спорудити на Преображенській вулиці, туди вона потім перемістилася, і тут вона знаходиться до теперішнього часу.

Спочатку, на місці теперішньої будівлі Наукової бібліотеки ОНУ імені І. І. Мечникова стояв Міський будинок зі службами, який був зайнятий Конторою одеських питейних зборів¹⁹⁰. З рапорту архітектора Г. І. Торічеллі від 19 березня 1840 р. зрозуміло, *«что кварталы, в коем находятся сии строения облегают улицы Преображенскую, Дерибасовскую, Гаванскую и переулок от сей улицы к Преображенской, и, что вся местность под этими строениями в настоящем положении заключает в себе меры 905 кв. саж., но если от оной будет отведена по предположению начальства часть места под Городовой сад, то останется в этих местах для продажи 600 кв. саж., т. е. по Преображенской улице 30 и во дворе 20 кв. саж.»*¹⁹¹. Документ, датований 25 квітня 1842 р. свідчить про подальший продаж Міського будинку зі службами, які перебували поблизу Міського саду, князю П. І. Гагаріну для забудови плановими будівлями¹⁹². Купуючи місце на Преображенській вулиці, П. І. Гагарін, зі свого боку, зобов'язувався забудувати його по фасаду пристойним плановим будинком, з відрахуванням на користь міста поземельних грошей, і крім цього, зробити позаду будинку, з боку саду, *«постройки для помещения разного рода бань и ванн»*. При затвердженні плану побудови П. І. Гагаріну було виставлено умову: будинок у два поверхи повинен бути побудований неодмінно в 2-х річний термін, а приміщення для ванн і бань, за схваленням керівництвом планом і фасадом, – в 1-річний термін. На цих лише двох умовах місце і мало бути віддане П. І. Гагаріну без торгів.

Будівництво свого будинку князь П. І. Гагарін доручив архітекторові, якого можна поставити в один ряд з іменами видатних міських зодчих – тосканцю Джованні (Івану Борисовичу) Скудієрі¹⁹³. Будівництво було успішно розпочато в 1845 р. і представляло собою досить велику за площею будівлю, призначену для театру, для якого князь заздалегідь зібрав оркестр, створив власну балетно-театральну школу, сформував трупі з вихованців і вихованок цієї школи. «Одесский вестник» від 8 квітня 1839 р. відгукнувся про діяльність князя П. І. Гагаріна такими рядками: *«Гагарин открыл небольшую театральную школу, где 12 юношей и 12 девушек обучались основам драматического искусства, танцам, музыке, французскому языку»*. Спеціально виписаний із за кордону балетмейстер Буше давав уроки в театральній школі. Він же поставив там оригінальний балет «Добрый гений», який мав успіх. За домовленістю з дирекцією імператорських театрів, доповнили цю трупі випускники столичних училищ, відпущені для проходження практики в провінції. Гагарінський театр з'єднався з групою гастролюючих в Одесі артистів на чолі з І. Мочаловим. Але після трагічної смерті цього відомого актора успіх покинув новостворений театр. Перший сезон виявився для нього й останнім.

Ділянку землі з недобудованим театром, в якому ще зовсім недавно проводили репетиції вистав, у П. І. Гагаріна придбала людина зовсім іншого скла-

ду – далекоглядний та процвітаючий купець Вільям Вагнер (1803–1882). Фінансові можливості дозволили йому придбати кілька земельних ділянок у місті. Одним з них була ділянка на Преображенській вулиці в 1-й частині міста, в LXIV/LXV кварталі під №№ 704, 705 і 706 і частково з № 702 і 703, з усіма будівлями і землею.

В ДАОО знаходиться документ, який представляє собою креслення фасаду будинку на Преображенській вулиці, що належав купцеві Вагнеру. У легенді до цього кресленням зазначено, що проект будівлі датований 1849 р. Автором креслення є архітектор Боффо. Під цим ім'ям Одеса не знає іншого архітектора крім Франческо (Франса Карловича) Боффо (1790–1867). З 1819 р. він був помічником, а з 1822 по 1844 рр. – городовим архітектором при Одеському будівельному комітеті, до 1857 р. продовжував приватну практику. Йому належать проекти головних ансамблів і палаців одеської аристократії. Завдяки зазначеному архівному документу, до цього переліку ми можемо додати й будівлю на Преображенській, 24. Чергова перебудова в кінці XIX ст. не змінила картину, зберігши враження від зовнішнього вигляду будівлі таким, яким його задумував Ф. Боффо. Авторство Ф. Боффо підтверджує й підпис, зроблений у правому нижньому кутку креслення (Додаток 14).

Вагнер свій будинок на Преображенській вулиці пристосував спеціально під готель і влаштував його, на ті часи, на найвищому рівні. У 1852 р. тут виріс 3-х поверховий будинок з підвалом на склепіннях, двома особливими флігелями, погребами, цистерною, кахельними печами, ватерклозетами тощо. Відгуки про відвідини «Європейського готелю» ми можемо зустріти в документальних джерелах того часу¹⁹⁴.

Попечитель Одеського навчального округу М. І. Пирогов, ознайомившись зі станом народної освіти в Новоросійському краї, прийшов до висновку про необхідність перетворення існуючого тоді в Одесі Рішельєвського ліцею і робив все від нього залежне для відкриття в Одесі університету. Саме тому в 1857 р., коли відкривалася нова будівля ліцею на Дворянській вулиці (нині головний будинок університету), попечитель, виступаючи з промовою перед присутніми, сказав: *«праздник нашего новоселья останавливает невольно взгляд на новом здании, заставляет думать, что не напрасно увеличено помещение для учащихся, кабинетов и лабораторий»*. Але що робити зі старою будівлею ліцею?¹⁹⁵

В. Вагнер, давно виношуючи план придбання в жвавому місці власну нерухомість для розширення своєї торговельної діяльності, звернувся до попечителя Одеського навчального округу з пропозицією про обмін будівлі його «Європейського готелю» на будівлі старого Рішельєвського ліцею. М. І. Пирогов побачив у цій пропозиції певні переваги і був дуже наполегливий в активному листуванні з міністерством щодо обміну. 16 липня 1858 р. було отримано Височайший дозвіл на обмін старих будівель Рішельєвського ліцею та землі, яка знаходилася з під ними і дворовим місцем, на будову і дворове місце купця В. Вагнера на Преображенській вулиці, де розміщувався «Європейський готель». 19 серпня 1858 р. у суді була оформлена купча по виробленій уго-

ді. Обмін будинками відбувся. Будівлю на Преображенській вулиці, хоч і було придбано для потреб університету, але тимчасово було віддано в оренду тому ж купцеві В. Вагнеру. Лише у 1868 р. тільки-но створений Новоросійський університет отримав змогу зайняти будинок на Преображенській вулиці, який раніше надавався в оренду. Тут розмістилося природниче відділення фізико-математичного факультету з усіма його лабораторіями й кабінетами, в тому числі кафедри зоології та фізіології. Саме в цьому будинку викладали і проводили свої досліді багато видатних учених-природознавців зі світовим ім'ям: О. В. Косовський, Л. С. Ценковський, І. І. Мечников, І. М. Сеченов та ін.

На рубежі XIX і XX століть Новоросійський університет у науковому та навчальному планах досяг своєї зрілості. У ньому склався компетентний професорсько-викладацький склад з високим інтелектуальним потенціалом. Тепер могла здійснитися давня мрія – стати університетом класичним, тобто відкрити в ньому 4-й, медичний факультет. Стара матеріальна база не давала університету можливості розвиватися, тому в Одесі для нього розгорнулося грандіозне будівництво нових споруд. 22 червня 1896 р. була Височайше затверджена всепідданиша доповідь п. міністра народної освіти про утворення будівельної комісії зі зведення медичного факультету Новоросійського університету. 25 липня 1896 р. така комісія була організована і їй було доручено також будівництво фізико-хімічного інституту, а потім і реконструкція університетської будівлі на Преображенській вулиці з прибудовою до неї книгоховища. А вже 31 липня цього ж року відбулось перше засідання новоствореної будівельної комісії під головуванням ректора, доктора фізико-математичних наук, проф. Ф. М. Шведова. До роботи комісії з дорадчим голосом залучалися професора Новоросійського університету – декани факультетів (О. М. Деревиський, О. К. Кононович, В. М. Палаузов, В. В. Сокольський), професори-медики, директори споруджуваних амбулаторій та клінік¹⁹⁶.

Зростаюча університетська бібліотека, яка тулилася в головній будівлі, давно відчувала нестачу місця. За кількістю фондів і за числом читачів бібліотека стояла на першому місці в бібліотечній мережі дореволюційної Одеси. Зі звіту університету за 1902 р. видно, що в бібліотеці на той час перебувало 237 тис. томів на суму майже в 546 тис. руб. Займаючи мало не половину першого поверху в головному корпусі університету на Дворянській вулиці, вона вже не поміщалася на відведених для неї площах. Будівельна комісія зупинилася на тому, щоб реконструювати так званий «рожевий» університет на Преображенській вулиці, добудувавши до нього в глибині Міського саду будівлю для зберігання книг. Восени 1899 р. були готові будівлі фізико-хімічного інституту, куди поступово перевели окремі служби фізико-математичного факультету. *«16 ноября 1899 г. в Строительной комиссии был заслушан рапорт ректора университета о начале строительства зданий на Преображенской улице для нужд историко-филологического факультета, юридического факультета, Музея изящных искусств, библиотеки и ее книгохранилища»*. Міністерство дозволило розпочати спорудження бібліотеки за умови дотримання всіх належних за планами і кошторисами робіт в сумі не більше 200 тис. руб. До скла-

ду Будівельної комісії, був доданий новий член – бібліотекар Л. П. Брун. Головним архітектором будівництва був призначений відомий російський і польський архітектор, академік архітектури М. К. Толвінський. Будівництво проходило в 2 етапи: в першу чергу необхідно було побудувати будинок книгосховища в Міському саду, в другу чергу – приступити до перебудови будівлі, що виходить фасадом на Преображенську вулицю. Під книгосховище розчистили від старих одноповерхових будівель майданчик, викопали котлован, заклали в ньому цокольний поверх і почали зводити стіни. При проектуванні нового будинку книгосховища актуальними були всі заходи, що вели до скорочення витрат за кошторисом, без шкоди для побудови. Л. П. Брун активно включився в обговорення проекту будівництва і, перебуваючи у відпустці влітку 1899 р., оглянув деякі закордонні бібліотеки щодо внутрішньої конструкції книгосховища, а потім неодноразово виступав на засіданнях будівельної комісії з пропозиціями щодо раціонального розміщення приміщень у новій будівлі для бібліотеки Новоросійського університету. Будівництво власне книгосховища тривало протягом 1900–1901 рр. За цей час бібліотекар неодноразово повертався до проекту споруджуваного будинку, обмірковуючи подробиці розміщення книг і служб на новому місці та звертався до будівельної комісії зі своїми розрахунками, проводив приблизне зважування книг. Плануючи розміщення книг в новій будівлі, Л. П. Брун вважав за можливе виділити в особливу кімнату хоча б самі рідкісні видання та рукописи, які зберігалися в бібліотеці Новоросійського університету. У книгосховищі вже повним ходом йшли оздоблювальні роботи, коли приступили до розбору й спорудження фасадного будинку на Преображенській вулиці. Стару будівлю було розібрано до фундаменту й декількох несучих стін.

У 1900 р. у зв'язку з переведенням архітектора М. К. Толвінського до Варшави закінчення будівництва будівель на Преображенській вулиці затягувалося. Завершувати будівництво довелося архітекторові О. О. Бернардацці. Перебудова фасадного будинку на Преображенській вулиці дійшла кінця, переміщення книг з Дворянської вулиці йшло з квітня по вересень місяць в 1902 р. У Л. П. Бруна в бібліотечній команді було всього кілька помічників: В. О. Кобчевський, П. С. Шестеріков, Е. Ф. Люткевич і М. О. Григорович. Вони керували перенесенням і розміщенням декількох сот тисяч томів. При цьому бібліотека продовжувала функціонувати. Офіційний прийом нових будівель був проведений 8 лютого 1903 р. У книзі П. С. Шестерікова «Постановка библиотечного дела» дано докладний опис внутрішнього розташування бібліотечних кімнат: *«В нижнем этаже из общего вестибюля посетитель попадал в студенческий отдел библиотеки, а на втором этаже был вход в фундаментальную библиотеку. В приемных комнатах обеих библиотек находился чиновник, заведовавший приемом и выдачей книг. В приемной фундаментальной библиотеки, довольно большой неправильно пятиугольной комнате, с одним огромным венецианским окном, выходящим во двор, помещались шкафы с карточками алфавитного каталога, систематические ката-*

логи, карточки индикатора, шкаф с книгами личных записей профессоров и три больших шкафа с номерами журналов текущего года. К этой комнате примыкали с правой стороны журнальная и газетная комнаты, имевшие самостоятельный выход на площадку вестибюля. По соседству с журнальной комнатой помещалась просторная справочная комната со справочными изданиями в шкафах вдоль стен, а также присылаемыми комиссионерами университета книжными новостями, лежавшими на столах. Здесь же помещались и столы для занятий профессоров, с полками для затребованных к занятиям книг. Справочные издания и книги, присланные на просмотр, из этой комнаты выдаче не подлежали. Рядом со справочной комнатой находился кабинет Библиотекаря, а рядом с ним – такой же величины кабинет для занятий профессоров, с собранными здесь справочными изданиями. В проходе между кабинетами, в световом фонаре, помещались шкафы Одесского библиографического общества с собственной библиотекой и со своими изданиями. Ближе к выходу в книгохранилища помещались рабочие комнаты канцелярии библиотеки, где служащие вели инвентарные книги, систематические и алфавитные каталоги, регистрационные записи книг и журналов, библиотечную бухгалтерию и т. д.

Нижний этаж, где помещался студенческий отдел библиотеки, состоял из приемной комнаты, в которой происходил прием и выдача книг студентам. Часть этой комнаты была отделена решеткой и образовывала проход в историко-филологический кабинет и Историко-филологическое общество.

Из приемных комнат библиотеки имелся выход в книгохранилища, где в верхнем этаже располагались книги историко-филологического отдела, а средний этаж был предназначен для книг физико-математического факультета. Оба верхних этажа были разделены на 2 полуэтажа. Весь средний этаж был заполнен ясеневыми шкафами, перенесенными из старого помещения библиотеки в здании на Дворянской улице. В среднем этаже часть хранилища была отделена перегородкой в особую комнату, где в шкафах хранились редкие и ценные книги и рукописи. Нижний этаж служил для склада книг студенческого отдела, а также для книг юридического и медицинского факультетов. Он был самым неудобным. В нем не было полуэтажного балкона, на который не хватило денег при строительстве, поэтому при работе у стеллажей приходилось пользоваться приставными лестницами. Подвальный этаж книгохранилища был предназначен для именных фондов и обменно-резервного фонда. Каждый этаж имел своего заведующего из числа служащих б-ки».

За даними анкети, запропонованої на I Всеросійському з'їзді з бібліотечної справи в 1911 р., спеціальні бібліотечні будівлі мали Казанський, Московський, Юр'ївський та Харківський університети. Вибудоване книго-сховище бібліотеки Новоросійського університету було розраховане на 400 тис. томів. Оновлена університетська бібліотека гідно продовжила роботу в новому ХХ ст., поповнюючись значними надходженнями, отриманими як на асигновані кошти, надісланими в дар, та і шляхом обміну на університетські видання.

Робота з читачами. Обслуговування. Правила користування

На час відкриття Новоросійського університету в країні не існувало загальних правил для університетських бібліотек. Фондами бібліотек, як правило, могли користуватися переважно професори і співробітники університету та студенти за спеціальним проханням їх наукових керівників до ректора університету. За рідкісним винятком, категорично заборонялося видавати книги читачам, що не належали до університетів.

Новоросійський університет для регламентації роботи бібліотеки вже 20 вересня 1865 р. у зв'язку з *«неотложной необходимостью составления правил»* зібрав спеціальну комісію з проф. Л. С. Ценковського і В. І. Григоровича, екстраординарного проф. О. М. Богдановського та бібліотекаря В. М. Шишковського. При цьому їм потрібно було мати на увазі, що *«хотя библиотека Новороссийского университета не является публичной, но доступ в нее, по возможности, должен быть облегчен для всех»*¹⁹⁷. Через місяць проект тимчасових правил користування університетською бібліотекою був розроблений і переданий на попереднє обговорення професорів¹⁹⁸. Але вже незабаром інша комісія, а саме – Комісія з упорядкування бібліотеки, прийшла до висновку про необхідність встановлення контролю над сторонніми особами, які отримали дозвіл на користування книгами. Хоча комісія багато зробила для покращення роботи бібліотеки, не можна стверджувати, що бібліотека відразу перейшла в задовільний стан. Тому вирішили створити особливу бібліотечну комісію (із проф. Є. Ф. Сабініна, О. С. Павлова, К. П. Бруна під керівництвом проф. Б. В. Богішича), яка б займалася справами упорядкування бібліотеки, складанням чітких бібліотечних правил та звітувала б перед радою у визначені терміни¹⁹⁹. Комісія, зокрема, для забезпечення збереження бібліотеки розробила правила, згідно яких як від сторонніх читачів, так і від студентів вимагалася застава, яка цілком забезпечувала вартість отриманих ними на тимчасове користування праць. Причому, при поручительстві викладачів університету, студенти звільнялися від внесення застави. Як приклад, можна навести факт: студенту Р. Пренделю²⁰⁰ було надано право користуватися бібліотекою і кабінетами під поручительством проф. І. І. Мечникова²⁰¹.

У 1875 р. з бібліотеки одного з університетів було викрадено значну кількість книг і періодичних видань, серед яких були вельми цінні екземпляри. Щоб уникнути повтору подібних випадків, у Міністерстві народної освіти вирішили розробити визначені правила прийому, зберігання та користування бібліотечним матеріалом і доручити всім університетам *«приступить безотлагательно к составлению проектов этих правил»*²⁰².

Тільки 18 січня 1879 р. були оприлюднені затверджені міністром «Головні підстави для складання правил для бібліотек вищих навчальних закладів Міністерства народної освіти». На основі цих загальних підстав рада Новоросійського університету склала правила для своєї бібліотеки стосовно місцевих обставин і надала їх на затвердження попечителю Одеського навчального округу²⁰³. Ці правила неодноразово переглядалися і уточнювалися.

Крім загальних правил користування бібліотекою рада університету в особі своїх бібліотечних комісій розробляла і затверджувала правила для окремих видів діяльності у бібліотеці. Так у травні 1866 р. була створена спеціальна комісія із проф. І. А. Маркузена, О. М. Богдановського і Р. В. Орбінського для складання правил користування спеціальними журналами та іншими періодичними виданнями, які передплачував університет для професорської лекторії²⁰⁴. У березні 1870 р. спеціальна бібліотечна комісія розробила правила користування книгами для членів Товариства дослідників природи при Новоросійському університеті²⁰⁵.

Обслуговування студентів в університетській бібліотеці було організовано задовільно. Доступ до фундаментальної, або головної, університетської бібліотеки студентам заборонявся або навмисне утруднювався різними формальностями та обмеженнями. За розпорядженням уряду для студентів в університетах створювалися спеціальні фонди, так звані казенні студентські бібліотеки. Ці бібліотеки комплектувалися тільки довідковими виданнями – підручниками, словниками та ін. Купівля інших, «сторонніх» книг і періодичних видань, не кажучи вже про прогресивну російську та іноземну літературу, яка користувалася великою популярністю у передових студентів, заборонялася.

Видозмінювалися і правила поведінки студентів у їхньому читальному залі, вони поступово доповнювалися і розширювалися. Для читання у студентській лекторії наприкінці XIX ст. міг служити не тільки студентський відділ, але і вся університетська бібліотека за винятком книг, недозволених правилами цензури для загального використання. На книгах, що належали до студентського відділу, був короткий штампель «С. О. Б.» і повний – «Библиотека Новороссийского университета. Студенческий отдел».

Відкритий доступ. Професорська лекторія

Професорською лекторією називався особливий зал у Новоросійському університеті, де збирався його професорсько-викладацький склад для ознайомлення і роботи з новинками та з поточними періодичними виданнями, що надійшли до бібліотеки. Для створення професорської лекторії рада університету витратила чимало зусиль, поступово розроблюючи правила користування нею.

Інколи професорську лекторію називали ще кабінетом журналів і газет. Вже в 1866 р. через розбіжність у поглядах, що виникли серед професорів із приводу розподілу журналів у лекторії, радою університету була організована комісія із проф. І. А. Маркузена, О. М. Богдановського і Р. В. Орбінського для вироблення правил користування спеціальними журналами, а так само й іншими періодичними виданнями, які передплачував університет для професорської лекторії:

«1. Кабинет находится в заведывании одного из помощников проректора, назначенного ректором.

2. Все выписываемые для кабинета журналы и газеты записываются, по мере получения их в особую, хранящуюся в кабинете книгу.

3. Газеты лежат на столах в течение недели со дня получения и только после того могут быть выдаваемы для чтения на дом. Снятые со стола и никем не взятые на дом хранятся в особом шкафу.

4. Журналы общего содержания (например, ...) – находятся в кабинете до получения новых номеров, после чего они выдаются желающим на дом сроком не более 2-х недель для каждого, или же хранятся в шкафу.

5. Следующие специальные журналы, по получении их в кабинете и записи в книгу, немедленно передаются на руки преподавателям - специалистам, имеющим право держать их у себя 4 недели, после чего они снова кладутся в кабинет...

7. В начале каждого гражданского года все газеты и журналы предшествовавшего года сдаются заведующим кабинетом библиотекарю университета для занесения их в каталоги и хранения в б-ке»²⁰⁶.

Розміщувалась професорська лекторія на другому поверсі, у самому кутку головної будівлі. У вечірній час (особливо взимку) вона нерідко залишалася повністю недоступною для своїх відвідувачів, так як, за винятком вечорів, коли в університетській церкві бували богослужіння чи, коли призначалися інші університетські зібрання, головний вхід до університету між 5 і 6 годиною вечора замикався, а інші ходи та коридори, що вели до лекторії, і сама лекторія, залишалися без освітлення. Тому в середині 1870-х років лекторію перенесли на перший поверх ближче до входу, у дві зали, які займав раніше кабінет витончених мистецтв. У цьому новому приміщенні влаштували газове освітлення; мармурову підлогу покрили посередині і під столами килимами або англійськими циновками; старі меблі відремонтували або замінили новими; одну залу призначили для читання, другу – для бесід. Внутрішній устрій лекторії визначили правилами, згідно яких двері лекторії були відкриті для всіх членів університетської корпорації, а також – для попечителя округу, почесних членів університету і секретаря вченої ради. Інші особи допускалися до відвідування професорської лекторії тільки з особливого дозволу ради, за поданням і за порукою одного з її членів²⁰⁷. Як уже відзначалося раніше, професорською лекторією завідував помічник інспектора студентів І. М. Кузьминський²⁰⁸.

Ще у 1867 р. на території самої бібліотеки було виділено місце, де б професори могли не тільки займатися переглядом нових надходжень книг, передплатою видань, переглядом каталогів комісіонерів, але «должны постоянно наводить справки по разным библиотечным книгам и для лекций, и для своих трудов. Некоторые книги нельзя взять с собой домой: они не только тяжеловесны, но многие – фундаментальны, т. е. нужны многим одновременно»²⁰⁹. Поступово, маючи на увазі збереження журнального фонду, що видавався з лекторії, та під тиском деяких професорів, зокрема проф. І. І. Мечникова, була створена спеціальна комісія, яка переглянула правила

зберігання і видачі періодичних видань із лекторії і постановила передачу всіх видань спеціального змісту, що складали найціннішу частину майна, з лекторії у бібліотеку. Спеціальні журнали перейшли повністю у відання бібліотеки, їх помістили в одній з кімнат канцелярії бібліотеки, де професори знайомилися з надісланими для перегляду книгами. Таким чином, у бібліотеці виділилось особливе приміщення – кімната для професорських занять, в якому професори проводили свої студії над книгами, довідниками та спеціальними періодичними виданнями. Інакше кажучи, іще один професорський довідковий зал²¹⁰. Такий розподіл приміщень бібліотеки та їх функцій зберігся, у загальних рисах, до кінця століття.

Перехід бібліотеки до нової будівлі в 1903 р. дозволив обладнати у ній кілька кімнат, де б професори могли заглибитися у книгу. Спеціальна журнальна і газетна лекторія примикали до приймальної фундаментальної бібліотеки. У лекторії були зручні м'які меблі та столи для занять професорів, а вздовж стін розташовувалися висячі вітрини, на яких були викладені останні номери журналів поточного року, у систематичному порядку, по факультетах. Крім вітрин із журналами, у залі була вивішена велика рама з портретами професорів Новоросійського університету, які перебували на службі у першому 25-річчі університету, а на протилежній стіні – портрет М. І. Пирогова зі власноручним написом *«Люблю и уважаю молодость, потому что помню свою»*. Журнальна лекторія стала прототипом читального залу періодичних видань сучасної бібліотеки.

Кімната для професорських занять перестала тулитися по кутках то в книгосховищі, то в канцелярії бібліотеки і отримала свою простору кімнату, в якій професори мали змогу переглянути нові книги, попрацювати з довідниками та спеціальними періодичними виданнями. Отже, професорський довідковий зал – прототип інформаційно-довідкового відділу сучасної бібліотеки.

Глава 5.

Одеське бібліографічне товариство при Імп. Новоросійському університеті

Історія створення і подальшої роботи Одеського бібліографічного товариства нерозривно пов'язана з особою директора бібліотеки університету П. С. Шестерікова²¹¹. Товариство виросло з бібліотечного гуртка, організованого співробітниками та викладачами Новоросійського університету, а також книголюбамі міста. Через рік, на початку 1906 р., бібліотечний гурток перетворився у наукове товариство. П. С. Шестеріков сам склав проект статуту гуртка, подав його на розгляд професорам університету, і вже 13 січня 1907 р. відбулося його попереднє засідання під головуванням проф. В. М. Істріна за участю професорів і співробітників університету: О. П. Доброклонського, І. І. Іванова, В. Ф. Лазурського, М. Г. Попруженка, І. І. Дусинського та ін.²¹²

Револьюційні події у країні та їх наслідки затримали відкриття самого товариства. Остаточного статут був затверджений 5 березня 1911 р.

Основні цілі товариство бачило у проведенні зібрань для читачів, в обговоренні рефератів з бібліографічної тематики, у виданні праць, що мають відношення до бібліографії і критики, у виданні свого власного журналу, який висвітлював би діяльність товариства. Намагаючись урізноманітнити види роботи, товариство влаштовувало публічні лекції з питань книжкової справи, бібліотекознавства, бібліографії, історії літератури і т.п., підтримувало зв'язки з бібліотеками і музеями з бібліотечних питань. У роботі товариства передбачалось читання публічних лекцій з питань бібліографії, пошук матеріалів з історії літератури, історії бібліотекознавства, книжної справи, бібліографії та ін. У програмній статті засновників товариства були визначені завдання бібліографії взагалі, при цьому роль місцевої бібліографічної організації була визначена черговістю бібліографічних публікацій членів суспільства.

Головою товариства було обрано проф. І. А. Линниченка, секретарем – проф. В. Ф. Лазурського²¹³. Іван Андрійович Линниченко (1857–1926) до цього часу вже мав усі почесні регалії визнаного вченого²¹⁴. Заслужений ординарний професор, доктор російської історії, член-кореспондент Імператорської Російської Академії наук, він з 1896 р. викладав у Новоросійському університеті на кафедрі історії Росії. У 1911 р., після 30-річної служби у відомстві народної просвіти, він вибув з числа штатних професорів, але продовжував викладати на історико-філологічному факультеті в якості позаштатного професора. І. А. Линниченко керував Одеським бібліографічним товариством з 1911 по 1921 рр. У період із 1912 по 1917 рр. він виконував обов'язки редактора друкарського органу товариства – журналу «Известия Одесского библиографического общества». Всього вийшло 5 томів (36 випусків) «Известий» накладом до 500 примірників кожен.

Надихач Одеського бібліографічного товариства П. С. Шестеріков поряд зі своєю професійною діяльністю брав активну участь у житті одеської громадськості. Маючи величезний авторитет серед наукової еліти Одеси, П. С. Шестеріков був активним членом, а іноді й організатором кількох наукових товариств у нашому місті: Новоросійського товариства дослідників природи при Новоросійському університеті, Одеського відділення Російського товариства садівництва та ін. Будучи, наприклад, членом Одеського відділення Імператорського Російського технічного товариства (з 1894 р.), він не тільки брав участь у науковій роботі цього суспільства, а й був його довіреною особою. У новій будівлі, на розі вулиць Княжої і Ямської, побудованій спеціально для РТТ на гроші, які були пожертвовані міським головою Г. Г. Маразлі, П. С. Шестеріков жив, виконуючи при цьому функції діловода, доглядача й завідувача бібліотекою товариства.

Всі роки П. С. Шестеріков був ініціатором кращих починань у діяльності Одеського бібліографічного товариства, одноголосно обирався його скарб-

ником. Виступи, бухгалтерська звітність і всі документи були у належному порядку – ревізійна комісія ні разу не пред'явила жодних претензій до організації роботи товариства. П. С. Шестерікова заслужено можна вважати одним із засновників вітчизняного бібліотекознавства. Його праці зберігають своє практичне і теоретичне значення.

У засіданнях товариства приймали участь, публікували свої статті, рецензії, біографічні матеріали та показчики С. Л. Аваліані, Д. Г. Атлас, П. М. Біціллі, О. М. Де-Рибас, Б. А. Лузанов, О. В. Ристенко, М. Є. Слабченко, А. В. Флоровський, Л. О. Чижигов та ін. відомі не тільки в одеських колах люди. Кількість присутніх коливалася від 40 до 70 членів на одному зібранні. Враховуючи цілі та завдання товариства, його учасники у виступах торкалися актуальних питань, що мали відношення до публікацій у найрізноманітніших джерелах інформації, обговорювали нагальні теми наукового і суспільного життя. Зокрема, одним із учасників бібліографічного товариства був видатний український громадський діяч, письменник і бібліограф М. Ф. Комаров, що жив на той час в Одесі. Його доповіді на засіданнях товариства багато у чому зумовили інтерес до української тематики. Коли ж М. Ф. Комаров пішов із життя, члени товариства залишили відгуки про нього на сторінках свого журналу. У 2-му томі «Известий» надруковано некролог М. Ф. Комарова, який помер 6 серпня 1913 р., і бібліографічний показчик, що відтворював літературну діяльність видатного бібліографа з 1865 по 1913 рр. Тематика доповідей та виступів була цікавою і різноманітною. Так, до 100-річчя приєднання Бессарабії був вміщений докладний показчик літератури про цей край, що була видана багатьма мовами. Особливе значення мали матеріали з історії Одеси. Перше місце тут належало О. М. Де-Рибасу, який у цей час працював директором Міської публічної бібліотеки. Ним було прочитано ряд доповідей про стару Одесу. У 1913 р. почалося видання показчика з історії Одеси, складеного Л. О. Чижиговим. Це перша спроба систематизувати матеріал про Одесу, починаючи з 1818 р.²¹⁵ У ті роки побачив світ цілий ряд бібліографічних показчиків, не тільки краєзнавчих, але і персональних, зокрема генія української нації Г. С. Сковороди та ін.

Звіт товариства за 1915 р. констатує, що всього в його списках у цьому році перебувало 474 члени, з яких членів-співробітників Новоросійського університету – 193²¹⁶. У цей важкий в економічному відношенні рік, коли йшла війна, багато учасників не мали можливості вчасно робити членські внески, у результаті чого вибули зі складу Бібліографічного товариства, проте було проведено 12 зібрань, на яких обговорювали повідомлення, слухали доповіді ревізійної комісії, розглядали поточні справи. Одеське бібліографічне товариство проіснувало до 1922 р. Історико-літературна і критико-бібліографічна робота істинно академічного характеру була основою діяльності товариства. На жаль, це об'єднання, як і багато інших того часу, не змогло організувати бібліографічну справу на Україні, але його зусилля у цьому напрямку заслуговують уваги: воно збагатило практику бібліографічної роботи, сприяло її росту і розвитку.

Примітки

- ¹ Маркевич А. И. Двадцатипятилетие императорского Новороссийского университета : ист. зап. Академ. списки. Одесса, 1890. С. 590.
- ² Общий устав Императорских Российских университетов, Высочайше утвржд. 18 июня 1863 г. URL: <http://lib.meta.ua/book/19347/> (дата звернення: 14.05.2017).
- ³ Об учреждении Новороссийского университета : [представление в Гос. Совет] / М-во нар. Просвещения, Департамент по делам выс. учеб. заведений. Б. м., 24, [4] с. В прил. : Проект указа и штата университета.
- ⁴ Протоколы заседаний Совета Новороссийского университета : заседание 3 февр. 1869 г. Ст. 13.
- ⁵ Общие уставы Императорских российских университетов 1863 и 1884 гг. Одесса, 1901. [2], 83 с. ; Общий устав и временный штат императорских Российских университетов, а также расписание должностей и окладов содержания по инспекции в университетах. СПб., 1884. 63 с.
- ⁶ Краткий отчет о состоянии и деятельности Императорского Новороссийского университета за 1870–1871 гг. Одесса, 1871. С. 25.
- ⁷ Щорічна вартість навчання одного студента університету, наприклад, дорівнювала 228 руб., з яких 98 руб. виплачувалася тими, хто навчався. Слід зазначити, що плата за навчання в університетах вперше з'явилася в 1817 р. і кілька разів змінювалася. У 1845 р. вона була підвищена до 20 руб. Крім студентів до лекцій і практичних занять за згодою викладача і адміністрації інституту могли допускатися «сторонні особи». За кожен прослуханий ними курс стягувалася плата 10 руб. за семестр.
- ⁸ Протоколы ... : заседание 8 дек. 1883 г. Ст. 16.
- ⁹ Рождественский С. В. Исторический очерк деятельности Министерства народного просвещения, СПб., 1909. С. 623.
- ¹⁰ Отчет о состоянии и деятельности Императорского Новороссийского университета за 1903 г. Одесса, 1904. С. 156.
- ¹¹ ЖМНП. 1914. Ч. 53, отд. 1. С. 39–43.
- ¹² За указом Катерины II 1783 р. про вільні друкарні, за яким один примірник всіх видань в Росії належало приносити в Бібліотеку Імператорської Академії наук в Петербурзі. Наступні етапи розвитку системи обов'язкового примірника викликані появою російських національних бібліотек: в 1810 р. його встановили для Імператорської Публічної бібліотеки в Петербурзі (нині – Російська національна бібліотека), а з 1862 р. – для Бібліотеки Румянцевського і Публічного музеїв (нині – Російська державна бібліотека) (Гриханов Ю. А. Обновленный закон «Об обязательном экземпляре документов» : плюсы и минусы. *Библиотека*. 2004. № 3. С. 17–21).
- ¹³ Материалы, собранные особою комиссией, высочайше утвержденною 2 ноября 1869 г. пересмотра действующих постановлений о цензуре и печати : в 5 ч. СПб., 1870. Ч. 1. С. 127.
- ¹⁴ Григорьев Ю. В. Страницы «арестованной» книги. Система обязательного экземпляра произведений печати в СССР. *Мир библиографии*. 1999. № 5. С. 58–67.
- ¹⁵ Одес. вестн. 1853. 5 авг.
- ¹⁶ Там само. 1871. № 160.
- ¹⁷ Ще один брат В. І. Белого – Михайло Іванович Белий, інженер-технолог, особистий почесний громадянин м. Одеси з 1871 р., також мав свій книжковий магазин на вул. Дерибасівській ріг Преображенської (будинок Синицина). Йому з початку 1874 р. відійшов другий магазин В. І. Белого. На жаль, цей магазин проіснував недовго, на початку 1875 р. він був закритий.
- ¹⁸ Одес. вестн. 1868. 6 июля.
- ¹⁹ Протоколы ... : заседание 18 нояб. 1874 г. Ст. 2.
- ²⁰ Протоколы ... : заседание от 22 апр. 1882 г. Ст. 9.
- ²¹ Протоколы ... : заседание от 5 мая 1883 г. Ст. 28.

- ²² Чижиков Л. Одесские букинисты. Страничка из недавнего прошлого Одессы. *Изв. Одес. библиогр. о-ва*. 1914. Т. 3, № 6. С. 251–265.
- ²³ Зленко Г. Придбано у Роспопова. *Наука і суспільство*. 1984. № 4. С. 32–33.
- ²⁴ Отчёт о состоянии ... за 1914 г. Одесса, 1915. С. 312.
- ²⁵ Спочатку книжковий магазин містився у будинку Пурица на вул. Дерибасівській ріг Рєшилєвської.
- ²⁶ В кінці 1920-х рр. у приміщенні, де пізніше розташовувався Центральний гастроном, який поступився тепер місце великому ювелірного магазину, влаштувалося Державне книжкове видавництво України.
- ²⁷ Протоколы ... : заседание от 11 нояб. 1865. Ст. 2.
- ²⁸ Великоднa Г. В. Польські стародруки в університетській бібліотеці: з історії формування колекції. *Вісн. Одес. нац. ун-ту. Серія: Бібліотекознавство, бібліографознавство, книгознавство*. 2012. Т. 17, вип. 2 (8). С. 89-106.
- ²⁹ Протоколы ... : заседание 20 февр. 1876 г. Ст. 4.
- ³⁰ Протоколы ... : заседание 10 нояб. 1877 г. Ст. 16.
- ³¹ Протоколы ... : заседание 7 дек. 1878 г. Ст. 22.
- ³² Протоколы ... : заседание 16 нояб. 1879 г. Ст. 19.
- ³³ Після смерті Г. І. Руссо власником магазину став його син, Георгій Георгійович Руссо. Книжковий магазин іноземних книг знаходився на вул. Рішельєвській, 11 з 1866 р. до революції 1917 р. Деякі солідні книгарні крім торгівлі займалися видавничою діяльністю, так як добре відчували кон'юнктуру цього специфічного ринку. Так, наприклад, у 1913 р. стараннями магазину Руссо вийшла книга літописця нашого міста Олександра де Рибаса «Стара Одеса».
- ³⁴ Отчет о состоянии ... за 1914 г. Одесса, 1915. С. 312.
- ³⁵ Протоколы ... : заседание 18 мая 1865 г. Ст. 3.
- ³⁶ Протоколы ... : заседание 25 янв. и 31 янв. 1875 г. Ст. 25.
- ³⁷ Комісія з міжнародного обміну видань за галузями наук і мистецтв (1877–1917) створена 22 квітня (4 травня) 1877 р. Членами комісії були представники майже всіх міністерств, а також двох відділень Власної Його Імп. Величності Канцелярії. Комісія розміщувалася в Імп. Публічній бібліотеці, мала дві штатні одиниці – «секретаря і служителя», її головою призначили А. Ф. Бичкова, на той час помічника директора бібліотеки.
- ³⁸ Отчёт о состоянии ... за 1903 г. Одесса, 1914. С. 157.
- ³⁹ Протоколы ... : заседание 17 нояб. 1869 г. Ст. 8.
- ⁴⁰ Зленко Г. Д. Странствующий типограф. *Веч. Одесса*. 1991. 27 дек.
- ⁴¹ Францев В. А. К истории кафедры славяноведения в Варшавском Королевском Александровском Университете. *Новый сб. ст. по славяноведению* / сост. и изд. учениками В. И. Ламанского. СПб., 1905. С. 354-359.
- ⁴² Ивановский А. Д. Славянист Кухарский и его библиотека. *Лит. б-ка*. 1867. Т. 9. № 17. С. 106.
- ⁴³ ДАОО. Ф. 45. Оп. 7. Спр. 18. Арк. 1 зв.
- ⁴⁴ Немировский Е. Л. В. И. Григорович и библиотека А. Ф. Кухарского. *Україна : культурна спадщина, національна свідомість, державність* : іст. та філол. розвідки, присвяч. 60-річчю акад. Ярослава Ісаєвича. Львів, 1998. № 5. С. 431-433. У Державному архіві Одеської області (Ф. 45, що містить справи Новоросійського університету) зберігаються документи, що дозволяють досить детально висвітлити історію цього придбання.
- ⁴⁵ ДАОО. Ф. 45. Оп. 7. Спр. 18. Арк. 6 ; Там само. Оп. 23. Спр. 4. Арк. 1 ; Маркевич А. И. Зазнач. твір. С. 140, 593.
- ⁴⁶ ДАОО. Ф. 45. Оп. 23. Спр. 4. Арк. 1. У рапорті на ім'я ректора університету В. І. Григорович зазначив, що «сам на свій рахунок зробив 11-й ящик і привіз в ньому папери покійного проф. Кухарського».
- ⁴⁷ Ивановский А. Д. Зазнач. твір. С. 109.
- ⁴⁸ Наукова бібліотека Одеського національного університету імені І. І. Мечникова : іст. нарис до 185-річчя заснування. Одеса, 2002. С. 27.

- ⁴⁹ Див., наприклад: Великодная А. В.: 1) Материалы для изучения истории и культуры лужицких сербов в библиотеке Анджея Кухарского. *Вісн. Одес. нац. ун-ту*. 2008. Т. 13, вип. 8 : Бібліотекознавство, бібліографознавство, книгознавство. С. 301–317 ; 2) Польские старопечатные издания в книжной коллекции А. Кухарского. *Вісн. Одес. нац. ун-ту*. 2009. Т. 14, вип. 19 : Бібліотекознавство, бібліографознавство, книгознавство. С. 228–242 ; 3) Колекція премурських книг у фондах університетської бібліотеки. *Стародруки і рідкісні видання в університетській бібліотеці : матеріали 3-х Міжнар. книгознав. читань* (м. Одеса, 15-17 верес. 2015 р.) : зб. ст. Одеса, 2016. С. 121–145.
- ⁵⁰ Див. докладніше: Дарители Научной библиотеки Одесского (Новороссийского) университета (1865–1920) : материалы к истории Одесского национального университета им. И. И. Мечникова / сост.: Е. В. Бережок, Е. В. Полевщикова, Е. В. Савельева, В. В. Самодурова. Одесса, 2005. 422 с.
- ⁵¹ Бібліографію праць Р. Губе див.: Bibliografia literatury polskiej : Nowy Korbut. T. 7 : Romantyzm : Hasła ogólne i rzeczowe ; hasła osobowe A–J. Warszawa, 1968. S. 464–465.
- ⁵² Фаас І. Я. Інкунабули Центральної наукової бібліотеки м. Одеси : (матеріали до звод. каталогу інкунабул бібліотек України). Одесса, 1927. С. 5.
- ⁵³ Протоколы ... : заседание 17 янв. 1868 г. С. 3–5.
- ⁵⁴ Отчет проф. Леонтовича об осмотре библиотеки г. сенатора Ромуальда фон-Губе. *Протоколы ... : заседание 19 авг. 1868 г.* Приложение. [Одесса, 1868]. № 3. С. 45.
- ⁵⁵ ДАОО. Ф. 45. Оп. 11. Спр. 34 ; Оп. 12. Спр. 1261. Арк. 49.
- ⁵⁶ Каталог библиотеки Имп. Новороссийского университета / под ред.: С. П. Ярошенко, А. А. Кочубинского. Одесса, 1893. Т. 3. 751 с.
- ⁵⁷ На момент придбання колекції університетом у її складі було 30 інкунабулів: збірники юридичних актів, статuti італійських та німецьких міст, папські булли, у їх числі були унікальні пам'ятники та надзвичайно рідкісні видання. Інкунабули з зібрання Р. Губе були описані І. Я. Фаасом та були найбільш цінними експонатами створеного у 1920-ті рр. Музею книги Центральної наукової бібліотеки м. Одеси. На початку 1930-х рр. рукописи з колекції разом з усім рукописним фондом університетської бібліотеки були передані до Відділу рідкісних книг та рукописів Одеської публічної бібліотеки. Там також зберігається частина стародруків зібрання Р. Губе, а саме інкунабули та деякі палеотипи. Зараз колекція видань XVI ст. у фондах Наукової бібліотеки ОНУ з зібрання Р. Губе містить 344 книги (див. Каталог изданий XVI века: из фондов Научной библиотеки ОНУ имени И. И. Мечникова / сост. Е. В. Полевщикова. Одесса, 2005. 291 с.).
- ⁵⁸ Див.: Полевщикова О. В. Зібрання книг Ромуальда Губе в бібліотеці Одеського (Новоросійського) університету. *Вісн. Львів. ун-ту. Серія книгознавства, бібл. інформ. технологій*. 2010. Вип. 5. С. 65–75.
- ⁵⁹ ДАОО. Ф. 45. Оп. 7. Спр. 39 (1884). Арк. 1–2.
- ⁶⁰ Там само. Арк. 8.
- ⁶¹ Див. Одес. листок. 1884. 6 (18) июня ; Там само. 7 (19) июня.
- ⁶² Указами 1882 і 1886 рр. сином С. М. Шувалової – графам Павлу та Михайлу Андрійовичам було дозволено іменуватися світлішими князями Воронцовами графами Шуваловими.
- ⁶³ Див.: Одес. листок. 1884. 7 (19) июня.
- ⁶⁴ ДАОО Ф. 45. Оп. 8. Спр. 33 (1896). Арк. 25.
- ⁶⁵ Там само. Арк. 20–20 зв.
- ⁶⁶ Там само. Арк. 40–40 зв.
- ⁶⁷ Там само. Арк. 111.
- ⁶⁸ Там само. Арк. 123.
- ⁶⁹ Вольфцун Л. Б. Николай Карлович Шильдер. *История библиотеки в биографиях ее директоров, 1795-2005*. СПб., 2006. С. 192.
- ⁷⁰ Цит. по: Там само. С. 193.

- ⁷¹ Стевен Христіан Христіанович (1781-1863) – російський ботанік шведського походження, доктор медицини, садівник і ентомолог, засновник і перший директор Нікітського ботанічного саду в Криму. З 1849 р. – почесний член Петербурзької академії наук, з 1849 р. – член-кореспондент.
- ⁷² Протоколы ... : заседание 22 марта 1868 г. Ст. 12.
- ⁷³ Маркевич А. И. Зазнач. твір. С. 607.
- ⁷⁴ Протоколы ... : заседание 3 нояб. 1877 г. Ст. 6.
- ⁷⁵ Краткий отчет о деятельности студенческого отдела библиотеки ИНУ / сост. Мих. Григорович. *Отчет о состоянии ... за 1913 г.* Одесса, 1914. С. 300-308.
- ⁷⁶ Протоколы ... : заседание 20 нояб. 1875 г. Ст. 14.
- ⁷⁷ Маркевич А. И. Зазнач. твір. С. 607.
- ⁷⁸ Остаточнo штат був введений в ІНУ тільки в 1884 р.
- ⁷⁹ ДАОО. Ф. 45. Оп. 7. Спр. 43 (1882 р.). Арк. 29–30.
- ⁸⁰ Там само. Спр. 51 (1882 р.). Арк. 2–14.
- ⁸¹ Там само. Арк. 1.
- ⁸² ДАОО. Ф. 45. Оп. 7 (1885). Спр. 66. Арк. 1.
- ⁸³ Там само. Арк. 3.
- ⁸⁴ Там само. Арк. 6.
- ⁸⁵ Отчет о состоянии ... за 1911 г. Одесса, 1912. С. 192-193.
- ⁸⁶ Издания первых профессоров-медиков медицинского факультета Новороссийского университета, находящиеся в фонде библиотеки ОГМУ : библиогр. указ. / Одес. гос. мед. ун-т, Б-ка ; сост.: Г. Г. Гурш, О. А. Романюк, В. Г. Оникиенко ; ред. А. П. Ясинская. Одесса : ОГМУ, 2009. 16 с.
- ⁸⁷ Протоколы ... : заседание 20 дек. 1866 г. Ст. 5.
- ⁸⁸ Протоколы ... : заседание 9 сент. 1870 г. Ст. 12.
- ⁸⁹ Музичко О. Є. Історико-філологічні кабінети у структурі вищої освіти в Одесі наприкінці ХІХ – першій третині ХХ ст. *Вісн. Одес. нац. ун-ту. Серія: Бібліотекознавство, бібліографознавство, книгознавство*. 2011. Т. 16, вип. 1/2 (5/6). С. 253–268.
- ⁹⁰ Общий устав Императорских Российских университетов, Высочайше утвержденный 18 июня 1863 г. URL: <http://lib.meta.ua/book/19347/> (дата звернення: 14.05.2017).
- ⁹¹ Калишевский А. И. К вопросу о порядке управления библиотекой. *Тр. 1-го Всерос. съезда по библ. делу*. 1912. Ч. 2. С. 92–96.
- ⁹² Андреева В. В. История каталогов библиотеки Ленинградского университета. Л., 1940. С. 76.
- ⁹³ Протоколы ... : заседание 4 окт. 1865 г. Ст. 10.
- ⁹⁴ Протоколы ... : заседание 17 марта 1867 г. Ст. 16.
- ⁹⁵ Протоколы ... : заседание 18 дек. 1867 г. Ст. 17.
- ⁹⁶ Протоколы ... : заседание 7 апр. 1877 г. Ст. 12.
- ⁹⁷ Шестериков П. С. Постановка библиотечного дела в университетских и некоторых других библиотеках России. Одесса, 1915. С. 238.
- ⁹⁸ Рубинский К. И. Библиотечные комиссии в академических библиотеках. *Тр. 1-го Всерос. съезда по библ. делу*. 1912. Ч. 2 : Докл. 6, С. 79–92.
- ⁹⁹ Отчет о состоянии ... за 1903 г. Одесса, 1904. С. 157.
- ¹⁰⁰ Отчет о состоянии ... за 1914 г. Одесса, 1915. С. 309–312.
- ¹⁰¹ Шестериков. Зазнач. твір. С. 239.
- ¹⁰² Отчет о состоянии ... за 1915 г. Одесса, 1916. С. 349–353.
- ¹⁰³ Рубинский К. И. Зазнач. твір.
- ¹⁰⁴ ДАОО. Ф. 45. Оп. 8. Спр. 65 (1890). Арк. 42–43 (Атестат від 10 груд. 1890 р.).
- ¹⁰⁵ Протоколы ... : заседание 23 дек. 1869 г. Ст. 17.
- ¹⁰⁶ ДАОО. Ф. 45. Оп. 8. Спр. 65 (1890). Арк. 1.
- ¹⁰⁷ Було враховано також прохання проф. В. В. Преображенського про можливість рекомендувати на вакантну посаду бібліотекаря відставного штабс-капітана артилерії О. І. Гольденбер-

- га, кандидата Московського університету з математичного факультету (1855), який навчався потім в Артилерійській академії, був викладачем у Московському кадетському корпусі, директором Учительської семінарії і знав кілька мов, крім того, видавав «Математичний листок» і мав власну багату бібліотеку [ДАОО. Ф. 45. Оп. 8. Спр. 65. Арк. 7]. Також рекомендаційний лист на ім'я А. І. Гольденберга прийшов у Правління 8 березня 1890 р. від проф. О. О. Кочубинського (ДАОО. Ф. 45. Оп. 8. Спр. 65. Арк. 8).
- ¹⁰⁸ Профессоры братья Бруны : (из воспоминаний М. А. Филиппова). *Рус. старина*. 1898. Т. 93, № 1. С. 111-120 ; Непомнящий А. А. Брун Ф. К. *Очерки развития исторического краеведения Крыма в XIX – начала XX в.* Симферополь, 1998. С. 99–104.
- ¹⁰⁹ Протоколы ... : заседание 25 окт. 1868 г. Ст. 9.
- ¹¹⁰ Протоколы ... : заседание 31 авг. 1871 г. Ст. 22.
- ¹¹¹ Предложение г. Попечителя от 14 апр., в котором он определяет Л. Бруна помощником библиотечаря с 7 апр. 1872 г. *Протоколы ... : заседание 13 мая 1872 г.* Ст. 2.
- ¹¹² Список лицам, имеющим право быть присяжными заседателями по Г. Одессе и Одесскому уезду на 1873 г., составленный соединенным собранием Одесской городской общей думы и Одесского уездного земского собрания. Одесса, 1872. 66 с.
- ¹¹³ Посада секретаря з студентських справ 1 січня 1865 р. була об'єднана з посадою секретаря правління, і її займали п. Косодубський і А. Марченко. По третьому клопотанню ради (1868, 1869 і 1873 рр.) Ці посади були розділені навесні 1874 р. та 20 квітня 1874 р. на неї був обраний Л. П. Брун (Маркевич А. И. С. 663).
- ¹¹⁴ ДАОО. Ф. 45. Оп. 8. Спр. 65 (1890). Арк. 10.
- ¹¹⁵ Там само. Арк. 11.
- ¹¹⁶ Шестериков П. С. Зазнач. твір. С. 179.
- ¹¹⁷ В цілому, сім'я Брунів прослужила в бібліотеці три чверті століття.
- ¹¹⁸ Список явнотрачнх растений окрестностей Одессы (Одесса, 1887) ; Материалы для флоры Херсонской губернии (Одесса, 1894) ; Флора окрестностей Одессы (Одесса, 1903) ; Новые данные для флоры Одесского уезда (Одеса, 1908) ; Новые дополнительные данные для флоры Одесского уезда Херсонской губернии (Одесса, 1909).
- ¹¹⁹ Зберігається на кафедрі ботаніки біологічного факультету і є складовою частиною гербарної колекції ОНУ імені І. І. Мечникова. У числі інших увійшла до Державного реєстру національного культурного надбання України (MSUD).
- ¹²⁰ Новые дополнительные данные для флоры Одесского уезда. *ЗНОЕ*. 1909. Т. 33. С. 1
- ¹²¹ Шестериков Сергій Петрович (1903–1941) – літературознавець, бібліограф. Народився в 1903 р. в Одесі. Друкувався з 1924 р. З 1927 р. його життя було пов'язане з Пушкінським будинком (Ін-т російської літератури РАН), навчальними закладами Саратова і Підмосков'я, з Державним літературним музеєм у Москві. Брав участь у колективній праці ІРЛП «Декабристи» (М., 1925). Його праці були присвячені творчості та бібліографії видатних класиків російської та української літератур: О. С. Пушкіну, М. С. Лескова, Л. М. Толстому, І. С. Тургеневу, Т. Г. Шевченко та ін. В ході «академічної справи» був звільнений і заарештований. Вирок до розстрілу в 1931 р. був заміненний на 10 років таборів. 21 листопада 1937 р. був звільнений достроково. Жив у Саратові, потім під Москвою, а в червні 1938 р. перебрався до Одеси. Під час війни був мобілізований у діючу армію. За одними відомостями, загинув на Калінінському фронті, за іншими – був вдруге заарештований і засуджений до розстрілу в листопаді 1941 р. Посмертно реабілітований.
- ¹²² Богаевская К. П. Замечательный библиографический дар : С. П. Шестериков по воспоминаниям и письмам. *Сов. библиогр.* 1991. № 3. С. 79–89.
- ¹²³ Студент 2-го курсу ветеринарного факультету Новоросійського університету.
- ¹²⁴ ДАОО. Ф. 45. Оп. 4. Спр. 2047. Арк. 93.
- ¹²⁵ Там само. Оп. 19. Спр. 1. Арк. 11.
- ¹²⁶ Протоколы ... : заседание 18 янв. 1871 г. Ст. 25.

- ¹²⁷ Дусинский И. В ожидании давно назревшей реформы. *Изв. Одес. библиогр. о-ва при ИНУ*. 1914. Т. 3, вып. 2. С. 65–88 ; Г. А-нь. К вопросу о штатах университетских библиотек. *Библиотекарь*. 1913. Вып. 1. С. 1–9.
- ¹²⁸ У 1879 р. І. М. Кузьмінський був обраний на посаду помічника інспектора студентів. Протягом наступних років йому доводилося поєднувати займану посаду з завідування професорської лекторії і вести всю звітність по журналам і газетам, які виписувалися (ДАОО. Ф. 45. Оп. 7. Спр. 44. Арк. 1). У 1887 р. він пішов у відставку.
- ¹²⁹ Протоколы ... : заседание 19 мая 1869 г. Ст. 6.
- ¹³⁰ Протоколы ... : заседание 27 февр. 1871 г. Ст. 3.
- ¹³¹ Протоколы ... : заседание 20 янв. 1872 г. Ст. 21.
- ¹³² Протоколы ... : заседание 31 мая 1884 г. Ст. 12.
- ¹³³ Протоколы ... : заседание 12 дек. 1874 г. Ст. 22.
- ¹³⁴ Маркевич А. И. Зазнач. твір. С. 605–606.
- ¹³⁵ Протоколы ... : заседание 18 авг. 1872 г. Ст. 26. С. 177.
- ¹³⁶ Клоссовский А. Памяти Владимира Николаевича Габбе. *ЗНОЕ*. 1899. Т. 23, вып. 1. С. 1.
- ¹³⁷ Там само. С. 3.
- ¹³⁸ Габбе В. Метеорологические заметки от 24 июня 1895 г. [Рукопись]. 200 л.
- ¹³⁹ Список членов Новороссийского общества естествоиспытателей (к 1 янв. 1893 г.). *ЗНОЕ*. 1892. Т. 17, вып. 2. С. XXXVIII–XLIV.
- ¹⁴⁰ Пигулевская И. В. Книги из коллекции В. Н. Габбе. *Вісн. Одес. нац. ун-ту*. 2007. Т. 12, вип. 4 : Бібліотекознавство. Бібліографознавство. Книгознавство. С. 200–206.
- ¹⁴¹ Шестериков П. С. Зазнач. твір. С. 251.
- ¹⁴² Отчет о состоянии ... за 1904–1908 гг. Одесса, 1909. С. 89.
- ¹⁴³ ДАОО. Ф. 45. Оп. 4. Спр. 1261. 89 арк.
- ¹⁴⁴ Деревницкий А. Н. Отзыв о сочинении на тему «Греческий эпипикии и Вакхилид», представленном на соискание медали. *ЗНУ*. 1903. Т. 9, ч. оф. С. 9–15.
- ¹⁴⁵ Дусинский И. И. О занятиях Сократа поэзией. *Летопись Ист.-филол. о-ва при ИНУ*. 1905. Т. 12. С. 247–274 ; Дусинский И. И. [Рецензия]. *ЖМНП*. 1908. Дек. С. 414–418. Рец. на кн.: Коган П. [С]. Очерки по истории древних литератур. Т. 1 : Греческая литература. М., 1907. 270 с. ; Дусинский И. И. [Рецензия]. *ЖМНП*. 1913. Май. С. 237–239. Рец. на кн.: Бицилли П. М. Тацит и римский империализм. Одесса, 1912. С. 382–555. Окр. відб. із «ЗООИД», т. 30.
- ¹⁴⁶ ДАОО. Ф. 45. Оп. 4. Спр. 1261. Арк. 1–4.
- ¹⁴⁷ Кирюшина М. К. Геополитические идеи И. И. Дусинского. *Schola : сб. науч. ст. фак. политологии МГУ*. М., 2010. С. 91–97 ; Пацев А. Иран в геополитической конструкции И. И. Дусинского. *Иранский мир и Юг России : прошлое и современные перспективы*. Ростов-н/Д., 2004. С. 171–172.
- ¹⁴⁸ Дусинский И. И. Годы назревания и год перелома : 1914 г. в мировой политике. *Одес. листок*. 1914. № 352 ; 1915. № 1.
- ¹⁴⁹ Ця праця у 2003 р. була перевидана за назвою «Геополитика России» ; Березин С. Е. Антиквед, библиотечарь, публицист: новые материалы к биографии И. И. Дусинского. *Вісн. Одес. нац. ун-ту. Серія: Бібліотекознавство, бібліографознавство, книгознавство*. 2012. Т. 16, вип. 1–2. С. 243–252 ; Дусинский И. И. Геополитика России. М., 2003. 320 с.
- ¹⁵⁰ Смолин М. Б. Дусинский Иван Иванович. *Хронос : всемир. история в Интернете*. URL: http://www.hrono.info/biograf/bio_d/dusinski.php (дата звернення: 17.05.2017).
- ¹⁵¹ Одесский мартиролог : данные о репрессированных Одессы и Одесской области за годы советской власти : ист.-мемор. изд. Т. 3 / сост.: Л. В. Ковальчук, Г. А. Разумов. Одесса, 2005. С. 125–135.
- ¹⁵² Неминучість війни він, як чудовий аналітик і мислитель, ясно відчував ще з подій боснійської кризи 1908 р., розуміючи разом з тим, як слабо підготовлена була російська громадськість і державність до вирішення всіх пов'язаних з цим питань.

- ¹⁵³ Одесский мартиролог ... С. 127.
- ¹⁵⁴ Там само.
- ¹⁵⁵ Савченко В. А., Файтельберг-Бланк В. Р. Одесса в эпоху войн и революций, 1914–1920. Одесса, 2008. 336 с.
- ¹⁵⁶ 8 травня 1919 р. особовий відділ постановив І. І. Дусинського «подвергнуть личному задержанию и содержать под стражей в тюрьме в одиночном заключении». На обкладинці діла видно нечіткий надпис, який члени т-ва «Меморіал» трактують як «1кк» (тобто засудження по 1-й категорії — розстріл) ; Самодурова В. В. Геополитический изгой : жизнь и смерть И. И. Дусинского. *Вісн. Одес. нац. ун-ту. Серія: Бібліотекознавство, бібліографознавство, книгознавство*. 2013. Т. 18, вип. 2 (10). С. 9–17.
- ¹⁵⁷ Подрезова М. А. Самодурова В. В. Библиотекари Одесского (Новороссийского) университета – мировой науке. *Вісн. Одес. нац. ун-ту*. 2008. Т. 13, вип. 8 : Бібліотекознавство, бібліографознавство, книгознавство. С. 11–22.
- ¹⁵⁸ Рубинский К. И. Культурная роль библиотеки и задачи библиотекведения : публ. лекция. *Зап. Харьк. ун-та*. 1910. № 1. С. 85–91.
- ¹⁵⁹ Отчет о состоянии ... за 1914 г. Одесса, 1915. С. 31.
- ¹⁶⁰ Шестериков С. П. Зазнач. твір. С. 249–250.
- ¹⁶¹ РКВНЗ – Рада комісарів вищих навчальних закладів
- ¹⁶² ДАОО. Ф. 45. Оп. 4. Спр. 2047. Арк. 93.
- ¹⁶³ Там само. Арк. 155.
- ¹⁶⁴ У 1826 р. бібліотекар Ф. Ф. Рейс опублікував схему розташування бібліотеки Московського університету. Класифікація мала 10 основних відділів, кожен з яких ділився на 2 підлегліх йому поняття, які ділилися на 2 нових і т. д. Однак, система Рейса отримала негативну оцінку російських бібліотекарів і не мала широкого поширення.
- ¹⁶⁵ Григорьев Ю. В. История русского библиотековедения (1700–1860). М., 1989. 228 с.
- ¹⁶⁶ Протоколы ... : заседание 29 мая 1865 г. Ст. 12.
- ¹⁶⁷ Протоколы ... : заседание 17 марта 1867 г. Ст. 16.
- ¹⁶⁸ Протоколы ... : заседание 18 дек. 1867 г. Ст. 17.
- ¹⁶⁹ Аристов В. В., Ермолаева Н. В. История научной библиотеки им. Н. И. Лобачевского (1804–1850). Казань, 1995. 150 с.
- ¹⁷⁰ Протоколы ... : заседание 7 дек. 1870 г. Ст. 7.
- ¹⁷¹ Протоколы ... : заседание 3 мая 1871 г. Ст. 15.
- ¹⁷² Протоколы ... : заседание 28 марта 1873 г. Ст. 25.
- ¹⁷³ Протоколы ... : заседание 2 дек. 1876 г. Ст. 13.
- ¹⁷⁴ Протоколы ... : заседание 20 нояб. 1875 г. Ст. 14.
- ¹⁷⁵ Протоколы ... : заседание 7 окт. 1876 г. Ст. 9.
- ¹⁷⁶ Протоколы ... : заседание 19 мая 1869 г. Ст. 6.
- ¹⁷⁷ Очевидно, в один из московских архивов ; Протоколы ... : заседание 2 марта 1874 г. Ст. 27.
- ¹⁷⁸ Протоколы ... : заседание 2 марта 1874 г. Ст. 28.
- ¹⁷⁹ Отчет о состоянии ... за 1914 г. Одесса, 1915. С. 309–312.
- ¹⁸⁰ Протоколы ... : заседание 2 дек. 1876 г. Ст. 13.
- ¹⁸¹ Проф. С. П. Ярошенко був обраний редактором «Записок» 13 лютого 1875 р. (Протокол від 12 і 13 березня 1875 р.) і виконував цей обов'язок до 8 квітня 1878 р. На посаду ректора орд. проф. С. П. Ярошенко був обраний радою і затверджений 20 травня 1880 р.
- ¹⁸² Протоколы ... : заседание 23 марта 1878 г. Ст. 11 ; Там само. Заседание 8 апр. 1878 г. Ст. 10.
- ¹⁸³ За редакцією проф. О. О. Кочубинського вишли 28 томів «Записок».
- ¹⁸⁴ Каталог библиотеки Новороссийского университета. Т. 1. Одесса, октябрь 1914. 182 с.
- ¹⁸⁵ Кризь призму пам'яті і часу : Одеський Рішельєвський ліцей у спогадах сучасників : до 200-річчя від дня заснування / Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова ; авт. передм., іст. розд., упоряд. О. О. Синявська ; відп. ред. В. М. Хмарський. Одеса, 2017. 298 с. Перед відкриттям університету, під час пристосування приміщень ліцею до потреб університету, інша частина

бібліотеки була перенесена в протилежне крило того ж нижнього поверху і до 1868 р. містилася в кімнатах, вікна яких виходять на вулиці Дворянську і Єлизаветинську.

¹⁸⁶ Протоколы ... : заседание 20 апр. 1866 г. Ст. 5.

¹⁸⁷ Полевщикова О. В. Зібрання книг Ромуальда ...

¹⁸⁸ Протоколы ... : заседание 3 февр. 1869 г. Ст. 13.

¹⁸⁹ Протоколы ... : заседание 7 апр. 1872 г. Ст. 11.

¹⁹⁰ ДАОО. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 2445. Арк. 21

¹⁹¹ Там само. Арк. 18.

¹⁹² Там само. Арк. 43.

¹⁹³ ДАОО. Ф. 895 : Архитектурные объекты г. Одессы и других городов Причерноморья, оп. 1 за 1784-1924 гг. Д. 365 (4634) : Прибавка земли к заведению минеральных вод в Городском саду. План Городского сада, план нивелировки сада. Улицы Гаванная, Дерибасовская, Преображенская, пер. Римский. Рукописный. Цветной; тушь, акварель; 58 x 41 (см). Съемка и нивелировка проводилась прапорщиком одесских арестантских рот Федоровым. (1849 г.) «Каталог...» № 336 : Д. 403 (4536) : 1-я часть, LXIV кв. (улицы Гаванная, Дерибасовская, Преображенская), №№ 704, 705, 706. Фасад по ул. Преображенской. Рукописный. Цветной; тушь, акварель; 74x49 см. Арх. И. Б. Скудиери. (1834 г.) «Каталог...» № 183 ; Д. 413 (4534) : 1-этажный дом кн. Павла Ивановича Гагарина. Фасад со стороны Городского сада, ситуационный план. 1-я часть LXIV и LXV кв. (улицы Гаванская, Дерибасовская, Преображенская), № 706. Рукописный. Цветной; тушь, акварель; 69x46 см.

¹⁹⁴ Наприклад, відгук Л. М. Савелова у спогадах «Николаев и Одесса летом 1853 года» (ЗООИД. 1902. Т. 32, отд. 3. С. 6–7).

¹⁹⁵ У ньому, що знаходився у 1-й частині міста, в 5-му кварталі, по Катерининській, Дерибасівській та Ланжеронівській вулицях, до моменту новосілля ліцею, залишався пансіон ліцею та Інститут шляхетних дівчат, який орендував там площі в очікуванні завершення будівництва й переїзду в нову будівлю у кінці Торгової вулиці. Решта приміщень старого ліцею здавалися в найм. Всі вони були вже досить старими, потребували чималих вкладень для утримання й ремонту.

¹⁹⁶ В ДАОО зберігаються матеріали Будівельної комісії зі зведення медичного факультету Новоросійського університету: Журнали протоколів засідань комісії, кн. 1–10 (ДАОО. Ф. 45. Оп. 12. Спр. 987, 1005, 1025, 1041, 1044, 1045, 1047, 1048, 1049, 1050); Технічні описи возведених будівель, серед яких будівлі для аудиторій історико-філологічного і юридичного факультетів, музею витончених мистецтв, бібліотеки і книгоховища (ДАОО. Ф. 45. Оп. 8, 1899 р. Спр. 75. Арк. 214–231); Річні відчити Будівельної комісії (ДАОО. Ф. 45. Оп. 12. Спр. 902, 923).

¹⁹⁷ Протоколы ... : заседание 20 сент. 1865 г. Ст. 6.

¹⁹⁸ Протоколы ... : заседание 4 окт. 1865 г. Ст. 10.

¹⁹⁹ Протоколы ... : заседание 7 дек. 1870 г. Ст. 7.

²⁰⁰ У майбутньому – проф. Р. О. Прендель.

²⁰¹ Протоколы ... : заседание 19 янв. 1874 г. Ст. 26.

²⁰² Протоколы ... : заседание 31 мая 1875 г. Ст. 8.

²⁰³ Протоколы ... : заседание 20 авг. 1880 г. Ст. 6.

²⁰⁴ Протоколы ... : заседание 31 мая 1866 г. Ст. 10.

²⁰⁵ Протоколы ... : заседание 16 марта 1870 г. Ст. 17.

²⁰⁶ Протоколы ... : заседание 31 мая 1866 г. Ст. 10.

²⁰⁷ Протоколы ... : заседание 26 янв. 1873 г. Ст. 7.

²⁰⁸ ДАОО. Ф. 45. Оп. 7. Д. 44. Арк. 1 (1880 г.).

²⁰⁹ Протоколы ... : заседание 17 марта 1867 г. Ст. 16.

²¹⁰ Протоколы ... : заседание 31 мая 1880 г. Ст. 17.

²¹¹ Подрезова М. А., Самодурова В. В. Библиотекари Одесского (Новороссийского) университета...

- ²¹² Музичко О. Є. Одеські бібліографічні товариства в науковому та громадському житті першої третини XX ст. *Вісн. Одес. нац. ун-ту*. 2009. Т. 14, вип. 19 : Бібліотекознавство, бібліографознавство, книгознавство. С. 109–127.
- ²¹³ Гуменюк М. Бібліографічні товариства на Україні. *Наук.-інформ. бюл. Арх. Упр. УРСР*. 1965. № 2. С. 44–49 ; Корнейчик І. І. Історія української бібліографії. Дожовтневий період. Харків, 1971. С. 262–265 ; Зленко Г. Д. Одно из первых в России. *Сов. библиогр.* 1981. № 4. С. 53–54.
- ²¹⁴ Музичко О. Є.: 1) Діяльність професора І. А. Линниченка у сфері бібліофільства, бібліографії та бібліотекознавства. *Вісн. Одес. нац. ун-ту*. 2008. Т. 13, вип. 8 : Бібліотекознавство, бібліографознавство, книгознавство. С. 58–70 ; 2) Книга та слово : історик І. А. Линниченко у культурному та громадському житті України кінця XIX – першої чверті XX ст. Одеса, 2016. 426 с.
- ²¹⁵ Лука Алексеевич Чижиков, 1861–1924 : біобібліогр. показч. / упоряд. та авт. вступ. ст. Г. Д. Зленко. Одеса, 1993. 27 с.
- ²¹⁶ Отчет Одесского библиографического общества за 1915 год. *Изв. Одес. библиогр. о-ва при ИНУ*. 1916. Т. 5, вып. 1/2. С. 74–78.

РОЗДІЛ 3

Бібліотека в період реформування вищої освіти (1920–1933)

Глава 1.

Головна бібліотека вищої школи м. Одеси (1920–1923)

У 1919 р., у період «другого» встановлення радянської влади в Одесі, згідно з постановою Ради комісарів вищих навчальних закладів м. Одеси, всі вищі і навчальні заклади міста почали об'єднуватися в один загальний поліфакультетний університет. Бібліотеці Новоросійського університету судилося стати складовою бібліотеки всіх вищих шкіл м. Одеси. Реформа передбачала повну реорганізацію бібліотеки. Але чергова зміна влади у серпні 1919 р. перервала процес злиття ВНЗ у місті.

Після остаточного встановлення радянської влади у 1920 р. почалось поступове відновлення перетворень РКВНЗ. Цього разу всі ВНЗ м. Одеси без виключення (Університет, Політехнікум, Вищі жіночі курси, Вищі медичні жіночі курси, Сільськогосподарський інститут, Міжнародний інститут, Вище художнє училище та Консерваторія) перейшли у відання нової влади. 24 лютого 1920 р. була розроблена тимчасова інструкція губернським відділам народної освіти, в якій йшлося про введення низки змін в організацію діяльності вищої школи. Нею передбачалося утворення в Україні інститутів народної освіти¹. З цією метою в Одесі протягом 1920–1921 рр. зусилля керівництва були спрямовані на відновлення роботи Українського вчительського інституту, на ліквідацію Новоросійського університету, а ще на вирішення долі недержавних навчальних закладів (Вищих жіночих курсів, Міжнародного інституту, Фребелевського інституту та деяких ін.). Учительський (педагогічний) інститут вперше запрацював у липні 1919 р. 1 квітня 1920 р. він був повторно відкритий і проіснував чотири місяці, по суті так і не приступивши до роботи.

Ліквідація університету в Одесі почалася у квітні 1920 р., у результаті якої Новоросійський університет перестав існувати, розпавшись на кілька самостійних навчальних закладів. Старі університети, на думку керівництва, були відірвані від життя, давали своїм вихованцям ґрунтовні теоретичні знання, але не забезпечували володіння конкретними професійними навичками.

Найбільшій критиці при цьому піддавалася система підготовки фахівців на фізико-математичних та історико-філологічних факультетах університетів. Було запропоновано зовсім ліквідувати університети і замість них організувати інститути з терміном навчання 4-5 років як синтез спеціальної та загальної освіти. Так, в Новоросійському університеті його медичний факультет розділили на два вищих медичних навчальних заклади: Медичну академію та Клінічний інститут (у ньому практикувалися студенти, які закінчили академію, і працювали курси удосконалення лікарів). На базі інших факультетів університету утворилися вищі навчальні заклади, до яких увійшли відповідні кафедри Одеських вищих жіночих курсів. Математичні, фізичні та хімічні кафедри університету склали Фізико-математичний інститут (Фізматін). У травні були закриті історичний та юридичний факультети, на базі яких виникли Гуманітарно-суспільний інститут, Археологічний інститут² та ін.

У серпні 1922 р. фінансове становище вищих навчальних закладів в Одесі продовжувало залишатися важким. Кращі викладачі все більше тяжіли до інших установ і до від'їзду в інші міста, головним чином у Росію, де університети не піддалися такій реорганізації. Тому проводилась інтенсивна робота з перегляду мережі навчальних закладів, розробці навчальних планів і вироблення умов приймальних іспитів у ВНЗ і технікумах. До початку нового навчального року в Одесі об'єднали Медичну академію та Клінічний інститут. Профільні факультети Інституту прикладної хімії та Політехнічного інституту об'єднали в один виш – Технікум прикладної хімії. Профільні факультети Політехнічного інституту, Сільськогосподарського інституту і Гуманітарно-суспільного інституту злили в один Інститут народного господарства (ІНар-Госп). Фізматін і чотири факультети Гуманітарно-суспільного інституту, а також Археологічний інститут об'єднали в Одеський інститут народної освіти (ОІНО).

Швидке збільшення вищих навчальних закладів, отже, і бібліотек вишів, ріст книжкових фондів, нові умови їх існування, зміна складу читачів, вимагали осмислення подальших напрямків діяльності, вироблення нових підходів до організації бібліотечних процесів, інакшої організації бібліотечної справи у ВНЗ. З початку розглянутого періоду поступово вирішувалися і змінювалися світоглядні ідеї бібліотечної практики – проблеми малодоступності та замкнутості бібліотек вищих навчальних закладів. Новостворені бібліотеки вишів докорінно відрізнялися одна від одної за складом фондів, ступенем їх наповнення, що ускладнювало виконання завдання забезпечення навчального процесу. Дані обставини сприяли появі нового виду бібліотек – міжвишівських бібліотек. Ці бібліотеки володіли основними фондами та обслуговували студентів і викладачів новостворених ВНЗ усією необхідною літературою. Колишня університетська бібліотека, у результаті її повної реорганізації, стала ядром бібліотечної мережі вищої школи міста, а основна частина фондів на Преображенській вулиці стала Головною бібліотекою вищої школи м. Одеси. У період з 1917 по 1922 рр., після інкорпорування цілого ряду фондів, у ній нарахувалося біля 500 тис. томів. Потрібно відзначити ряд нових книжкових

колекцій, котрі були в цей час передані бібліотеці: зібрання книг професорів О. І. Маркевича, І. А. Линниченка і цінне зібрання книг з руської історії професора М. К. Шильдера.

Головним завданням бібліотеки став порятунок книг, що гинули в умовах громадянської війни. У неї влилися книги з ліквідованих радянською владою навчальних закладів: Вищих жіночих курсів, Вищих жіночих медичних курсів, Інституту шляхетних дівчат, Кадетського корпусу, Юнкерського училища, Єпархіальної духовної семінарії, а також книги Англійського клубу, а також і деяких приватних бібліотек, покинутих власниками, які тікали від революції. На підтвердження можна взяти збережену записку від 22 лютого 1921 р. від завідуючого Бібліотечною мережею вищої школи до Господарського підвідділу Одесгубпрофосвіти із проханням *«вытребовать от транспортного отдела одноконной платформы для перевозки книг из библиотеки бывших Высших женских курсов (Торговая, 17) в помещение Главной библиотеки высшей школы (ул. Троцкого, 24)»*³. Або ж постанову президії Медичної академії, підписану ректором Д. К. Заболотним, від 9 березня 1921 р. на ім'я завідувача фундаментальної бібліотеки вищої школи м. Одеси про передачу їй *«библиотеки бывших Высших медицинских курсов на основании акта о передаче зданий курсов Губздраву»*⁴. І цим же числом написану записку: *«Администрация Библиотечной сети высшей школы г. Одессы просит дать пару лошадей на 11-е марта с. г. к 10 часам утра в распоряжение хранителя Главной библиотеки высшей школы для перевозки книг из помещения б. Женских медицинских курсов в Главную библиотеку (ул. Троцкого, 24)»*⁵. Цікавий також лист від 22 лютого 1921 р. завідуючому Губнаросу про те, що завідуючим бібліотечною радою бібліотечної мережі м. Одеси т. В. Н. Павловським були виявлені у підвальному приміщенні бібліотеки колишнього університету 23 ящика книг із штампом Кадетського корпусу⁶. Надалі ці книги були розподілені між вищими навчальними закладами, більша частина яких була передана Політехнічному інституту⁷. Зі студентського відділу бібліотеки, дублетного фонду бібліотеки колишнього Новоросійського університету і новоприбулих книг були сформовані студентські бібліотеки тих вишів, які з'явилися на уламках вищої школи дореволюційної Одеси. Формуючи бібліотечну мережу вищої школи міста, Головна бібліотека часто передавала новоствореним ВНЗ не тільки книги і довідковий матеріал та, навіть, меблі: *«Настоящим Библиотечный под./отдел Научно-организационного отдела предлагает Вам выдать для карточного каталога основной библиотеки Физматина имеющиеся в Главной библиотеке шкафы с ящиками»*⁸.

У важких умовах Громадянської війни бібліотечна адміністрація колишньої університетської бібліотеки намагалася зберегти кадровий склад і вберегти співробітників, вимагаючи порушити клопотання про звільнення їх від мобілізації.

Головна бібліотека вищої школи м. Одеси займалась не тільки обслуговуванням співробітників новостворених вишів та з успіхом керувала процесом формування бази для їх навчальної роботи, але також продовжувала

добре виконувати інші процеси своєї професійної діяльності, а саме, бібліографічної: *«среди работников Главной библиотеки Высшей Школы имеются лица, занимающиеся библиографией. В виду возникшей мысли подвести итоги деятельности Губиздата по периодам 1919, 1920 и 1921 гг., предполагается составить научно-библиографическое описание всех изданий Одесского Губиздата. Доклады о результатах этой работы можно будет опубликовать в Одесском библиографическом обществе. Для приведения этой мысли в исполнение прошу предоставить на определенное время в распоряжение Главной библиотеки Высшей Школы полностью все издания Губиздата, с сообщением дополнительных сведений о количестве экземпляров, номинальной цене, точности отметок года издания... Кроме того, прошу Вашего содействия в нижеследующем, очень важном для работников книжной культуры деле: в один из выходных дней устроить доклады с выставкой самих изданий. О Вашем согласии прошу поставить меня в известность. Зав. Библиотечной сетью В. Ш.»*⁹.

На початку 1920 р. ВНЗ почали підпорядковуватися Одеському Губнаросу¹⁰, у склад котрого входили три комітети: професійної освіти (Губпрофос), політичної просвіти (Губполітпрос) і соціального виховання (Губсоцвих). Першому підпорядковувалися ВНЗ і наукові установи, робітфаки, технікуми, професійні школи і курси. Мало того, колишня бібліотека університету у перший рік після його ліквідації підпорядковувалась спеціальному Підвідділу вищої школи – Відділу наукового обслуговування Губнаросу¹¹, бо вважалася установою, в якій проводяться наукові дослідження, і до квітня 1921 р. її куратором була Вчена рада Укрголовпрофосу¹². У квітні 1921 р., після чергової реорганізації Наркомпрос України (нарком – В. П. Затонський), замість скасованої Вченої ради, у рамках Укрголовпрофосу почав діяти Науковий комітет для організації та контролю діяльності науково-дослідних установ країни. Науковому комітету були підвідомчі дослідні кафедри, наукові товариства, обсерваторії, лабораторії, наукові музеї та т. п. науково-дослідні установи. В Одесі Науковий комітет через Бібліотечну комісію Губпрофосу став куратором діяльності Головної бібліотеки вищої школи м. Одеси. Бібліотечна комісія обиралася зі складу провідних професорів вищих навчальних закладів міста. Улітку 1921 р., наприклад, членами цієї комісії були професори: В. В. Воронін, Р. М. Волков, О. Я. Шпаков, Ан. В. Флоровський та ін.

Бібліотеку передавали з одного підпорядкування в інше, але це не відбивалося на її повсякденній роботі. Головна бібліотека вищої школи м. Одеси обслуговувала всі категорії службовців і студентів у вищій школі, продовжуючи при цьому створювати студентські бібліотеки у новостворених ВНЗ. 13 серпня 1921 р., за постановою колегії Губнаросу, влада Одеси, спростивши управління бібліотеками, передала Бібліотечний підвідділ Губпрофосу під керівництво Губполітпросу, де всі бібліотеки губернії, незалежно від цілей, фондів і призначень, були об'єднані в загальну бібліотечну мережу. При цьому, у бібліотечному підвідділі була організована особлива секція академічних бібліотек на чолі з В. Н. Павловським.

*«Приказ № 112**по Одесскому губернскому комитету специального научного и профессионально-технического образования*

- 1. Заведующим библиотекой остается по-прежнему т. Павловский*
- 2. Положение о Главной библиотеке временно не утверждается*
- 3. Во исполнение постановления Коллегии Губнаробраза Библиотечный подотдел Отдела научного обслуживания передается со всем аппаратом в ведение Губполитпросвета. Передачу произвести немедленно»¹³.*

2 грудня 1921 р. відповідно до плану відновлення і розвитку науково-дослідної роботи вийшла постанова Раднаркому УРСР «Про заснування науково-дослідних кафедр (НДК) у найголовніших центрах України»¹⁴. Завданням наукового комітету був розвиток наукової інфраструктури України шляхом створення НДК із різних наукових галузей, у тому числі з бібліотекознавства та бібліографії. Згодом, із деяких НДК утворилися науково-дослідні інститути. За постановою Комітету Губпрофосу від 21 грудня 1921 р. у нашому місті з'явилося Наукове бюро¹⁵, якому потрібно було діяти на підставі положення «Про Наукове бюро Одеського Губпрофосу»¹⁶. На затвердження до Харкова був направлений проект організації всіх одеських науково-дослідних кафедр, за яким серед 22 кафедр зустрічається і бібліотека¹⁷.

Об'єднання всіх бібліотек губернії у загальну бібліотечну мережу ніяк не влаштувало професуру міста і співробітників Головної бібліотеки вищої школи м. Одеси. Бібліотечна комісія, у складі професорів – представників різноманітних інститутів міста: Б. В. Варнеке, С. В. Васьковського, Ф. М. Породика, С. Л. Рубінштейна, І. Ю. Тимченка, Д. К. Третьякова та ін., відчайдушно чинила опір даному стану справ і представила Науковому бюро свої міркування про необхідні заходи щодо найбільш раціонального вирішення питання, справедливо вважаючи, що Головна бібліотека вищої школи повинна відноситися до науково-дослідних установ. До того ж в якийсь момент секція академічних бібліотек була ліквідована, і Бібліотека вищої школи «утратила останню особенность в порядке управления среди прочих библиотек. Между тем, на очередь была выдвинута мысль о передаче Одесской Публичной Б-ки в ведение Губпрофобра и выделения ее из общей биб. сети Губполитпросвета в виду исключительного места ее среди библиотек. Если в отношении Публичной б-ки этот план имеет известные основания, то тем более естественен и необходим он в отношении БВШ. Последняя только одной из сторон своей деятельности подходит к заведениям Губполитпросвета, поскольку является общедоступным книгохранилищем; но гораздо значительнее и важнее две другие задачи для Б-ки, – а именно обслуживание учебной и ученой работы Высшей Школы. Этими особыми заданиями Б-ка решительно выделяется из среды общей массы других б-к. Эта учебно-ученая задача БВШ естественно связывает б-ку с органами, ведающими работу ВШ вообще, почему включение ее в число учреждений Губпрофобра было естественным и совершенно целесообразным. Схематическое привлекательное объединение

всех б-к губернии в ведение одного органа управления, по мнению комиссии, не должно затенять специальных заданий и потребностей отдельных б-к. Интересы науки и высшей школы в данном случае значительно и ценнее хотя бы и совершенной схемы, почему последняя может быть без вреда для дела принесена в жертву реальным потребностям высшего образования и науки. Основываясь на этих соображениях, биб. комиссия при ГБВШ находит вполне целесообразным и совершенно необходимым – перевести Главную б-ку в ведение Губпрофобра» [...]]»¹⁸.

Кроки, які робилися з боку вчених міста, очевидно, відіграли свою роль у подальшій долі бібліотеки. Наукове бюро м. Одеси сприяло тому, щоб Головна бібліотека вищої школи м. Одеси повернулася у відомче підпорядкування Одеського Губпрофосу¹⁹.

Як видно з протоколу засідання Бібліотечної комісії при Головній бібліотеці вищої школи, що відбулося 28 січня 1922 р., і на якому були присутні О. Я. Шпаков, В. В. Воронін, Р. М. Волков, Ан. В. Флоровський, Ф. Г. Александров, Г. А. Секачев²⁰, Ю. Г. Оксман²¹, О. Л. Летнін²² і Ф. Є. Петрунь, на посаду директора одноголосно був обраний професор Ан. В. Флоровський, *«как лицо по своей подготовке и по своему библиотечному стажу наиболее подходящее для замещения данной должности»*²³. Вже 10 лютого 1922 р. на об'єднаному засіданні Губпрофосу і пленуму Наукового бюро вищої школи м. Одеси, на якому були присутні: Т. М. Внуков²⁴, Ч. Д. Кларк²⁵, В. Ф. Каган²⁶, І. Ю. Тимченко²⁷, А. М. Кангер²⁸, Е. Я. Немировський²⁹, Л. І. Мандельштам³⁰, Б. Н. Кандиба³¹, М. Д. Папалекси³², Д. К. Третьяков, М. М. Костямин³³, Д. А. Лоевський³⁴, Г. К. Суслов³⁵, П. І. Петренко-Критченко³⁶, О. О. Браунер³⁷, Б. П. Бабкін³⁸, Є. П. Трифільєв³⁹, Б. В. Варнеке⁴⁰, І. Є. Корнман⁴¹, К. Є. Храчевич⁴², І. Р. Рапопорт⁴³, І. І. Герлих⁴⁴, Розенбаум, Малашин, Малєєв, Аннов, М. М. Розенталь⁴⁵, О. Я. Шпаков⁴⁶, Є. С. Бурксер⁴⁷, Л. Б. Бертенсон⁴⁸, Д. А. Крижановський⁴⁹, директором Головної бібліотеки вищої школи був обраний колишній професор кафедри російської історії Новоросійського університету Антоній Васильович Флоровський (1884–1968). У Протоколі № 431 засідання записано:

«Слушали:

- 1. Вопрос об избрании директора Главной б-ки в. ш. в Одессе*
- 2. Вопрос об организации управления Библиотекой в. ш.*
- 3. Вопрос о создании Устава для б-ки*

Постановили:

- 1. Единогласно избрать на должность директора Гл. б-ки В. Ш. проф. А. В. Флоровского*
- 2. Признать, что: а) Б-ка высшей школы находится в ведении Губпрофобра в составе Научного бюро; б) При директоре б-ки имеется Библиотечный комитет, в составе 11 лиц: председателя (зав. Губпрофобра), двух заместителей председателя, шести человек согласно разделам НИКафедр и один представитель искусства + директор Публичной библиотеки. Президиум Библиотечного комитета, в свою очередь, состоит из председателя (зав. Губпрофо-*

бра), заместителя председателя, председателя научно-информационной секции Научного бюро + А. В. Флоровский.

3. Поручить вновь избранному Комитету составить Устав и дать на утверждение»⁵⁰.

А. В. Флоровський народився 14 грудня 1884 р. в Єлисаветграді у сім'ї священника В. Флоровського. З 1894 р. родина жила в Одесі, де батько обіймав високі пости у церковній ієрархії. Він був ректором Одеської духовної семінарії та кафедральним протоієреєм Спасо-Преображенського собору. Діти В. Флоровського були талановитими і освіченими. Із цієї сім'ї вийшли доктор медицини В. В. Флоровський (1881–1924), педагог К. В. Флоровська (1882–1963) і видатний філософ-богослов Г. В. Флоровський (1893–1979). А. В. Флоровський закінчив класичну гімназію та історико-філологічний факультет Новоросійського університету. За працю «Крестьянский вопрос в законодательной комиссии 1767 г.» студента А. Флоровського удостоєно золотої медалі. Після закінчення університету, з січня 1909 р., його залишили у вищій для підготовки до професорського звання на кафедрі російської історії, завідувачем якої був його науковий керівник І. А. Линниченко. Склавши іспити на ступінь магістра, з 31 жовтня 1911 р. молодий вчений обійняв посаду приват-доцента університету та з весняного семестру 1912 р. почав читати спецкурс і проводити семінари з російської історії. На той час він уже мав досвід викладання, так як із 1907 р. працював у Одеському комерційному училищі. З жовтня 1908 р. молодого вчителя обрали у члени-співробітники педагогічного відділу Історико-філологічного товариства при Новоросійському університеті. 30 квітня 1911 р. А. В. Флоровський балотувався у члени Одеського товариства історії та старожитностей, дійсним членом якого його було обрано 25 лютого 1914 р. Надалі він був бібліотекарем Товариства, завідувачем Археологічним музеєм і останнім секретарем Товариства історії та старожитностей.

А. В. Флоровський брав активну участь у роботі Одеського бібліографічного товариства при Новоросійському університеті. При беззмінному голові товариства І. А. Линниченко, він обирався на трирічний термін спершу помічником бібліотекаря, а потім – і самим бібліотекарем товариства. Він же залучив до участі у Бібліографічному товаристві рідну сестру Клавдію, братів Василя та Георгія. На зборах товариства А. В. Флоровський постійно інформував слухачів про нові книжкові новинки, багато з яких рецензував. Його повідомлення та рецензії друкувалися на сторінках «Известий Одесского библиографического общества при Императорском Новороссийском университете». Він видав добірку документів із журналу «Одесска старовина», писав рецензії на праці місцевих авторів (Старая Одесса. Исторические очерки и воспоминания» О. Дерибаса, «Библиографические материалы по истории Новороссии» Л. Дерибаса, «Летопись Одесской духовной семинарии (1838–1885)» протоієрея Іоанна Стрельбицького). У 1915 р. у десятому випуску «Записок Императорского Новороссийского университета» була надрукована магістерська дисертація «Состав Законодательной комиссии 1767–1774 гг.», представлена до захисту в Московському університеті 14 лютого 1916 р. Офіційни-

ми опонентами виступили видатні історики М. М. Богословський і Ю. В. Готьє⁵¹. Рада Новоросійського університету 27 жовтня 1916 р. обрала магістра А. В. Флоровського виконуючим обов'язки екстраординарного професора кафедри російської історії, який також паралельно викладав на Вищих жіночих курсах. Офіційне підтвердження Міністерством народної освіти відбулося 17 січня 1917 р.

10 серпня 1917 р. на засіданні професорів і молодших викладачів Новоросійського університету відбулося його обрання на Помісний Собор Православної Всеросійської Церкви. Повернувшись в Одесу, молодий професор у 1917–1918 рр. читав в університеті загальний лекційний курс історії Росії до XVIII ст., спецкурси з руських літописів і російської історичної географії, проводив практичні заняття з давньоруської історії на створеному в 1918 р. економічному факультеті Політехнічного інституту. У роки громадянської війни, далекий від політики професор, не брав участі в суспільному житті міста⁵². У 1919 р. А. Ф. Флоровському вдалося уникнути червоного і білого терору⁵³. Він, як більшість вчених, не покинув Одесу,⁵⁴ продовжував викладання у різних ВНЗ Одеси, зокрема, був завідувачем кафедри історичної географії в Археологічному інституті. З березня по грудень 1921 р. був директором Одеської міської (колишньої публічної) бібліотеки, згодом поступившись посадою, за настійною вимогою старших бібліотечних працівників, шановному ним самим О. М. Дерibasу – найстаршому співробітнику тієї ж «публічки», легенді нашого міста, автору добре відомих історичних нарисів і спогадів про Одесу та її мешканців.

Очоловши колишню університетську бібліотеку, А. В. Флоровський організував справу таким чином, що в ній функціонувала постійна виставка новопридбаних книжок, активно йшла робота із розбирання і впорядкування книг, які надійшли на зберігання у дореволюційний час. В Головній бібліотеці вищої школи А. В. Флоровський протягом 8 місяців працював із особовим складом, який, згідно з наказом Губпрофосу від 3 березня 1922 р., був наступним:

1. *«Смирнов – ученый секретарь»*
2. *Леплявкина Н. В. – зав. отделом книгооборота*
3. *Петрунь Ф. Е. – зав. отделом наполнения*
4. *Зеленевский К. И. – зав. отделом редких исторических изданий*
5. *Авербах Н. Ю. – зав. читальней*
6. *Ефремова М. П. – зав. читальней*
7. *Беляева Л. И. – зав. п/отд.*
8. *Рыбак*
9. *Штейнвальд – науч. работники по отделу книгооборота*
10. *Симвак*
11. *Щукина*
12. *Розен Е. К. – зав. запасными фондами отдела наполнения*

13. Троцкий И. Н. – зав. алфавитными каталогами
14. Брун Л. К. – зав. дублетным складом п/отд. снабжения
15. Каткова Н. С. – зав. инвентаризацией
16. Крейзель Б. А. – науч. сотрудник отдела наполнения
17. Ходжаши Т. З.
18. Миронова
19. Георгиев И. Г. – доставщик книг с исполнением обязанностей хранителя
20. Науменко С. К.
21. Думанский П. О.
22. Бывах И. Ф.»⁵⁵

А. В. Флоровському все ж довелося покинути батьківщину, але на цей раз за примусовою адміністративною висилкою. У наказі Губпрофосу від 1 вересня 1922 р. за № 74 написано: «Отчисляются и исключаются из списков преподавателей Высшей школы г. Одессы с 1 сентября 1. Кастерин (Химфармин, Ино) 2. Флоровский (Ино, Инархоз, Архин, Библи. Высшей школы) 3. Бабкин (Осхи, Медин, Ино, Химфармин) 4. Трифильев (Ино, Инархоз, Архин) 5. Крылов (Мединститут) 6. Самарин (Мединститут) 7. Михайлов (Инархоз) 8. Мулюкин (Осхи, Инархоз) 9. Секачев (Осхи) 10. Хроневиц (Осхи, Инархоз) 11. Александров (Ино)»⁵⁶. Отримавши грошовий розрахунок за травень-серпень 1922 р. за середніми нормами тарифних ставок, у перший день нового навчального року він відбув на пароплаві з улюбленого міста, про яке не раз згадував до кінця життя⁵⁷.

Від 13 листопада 1922 р. директором Головної бібліотеки вищої школи м. Одеси Губпрофос назначив добре розуміючого мету і завдання наукової бібліотеки професора Інституту народної освіти Сергія Леонідовича Рубінштейна (1889–1960)⁵⁸, який став згодом видатним російським психологом і філософом, членом-кореспондентом Академії наук СРСР, одним з творців діяльнісного підходу у психології і засновником кафедри та відділення психології факультету філософії МДУ, а також сектору психології Академії наук СРСР. С. Л. Рубінштейн народився 18 червня 1889 р. в Одесі. Утримання великої родини вимагало від батька величезних зусиль. Той був досвідченим адвокатом, з широким соціальним, економічним, юридичним кругозором, мав величезну практику. Всім своїм чотирьом синам батьки дали прекрасну освіту. У 1908 р. С. Л. Рубінштейн закінчив із золотою медаллю Рішельєвську гімназію. Він блискуче знав світову літературу, дуже рано познайомився з російською і західною філософією, захоплювався математикою, вільно володів трьома європейськими мовами, читав грецькою і латинською. Захоплення філософією призвело до того, що він категорично відмовився від вступу до місцевого університету і поїхав отримувати вищу освіту в Німеччину, де спочатку вступив до Фрайбургського університету, але через 2 семестри перевівся на факультет філософії Марбурзького університету. Тут майбутній вчений захопився теорією і методологією загальної психології, педагогічною психологією, філософією

єю, логікою, психологією мислення, історією психології, психологією емоцій, темпераменту, здібностей. Перед Першою світовою війною (1913 р.) він встиг захистити докторську дисертацію. Його вчителями були такі знамениті вчені як Г. Коген і П. Наторп⁵⁹. На самому початку Першої світової війни повернувся до Одеси і кілька років викладав логіку та психологію у гімназії. Переламним моментом у долі С. Л. Рубінштейна стала зустріч із М. М. Ланге – відомим російським психологом, котрий очолював на той час кафедру філософії і психології у Новоросійському університеті. М. М. Ланге сприяв запрошенню С. Л. Рубінштейна на свою кафедру і обранню його в 1919 р. приват-доцентом університету, де він читав курс лекцій з теорії пізнання, логіки, психології, філософських основ математики, теорії відносності А. Ейнштейна⁶⁰. У серпні 1921 р., після смерті М. М. Ланге, С. Л. Рубінштейн очолив кафедру психології Одеського інституту народної освіти⁶¹. Але заявлений нещодавнім доктором Марбурзького університету напрямок методології науки не був прийнятий в Одесі ортодоксальною професурою. С. Л. Рубінштейн був змушений піти з посади завідувача кафедри психології, очоливши Головну бібліотеку вищої школи м. Одеси, книгосховище якої стало для нього в 1920-х рр. другим університетом, своєрідною академією подальшого вдосконалення. У наступні роки він викладав також у Політехнічному інституті, приділяючи величезну увагу методам викладання та організації і реорганізації освіти на Україні:

«Профессор ИНО гражданин Рубинштейн С. Л. назначается Директором Главной библиотеки Высшей школы г. Одессы с 13 ноября 1922 г. Основание: отношение Научного Бюро и резолюция Завгубпрофобром»⁶².

19 лютого 1923 р. вийшла постанова Колегії Головпрофосу про скасування Наукового бюро і призначення уповноважених Наукового комітету, по одному для кожного міста, де створювалися науково-дослідні кафедри. З 1 квітня 1923 р. справи Наукового бюро перейшли до уповноваженого Наукового комітету Головпрофосу в Одесі професору Д. К. Третьякову. Наркомпрос квапив Д. К. Третьякова з рішенням справи якнайшвидшим чином. З протоколів засідання Бібліотечної ради Головної бібліотеки вищої школи м. Одеси, що відбувся 21 вересня 1923 р., на якому були присутні: Б. В. Варнеке, Є. В. Васильовський, О. М. Де Рибас, Ф. М. Порошко, С. Л. Рубінштейн, І. Ю. Тимченко, видно, що питання про відкриття НДК бібліотекознавства обговорювалося досить енергійно⁶³. З числа запланованих в Одесі НДК, було відкрито тільки 15. На жаль, до відкриття науково-дослідних кафедр бібліотекознавства на місцях українська влада підходила дуже обережно. У той час, коли по всій країні розпочалась активна діяльність науково-дослідних кафедр при вищих навчальних закладах, бібліотеки, подібні до Головної бібліотеки вищої школи в Одесі, на початку 1920-х рр., так і не отримали цього статусу. Про це свідчить витяг із протоколу № 54 засідання Президії Наукового комітету Главпрофосу від 3 жовтня 1923 р. на ім'я уповноваженого Наукового комітету в м. Одесі Д. К. Третьякова: *«признать желательным проведение научно-исследовательской работы в научных библиотеках и музеях, но воздержаться от реорганизации их по типу научно-исследовательских кафедр»⁶⁴.*

Заохочення науково-дослідницької роботи у бібліотеках призвело до активізації бібліографічної та іншої дослідницької діяльності бібліотек міста. Організатори бібліографічної роботи у бібліотеках Одеси сподівалися на швидке об'єднання наукової бібліографічної думки під егідою великої наукової бібліотеки міста. Головна бібліотека вищої школи м. Одеси очолила цю роботу, орієнтуючись на великі бібліотеки України⁶⁵. З початку 1920-х рр. у ній вже були присутні всі елементи активних методів роботи, які дозволяли говорити про бібліотеку як про організацію, де активно велася науково-дослідницька робота в області бібліографії, а за обсягом виконуваних робіт вона наближалася до діючих у Одесі науково-дослідних кафедр. Одеса давно була одним із діяльних центрів бібліографічної думки. Досить, наприклад, указати на існування тут з 1911 р. Одеського бібліографічного товариства при Новоросійському університеті, яке регулярно видавало свої «Известия». Тому не дивно, що в 1920-ті рр., коли інтерес до бібліографії незмірно зріс, коли важливість її була визнана державною владою, бібліографічна робота в Одесі набула небувалого до цього розмаху. Великі бібліотеки не могли більше залишатися пасивними сховищами книг. Вони перетворювалися на активні навчально-допоміжні інститути, які вносили у процес викладання щось нове, у сенсі нових прийомів. Реформа вищої школи на початку 1920-х рр. торкнулася не тільки структури вищих навчальних закладів, а й методів і прийомів викладання. Криза лекційної системи та докорінна зміна у планах та методах університетського викладання, яке все більше набувало лабораторного характеру, вимагали пошуків нових методів роботи і активної участі бібліотеки.

Приступаючи до діяльності керівника великої наукової бібліотеки міста, С. Л. Рубінштейн врахував наукові традиції, що існували у бібліотеці у попередні роки. Досвід діяльності Одеського бібліографічного товариства, яке нараховувало до 500 членів, спільні обговорення важливих подій у книжковому світі та досвід публічних виступів представників різних культурних прошарків на зібраннях, що відбувалися при бібліотеці Новоросійського університету, не могли не позначитися на виборі нових методів в науковій діяльності бібліотеки. Естафету спільної роботи взяли на себе бібліографічні семінари, що проводилися у бібліотеці на той час, коли вона була під керівництвом Головного літпросу, що виражалося *«в периодических созывах губернских библиотечных конференций, перманентном функционировании секции библиотечного самообразования, во внешнем проявлении отдельными библиотеками библиотечной активности в смысле организации ими выставок книжных новинок и всякого рода библиографических редкостей в Главной библиотеке высшей школы г. Одессы... Но кроме всего этого следует особенно отметить весьма отрадное явление – организацию библиотечного семинария. Под руководством библиотекаря Главной биб-ки Высшей школы объединились библиотекари нескольких местных биб-к: «Центр. рабочей», «Одесской публичной» и «Главной биб-ки Высшей шк. гор. Одессы» в количестве 25 человек. На основе принципов: активности, самостоятельности и инициативности участники семинария повели углубленную работу в области наиболее важных*

теоретико-практических вопросов библиотековедения»⁶⁶. С. Л. Рубінштейн розробив «Проект программы общевузовского семинара при Главной библиотеке Высшей школы г. Одессы», згідно якого він планував розглянути питання загальнокультурного значення книги, різноманітних психологічних аспектів спілкування людини з книгою. Автор проекту передбачав обговорення теорії М. О. Рубакіна про засвоєння усного мовлення і друкованого слова, соціально-психологічних типів читачів, прийомів засвоєння і закріплення прочитаного матеріалу, історії бібліотек у зв'язку з історією книги, виникнення і розвиток писемності. У практичній частині семінару С. Л. Рубінштейн планував «*примерные аналитико-практические работы с книгой: беллетристическими, научно-популярными и научными произведениями, а также практические работы со справочными и библиографическими пособиями, по классификации книг*»⁶⁷. Впроваджуючи свою програму в життя, С. Л. Рубінштейн збирав семінари щонеділі. Заняття були присвячені, у першу чергу, виявленню і конкретизації основних понять бібліотекознавства як науки: теорії і практики методології бібліотечної роботи; питанням бібліологічного характеру, звертаючи увагу на вивчення історії книги; класифікації з докладним вивченням принципів і методологій, Міжнародної (Брюссельської) бібліотечно-бібліографічної десятичної системи та каталогізації у застосуванні цієї системи до різних типів бібліотек. Будь-яке питання спочатку висвітлювалося керівником семінару в формі лекції-бесіди, потім тема пропонувалася учасникам для самостійного опрацювання із зазначенням літератури до неї. Наприклад, були колективно розроблені та прочитані доповіді на такі теми: теорія та практика методів бібліотечної роботи в Америці; теорія та практика методів бібліотечної роботи в Росії до і після революції; методи бібліотечної політпросвітрова в Одесі та ін.⁶⁸ Засідання семінару мали публічний характер та приваблювали бібліотечних і наукових співробітників. Серед його учасників ми зустрічаємо співробітників декількох великих бібліотек міста того періоду. Одеська публічна бібліотека була представлена своїми провідними фахівцями. На засіданнях часто був присутній директор бібліотеки І. С. Вугман. Відвідував семінар О. М. Дерibas. З доповідями виступав син колишнього директора університетської бібліотеки П. С. Шестерикова, бібліограф С. П. Шестериков⁶⁹. Семінар, заснований офіційно у 1924 р. (фактично – у 1922 р.), був серцем наукової роботи Головної бібліотеки вищої школи м. Одеси. В його історії чітко простежуються три періоди: в 1922–1924 рр. – семінари або, як тоді прийнято було називати, семінарії при Головній бібліотеці вищої школи м. Одеси; бібліографічні семінари при Центральній науковій бібліотеці м. Одеси (їх можна позначити періодом 1924–1927 рр.) та Науково-дослідницька комісія при Центральній науковій бібліотеці м. Одеси (1927–1930 рр.). За визначенням В. П. Козловського, одного з провідних фахівців Всеукраїнської бібліотеки, бібліографічний семінар був «самой старой на территории Украины библиотечной научно-исследовательской организацией»⁷⁰.

З 1923 р. до бібліотеки почав надходити обов'язковий всеукраїнський екземпляр, також вона отримувала шляхом обміну наукову літературу, що ви-

ходила друком у межах країни і за кордоном. Поповнюючи фонд, бібліотека удосконалювала методи бібліотечної роботи. У своєму теоретичному дослідженні, який став вже класикою наукової бібліотечно-бібліографічної літератури «Наукова бібліотека в сучасних умовах» С. Я. Боровий дуже чітко формулював одне з головних завдань наукової бібліотеки: «зростання елементів активних методів роботи перетворює бібліотеку в науково-бібліографічний інститут». І далі говорив, що бібліотека «давно уже планує свою роботу як науково-библиографический институт»⁷¹.

Глава 2. Центральна наукова бібліотека м. Одеси (1924–1930)

Книжкові фонди. Комплектування та книгообмін. Штатний розклад і структурні зміни в бібліотеці (1923–1929 рр.). Український відділ (відділ UCRAINICA). Музей книги. Співробітники ЦНБ – відомі науковці. Підготовка наукових кадрів в ЦНБ м. Одеса. Аспірантура. Бібліографічний семінар та видавнича діяльність бібліотеки у 1924–1929 рр.

У 1923 р. Головну бібліотеку Вищої школи м. Одеси перетворили на Центральну науково-навчальну бібліотеку, яка у 1924 р. змінила назву на «Центральна наукова бібліотека м. Одеси».

Згідно з постановою ЦВК і РНК СРСР і ВУЦВК і РНК УСРР від 15 жовтня 1924 р. «Про затвердження списку шкіл, політично-освітніх і наукових установ Народнього Комісаріату Освіти, утримуваних за рахунок державних коштів і субсидованих державою» Центральна Наукова бібліотека м. Одеси входила до переліку за Головним Комітетом професійної й спеціально-наукової освіти НКП УСРР поряд із науковими установами, бібліотеками (а саме Центральною науковою бібліотекою у Харкові та Всенародною Українською бібліотекою у Києві), музеями, ботанічними садами й астрономічними обсерваторіями⁷². Таким чином, з перших років радянської влади Наукова бібліотека отримала статус науково-дослідної установи й увійшла у число провідних науково-освітніх організацій СРСР.

Книжкові фонди. Комплектування та книгообмін

Центральна Наукова Бібліотека м. Одеси перетворилася на головне книгосховище не тільки всіх вищих навчальних закладів, але й інших наукових установ міста того часу, серед яких найбільш важливими були 12 науково-дослідних кафедр. За кількістю наявних фондів бібліотека займала четверте місце в Україні⁷³. Протягом періоду існування ЦНБ її фонди постійно поповнювалися. За свідченням директора бібліотеки С. Л. Рубінштейна, «револю-

ційні роки принесли Од. ЦНБ біля 200.000 томів, більшу частину яких бібліотека встигла вже проробити та включити до свого складу»⁷⁴. До 1927 р. у книгосховищі вже нараховувалося близько 1 млн одиниць зберігання⁷⁵. Проте в порівнянні з початком 1920-х рр., коли до бібліотеки надходили тисячі й тисячі томів з колишніх приватних колекцій і розформованих установ, в подальші роки настільки значного зростання фондів не відбулося. Але вартість книжкового фонду ЦНБ визначалася перш за все його якісним складом. Завдяки плановому характеру поповнення фондів під контролем фахівців зібрання Бібліотеки набуло систематичного та суворо наукового характеру.

Виокремимо принципово нові моменти в комплектуванні книжкових фондів ЦНБ цього періоду. Перш за все, саме в ці роки Бібліотека почала отримувати обов'язковий примірник української книги. Постановою РНК УСРР від 31 травня 1924 р. Головна бібліотека вищої школи мала отримувати 2 примірники української друкованої продукції⁷⁶.

Однак, як зауважив С. Л. Рубінштейн, встановленням «обов'язкового примірника» не можна цілком вирішити проблему поповнення наукових бібліотек, де неминуче переважає іноземна література, перш за все – іноземні періодичні видання⁷⁷. Так, в Центральній науковій бібліотеці міста Одеси фонди іноземною мовою складали приблизно 65 % літератури⁷⁸. За думкою директора ЦНБ, «таке превалювання в науковій бібліотеці чужомовної наукової літератури треба визнати за нормальне, і навіть воно може бути одним із найвірніших показників того, наскільки дана бібліотека дійсно є наукова, дійсно може бути книжковою базою для науково-дослідної праці»⁷⁹. Обмінні операції, навіть при широкому розвитку, не дадуть бібліотеці всіх потрібних категорій книжок: «необхідні ще грошові асигнування, спеціальні кредити для поповнення наукових бібліотек головним чином чужоземною науковою літературою, зокрема в галузі точних знань та прикладних дисциплін»⁸⁰.

Тим не менш, книгообмін, у тому числі із зарубіжними установами, був важливим фактором комплектування бібліотеки. Крім того, інтенсивний книгообмін свідчив про високий авторитет ЦНБ у науковому середовищі. Як зазначалося у звіті про роботу бібліотеки за 1926–1927 рр., їй довелося зіграти деяку роль у справі відновлення зв'язку УРСР із Заходом: «В 1923 г., когда впервые возобновились связи и обмен научными изданиями с Америкой, этот обмен шел на Украине первоначально через посредство ЦНБ г. Одессы. Смитсонский институт, через посредство которого научные учреждения США проводят обмен научными изданиями со всем светом, послал по адресу ЦНБ г. Одессы первую большую партию литературы для всех научных учреждений и библиотек Украины и просил ее взять на себя посредничество в деле восстановления научных связей Украины с границей. Од. ЦНБ исполнила эту работу, разослав часть книжных посылок непосредственно адресатам, а другую часть передала Укрнауке»⁸¹. Число наукових установ, з якими Од. ЦНБ підтримувала обмін у 1926 р., перевищило 300 (в тому числі західноєвропейські академії, великі бібліотеки, університети та інші наукові установи всього світу (серед них – Лондонське королівське товариство, Французький Інститут, Ін-

ститут Карнегі у Вашингтоні), так само як і всі академії, університети, великі наукові установи та товариства й бібліотеки СРСР)⁸².

У вирішенні цілого блоку проблем, пов'язаних з книгообміном і комплектуванням, керівництво бібліотеки прагнуло до певної самостійності в прийнятті рішень, «автономності». Так, у листі до Всеукраїнського Товариства культурного зв'язку з закордоном від 22 грудня 1928 р., адміністрація бібліотеки доводить до відома, що «обмін виданнями з закордонними науковими установами провадився Од. ЦНБ останніми часами майже виключно безпосередньо. Лише найнезначніша частина видань, головним чином, американських, поступала через Всесоюзне Товариство Культурного зв'язку з закордоном»⁸³.

Особлива увага надавалася збереженню у складі бібліотеки найцінніших її колекцій. Великою мірою саме завдяки наполегливості та принциповості С. Л. Рубінштейна в Одесі залишилася бібліотека Воронцових. Восени 1923 р. він виступив на Першій Всеукраїнській нараді працівників книги з доповіддю «Про бібліотеку Воронцова в Одесі». У підсумку обговорення доповіді було прийнято резолюцію, у якій було визнано «небажаною та недоцільною» передачу книжкового зібрання Воронцових Інституту ім. К. Маркса і Ф. Енгельса, який поставив це питання перед Наркомпросом України. У резолюції йшлося про те, що бібліотека Воронцових – одна з найбільших культурних цінностей України – є невід'ємною частиною Центральної наукової бібліотеки Вищої школи м. Одеси⁸⁴. Через кілька років, у листопаді 1928 р., від Наркомосу надійшла пропозиція про передачу найцінніших матеріалів, що зберігаються у бібліотеці, включаючи фонди Воронцова, Строганова, Григоровича, до Харківської Центральної наукової бібліотеки⁸⁵. Адміністрація ЦНБ підготувала ґрунтовну і аргументовану відповідь на цю пропозицію, підкресливши негативні наслідки можливого вилучення найцінніших колекцій, що історично зберігаються в Одесі, для науково-дослідницької роботи⁸⁶ (див. Додаток 15).

Наведемо найбільш важливі аргументи С. Л. Рубінштейна: «Більшість матеріалів, що підлягають вийняттю з Од. ЦНБ та передачі до м. Харкова за списком, що його надіслано з Наркомовіти, є об'єктом наукової роботи, що весь час планово провадиться в Одесі [...] Вийняття вищезазначених матеріалів, позбавляючи місцевих наукових робітників одного з головних в Одесі об'єктів їхнього наукового дослідження, відбиватиметься надзвичайно несприятливо на нормальному ході та дальшому розвитку наукової діяльності наукових установ та наукових робітників м. Одеси, утворить труднощі для наукових робітників та установ СРСР і закордону, що мають потребу в цих матеріалах, та викликатиме неминуче «непорозуміння небажаного характеру». Отже, вилучення найцінніших матеріалів з Од. ЦНБ та передача їх до Харкова «буде тяжким ударом не тільки для Одеської Центральної Наукової Бібліотеки, а також і для Одеси, як культурного та наукового центра, в цілому»⁸⁷.

Таким чином, комплектування фондів бібліотеки в 1920-і рр. проходило під впливом протилежних факторів: з одного боку, досить інтенсивний книгообмін розширював доступ наукової громадськості до джерел інформації та до-

сягнень світової науки. З іншого боку, протягом 1920-х рр. на комплектуванні бібліотек в радянській Україні неминуче позначилася тенденція посилювання ідеологічного контролю за формуванням складу фондів як масових, так і наукових бібліотек, що супроводжувалося процесом поповнення фондів літературою, витриманою у дусі марксизму-ленінізму⁸⁸.

Штатний розклад і структурні зміни в бібліотеці (1923–1929 рр.)

У 1923 р., коли бібліотеку було взято на держбюджет, Президія Українського головного комітету професійно-технічної та спеціально-наукової освіти затвердила її штат, що нараховував 15 осіб. У «Пояснювальній записці до штатів ЦНБ» її директор підкреслював, що «це склалося цілком випадково, в зв'язку з тим, що Адміністрація Бібліотеки, не маючи в 1922 р. достатніх кредитів на видачу утримання і бажаючи зберегти хоч би ядро бібліотечних робітників, за власною ініціативою зменшила штат Б-ки з 50 робітників до 15»⁸⁹. Ця тимчасова міра закріпилася в штатах. Протягом 1925 р. реальна кількість співробітників бібліотеки не перевищувала 15 осіб; лише в жовтні 1925 р., коли в штаті в якості консультанта значився І. Я. Фаас, кількість співробітників склала 16 осіб⁹⁰.

С. Л. Рубінштейн послідовно відстоював необхідність збільшення штатів бібліотеки. Так, наприкінці 1925 р. він нагадував, що згідно постанови РНК УРСР від 30.05.1925 р. для Од. ЦНБ установлюється штат в 21 чол., а саме: 1 завідувачий, 1 вчений секретар, 3 зав. відділом, 9 бібліотекарів, 3 помічника бібліотекаря, 1 діловод-рахівник, 2 служника, 1 кур'єр⁹¹. У доповідній записці, направленої директором до Укрнауки 13 квітня 1926 р., зазначалося: «ЦНБ м. Одеси входить в оперативну сіть Укрнауки і існує на підставі положення про наукові бібліотеки України, що було опубліковано в бюлетені Укрголовпрофобру за 1923 р. [...] Старі штати Од. ЦНБ були затверджені Раднаркомом УРСР 7 жовтня 1925 р. (Збірник узаконень в. 1, част. 77 1925 р.)», але «замість 21 чол. яких затверджено Раднаркомом, Бібліотека має тільки 20: на вченого секретаря, що входить в штати, коштів не відпущено на 1925/26 рік». ЦНБ просить додаткових штатів на 17 чол., всього 38 чол.⁹²

У «Пояснювальній записці до штатів Центр. Наук. Бібліотеки м. Одеси на 1927-28 бюджетний рік» адміністрація бібліотеки знову підняла питання про необхідність збільшення її штатів, що «диктується крайньою недостатністю існуючого штату Бібліотеки, який зовсім не відповідає її навантаженню». Наведемо аргументи дирекції: «тепер штат ЦНБ складає 21 співробітників»⁹³. Між тим в порівнянні з довійськовими часами, Бібліотека надзвичайно поширила свою діяльність. Операції по видачі книг зросли проти 1914 р. на 1600%. [...] Крім того ЦНБ провадить велику працю науково-бібліографічного й консультативного характеру, якої дореволюційна Бібліотека зовсім не знала. ЦНБ є тепер не просто бібліотека для видачі й переховання книжок, а і науково-дослідною установою на правах науково-дослідних катедр; вона має аспірантів, що їхньою працею керують старші наукові співробітники Бібліотеки. Різ-

ко змінилась за післяреволюційні роки і вся організаційна структура Бібліотеки: в інтересах розвою наукової праці в Одесі розгорнуто низку спеціальних кабінетів та велику Читальну Залу, влаштовуються періодичні наукові вистави і т. н. [...] З огляду на все вищенаведене, навіть при необхідності додержування крайньої економії, що до витрат коштів, поширення штатів ЦНБ є життєве-необхідне: воно визначається масштабами її роботи й диктується всею її цілевою установкою та інтересами наукової праці в Одесі»⁹⁴.

Поширення штатів передбачається через відкриття таких нових посад: 1. Завідувача Українського відділу. 2. Зав. марксистського кабінету. 5. Бібліотекаря-хоронителя Музею Книги⁹⁵. Таким чином, у структурі бібліотеки, поряд з традиційними відділами (бібліографічний, відділи комплектування та книгокористування) з'явилися нові підрозділи в статусі відділів та кабінетів.

Створення відділу історії революційного руху і марксизму, необхідність якого «викликається необхідністю розробки бібліографії марксизму та лєнінізму й авторитетної консультації абонентів з цих галузів»⁹⁶, було неминучим наслідком процесу перетворення культурно-просвітніх установ у країні на ідеологічні організації. У першій половині 1920-х рр. зусиллями Ф. Є. Петруня було організовано кабінет українознавства, в основі якого стали, окрім «старих фондів», зібрання проф. Маркевича та Линниченка⁹⁷. Згодом формат кабінету перестав задовольняти потребам наукових розробок в галузі українознавства. Отже, на особливу увагу заслуговує поява у структурі бібліотеки Українського відділу (або відділу UCRAINICA), про який йтиметься нижче.

Незважаючи на переконливість наведених аргументів, кількість співробітників залишалася практично на тому ж рівні: у документі про штати адміністративно-технічного персоналу ЦНБ м. Одесі на 1929-1930 рр. вказувалося, що у 1928-1929 рр. бібліотеці було надано лише 20,5 штатних одиниць; адміністрація просила встановити у штатному розкладі на наступний рік 34 посади⁹⁸.

У Проекті штатів Одеської ЦНБ на 1928/1929 б.р. передбачався штатний розклад у розмірі 39 осіб, а саме: адміністративно-технічний персонал – 9 осіб (директор; учений секретар; діловод-поміщик; кур'єр, 2 некваліфікованих служників; швейцар; нічний вартовий; служник для опалу помешкання); відділ книгокористування – 14 осіб; відділ бібліографічний – 7 осіб (зав. відділом; 2 асистенти; 2 консультанти; бібліотекар; помічник бібліотекаря); відділ поповнення – 6 осіб та Український відділ – 3 осіб⁹⁹.

Український відділ (відділ UCRAINICA)

У середині 1920-х рр. положення про штати ЦНБ не передбачало посаду зав. відділом UCRAINICA. Між тим, як зазначається в документі, в якому роз'яснюються зміни до штатного розкладу, «організація цього відділу пильно потребується інтересами рад. влади і зокрема неодноразові побажання про організацію окремого відділу UCRAINICA висловлювалися адміністрації бібліотеки місцевими та громадськими установами»¹⁰⁰.

У «Пояснювальній записці до штатів Центр. Наук. Бібліотеки м. Одеси на 1927-28 бюдж. рік» обґрунтовано необхідність організації Українського відділу як особливого структурного підрозділу бібліотеки: «При одержанні Б-кою обов'язкового українського примірника, а також при наявності старих обширних фондів україніки Б-ці, як основному науковому книгосховищу Одещини, необхідно було організувати Український відділ, що розроблює й систематизує українську книгу та книгу про Україну, провадить бібліографічну та консультативну працю й робиться важливим опорним пунктом розвитку української культури в Одесі». Тут же зазначено, що «Посада завідувача укр. відділом фактично існувала майже весь 1925-26 рік в силу згоди Адміністрації Біб-ки з РКК і на підставі права Адміністрації перерозподіляти посади в межах відпущених кредитів на утримання співробітників»¹⁰¹. У документі вказано, що «збереження цієї посади й надалі» диктується всім напрямком нашої політики по українізації».

Впровадження політики українізації, яка розгорнулася в країні після XII з'їзду РКП(б) (квітень 1923 р.), коли було проголошено «принцип коренізації», було важливим фактором, що здійснив значний вплив на діяльність бібліотеки в 1920-і рр. Українізація бібліотек здійснювалася шляхом залучення до роботи в них національних кадрів, організації гуртків української мови при книгозбірнях, а також через видання та комплектування книжкових фондів бібліотек українською літературою¹⁰².

При цьому комісії, що були засновані при установах та відповідали за стан українізації, керувалися у своїй діяльності особливою інструкцією, де детально регламентувався даний процес¹⁰³. При ЦНБ влаштовано Комісію з українізації 3 вересня 1925 р. До неї входили директор С. Л. Рубінштейн, представник місцевому № 6 Робінос (Спілка робітників освіти) співробітник бібліотеки Г. Д. Штейнванд, викладач української мови проф. П. О. Бузук. На засіданнях комісії розглядалося питання про заходи українізації праці співробітників Бібліотеки, таких як курси української мови для співробітників бібліотеки, що були організовані під керуванням проф. П. О. Бузука (протокол від 24 вересня 1925 р.)¹⁰⁴. Ряд співробітників ЦНБ могли відразу ж приступити до роботи українською мовою (Ф. О. Петрунь, М. М. Петринський, Л. К. Брун та ін.). Інші, зокрема С. Л. Рубінштейн, Й. Л. Вайнштейн, Г. Д. Штейнванд, Т. З. Ходжаш, взяли зобов'язання приступити до такої роботи через рік¹⁰⁵.

У протоколі від 6 листопада 1925 р. було зафіксовано, що «1) все діловодство Бібліотеки провадиться укрмовою; 2) тексти всіх бланків, карток, розписок – укр. мовою; 3) українською літературою Бібліотека цілком забезпечена: вона одержує обов'язковий примірник усеї української літератури, яка виходить на Україні; крім того, адміністрацією Бібліотеки звернуто велику увагу на поповнення відділу UCRAINICA шляхом обміну і т. ін.; 4) користуючись українською літературою, яка мається в її розпорядженні, Бібліотека провадить працю до пропаганди української книжки, улаштовуючи виставки української літератури; 5) при Бібліотеці організовано курси укр. мови, керівни-

ком яких являється проф. П. О. Бузук [...]. Після того будуть організовані курси 2-го ступня»¹⁰⁶.

З огляду на те, що Бібліотека являється науковою установою, і частина співробітників є «спеціальними науковими робітниками», Комісія вважала за можливе продовжити термін кінцевої українізації Бібліотеки, прирівнюючи Бібліотеку до ВУЗ'ів¹⁰⁷.

На прикладі репертуару бібліотеки ЦНБ помітно, що зросли накладки української літературної періодики, україномовної щоденної преси, наукової та художньої літератури, хоча в книжковому репертуарі все ще переважали агітаційно-пропагандистські друки¹⁰⁸. Про те, як проходив цей процес в ЦНБ, докладно розповідає документ, датований 31 серпнем 1925 року (див. Додаток 16).

Принципи відбору літератури до Українського відділу, сформульовані в 1920-і рр., практично не змінилися до нашого часу: «За український фонд Бібліотеки вважаються всі книжки й рукописи, друковані й писані українською мовою, та книжки й рукописи іншими мовами, які містять в собі дані, що належать до Ucrainica»¹⁰⁹. Процес відбору видань, що склали фонд Українського відділу ЦНБ йшов досить інтенсивно. На відібраних книгах, картографічних матеріалах, рукописах ставився штамп UCRAINICA, що зберігся з того часу до сьогодні. На 1928 р. загальна кількість книжок українського фонду становила 25 тис. назв у 50 тис. одиницях¹¹⁰, у том числі великі серійні видання різних товариств і поодинокі публікації. Так, Бібліотека придбала всі збірки «Наукового товариства ім. Шевченка» у Львові («Записки», «Етнографічний збірник», «Матеріали до української етнології», «Збірник історико-філософської секції», «Збірник математично-природознавчо-лікарської секції», «Українсько-руський архів», «Пам'ятки українсько-руської мови й літератури»)¹¹¹. У фондах самої бібліотеки в ці роки було знайдено і вивчено багато раніше незатребуваних матеріалів з історії та економіки України; добре забезпечено джерелами та студіями історію Одеси та Степової України. Особливе місце у фонді Ucrainica займали цінні рукописи (разом із унікальною колекцією рукописних мап XVII–XIX ст.) та стародруки, а також рідкісні видання XIX ст. Спираючись на цей книжковий фонд, співробітниками бібліотеки був організований предметний каталог, який налічував приблизно 5 тис. карток і служив основою для консультаційної роботи. Головним досягненням у цьому напрямку діяльності бібліотеки можна вважати велику картотеку з українського літературознавства, що охоплювала десятиліття 1917–1927 рр.¹¹²

Адміністрація бібліотеки приділяла велику увагу роботі Українського відділу і підбору кадрів, зокрема кандидатурі завідувача відділом. Наказом від 1 липня 1926 р. на посаду завідувача відділом «УКРАЇНІКА» було запрошено К. О. Копержинського¹¹³. Видатний український історик літератури, мовознавець-славіст, фольклорист, етнограф і бібліограф Костянтин Олександрович Копержинський (1894–1954) завідував відділом у 1926–1928 рр.¹¹⁴. На основі картотеки, що її уклали працівники Одеської ЦНБ, К. О. Копержинський склав бібліографічний огляд українського наукового літературознавства

за 1917–1927 рр.¹¹⁵, зробив огляд видань Одеського наукового товариства та інших бібліографічних матеріалів, статей та рецензій¹¹⁶.

Судячи з бібліотечної документації, передбачалося, що в штат Українського відділу, крім завідувача, будуть входити бібліотекар і помічник бібліотекаря, функції яких були детально розроблені: «1. Завідуючий Відділом. Науков[ий] співроб[ітник] вищої кваліфікації. Веде науково-організаційну працю цілого відділу, виконує роботу, що вимагає фахового знання з поля країнознавства, дає довідки в найважчих випадках, організовує нові відділи в предмет[ному] каталозі, науково розроблює бібліографію окремих питань та студіює матеріали (рукоп. і книзі), що маютьесь в Б-ці, читає наукові доповіді й лекції. [підбирає літерат[уру] для випускання й купівлі]. 2. Бібліотекар. Науковий співробітник високої кваліфікації – проводить консультативну працю з звичайним читачем, допомагає завідув[ачу] в упорядкуванні каталогів та покажчиків, виконує працю [складання] писання найскладніших змістом карток з анотаціями, керуючись вказівками завідуючого. 3. Помічник бібліотек-ря. Співроб[ітник] середньої кваліфікації. Розкладає й упорядковує книжки і картки, пише звичайні картки, виконує техн[ічну] роботу»¹¹⁷.

Після від'їзду К. О. Копержинського з Одеси постало питання про призначення нового завідувача Українським відділом. Восени 1928 р. був оголошений конкурс, в якому взяли учать 10 осіб, в тому числі такі науковці, як філолог В. Ф. Буряченко, автор численних публікацій, упорядник російсько-українського словника, словника української фразеології тощо (його кандидатура була відхилена через недостатність академічного стажу), а також В. Я. Герасименко, Е. Г. Оксман і М. М. Семенов. Три останні кандидатури були визнані такими, що відповідають умовам конкурсу. У результаті голосування на посаду завідувача українським відділом ЦНБ був обраний Микола Матвійович Семенів¹¹⁸, який на той час був «головою кваліфікаційної Комісії, головою секції мови Одеського Укрметодкому й головою Термінологічної Комісії». Втім, вже через два місяці від професора Семенова надійшла заява з проханням звільнення з посади завідувача відділу «Ucrainica» ЦНБ через хворобу¹¹⁹. Після чого обрання Семенова було опротестовано археологом, істориком літератури (згодом тричі засудженим радянською владою) Еммануїлом Григоровичем Оксманом (1899–1961), у якого вже був певний досвід бібліографічної та бібліотечної роботи: він працював старшим бібліотекарем та консультантом з питань української етнографії та літератури Одеської публічної бібліотеки. Була створена конфліктна комісія, яка визнала, що «обрання пр[офесора] Семенова на посаду зав. укр. відділом ЦНБ яв. цілком правильним» і знов відхилила кандидатуру Оксмана, «беручи до уваги 1, що т. Оксман, який ще не закінчив аспірантського стажу в галузі археології, не може керувати аспірантами, 2, що Оксман ще не опанував укр. мову на стільки, що би завідувати укр. відділом бібліотеки і 3, що до Оксмана виявилось негативне відношення комісії в справах українізації», тому «він не являється особою, що не підходить для завідувача укр. відділом ЦНБ»¹²⁰. Нарешті, у березні 1929 р. відділ очолив та-

лановитий історик української літератури та журналістики Володимир Якович Герасименко (1895-1984)¹²¹. Однак, незабаром він потрапив до епіцентру політичного вибуху під назвою «СВУ»: 5 жовтня 1929 р. його, першим серед одеських науковців, було заарештовано за звинуваченням по цій сфабрикованій справі¹²².

Отже, цілий ряд представників одеської інтелігенції – діячів українського національно-культурного відродження – опинилися втягнутими у драматичні перипетії навколо кадрових проблем, пов'язаних з Українським відділом бібліотеки.

Музей книги

У результаті проведеної в середині 1920-х рр. структурної реорганізації, в бібліотеці з'явилися не тільки нові відділи, але й Музей рідкісної книги.

У листопаді 1923 р. в бібліотеці була проведена виставка, на якій особливу увагу відвідувачів привернули матеріали розділу з історії друкарства. Тоді ж О. Л. Вайнштейн прочитав цикл лекцій з історії книги для працівників одеських книгосховищ та видавництв. У 1924–1925 рр. Осип Львович активно займався організацією Музею книги ЦНБ м. Одеси¹²³. Пізніше до цієї роботи підключився й аспірант ЦНБ Саул Боровий, який виявляв стародруки, рідкісні книги та рукописи, підбирав експозиційні матеріали та ін.¹²⁴

Відбору експонатів для майбутнього Музею передувала величезна робота з виявлення та наукової обробки рукописів та стародруків згідно з наміченими розділами експозиції. Принципи відбору книг були аналогічні до тих, що були прийняті на той час у всіх великих бібліотеках та музеях: рукописи, інкунабули, палеотипи, видання відомих фірм XVI–XVII ст., книги кирилицького друку, «гражданка» петровської доби, рідкісні та бібліофільські видання XVIII–XIX ст.

Експозиція розміщувалася в «Кімнаті Рідкісних Книг» – приміщенні, спеціально призначеному для зберігання рукописної збірки бібліотеки і особливо цінних книг ще в 1902 р.¹²⁵, коли університетська бібліотека переїхала в нову будівлю. У 1926 р. стало можливим відвести для виставки рукописів, книг і графічних видань велику залу на третьому поверсі будівлі бібліотеки, спеціально обладнану для цієї мети¹²⁶.

Музей складався з трьох відділів: рукописів, друкованих видань та графіки. Одним з його головних завдань була просвітницька діяльність, покликана демонструвати «еволюцію письменності та історії книги». Звідси й прагнення виставити перш за все зразки «найбільш чепурних» рукописів¹²⁷. У рукописному відділі було зібрано до 400 найбільш цінних і показових рукописів з фондів ЦНБ, розподілених на рукописи слов'янські, західноєвропейські, грецькі, а також і східні (арабські, турецькі). Цей розділ експозиції відкривався грецьким пергаментним рукописом кінця IX або початку X ст., придбаним у Македонії – Читанням євангелістів і тлумачення на них з числа рукописів, що були привезені В. І. Григоровичем і подаровані ним університетській бібліоте-

ці. Найдавніші зразки кирилівських та глаголичних рукописів (перш за все, відомі Хіландарські листки) також походили з колекції Григоровича.

У відділі західноєвропейської друкованої книги були представлені інкунабули, видання XVI ст. (альдіни, видання Джунти та ін. венеційських друкарів, Планта, Етьєнів, видання Бадіуса, Й. Опоріна, Й. Фробена тощо), колекція Ельзевірів (у т. ч. з серії «Малі Республіки»), розкішні та ілюстровані видання XVIII ст.

Друкована продукція слов'янських типографій була представлена глаголичними виданнями XVI–XVII ст., книгами венеційських типографів кирилицею, виданнями Ф. Скорини, І. Федорова, типографії Мамоничів, львівських друкарів, типографії Києво-Печерської Лаври та інших центрів українського книгодрукування (Кутейн, Чернігів).

У Музеї було організовано спеціальний розділ *Rossica-Ucrainica*, що включав західноєвропейські видання XVI–XVII ст., присвячені Росії та Україні. Серед них альдіна – «Подорож до Тани, Персії, Індії та Константинополя» (Венеція, 1545), що містить твори мандрівників-венеціанців, у тому числі – найцікавіші описи півдня Східної Європи, здійснені в XV ст.: «Подорож до Тани» І. Барбаро і «Подорож до Персії» А. Контаріні; тритомний збірник гуманіста Дж. Б. Рамузіо «Плавання і Подорожі», виданий фірмою Джунта, колекція видань подорожі Герберштейна німецькою мовою (Відень, 1557; Базель, 1567) та в перекладах італійською й латинською (Венеція, 1550; Антверпен, 1577); «Опис Польського королівства і суміжних країн» Блеза де Віженера (Париж, 1573) та ін. Серед видань XVII ст. вкажемо на перше видання славнозвісного «Опису України» Г.-Л. де Боплана (Руан 1660). Представлені були також численні реляції і описи подорожей, прикрашені гравюрами і картами (твори М. Литвина, А. Мейєрберга, С. Коллінза, де ла Невіла, Ізбранда, Я. Стрюйса та ін.)¹²⁸.

Кількість книг і рукописів, відібраних для демонстрування, досягала 2 тис. Експозицію Музею планувалося розширити і доповнити, в першу чергу – за рахунок цінних видань XVIII ст. та бібліофільських видань XIX–XX ст., а також української книги.

Фонди ЦНБ надали можливість розгорнути також відділ графіки. Принаймні, експонувалася колекція карикатур з бібліотек С. Р. і М. С. Воронцових, що нараховувала понад 3000 збірників і окремих відбитків та аркушів. Ядро колекції склала англійська та французька карикатура XVIII – початку XIX ст.

Музей книги ЦНБ було відкрито у березні 1927 р.¹²⁹ Одразу ж почалася активна демонстраційно-екскурсійна робота: за перший місяць (березень-квітень) його відвідало 8 екскурсійних груп (близько 250 осіб). Проте робота з виявлення та вивчення найбільш рідкісних і цінних видань для поповнення експонатів Музею продовжувалась і надалі (при активній участі аспіранта ЦНБ С. Я. Борового). У згаданий вище «Пояснювальній записці до штатів Центр. Наук. Бібліотеки м. Одеси на 1927–28 бюджетний рік» обґрунтовано

необхідність посади «Бібліотекар-хоронитель Музею книги»: «В зв'язку з організацією Музею Книги, що містить в себе понад 2000 надзвичайно рідких і коштовних рукописів і стародруків, так українських і російських, як і чужомовних, маючи також на увазі, що ця колекція книг і рукописів відома всьому вченому світові, ЦНБ вважає необхідним мати високо кваліфікованого робітника для збереження цих цінностей та для провадження над ними наукової праці (опису, систематизації та інш.): Адже ця робота вимагає спеціальних знань – старих мов, палеографії, дипломатики то що»¹³⁰.

Однак Музей книги в ЦНБ проіснував недовго. Згідно з Постановою РНК УРСР від 1 серпня 1930 р. ЦНБ м. Одеси влилася до складу Одеської Державної бібліотеки, об'єднавшись з Одеською публічною (зараз – Одеська національна наукова бібліотека) та Українською державною бібліотеками. Таким чином, музейний фонд колишньої ЦНБ влився до складу «Книжкового музею Жовтневої революції» колишньої публічної бібліотеки, де й залишився після відновлення Одеського університету в 1933 р.

Організаційні зміни у ЦНБ м. Одеси привели також до виділення у структурі бібліотеці цілої низки кабінетів: кабінету бібліографічних та довідкових видань, кабінету чужоземної літератури, Мапографічного (Картографічного) кабінету. Останній заслуговує особливої уваги.

Мапографічний кабінет почав створюватися ще у 1922 р., за часів існування Центральної наукової бібліотеки Вищої школи м. Одеси¹³¹ за активної участі зав. комплектування бібліотеки Ф. Є. Петруня, який вже тоді багато займався дослідженнями в галузі історичної географії та картографії України (саме він відбирав картографічні видання)¹³². У новий кабінет були передані картографічні матеріали як із загального фонду бібліотеки, так і з «надзвичайно цінної збірки мап фонду Воронцова, цікавого своїм доббором фонду Строганова (матеріали краєзнавчого порядку) та відомої в українській науці колекції проф. Лінніченка»¹³³. Фонд Картографічного кабінету нараховував до 17 000 аркушів мап в окремих одиницях, теках та атласах¹³⁴, серед яких були комплекти спеціальних топографічних мап України взагалі, Степової України та Одеси зокрема, переважно рукописних, що мали велике наукове значення для історичної географії України. Приміщення кабінету знаходилося в будівлі сучасного хімічного факультету Одеського національного університету. У роки Великої Вітчизняної війни вона дуже постраждала внаслідок пожежі, що виникла під час бомбардування. На превеликий жаль, згорів майже весь фонд кабінету, те, що вдалося врятувати, було повернено до бібліотеки й розташовано за місцями попереднього зберігання.

Співробітники ЦНБ – відомі науковці

В анкеті, що була підготовлена бібліотекою для комісії «Наука і науковці СРСР» (1927 р.), наводиться «повний список наукового персоналу» ЦНБ м. Одеси:

директор Сергій Львович Рубінштейн,
зав. бібліографічним відділом Осип Львович Вайнштейн,
зав. українським відділом Костянтин Олександрович Копержинський,
зав. відділом комплектування Федір Євстафійович Петрунь,
зав. відділом книговикористання Микола Миколайович Петринський,
консультант Леонід Орестович Піпер,
старший бібліотекар-зберігач Герберт Данилович Штейнванд,
асистент Саул Якович Боровий¹³⁵.

Незважаючи на те, що з дореволюційного складу бібліотеки в штаті залишалися лише Люція Карлівна Брун, цей список (третина штатних співробітників, включаючи технічний персонал) переконливо свідчить про те, яким високим науковим потенціалом володіла ЦНБ у 1920-ті рр. Перелічені вище співробітники ЦНБ не тільки отримали університетську освіту (причому деякі з них – в європейських університетах), але і в нових умовах зробили ривок у своїй академічній кар'єрі.

Двадцять років ХХ ст. – насправді «золотий вік» в історії одеської бібліотечної та книжкової справи, коли обидві найбільші бібліотеки міста – Центральна наукова бібліотека м. Одеси і Одеська публічна бібліотека – мали блискучий склад співробітників¹³⁶. Достатньо сказати, що в «публічці» водночас працювали О. М. Дерibas (1856–1937), М. П. Алексеев (1896–1971), О. М. Тюнеєва (1889–1984), а в ЦНБ – О. Л. Вайнштейн (1894–1980), Ф. Є. Петрунь (1894–1963), І. Я. Фаас (?–1944) та ін.

Вище вже йшлося про Рубінштейна як про видатного вченого й блискучому організатора науки. На щастя, йому вдалося згуртувати навколо себе невелику, але надзвичайно ефективну команду однодумців, талановитих та енергійних співробітників, справжніх науковців. Серед співробітників, що складали «інтелектуальний цвіт» бібліотеки – Осип Львович Вайнштейн (1894–1980), який саме в Одесі почав свій творчий шлях вченого, ерудита, прекрасного знавця джерел, автора робіт з медієвістики, історіографії та методологічних проблем історичної науки. Уродженець м. Бендери, О. Л. Вайнштейн закінчив Одеську приватну чоловічу гімназію І. Р. Раппопорта і в вересні 1915 р. був прийнятий на історичне відділення історико-філологічного факультету Новоросійського університету. Блискуче закінчивши університет у 1919 р., Осип Львович був залишений для підготовки до професорського звання на кафедрі загальної історії; у 1920–1923 рр. він навчався в аспірантурі кафедри загальної історії Одеського ІНО. Відзначимо також прекрасну філологічну підготовку Осипа Львовича, який вільно володів українською, французькою та німецькою мовами, читав і писав італійською та англійською мовами, а також знав латину¹³⁷. Ще будучи студентом, він викладав в одеських гімназіях і вечірніх курсах, а в 1923 р. почав свою викладацьку діяльність у вищій школі, читаючи курси з загальної історії в Інституті народної освіти (наступника розформованого в 1920 р. Новоросійського університету) та інших одеських вузах¹³⁸. Одночасно він працював в ЦНБ на посадах вченого секре-

таря, завідувача бібліографічним відділом (1924–1925), заступника директора (з 1930 р.), на початку 30-х рр. XX ст. – директора. Простий перелік громадських обов'язків Осипа Львовича дозволяє скласти уявлення про його активну участь у науковому житті Одеси тих років. Секретар та один з організаторів бібліографічного семінару при ЦНБ, він брав участь в організації книгознавчих курсів для «книжників», з 1925 р. був членом бібліотечної ради при ІНО. Крім цього, О. Л. Вайнштейн брав найактивнішу участь у роботі Одеської комісії краєзнавства при ВУАН, Одеської філії Асоціації сходознавства, Товариства істориків-марксистів при Комуністичній Академії¹³⁹.

При всій широті своїх наукових інтересів, Осип Львович протягом багатьох років займався вивченням історії Франції. У числі пріоритетних тем його досліджень слід назвати Велику французьку революцію і Паризьку комууну. Цінні джерела з історії цих подій були виявлені ним у складі Воронцовської і Строганівської книгозбірень і введені в науковий обіг. 22 травня 1925 р. О. Л. Вайнштейну було видано посвідчення в тому, що він був уповноважений від імені ЦНБ вести переговори з бібліотеками та іншими науковими установами Парижа про відновлення перерваних наукових зв'язків і обміну виданнями. Йому доручалося також «збирання матеріалів, необхідних для розробки цінних фондів Наукової бібліотеки, що містять джерела для історії В[еликої] французької революції»¹⁴⁰. У серпні-листопаді 1927 р. Осип Львович був відряджений до Парижа для роботи в архівах. В одному з листів він зізнався, що для цієї поїздки пішов на значні матеріальні жертви, виправдати які можна було б лише виявивши цінні документи¹⁴¹.

Тоді ж, у 1920-і рр., передбачалося опублікувати опис колекції видань епохи Французької революції¹⁴². За дорученням Інституту книги, документа та писемності в 1934 р. О. Л. Вайнштейн очолив цю роботу¹⁴³. В результаті був підготовлений картковий каталог відповідної частини Воронцовського фонду¹⁴⁴, який, на превеликий жаль, не зберігся до наших днів.

Уважно вивчаючи склад знаменитих бібліотек сім'ї Воронцових і О. Г. Строганова, що стали іменними фондами університетського книгосховища, О. Л. Вайнштейн виявив невідомі матеріали, що дозволили провести ряд досліджень, в яких проявився особливий інтерес автора до історії революційної боротьби у Франції¹⁴⁵.

Перша монографія вченого, написана за матеріалами Воронцовського фонду – «Очерки по истории французской эмиграции в эпоху великой революции (1789–1796)» (Харьков, 1924)¹⁴⁶. Джерельна база дослідження включала, насамперед, видання з Воронцовського фонду бібліотеки: близько 10 періодичних видань, чотири десятки памфлетів, в тому числі – рідкісні видання. На їх основі проаналізовано різні течії в емігрантському середовищі: від крайніх монархістів до більш помірних. Це цілком зріле дослідження, що до сих пір привертає увагу фахівців, відрізняє чудове володіння матеріалом, яскравість, емоційність викладу. Через 10 років саме Осип Львович написав статтю «Еміграція в епоху Великої французької революції» для першого видання Великої Радянської Енциклопедії¹⁴⁷.

У 1923 р. Осип Львович виявив серед книг Воронцовського фонду екземпляр анонімного твору «Історичний коментар до праць автора Генріада» (Базель, 1776), питання про авторство якого досі залишається відкритим. Однак саме цей примірник, на полях якого були численні власноручні нотатки Ваньєра – секретаря Вольтера (що займали близько 50 дрібно списаних аркушів, вклеєних між аркушами книги) багато в чому визначив нові шляхи пошуків декількох поколінь істориків і літературознавців, які досліджують біографію і творчу спадщину Вольтера¹⁴⁸. Спершу О. Л. Вайнштейн доповів про цю надзвичайну знахідку на засіданні бібліографічного товариства Бібліотеки Вищої школи м. Одеси, а згодом підготував публікацію «Невідомий уривок про Вольтера» і таким чином продовжив введення в науковий обіг цінних матеріалів з Воронцовського фонду¹⁴⁹.

У 1925 р. Осип Львович практично самотужки провів інвентаризацію книжкового Строгановського фонду ЦНБ¹⁵⁰. Не дивно, що він був блискучим знавцем цієї колекції, обставини формування якої простежено ним у статті «Граф А. Г. Строганов у Франції в 1842–1845 рр.»¹⁵¹. Найбільший інтерес для автора публікації являє архів О. Г. Строганова. Найважливішим доповненням до характеристики збережених документів архіву графа є перелік цінних джерел з вивчення вітчизняної історії XIX ст., що був опублікований Осипом Львовичем¹⁵².

Ще однією темою, якою Осип Львович займався протягом декількох років, була історія Паризької комуни. Перші кроки в освоєнні масиву літератури, пов'язаної з передісторією і історією Комуни, дослідник зробив в ході знайомства зі Строгановським фондом ЦНБ. У другій половині 20-х – на початку 30-х рр. XX ст. ним була підготовлена серія робіт з історії Паризької Комуни¹⁵³.

Випускник юридичного факультету Київського університету Св. Володимира правознавець, історик права Іван Якович Фаас (1894–1945) на початку 1920-х рр. був вченим секретарем Головної бібліотеки вищої школи Одеси, а пізніше недовгий час – штатний співробітник ЦНБ на посаді консультанта¹⁵⁴. За словами С. Я. Борового, який добре знав Івана Яковича, той був людиною енциклопедичних знань¹⁵⁵. І. Я. Фаас успішно займався вивченням інкунабулів із зібрання бібліотеки (35 одиниць). Його опис, складений на високому професійному рівні, був надрукований у 1927 р. та отримав високу оцінку видатного українського книгознавця Б. І. Зданевича¹⁵⁶. Останній писав, що завдяки Фаасу «Одеса може пишатися першим докладним друкованим каталогом однієї з українських збірок інкунабулів, збірки Одеської Центральної Наукової Бібліотеки»¹⁵⁷. Перша спроба справді наукового опису частини культурних цінностей мала служити вихідним матеріалом для зведеного каталогу інкунабулів бібліотек України. Займаючись вивченням джерел права в складі стародруків, придбаних у сенатора Р. Губе, дослідник вважав, що зроблений ним бібліографічний опис інкунабулів був тільки початком роботи і готував опис палеотипів з колекції Губе¹⁵⁸.

Роботу в бібліотеці Фаас поєднував з читанням курсів з права в одеських вищих навчальних закладах¹⁵⁹. Вчений секретар Одеського губернського

комітету охорони пам'яток мистецтва та старовини, секретаря Археологічного інституту, один із засновників Одеської комісії краєзнавства при ВУАН та Одеської філії Всеукраїнської асоціації сходознавців, протягом чверті століття І. Я. Фаас займав помітне місце в науково-педагогічному житті Одеси.

Син лютеранського пастора з німецької колонії Герборд Данилович (Герборд-Генріх-Іоанн) Штейнванд (1896–?) навчався на класичному відділенні історико-філологічного факультету Новоросійського університету, в Одеському археологічному інституті та Одеському ІНО. Вчителював та виступав з лекціями в колишніх німецьких колоніях поблизу Одеси. У 1921–1922 рр. – бібліотекар Головної бібліотеки вищої школи Одеси, а згодом – помічник бібліотекаря бібліотеки Одеського археологічного інституту. З 1922 р. по 1930 р. працював старшим бібліотекарем, асистентом-консультантом, завідувачем відділу Од. ЦНБ.

Г. Штейнванд активно займався дослідженням історії марновіств і культури. У 1927 р. він зарахований аспірантом науково-дослідної кафедри Одеського державного історико-археологічного музею, проводив практикум розкопок в Ольвії. По закінченню аспірантури без захисту дисертації переведений на посаду завідуючого відділом музею, одночасно очолював міжбібліотечний абонемент Одеської публічної бібліотеки¹⁶⁰.

Поряд з низкою статей та повідомлень з археології та етнографії, науковий доробок Г. Д. Штейнванда включає монументальну роботу з бібліографії. Працюючи в ЦНБ, він з німецькою акуратністю і ретельністю підготував до видання докладний, поданий з анотаціями та довідками історичного характеру опис всіх періодичних видань, що виходили в Одесі в роки революції та громадянської війни. Це – справжня антологія одеської преси початку 1920-х рр.¹⁶¹ На думку багатьох фахівців, покажчик літератури «Одеська періодична преса років революції та громадянської війни (1917-1921)» досі є найкращою роботою такого типу, що коли-небудь виходили в нашій країні¹⁶². Покажчик відрізняється повнотою, в ньому представлені всі видання без винятку і незалежно від політичного спрямування органу, що їх видавав.

У 20-ті рр. ХХ ст. життя відомого українського вченого, історика, географа, краєзнавця та бібліографа Федора Євстафійовича (Остаповича) Петруня (1894-1963) було пов'язане з Центральною науковою бібліотекою м. Одеси. З червня 1919 р. до 1931 р. він обіймав посади помічника бібліотекаря, бібліотекаря, завідувача відділом комплектування, завідувача кабінета українознавства та вченого секретаря бібліотеки, одночасно поєднуючи роботу в бібліотеці з викладацькою діяльністю в різних інститутах міста. Наукова й організаційна діяльність Ф. Є. Петруня відрізнялися виключною активністю: він був організатором бібліографічного кабінету (з 1920 р.), кабінету довідкових видань (1920 р.), кабінету українознавства, а у 1922 р. – картографічного кабінету¹⁶³, одного з перших у Радянському Союзі. Крім того, Федір Євстафійович керував бібліотечними курсами при Головній бібліотеці (весна-літо 1921 р.). Водночас в ІНО (з січня 1921 р.) виконував функції «хранителя музея изящных ис-

кусств», де займався інвентаризацією музейних матеріалів, підготовкою курсів лекцій з історії мистецтв і з археології, керував екскурсійною роботою¹⁶⁴.

Як один з провідних співробітників Центральної наукової бібліотеки Вищої школи Одеси Ф. Є. Петрунь досконало знав її фонди. Це дозволило досліднику підготувати змістовні огляди матеріалів бібліотеки¹⁶⁵. Низку праць він присвятив вивченню наукової спадщини видатного славіста В. І. Григоровича¹⁶⁶.

Коло власне наукових інтересів Ф. Є. Петруня було сформовано саме у 1920-ті рр. У своїх спогадах видатний історик С. Я. Боровий, який добре знав Федора Євстафійовича, працюючи з ним водночас у бібліотеці, відмічає, що той накопичив величезний запас даних, які відносяться до різних галузей історичної й історико-літературної науки, але в першу чергу з історії та культури дореволюційної України¹⁶⁷. У 1920-ті роки Петрунем було опубліковано біля двадцяти статей, в основному, історико-географічного характеру¹⁶⁸. Його праці дійсно мають виключну цінність і завдяки фактичному матеріалу, які вони містять, і як багатющі бібліографічні джерела. Таким чином, науково-бібліографічна діяльність Ф. Є. Петруня в той час, коли він працював у Центральній науковій бібліотеці м. Одеси, благотворно сприяла його плідним дослідженням у галузі українознавства.

Ф. Є. Петрунь брав активну участь у житті наукової громади міста, був відповідальним секретарем Одеської філії Всеукраїнської наукової асоціації сходознавства, членом соціально-історичної секції Одеської комісії краєзнавства. Як і більшість членів Українського бібліографічного товариства в Одесі та Всеукраїнської асоціації сходознавців, Ф. Є. Петруня було репресовано: у грудні 1929 р. він був заарештований за звинуваченням в «антидержавній змові» і отримав вирок у вигляді 3 років виправно-трудових таборів¹⁶⁹.

Діяльним працівником ЦНБ того часу був також М. М. Петринський (1890–1938). Випускник історико-філологічного факультету, в студентські роки він був «популярним діячем студентського руху» за університетську автономію. Член соціально-історичної секції Одеської комісії краєзнавства при ВУАН у 1924–1930 рр., М. М. Петринський був одним з упорядників бібліографічних покажчиків щодо революційних рухів в Одесі в XIX ст. – на початку XX ст., а також автором цікавої архівної розвідки та нотатків з історії бібліотеки¹⁷⁰. Микола Миколайович очолював відділ «поповнення» бібліотеки (згодом – відділ книгокористування), працював науковим співробітником бібліотеки. За свідченням С. Я. Борового, Петринського відрізняла схильність до педагогічної діяльності¹⁷¹. Паралельно з роботою в ЦНБ він, як й інші його колеги, займався викладацькою діяльністю. Доля М. М. Петринського склалася трагічно¹⁷².

Як уже згадувалося, першим завідувачем Українським відділом бібліотеки був видатний український історик літератури, мовознавець-славіст, фольклорист, етнограф і бібліограф К. О. Копержинський¹⁷³. У ті ж роки він очолював Одеське українське бібліографічне товариство, був дійсним членом багатьох наукових товариств Одеси: Комісії краєзнавства при ВУАН, Науко-

вого товариства при ВУАН, Філії Всеукраїнської наукової асоціації сходознавства. Крім власних наукових пошуків, Костянтин Олександрович брав активну участь у спільних наукових проектах бібліотеки: надав суттєву допомогу у редагуванні тексту збірника «Праці ЦНБ», був науковим керівником аспіранта бібліотеки О. Горещького. З 1 жовтня 1928 р. К. О. Копержинський був позаштатним дійсним членом кабінету первісної культури Науково-дослідної кафедри історії України при ВУАН. Пізніше не уникнув репресій: навесні 1934 р. його було засуджено до трьох років виправних робіт і заслано згодом до Іркутську¹⁷⁴.

Випускник Інституту червоної професури в Москві Леонід Орестович Піпер (1897-1938) працював в Одесі з 1924 р., спочатку завідувачем навчальної частини та викладачем юридичних курсів Народного комісаріату юстиції, у 1925 р. перейшов до педагогічної роботи, викладаючи історичний матеріалізм та ленінізм (лекції та семінарські заняття), радянське право, соціологію в одеських вишах¹⁷⁵. У ряді документів ЦНБ він фігурує як «консультант» бібліотеки¹⁷⁶ проте невідомо, в чому саме виразилося його наставництво. Скоріш за все, він був «приставлений» в якості консультанта, щоб гарантувати «ідеологічну чистоту» діяльності співробітників бібліотеки та її керівництва. У 1938 р. Л. О. Піпера було заарештовано за звинуваченням у контрреволюційній троцькістській діяльності та засуджено до вищої міри покарання. 14 квітня того ж року він був розстріляний.

Не можна не відзначити самовідданість, ентузіазм, вражаючу працездатність цієї плеяди, які поєднувалися з чудовою академічною підготовкою, компетентністю, професіоналізмом, про що свідчать наукові публікації С. Л. Рубінштейна, О. Л. Вайнштейна, І. Я. Фааса, С. Я. Борового, Ф. Є. Петруня, М. М. Петринського, К. О. Копержинського, Г. Д. Штейнванда, що з'явилися майже століття тому, але й донині не втратили свого значення.

Підготовка наукових кадрів в ЦНБ м. Одеса. Аспірантура

З перших днів перебування на посаді директора С. Л. Рубінштейн працював над питанням залучення в ряди співробітників бібліотеки кваліфікованих кадрів і виховання молодих співробітників¹⁷⁷. Вирішити проблему підготовки молодих кадрів бібліотечних працівників спробували шляхом створення інституту «бібліотечних практикантів», положення про який було розроблено самим директором бібліотеки¹⁷⁸ (затверджено Одеським губернським відділом Всеросійського професійної спілки працівників освіти у 1924 р.) (див. Додаток 17). Була розроблена детальна «Програма занять практикантів в Центральній Науково-навчальній бібліотеці м. Одеса», розрахована на 8 місяців¹⁷⁹. Після оголошеного конкурсу із заявами про прийняття в число практикантів звернулося чимало людей з вищою освітою, серед яких були молоді вчені, які в подальшому досягли значних успіхів у різних галузях науки (історики Г. Б. Цомакіон та Д. О. Гельфанд, юрист Н. П. Карадже-Іскров¹⁸⁰). Крім того, ще у 1923 р. центром підготовки бібліотечних працівників для вузів Одеси став

створений при бібліотеці бібліографічний міжвузівський семінар, наприкінці 1920-х рр. перетворений у науково-дослідну комісію¹⁸¹.

Однак найбільш адекватною відповіддю на вимогу підготовки кваліфікованих фахівців для бібліотечної сфери була аспірантура. 20 лютого 1926 р. президія Укрнауки затвердила «Положення про аспірантів у галузі бібліотекознавства та книгознавства», відповідно до якого було наказано «для підготування наукових робітників у галузі бібліотекознавства та бібліографії, а також взагалі книгознавства, при головних наукових бібліотеках України та УНІ-Ку утворити Інститут аспірантури»¹⁸². Нормальний час наукової підготовки аспірантів становив 3 роки; по закінченні аспірантської підготовки аспірант допускався до «оборони» праці в його спеціальності для одержання звання наукового співробітника¹⁸³. Спочатку адміністрація Одеської ЦНБ запросила надати їй п'ять аспірантських місць, звернувши увагу на те, що «Бібліотека вже на протязі кількох років провадить науково-дослідчу роботу в організованім при ній Бібліографічному семінарі [...], а також провадить навчальну працю шляхом організації Міжвузівського Бібл[іографічного] семінару та інституту практикантів. [...] таким чином в теперішній час Бібліотека має рацію рахувати, що вона успішно справиться з питанням підготовки аспірантів з бібліо- та книгознавства. В її розпорядженні маютьс[я] для цього кадр[и] керівників: директор Бібліотеки проф. С. Л. Рубінштейн, зав.бібліограф. відділом проф. О. Л. Вайнштейн, зав. поповненням Ф. О. Петрунь, зав. Чит[альним] зал[ом] М. М. Петринський»¹⁸⁴. Однак рішенням засідання Президії Укрнауки від 22 березня 1926 р. Одеській ЦНБ було дозволено «мати асистентуру на правах аспірантури в кількості 3-х осіб»¹⁸⁵.

Першими кандидатурами були С. Я. Боровий, Гофман і Глікман¹⁸⁶, але рішенням засідання Президії Укрнауки від 24.09.1926 були затверджені кандидатури С. Я. Борового, С. Е. Малова та Г. Б. Цомакіона, причому була виділена тільки одна стипендія, яка, врешті-решт, була призначена Боровому¹⁸⁷.

Крім того, на місце в аспірантурі при ЦНБ претендували зав. бібліотекою Одеського політехнічного інституту І. Е. Горовіц, класифікатор в Центральній округовій бібліотеці М. В. Рапопорт; М. І. Кацнельсон, підтримана Одеським бібліотечним об'єднанням і одеським окрполітпросвітом, а також Т. Г. Теохаріді (Феохаріді), пізніше – аспірант науково-дослідної кафедри Одеського історико-археологічного музею¹⁸⁸. Варто згадати, що на місце в аспірантурі ЦНБ претендував й майбутній академік М. П. Олексієв (Алексеев), який на той час працював зав. бібліографічною консультацією Одеської Державної публічної бібліотеки та вже був автором 28 друкованих праць з історії літератури, бібліографії та книгознавства¹⁸⁹.

Незабаром Цомакіон і Малов за власним бажанням були відрховані з аспірантури: перший через те, що йому не було призначено стипендії, а другий – через зайнятість на основній роботі¹⁹⁰. Таким чином, у першому наборі залишився тільки один аспірант – Саул Боровий, у відношенні якого С. Л. Рубінштейн писав, що «треба відзначити надзвичайну успішність його праці. Вважаю за необхідне забезпечити йому стипендію на наступний опе-

рац. рік в повному розмірі, бо з нього, без сумніву, вийде дуже цінний робітник в галузі бібліографії»¹⁹¹.

Очікування професора Рубінштейна цілком виправдалися. Почавши свою наукову кар'єру в ЦНБ м. Одеси в якості асистента, аспіранта (згодом працював в Одеській державній бібліотеці, займаючи посади наукового співробітника та завідувача науково-бібліографічним відділу та навіть тимчасово виконуючи обов'язки заступника директора), Саул Якович Боровий (1903–1989) став широко відомим істориком російського та українського єврейства, відомим фахівцем із соціально-економічної історії XVI–XIX ст.

Звіти про роботу аспіранта Борового свідчать про вдумливу та інтенсивну роботу молодого дослідника з фондами бібліотеки (виявлення стародруків, рідкісних книг і рукописів в ході підготовки експозиції Музею книги). Крім складання зведеного каталогу Одеси, він займався бібліографічним вивченням одеської друкованої продукції 1917–1922 рр., описував летючі видання (листівки), що зберігаються в бібліотеці, брав участь у складанні зведеного каталогу книг, опублікованих в Одесі в 1917–1921 рр., а також проводив екскурсії. При цьому молодий дослідник продовжував студії з історії єврейства та єврейської книги¹⁹², чому вже були присвячені з історії єврейської книги на Україні, видані Українським Науковим Інститутом Книгознавства¹⁹³, був одним з активних авторів журналу «Бібліологічні вісті».

«Промоційна робота» С. Борового «Наукова бібліотека в сучасних умовах» (опублікована в 1930 р. в журналі «Бібліологічні вісті») містить, поряд з цікавою теоретичною частиною, цінну конкретну інформацію про стан бібліотечної справи в Україні 1920-х років: тут розглянуто діяльність довідкових бюро великих бібліотек СРСР, видання бібліографічних бюлетенів, організацію книжкових виставок, соціально-педагогічні та інші методи роботи, складання каталографічних інструкцій, розвиток бібліографічної роботи¹⁹⁴.

Під час перебування аспірантом, незважаючи на його молодість, Саулу Яковичу довірялися відповідальні завдання: так, 14 квітня 1927 р. йому було видано посвідчення, яке підтверджує, що йому довіряється вести переговори з науковими установами Москви і Ленінграда з питання про отримання для бібліотеки видань цих установ безоплатно або на обмін на видання колишнього Новоросійського університету, Вищої школи, науково-дослідних кафедр м. Одеси¹⁹⁵.

Захистивши в 1930 р. свою «промоційну» роботу (аспірантську дисертацію)¹⁹⁶, С. Я. Боровий став першим і єдиним у довоєнні роки на території всієї України фахівцем, який отримав учену ступінь з книгознавства¹⁹⁷. Не буде перебільшенням твердження про те, що його дослідження в галузі бібліотекознавства «Архівні методи в бібліотечній роботі» (Київ, 1929), так само, як і його «промоційна робота» значно випередили загальний рівень бібліотекознавства в країні.

Варто згадати ще двох молодих дослідників, яких було прийнято до аспірантури при ЦНБ: О. Б. Варнеке та О. М. Горецького. Син відомого одесько-

го мистецтвознавця і дослідника античної культури Б. В. Варнеке Олександр Борисович Варнеке (1904–1944?) з 1922 р. по 1925 р. навчався на історичному відділенні факультету професійної освіти Одеського ІНО. З 6 грудня 1927 р. – аспірант науково-дослідної кафедри при Центральній науковій бібліотеці, де його керівником був С. Л. Рубінштейн, але молодий дослідник був скоріше неофіційним учнем М. Слабченка¹⁹⁸. Тому не дивно, що до кола наукових інтересів О. Б. Варнеке входила соціально-економічна історія та історія економічної думки в Україні XIX ст., зокрема історія розвитку залізничного транспорту в другій половині XIX ст. Варнеке-молодший брав активну участь у житті наукової спільноти: член історико-етнологічного відділу Одеської філії Всеукраїнської наукової асоціації сходознавців (1926–1930 рр.), учасник другого Українського з'їзду сходознавців (Харків, 1929), секретар соціально-історичної секції Одеської комісії краєзнавців при УАН (1929–1930 рр.)¹⁹⁹. До свого арешту на початку 1930-х рр. він встиг опублікувати низку робіт, серед яких були й розвідки з історії української періодичної преси та бібліотекознавства.

Про аспіранта Олександра Миколайовича Горецького нам відомо досить небагато²⁰⁰. Учень К. О. Копержинського, він мав можливість займатися в ЦНБ українським літературознавством, тісно пов'язаним з українською бібліографією, складанням репертуару української книги і взяв безпосередню участь у створенні великої картотеки українського літературознавства за 1917–1928 рр. Спираючись на картотеку, він склав бібліографічні матеріали про видатних українських письменників М. Коцюбинського та І. Котляревського (останній вийшов друком як другий випуск другого тому «Праць ЦНБ»)²⁰². При цьому, продовжуючи роботу над складанням бібліографії праць про Котляревського, розпочату М. Комаровим і С. Єфремовим, Горецький самостійно збирав бібліографічні матеріали за 13 років (з 1904 по 1916 рр.). Відзначимо цікавий факт, про який відомо з документів, що збереглися в бібліотеці: саме Олександр Горецький був уповноважений Управлінням репрезентувати Бібліотеку на святкуванні відкриття пам'ятника М. М. Коцюбинському в Вінниці 14 вересня 1929 р.²⁰² На жаль, цей молодий дослідник також зазнав репресій у зв'язку із звинуваченням в участі в націоналістичній організації²⁰³. Трагічно склалася і доля згаданого вище Георгія Борисовича Цомакіона: на початку 1930 р. він був заарештований за звинуваченням у конрреволюційній діяльності, за чим по-слідувало тюремне ув'язнення і заслання²⁰⁴.

Таким чином, в Одесі поряд з фахівцями дореволюційної школи бібліотекарів з'явилися молоді висококваліфіковані співробітники. Однак їх долі, вписані в загальну драму історії країни кінця 20-30-х рр. XX ст., за рідкісним винятком, склалися трагічно.

Бібліографічний семінар та видавнича діяльність бібліотеки у 1924–1929 рр.

З початку 1920-х рр. ЦНБ м. Одеси дійсно була організацією, де активно проводилася науково-дослідна робота в галузі бібліографії. За зауваженням С. Я. Борового, Одеська центральна наукова бібліотека планує свою роботу як

науково-бібліографічний інститут, а за обсягом виконаних робіт бібліотека наближалася до науково-дослідних кафедр, що діяли в Одесі²⁰⁵. Величезна заслуга в цьому належала особисто директору ЦНБ С. Л. Рубінштейну. Сам він вдало поєднував керівництво Центральною науковою бібліотекою з викладанням і науковими дослідженнями. Специфікою одеського періоду діяльності вченого була активна робота в галузі бібліотекознавства та бібліографії. У своїх виступах на бібліотечних конференціях різного рангу, а також у спеціальних періодичних виданнях він неодноразово порушував питання про складання української бібліографії, був ініціатором створення національного українського репертуару книги, відстоював ідею складання бібліографії з історії української писемності, української етнографії²⁰⁶.

У 1924 р. при бібліотеці під керівництвом С. Л. Рубінштейна було організовано міжвузівський бібліографічний семінар, який об'єднав не тільки співробітників бібліотеки, а й усіх науковців міста, зацікавлених у його проведенні²⁰⁷. Свої завдання бібліографічний семінар визначив досить широко, зробивши спробу об'єднати теоретичну розробку питань бібліотекознавства, бібліографії та книгознавства з практичними завданнями бібліотеки як наукової організації. Так, в роботі Семінару неодноразово підіймалося питання про організацію спеціальної наукової бібліографії. Цій тематиці присвячено багато статей та виступи директора ЦНБ.

Семінар інтегрував теоретичну розробку питань бібліотекознавства, бібліографії та книгознавства з практичними завданнями бібліотек. Особливу увагу на семінарі було приділено бібліографічній роботі в галузі українознавства. Питання створення Українського бібліографічного репертуару (УБР) обговорювалися на Всеукраїнській конференції працівників книги (1923 р.) і на Першій конференції наукових бібліотек (1925 р.), в резолюції якої складання українознавчого репертуару було визнано основним завданням. У ці роки при ВУАН створюється спеціальна бібліографічна комісія, яка займалася практичною роботою координування і кооперування діяльності наукових і бібліографуючих установ. Підтвердженням визнання ЦНБ в якості ведучої бібліотеки країни в області бібліографічної роботи може служити той факт, що її директор, С. Л. Рубінштейн був обраний до Президії Бібліографічної комісії при ВУАН. Основні завдання цієї комісії викладені в доповіді Сергія Леонідовича, зроблений ним на черговому семінарі. Перш за все, передбачалося створення в результаті колективної роботи усіх наукових і спеціальних бібліографічних установ України вичерпного всеукраїнського репертуару як бібліографічної основи для вивчення розвитку і сучасного стану культури краю і, зокрема, для вивчення продуктивних сил України. Було заслухано серію доповідей, присвячених українській тематиці, укладено біобібліографії цілої низки видатних українських діячів і вчених – М. Грушевського, С. Єфремова, В. Гнатюка; було складено покажчики літератури з питань історії українського літературознавства («Укр. літературознавство 1926 р.», «Укр. літературознавство 1927 р.», «Огляд літератури про Шевченка за 1927 р.» проф. К. О. Копержин-

ського), преси революційного періоду, національних меншин Одеси, східнознавчої літератури.

До проблематики обговорень на Семінарі входили питання вивчення рукописних фондів і фондів стародруків ЦНБ та введення їх в широкий науковий обіг (виступи співробітників бібліотеки Ф. Є. Петруня і О. Л. Вайнштейна). Уявлення про тематику засідань семінару дають збережені оголошення, наприклад:

«В пятницу 13-го ноября [1926 г.] состоится заседание Научно-Библиографического Семинара при Центральной Научной Библиотеке г. Одессы (Троицкого 24, II этаж), на котором будут прочитаны доклады:

1) Ф. Е. Петрунь. Про діяльність Української Академії Наук.

2) О. Л. Вайнштейн. К вопросы о научной разработке истории Парижской Коммуны 1871 г.

3) текущие дела.

Начало в 7 час. вечера. Вход свободный»²⁰⁸.

«В пятницу 30 квітня ц. р. [sic!] в 7 час. вечера в помещении Одесской Центральной Научной Библиотеки (Троицкого 24) состоится заседание Библиографического Семинара, на котором профессор Ф. Я. Савченко сделает доклад: 1. UCRAINICA на французском языке. 2. Информация о крупнейших зап.-европейских библиотеках»²⁰⁹.

Широке обговорення на Семінарі питань наукової класифікації було обумовлено ідеєю реформи систематичного каталогу бібліотеки²¹⁰. Це дало можливість С. Л. Рубінштейну ознайомити широку аудиторію з проектом переходу ЦНБ на десяткову класифікацію. Визнаючи, що перестановка книг за новою системою в бібліотеці, яка має книжковий фонд близько півмільйона томів, є нереальною, в ЦНБ м. Одеси пішли шляхом так званого «внутрішнього» переходу на десяткову систему. Було переіндексовано всю книгозбірню і, таким чином, складено систематичний каталог за десятковою системою. В результаті бібліотека була фактично переведена на нову систему. Колишній же шифр книги залишився в якості топографічного показника, тобто шифру, що вказує лише на місцезнаходження книги на полиці. Здійснення цієї ідеї заклало основу сучасного систематичного каталогу бібліотеки.

Особливо актуальним було звернення до проблем періодики в контексті роботи зі складання Зведеного каталогу наукових періодичних видань²¹¹, що розгорнулася в цей період.

Публікації членів семінару можна зустріти в «Журналі науково-дослідних кафедр м. Одеси», у часописах «Україна», «Бібліотечний збірник», «Историк-марксист», «Каторга и ссылка» тощо. У 1927 р. семінар був перейменований у Науково-дослідну комісію бібліотеки. Про інтенсивність роботи Комісії свідчить той факт, що з 1 жовтня 1928 р. по 2 травня 1929 р. відбулося 20 засідань, на яких заслухано та обговорено 18 доповідей, 8 рефератів, 4 звіти.

1927 рік став важливою віхою в науковому житті бібліотеки: почав виходити друкований орган бібліотеки – «Праці Центральної Наукової бібліотеки

м. Одеси». Це було величезним досягненням колективу бібліотеки та, перш за все, її директора. У зверненні Рубінштейна до Окрліта підкреслювалося, що «Одеська Центральна Наукова Бібліотека, як наукова установа, провадить наукову працю, результати якої вона, згідно пропозиції Укрнауки вважає за необхідне опублікувати в «Трудах Одеської Центральної Наукової Бібліотеки». Збірник І. Збірник цей мусить відбити стан та роботу Біб-ки на 110 році її існування та на 1-році Радянського будівництва»²¹².

Всього вийшло три томи. Перший том містив ґрунтовний нарис С. Л. Рубінштейна, присвячений Центральній науковій бібліотеці, а також опис відкритого в тому ж році Музею книги, підготовлений О. Л. Вайнштейном. Крім того, сюди увійшла низка статей і повідомлень співробітників бібліотеки (М. Петринського, Ф. Петруня, К. Копержинського, С. Борового) та інших наукових установ міста (П. Бузука, М. Слабченка, Д. Романовського). Другий том вийшов в двох випусках та містив бібліографію матеріалів про видатних українських письменників І. Котляревського та М. Коцюбинського, що була підготовлена С. Горецьким.

На особливу увагу заслуговує третій том «Праць» – унікальний бібліографічний показник «Одеська періодична преса років революції та Громадянської Війни, 1917–1921». Для складання описів газет і журналів були використані всі великі Одеські книгосховища: крім ЦНБ – Державна публічна б-ка, Українська державна б-ка ім. Шевченка, Єврейська академічна б-ка, Окружне архівне управління з Іспарта і Музеєм ім. Жовтневої революції, Архів праці; попередньо складені списки нараховували 290 назв періодики²¹³. Крім цього, для опису була залучена і та періодика, яка перебувала в приватних колекціях цілого ряду осіб, що люб'язно надали їх бібліотеці. Цільова установка бібліографічного показника одеської періодики полягала в тому, щоб «яко ключ до особливо цінної для епохи революції групи матеріалів (періодичної преси), статі за довідкове видання при вивченні історії Жовтневої революції»²¹⁴.

Показник став підтвердженням високого професіоналізму колективу бібліотеки. На жаль, третій том «Праць» виявився останнім, і після 1929 р. протягом тривалого періоду у бібліотеці не було свого періодичного видання.

Не всі плани, які виношувалися колективом бібліотеки, судилося реалізувати. Так, не були опубліковані анонсовані «Нариси з історії бібліографії України за 1917–1927 рр.», «Юридичні пам'ятники Західної Європи в колекції Губе», публікація низки автографів і пам'ятників історії культури в СРСР, бібліографічні описи репертуару французького театру і колекції видань епохи Французької революції з фонду Воронцових²¹⁵. Ці та інші масштабні проекти ЦНБ відбили принципово важливі напрямки науково-дослідної роботи бібліотеки: складання бібліографії України, вивчення стародруків та рукописних пам'яток у книгозбірні, бібліографічний опис найбільш цінних розділів історичних колекцій.

У висновку наведемо оцінку С. Л. Рубінштейном рівня, досягнутого Центральною науковою бібліотекою м. Одеси на кінець 1920-х рр.: «В діяльності Одеської Центральної Наукової Бібліотеки за останні роки все про-

різніше виявляється новий тип бібліотеки, що намічується в сучасних умовах. З'являючись бібліотекою суворо науковою, зі спеціальною установкою на обслуговування потреб наукової праці, вона разом із цим не має замкнутого характеру книгосховищ, що призначені для вузько обмеженого кола осіб ... її широко відчинено для всіх, що провадять наукову працю й мають потребу в науковій літературі. ЦНБ провадить самостійну науково-дослідчу працю в галузі бібліології – з тим, щоб, розгорнувши таким чином повніше свої багатства, сприяти їх науковому використанню ... Не обмежуючись на науково-допоміжних функціях обслуговування чужої наукової праці, – бібліотека сама береться за наукову працю. Наукова бібліотека виходить із пасивної ролі книгосховища й виростає в наукову установу»²¹⁶.

Визнаємо, що слова Рубінштейна про бібліотеку як наукову установу не втратили своєї актуальності через 90 років і співзвучні сьогоднішньому розумінню завдань колективу та усвідомлення його наукового потенціалу.

Глава 3. Одеська державна наукова бібліотека (1930–1933)

1930-ті роки – досить драматичний період в історії бібліотеки. У ці часи відбулися реорганізації, що негативно позначились як на її фонді, так і на організації роботи. У травні 1930 р. НКО УРСР доручив Одеському уповноваженому Управління науки розробити проект реорганізації одеських бібліотек (Додаток 18). Згідно з постановою РНК УРСР від 1 серпня 1930 р. ОЦНБ влилася до складу Одеської державної бібліотеки, об'єднавшись з Одеською публічною (нині Одеська національна наукова бібліотека) та Українською державною бібліотеками²¹⁷.

Фактично об'єднання відбулося лише за адміністративним розпорядженням. Колишня університетська бібліотека залишилася в будівлі на вулиці 10-річчя Червоної армії (нині Преображенська, 24) як філія єдиної міської бібліотеки, виконуючи при цьому функції абонементу. Проте частина фондів Центральної наукової бібліотеки, в тому числі найцінніший фонд Музею книги, було передано колишній публічній бібліотеці. Він увійшов до складу «Книжкового музею Жовтневої революції», де і залишився після відновлення ОДУ у 1933 р. та наступного повернення університету його бібліотеки.

Книжки з Української державної бібліотеки, які влилися в фонд 1 жовтня 1930 р., було розділено на дві частини: дублети перейшли до відділу абонементу, а перші примірники склали основу відділу «Україніка» (Ucrainica) Одеської державної бібліотеки. Намічалось створення єдиного каталогу, тобто об'єднання картотек відділів «Україніка» всіх трьох бібліотек. Поняття «Україніка» трактувалося в широкому розумінні — всі публікації українською мовою і всі публікації про Україну. До картотеки об'єднаного відділу мали увійти

картки не лише на публікації, що зберігалися в ОДБ, а й бібліографічні матеріали з різних джерел; зокрема розписувалися на картки матеріали з архіву М. Комарова²¹⁸. На 1930 р. картотека українського відділу налічувала майже 80 тисяч карток.

У цьому ж році С. Л. Рубінштейн переїхав до Ленінграду, де очолив кафедру психології Ленінградського педагогічного інституту. Директором колишньої ЦНБ став Й. Л. Вайнштейн, який раніше займав посаду заступника директора (з 1930 р.)²¹⁹.

Бібліотека поступово трансформувалась із традиційного книгосховища в провідну науково-дослідну установу. Продовжувалось вивчення бібліотечних фондів, удосконалювались каталоги, проводилась робота з підготовки зведеного каталогу іноземної періодики наукових бібліотек м. Одеси²²⁰, описувались одеські газети²²¹.

Ці роки у розвитку книгозбірні пов'язані з утвердженням основних принципів радянської бібліотечної справи. Ще більше посилювався ідеологічний тиск на організацію бібліотечного обслуговування, головним завданням було політичне просвітництво користувачів, перетворення бібліотеки в центр, що активно сприяє мобілізації мас на виконання п'ятирічного плану соціалістичного будівництва.

Надзвичайної популярності набули соцзмагання як один з важливих засобів прискорення індустріалізації. ЦНБ м. Одеси також включилася у соцзмагання та уклала договір з ЦНБ м. Харкова, який намічав збільшити виробничі результати, досягти найбільш високих показників з обслуговування читачів і видачі літератури та передбачав велику кількість заходів з організації роботи бібліотеки.

Події, які відбувались в країні, безпосередньо впливали на діяльність бібліотеки. З 1929 р. в країні почалися необґрунтовані репресії. На долю колективу бібліотеки випали складні випробування. Низка високоосвічених фахівців з бібліотечної справи були звільнені, заарештовані, відправлені до таборів.

Так, на початку 1930-х років був заарештований аспірант науково-дослідної кафедри при бібліотеці Олександр Борисович Варнеке (1904–19??)²²².

Двічі (15 червня 1928 р. «за участь в антирадянській діяльності» та 25 грудня 1937 р. як «одного із активних учасників контрреволюційної організації українських націоналістів») заарештовували Миколу Миколайовича Віркау (1892–1937). У 1920–1923 рр. він працював помічником бібліотекаря. 28 грудня 1937 р. постановою трійки при УНКВС в Одеській області Віркау М. М. був засуджений до розстрілу²²³.

У грудні 1929 р. зі звинуваченням в «антидержавній змові» був заарештований Федір Євстафійович Петрунь, який працював у бібліотеці з 1919 р. і на той час очолював відділ комплектування²²⁴. Незважаючи на вирок у вигляді 3 років виправно-трудових таборів, на початку 1931 р. Ф. Є. Петрунь був звільнений²²⁵.

У 1933 р. після арешту був засуджений та висланий з України К. О. Копержинський (1894–1953). Впродовж 1926–1928 рр. він керував відділом україністики Наукової бібліотеки. Незабаром Костянтина Олександровича знову заарештували за справою «Російської національної партії» («справа славистів»). Весною 1934 р. ученого засудили до трьох років виправних робіт та вислали спочатку в село Малоархангельськ Курської області, а потім – в Іркутськ²²⁶.

Штейнванд Герборд-Генріх-Іоанн Данилович (1896–19??) працював в бібліотеці з 1922 по 1930 рр., займаючи посади старшого бібліотекаря, асистента-консультанта, зав. відділом. 28 грудня 1933 р. був заарештований у звинуваченні в контрреволюційній діяльності, а у 1938 р. заарештований вдруге²²⁷. На початку 1939 р. постановою УНКВС в Одеській області від 31 жовтня 1935 р. був звільнений з під варті²²⁸.

Подібно іншим справам, сфальсифікованим співробітниками ОДПУ, була справа Миколи Миколайовича Петринського (1890–1938), який спочатку завідував відділом поповнення Наукової бібліотеки, а з часом – її науковим співробітником. Його було заарештовано 28 лютого 1938 р. за звинуваченням у діяльності «контрреволюційної, військово-націоналістичної, есерівської, терористичної організації»²²⁹.

Незважаючи на складну ситуацію в країні, бібліотека продовжувала свій розвиток. У 1931 р. було прийнято новий порядок каталогізації книг, а саме по форматній ознаці. Організовується предметний каталог.

Примітки

- ¹ Ряппо Я. П. Реформа высшей школы на Украине в годы революции (1920–1924 гг.). Київ, 1925. С. 4.
- ² Археологічний інститут складався з двох відділів: археологічного (декан – професор С. С. Дложевський) і археографічного (декан – професор Б. В. Варнеке). Очолив АрхІн магістрант Петроградського університету Ю. Г. Оксман, будучи завідувачим Одеським губернським архівним управлінням і Одеським губернським архівом. Його помічниками були А. В. Флоровський і Є. П. Трифільєв.
- ³ ДАОО. Ф. Р–1724. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 7.
- ⁴ Там само. Арк. 10.
- ⁵ Там само. Арк. 11.
- ⁶ ДАОО. Ф. Р–1724. Оп. 1. Спр. 144. Арк. 57–58.
- ⁷ Там само. Спр. 10. Арк. 16.
- ⁸ Там само. Спр. 8. Арк. 15.
- ⁹ Там само. Спр. 10. Арк. 12.
- ¹⁰ Головою Одеського Губнаросу в 1920 р. був педагог і організатор народної освіти естонець Ян Ряппо, який згодом став заступником наркома освіти України. У 1921–1922 рр. – історик, педагог, пізніше видатний дипломат і перший президент Російської Академії наук В. П. Потьомкін. Потім – А. Д. Станков та А. М. Панкратова. Всі вони у подальшому стали відомими діячами науки і культури.
- ¹¹ Відділ було організовано 23 лютого 1920 р. на чолі з завідувачем Є. М. Щепкіним і його помічником Осиповичем
- ¹² Меженко Ю. Перспективи розвитку великих і наукових бібліотек на Україні. *Бібліол. вісті*. 1926. № 2. С. 32–39.

- ¹³ ДАОО. Ф. 1395. Оп. 1. Спр. 144.
- ¹⁴ Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины. Киев, 1921. С. 848
- ¹⁵ Наукове бюро складалося з голови, заступника голови, вченого секретаря, членів бюро, у загальній кількості 13 осіб. З 28 грудня 1921 р. головою Наукового бюро Губпрофосу був призначений професор Чарльз Кларк. Одночасно він керував Відділом Губпрофосу. Заступником голови Наукового бюро Одеського Губпрофосу тоді ж був призначений професор В. Ф. Каган. Засідання Наукового бюро проводилися не менше ніж 2 рази на тиждень. На них, у разі необхідності, запрошували з відповідним голосом інших осіб, компетентних у справах, що розглядаються у Бюро. Учасниками нарад Наукового бюро були також керівники НДІ кафедр і секцій цих кафедр. Саме Бюро складалося із двох секцій: науково-дослідницької та секції наукової інформації та консультації. У першій зосереджувалися всі справи з управління НДІ установами і з організації науково-дослідницької роботи: по скликанню наукових з'їздів, нарад, організації науково-дослідних екскурсій і т. д. Науково-інформаційна секція вела облік усіх наукових установ і наукових робіт в Одесі: реєструвала науковців, піклувалася належним постачанням цих установ та їх співробітників необхідними ресурсами, відповідала за зв'язки з ін. науковими установами, збирала відомості про виробничу науково-творчу роботу в губернії, Радянській федерації (як тоді говорили про Україну) і в іноземних державах. Вона ж сприяла виданню і поширенню наукових праць, виробленню і розгляду навчальних планів і програм, а також займалася науковою консультацією всіх відділів Губпрофосу, а також науково-дослідницьких установ.
- ¹⁶ ДАОО. Ф. Р-1395. Оп. 1. Спр. 167. Арк. 76–77.
- ¹⁷ Схема исследовательских кафедр в Одессе, представленная на утверждение Научного комитета. *Наука на Украине*. 1922. № 3. С. 237–241.
- ¹⁸ ДАОО. Ф. Р-1724. Оп. 1. Спр. 14. Арк. 17–17 зв.
- ¹⁹ Там само. Арк. 17 зв.
- ²⁰ Секачев Георгій (Юрій) Андрійович (1894–1968) – біолог. Викладав у ІНУ і ОІНГ.
- ²¹ Оксман Юліан Григорович (1894–1970) – літературознавець, доктор філологічних наук З 1923 р. був професором Петроградського університету, в 1933–1936 рр. – заступником директора Пушкінського Будинку (Інституту російської літератури Академії наук СРСР), в 1937–1946 рр. – репресований. Після звільнення, в 1947–1957 рр., був професором Саратовського університету, в 1958–1964 рр. – старшим науковим співробітником Інституту світової літератури ім. Горького. Відомий як один з провідних фахівців у області вивчення творчої лабораторії О. С. Пушкіна при створенні «Історії Пугачова» та «Капітанської дочки».
- ²² Летнін Олександр Львович – фізик, співробітник «Рус. мысли» 1905–1912 рр., викладач Московських середніх навчальних закладів.
- ²³ ДАОО. Ф. Р-1724. Оп. 1. Спр. 14. Арк. 10.
- ²⁴ Внуков Тихон Митрофанович (1890–1938) – економіст-географ, професор. Ректор Одеського інституту народної освіти у 1926–1930 рр.
- ²⁵ Ч. Дж. Кларк – керівник Науково-дослідної кафедри прикладної механіки у м. Одеса.
- ²⁶ Каган Веніамін Федорович (1869–1953) – відомий геометр, професор Новоросійського, потім Московського університетів.
- ²⁷ Тимченко Іван Юрійович (1863–1939) – математик, професор Одеського (Новоросійського) університету, провідний вчений багатьох вищих навчальних закладів міста.
- ²⁸ Кангер Артур Мартинович (1875–1960) – фармацевт, судовий хімік і криміналіст. У 1916–1918 рр. очолював кафедру фармації та фармакології Одеських вищих жіночих медичних курсів. У вересні 1921 р. на її основі було створено Одеський хіміко-фармацевтичний інститут, ректором якого він був до від'їзду в 1923 р. у Латвію.
- ²⁹ Немировський Еммануїл Якович (1874–1929) – правознавець, фахівець із кримінального права. З 3 вересня 1921 р. був професором та деканом адміністративно-консультативного факультету Одеського інституту народного господарства.

- ³⁰ Мандельштам Леонід Ісаакович (1879–1944) – фізик, академік Академії наук СРСР (1929; член–кореспондент Академії наук СРСР з 1928 р.). Професор фізики новоствореного Одеського політехнічного інституту (1918–1921).
- ³¹ Кандиба Борис Миколаєвич (1865–1929) – гідротехнік, професор (з 1903 р.). У 1901–1929 рр. керував кафедрами водних шляхів, портових і гідротехнічних споруд у вищих навчальних закладах Петербурга і Одеси. Брав участь у проектуванні та спорудженні ряду великих гідроенергетичних комплексів.
- ³² Папалексі Микола Дмитрович (1880–1947) – фізик, академік АН СРСР, основоположник радянської радіоастрономії. Був одним із засновників і викладачів Одеського політехнічного інституту (1918–1922).
- ³³ Костямін Микола Миколайович (1868–1958) – медик-гігієніст. Після виокремлення медичного факультету Новоросійського університету в самостійний інститут – професор кафедри експериментальної гігієни. У 1921–1922 рр. був ректором Одеського медичного інституту.
- ³⁴ Лосевський Давид Абрамович – фахівець із фінансів.
- ³⁵ Суслов Гаврило Костянтинович (1857–1935) – вчений-механік, професор Київського інституту, ректор Одеського політехнічного інституту.
- ³⁶ Петренко-Критченко Павло Іванович (1866–1944) – хімік-органік, член-кореспондент АН УРСР. У 1921 р. в Одесі на базі кількох університетських кафедр хімії був створений Інститут прикладної хімії та радіології, одним із засновників якого він був. У 1923 р. очолював Науково-дослідну кафедру хімії при Вищому технікумі прикладної хімії.
- ³⁷ Браунер Олександр Олександрович (1857–1941) – зоолог, археолог, письменник. У 1917–1918 рр. був головою комітету сільськогосподарських курсів у Одесі, на базі яких виник Одеський сільськогосподарський інститут.
- ³⁸ Бабкін Борис Петрович (1876–1950) – фізіолог, професор, завідувач кафедри фізіології у Новоросійському університеті. У 1921–1922 рр. працював у Американській організації допомоги голодуючим, допомагав біженцям із Москви та Петрограду. У серпні 1922 р. його було заарештовано та вислано з країни.
- ³⁹ Трифільєв Євген Парфенович (1867–1928) – історик, археолог, архівіст. Професор Новоросійського університету. У 1920-ті рр. брав участь у реформі вищої школи в Одесі, займав посади заступника голови Гумобіну, проректора Археологічного інституту, очолював кафедру російської історії в ІНО та ін.
- ⁴⁰ Варнеке Борис Васильович (1874–1944) – філолог-латиніст, історик римського та вітчизняного театру. Професор Новоросійського університету, Одеського інституту народної освіти.
- ⁴¹ Корнман Іван Євгенович – професор Одеського медичного інституту.
- ⁴² Храчевич Костянтин Єрофеевич (1869–1941) – історик, журналіст, професор. Висланий із країни в 1922 р.
- ⁴³ Рапопорт Ілля Рафаїлович – директор гімназії в Одесі.
- ⁴⁴ І. І. Герлих – викладач політекономії в Одеському ІНО.
- ⁴⁵ Розенталь Микола Миколайович (1892–1960) – історик.
- ⁴⁶ Шпаков Олексій Якович (1868–1927) – юрист, фахівець у галузі історії руського права. Професор Новоросійського університету, директор Одеських вищих жіночих курсів. У 1920-ті рр. очолював спочатку Інститут гуманітарно-суспільних наук, а потім – Інститут народного господарства в Одесі.
- ⁴⁷ Бурксер Євген Самійлович (1887–1965) – хімік-радіолог, член-кореспондент АН УРСР. У 1920-ті рр. був директором Інституту прикладної хімії та радіології.
- ⁴⁸ Бертенсон Лев Бернардович (1850–1929) – лікар-бальнеолог, доктор медицини, професор.
- ⁴⁹ Крижановський Дмитро Антонович (1883–1938) – математик. Доцент фізико-математичного факультету ІНУ. У 1920-ті рр. був професором Фізматіна в Одесі.
- ⁵⁰ ДАОО. Ф. 1395. Оп. 1. Спр. 144.
- ⁵¹ Робота удостоєна Уваровської премії Академії наук і зберегла наукове значення, про що свідчать «Очерки истории исторической науки в СССР» (М., 1963. Т. 3. С. 329).

- ⁵² Будучи членом Ради університету, він, навіть, був відсутній на його засіданні 16 вересня 1919 р., коли рідна сестра Клавдія Флоровська була прийнята приват-доцентом на кафедру загальної історії історико-філологічного факультету, трохи випередивши брата Георгія, прийнятого приват-доцентом 26 жовтня 1919 р. на той же факультет на відділення філософії та психології, під керівництвом професора М. М. Ланге.
- ⁵³ Наказами комісара освіти Є. М. Щепкіна від 18 і 23 квітня 1919 р. звільнялася зі служби у Новоросійському університеті і була виключена з його списків велика група старих професорів, які явно не відповідали радянській владі. Багато з них були арештовані. Деяких звільнила Добровольча армія. На засіданні Ради 26 серпня 1919 р. ректор А. Д. Білімович доповів про розстріл більшовиками С. В. Левашова, професора Яворського, помічника бібліотекаря І. І. Дусинського і служителя Топольського.
- ⁵⁴ Пізніше інших, на початку 1920 р. виїхали з країни четверо з родини Флоровських – кафедральний протоієрей В. А. Флоровський з дружиною К. Г. Флоровською, їхні діти Георгій і Клавдія, з ними – рідний брат дружини, професор М. Г. Попруженко. Дружини братів Василя та Антона умовили чоловіків залишитися на батьківщині.
- ⁵⁵ ДАОО. Ф. 1395. Оп. 1. Спр. 167. У тексті виділені прізвища співробітників зі списку за 1920 р. У період із 1960 по 1968 рр. А. В. Флоровський вів переписку з одеським істориком В. Т. Галясом. Він жваво цікавився справами свого рідного університету, стежив за працями вчених-істориків ОДУ. У листах він не раз висловлював побажання побувати в Одесі, але цей намір так і не здійснився.
- ⁵⁶ Галяс В. Т. Русский историк-славист А. В. Флоровский. *Дерибасовская-Решильевская : одес. альм.* 2003. № 5. С. 9–25.
- ⁵⁷ У 1922 р. радянський уряд з ініціативи В. Леніна прийняв рішення про висилку з країни великої групи великих вчених – істориків, правознавців, філологів (т. зв. «філософський пароплав»). А. В. Флоровський входив до «української групи» великого списку, його відправили одним із перших. Вчений прибув із Одеси до Константинополя, а звідти – перебрався до Праги, де пройшло все його подальше життя. Він успішно працював у Карловому університеті (з 1933 р. – доктор філософії і професор, з 1948 по 1957 рр. – ординарний професор кафедри російської історії). Автор цінних праць із історії слов'ян і півдня України. Брав активну участь у роботі Російського історичного товариства, Російського закордонного історичного архіву, був членом правління Федерації історичних товариств Східної Європи і слов'янських країн. У грудні 1946 р. А. В. Флоровський отримав радянське громадянство, проте вважав за краще залишитися у Празі. Разом із тим, він встановив наукові зв'язки зі своїми радянськими колегами, деякі його роботи були опубліковані у вітчизняних наукових журналах.
- ⁵⁸ Чебыкин А. Я., Пивоварчик И. М. Научная и общественная деятельность С. Л. Рубинштейна в Одессе. *Психол. журн.* 2010. Т. 31, № 3. С. 96–101 ; ДАОО. Ф. 1287. Оп. 1. Спр. 16. Арк. 21 ; Рубинштейн С. Л. Современное состояние и очередные задачи научной библиографии в СССР. *Библиография.* 1929. № 4. С. 3–40 ; Його ж. Завдання наукової бібліографії на Україні. *Бібл. зб. Ч. 1 : Пр. 1-ої конф. наук. б-к УСРР.* 1926. С. 54–62 ; Його ж. Основні завдання наукової бібліографії в СРСР. *Пр.Одес. Центр. наук. б-ки.* 1927. Т. 1. С. 121–136.
- ⁵⁹ Абульханова-Славская К. С. Проблемы методологии науки и философской антропологии в контексте парадигмы субъекта С. Л. Рубинштейна. *Философия не кончается... Из истории отечественной философии : XX век 1960-1980-е гг. : в 2 кн. / под ред. В. А. Лекторского. М., 1999. Кн. 2. С. 335–336.*
- ⁶⁰ ДАОО. Ф. 1593. Оп. 1. Од. зб. 5741. Арк. 4. Ще при прийнятті до Новоросійського університету С. Л. Рубінштейн презентував наукову роботу «Исследование, относящееся к проблеме метода (абсолютный рационализм)», на яку написав відгук М. М. Ланге. У рецензії відзначено високий рівень наукових здібностей молодого автора: «Для специальной задачи нашего отзыва достаточно указать две существенных черты исследования. Изложение их содержания ясно показывает нам, во-первых, основательное знакомство автора с истори-

ей философии, в частности с учениями нового и древнего идеализма – с Кантом, Гегелем и Платоном, и умение критически пользоваться этими знаниями, во-вторых, при обсуждении основных философских проблем автор всюду обнаруживает, что эти исторические знания являются для него не мертвым капиталом учености, но служащему и используются им для самостоятельной философии – критической работы для обсуждения философских личных домыслов, к которым побуждает его собственное живое философское творчество. При таких условиях, т. е. с одной стороны, коротких и основательных философем исторической школы, давшей автору знание классиков философии, а, с другой – в живом самостоятельном философском личном домысле, ищущем всегда ответов на вечные проблемы человеческой мысли и заставляющем автора все дальше углубляться в смысл ставимых им проблем, лежит, по нашему мнению, вполне надежное и достаточное основание ожидать и в дальнейшем успехов в философской деятельности С. Л. Рубинштейна, а равно уверенность, что его деятельность в качестве преподавателя нашего университета может быть весьма ценной для кафедры философии и для руководства занятиями студентов, относящимися к этой кафедре. Поэтому я имею честь предложить факультету признать доктора философии Марбургского университета С. Л. Рубинштейна приват-доцентом нашего университета по кафедре философии».

- 61 Левченко В. В. Історія Одеського інституту народної освіти (1920–1930 рр.) : позитивний досвід невдалого експерименту. Одеса, 1910. 428 с.
- 62 ДАОО. Ф. 1287. Оп. 1. Спр. 16. Арк. 21.
- 63 ДАОО. Ф. Р–1724. Оп. 1. Спр. 14. Арк. 14.
- 64 ДАОО. Ф. 39. Оп. 1. Спр. 38.
- 65 Розробка питань теорії української бібліографії зосереджена була у той час у Києві, головним чином у Науково-дослідній комісії бібліотекознавства та бібліографії Всенародної бібліотеки України при ВУАН (скорочено НДКБ). Робота комісії була зосереджена в 3-х секціях: бібліотекознавства, бібліографії та книгокористування. На чолі комісії стояла Президія у складі голови С. П. Пастернака. У своїй діяльності комісія користувалася різноманітними формами індивідуальної та колективної роботи членів НДКБ, доручаючи розробку деяких тем групам своїх членів або утворюючи спеціальні підкомісії. Результати своєї діяльності Комісія друкувала в «Журналі бібліотекознавства та бібліографії» та у збірниках, один із яких повністю був присвячений питанням бібліографії на Україні. Другий центр наукових досліджень із бібліотекознавства в Україні на той час концентрувався в Українському науково-дослідному інституті книгознавства (УНДК).
- 66 ДАОО. Ф. Р–1724. Оп. 1. Спр. 35. Арк. 11–15.
- 67 Там само. Арк. 41.
- 68 Абульханова-Славская К. А. Проблемы жизни и творчества С. Л. Рубинштейна. *Психол. журн.* 1989. Т. 10, № 5. С. 25–37 ; Ананьев Б. Г. Творческий путь С. Л. Рубинштейна. *Вопр. психологии.* 1969. № 5. С. 126–129 ; Будилова Е. А. Методология, теория и эксперимент в научном творчестве С. Л. Рубинштейна. *Вопр. психологии.* 1979. № 3. С. 106–114 ; Вторые Рубинштейновские чтения в Одессе. *Психол. журн.* 1993. Т. 14, № 2. С. 140–141 ; Сергей Леонидович Рубинштейн : очерки, воспоминания, материалы. М., 1989. 440 с. ; Цуканов Б. Й. Одесский период жизни С. Л. Рубинштейна : к 100-летию со дня рождения. *Психол. журн.* 1989. Т. 10, № 3. С. 32–34.
- 69 ДАОО. Ф. Р–1724. Оп. 1. Спр. 35. Арк. 1–9.
- 70 Козловський В. Бібліотекознавство в УСРР за період 1917–1927 років. *Журн. бібліотекознавства та бібліографії.* 1927. № 2. С. 9.
- 71 Боровий С. Я. Наукова бібліотека в сучасних умовах. *Бібліол. вісті.* 1930. № 1. С. 58–90.
- 72 Бюлетень Народного комісаріату освіти. 1924. Ч. 3–4. С. 5.
- 73 Петрунь Ф. Е. Центральная научно-учебная библиотека г. Одессы. *Библ. обозрение.* 1925. Кн. 1. С. 107–108.

- ⁷⁴ Рубінштейн С. Л. Одеська Центральна Наукова Бібліотека. *Пр. Одес. центр. наук. б-ки*. Одеса, 1927. Т. 1. С. 2.
- ⁷⁵ Там само.
- ⁷⁶ Дубровіна Л. А., Онищенко О. С. Бібліотечна справа в Україні в XX столітті. Київ, 2009. С. 125.
- ⁷⁷ Рубінштейн С. Л. Постачання літератури науковим бібліотекам. *Бібл. зб. Ч. 1 : Пр. 1-ої конф. наук. б-к УСРР*. Київ, 1926. С. 129.
- ⁷⁸ Рубінштейн С. Л. Постачання літератури ... С. 128–131 ; Рубінштейн С. Л. Одеська Центральна Наукова Бібліотека... С. 5.
- ⁷⁹ Рубінштейн С. Л. Постачання літератури ... С. 129–130.
- ⁸⁰ Там само. С. 130–131.
- ⁸¹ Архів НБ ОНУ. Ф. 1 (Наукова бібліотека, 1903–1946). К. 4. Од. зб. 40. Арк. 64.
- ⁸² Рубінштейн С. Л. Одеська Центральна Наукова Бібліотека... С. 15.
- ⁸³ Архів НБ ОНУ. Ф. 1 (Наукова бібліотека, 1903–1946). К. 6. Од. зб. 76. Арк. 41.
- ⁸⁴ Про бібліотеку Воронцова в Одесі : по докл. С. Рубінштейна. *Бібліол. вісті*. 1923. Ч. 4 (груд.). Стопчик 54. Зі ст.: Перша Всеукраїнська нарада робітників книги.
- ⁸⁵ Нагадаємо, що до 1934 р. Харків був столицею Української РСР.
- ⁸⁶ Архів НБ ОНУ. Ф. 1 (Наукова бібліотека, 1903–1946). К. 6. Од. зб. 75. Арк. 127–130 ; Там само. Од. зб. 78. Арк. 4–12. Були підготовлені також відгуки наукової громадськості міста, у тому числі – компетентних фахівців, що безпосередньо займалися дослідженнями на базі зазначених фондів – професорів А. Г. Готалова-Готліба та І. Я. Фааса (НБ ОНУ. Ф. 1 (Наукова бібліотека, 1903–1946). К. 6. Од. зб. 78. Арк. 1–3).
- ⁸⁷ Архів НБ ОНУ. Ф. 1 (Наукова бібліотека, 1903–1946). К. 6. Од. зб. 75. Арк. 130.
- ⁸⁸ Дубровіна Л. А., Онищенко О. С. Зазнач. твір. С. 124.
- ⁸⁹ Архів НБ ОНУ. Ф. 1 (Наукова бібліотека, 1903–1946). К. 4. Од. зб. 50. Арк. 2. Див. також: Левченко В. В. Судьбы сотрудников Научной библиотеки Одесского университета на фоне социально-политических трансформаций первой трети XX века. *Вісн. Одес. нац. ун-ту. Серія: Бібліотекознавство, бібліографознавство, книгознавство*. 2013. Т. 18, вип. 1 (9). С. 31.
- ⁹⁰ Архів НБ ОНУ. Ф. 1 (Наукова бібліотека, 1903–1946). К. 3. Од. зб. 29. Арк. 27.
- ⁹¹ Архів НБ ОНУ. Ф. 1 (Наукова бібліотека, 1903–1946). К. 2. Од. зб. 18. Арк. 135.
- ⁹² Там само. Од. зб. 17. Арк. 57.
- ⁹³ Тут і далі зберігається орфографія документу.
- ⁹⁴ Архів НБ ОНУ. Ф. 1 (Наукова бібліотека, 1903–1946). К. 4. Од. зб. 50. Арк. 2–4 (див. також: Там само. К. 7. Од. зб. 82. Арк. 14–14 зв.)
- ⁹⁵ Архів НБ ОНУ. Ф. 1 (Наукова бібліотека, 1903–1946). К. 4. Од. зб. 50. Арк. 3.
- ⁹⁶ Там само.
- ⁹⁷ Петрунь Ф. Центральная научно-учебная библиотека г. Одессы ...
- ⁹⁸ Архів НБ ОНУ. Ф. 1 (Наукова бібліотека, 1903–1946). К. 6. Од. зб. 81. Арк. 112.
- ⁹⁹ Там само. К. 7. Од. зб. 82. Арк. 19.
- ¹⁰⁰ Там само. К. 2. Од. зб. 17. Арк. 59–60 ; Там само. К. 3. Од. зб. 29. Арк. 18–19.
- ¹⁰¹ Там само. К. 4. Од. зб. 50. Арк. 3 ; Там само. К. 7. Од. зб. 82. Арк. 14.
- ¹⁰² Дубровіна Л. А., Онищенко О. С. Зазнач. твір. С. 125.
- ¹⁰³ Архів НБ ОНУ. Ф. 1 (Наукова бібліотека, 1903–1946). К. 4. Од. зб. 46. Арк. 5–6.
- ¹⁰⁴ Там само. Арк. 11.
- ¹⁰⁵ Там само.
- ¹⁰⁶ Архів НБ ОНУ. Ф. 1 (Наукова бібліотека, 1903–1946). К. 4. Од. зб. 46. Арк. 14–15.
- ¹⁰⁷ Там само. Арк. 5–6.
- ¹⁰⁸ Див.: Видавнича спадщина українського ренесансу : каталог виставки / ОНУ ім. І. І. Мечникова, Наук. б-ка ; авт.-упоряд.: О. Л. Ляшенко, І. М. Усатенко. Одеса, 2011. 85 с.
- ¹⁰⁹ Український відділ Одеської центральної наукової бібліотеки. *Журн. бібліотекознавства та бібліографії*. 1929. № 3. С. 117.

- ¹¹⁰ Там само.
- ¹¹¹ Там само.
- ¹¹² Там само. С. 117–118.
- ¹¹³ Архів НБ ОНУ. Ф. 1 (Наукова бібліотека, 1903–1946). К. 2. Од. зб. 17. Арк. 73.
- ¹¹⁴ Левченко В. В. Копержинський Костянтин Олександрович: 1) *Одеські історики*. Т. 1. Одеса, 2009. С. 179 ; 2) *Дослідники історії Південної України* : бібліогр. довід. Київ, 2016. Т. 2. С. 211–215.
- ¹¹⁵ Копержинський К. Українське наукове літературознавство за останні 10 років. *Студії з історії України науково-дослідної кафедри історії України в Києві*. Київ, 1929. Т. 2. С. XXI–LII.
- ¹¹⁶ Бібліографічні уваги до історії української книги 80-х–90-х років XIX століття в Одесі. *Пр. Одес. центр. наук. б-ки*. 1927. Т. 1. С. 164–171. Див. також : Гуменюк М. П. К. О. Копержинський – бібліограф і книгознавець. *Гуменюк М. П. Біля джерел української радянської бібліографії*. Київ, 1991. С. 18–25.
- ¹¹⁷ Архів НБ ОНУ. Ф. 1 (Наукова бібліотека, 1903–1946). К. 4. Од. зб. 48. Арк. 5–6.
- ¹¹⁸ Там само. Арк. 2, 34, 43.
- ¹¹⁹ Там само. Арк. 44.
- ¹²⁰ Архів НБ ОНУ. Ф. 1 (Наукова бібліотека, 1903–1946). К. 6. Од. зб. 81. Арк. 100.
- ¹²¹ ДАОО. Ф. Р–39. Оп. 1. Спр. 80. Арк. 64. Щиро дякуємо В. В. Левченку за надання інформації про даний документ.
- ¹²² Левченко В. В. Володимир Якович Герасименко : життя та науково-педагогічна діяльність історика української літератури. *Наук. вісн. / Одес. держ. екон. ун-т ; Всеукр. асоц. молодих науковців*. 2007. № 8 (45). С. 203–214.
- ¹²³ ДАОО. Ф. Р–39. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 1 зв.
- ¹²⁴ Архів НБ ОНУ. Ф. 1 (Наукова бібліотека, 1903–1946). К. 5. Од. зб. 53. Арк. 48, 69–71.
- ¹²⁵ Вайнштейн О. Музей Книги Одеської Центральної Наукової Бібліотеки. *Пр. Одес. центр. наук. б-ки*. 1927. Т. 1. С. 17.
- ¹²⁶ Шестериков П. С. Постановка библиотечного дела в университетах и некоторых других библиотеках России. Одесса, 1915. С. 175.
- ¹²⁷ Див.: Вайнштейн О. Л. Музей книги ...
- ¹²⁸ Вайнштейн О. Л. Музей книги ...
- ¹²⁹ Петрунь Ф. Е. Центральная научно-учебная библиотека г. Одессы... С. 108 ; Ковальчук Г. І. Книжкові пам'ятки (рідкісні та цінні книжки) в бібліотечних фондах. Київ, 2004. С. 171–172.
- ¹³⁰ Архів НБ ОНУ. Ф. 1 (Наукова бібліотека, 1903–1946). К. 4. Од. зб. 50. Арк. 3.
- ¹³¹ ДАОО. Ф. Р–1724. Оп. 1. Спр. 19. Арк. 88–88 зв.
- ¹³² Савельєва Є. В. Дослідження історії України в науково-бібліографічній діяльності Ф. Є. Петруня. *Вісн. Одес. нац. ун-ту*. 2007. Т. 12, вип. 4 : Бібліотекознавство. Бібліографознавство. Книгознавство. С. 137.
- ¹³³ Рубінштейн С. Одеська Центральна Наукова Бібліотека... С. 6.
- ¹³⁴ Объяснительная записка к отчету о переинвентаризации фондов научной библиотеки Одесского государственного университета им. И. И. Мечникова. *Отчеты о работе Науч. б-ки Одес. гос. ун-та им. И. И. Мечникова за 1940 г., 1945 г., 1946 г., 1950 г.* Одеса, б. г. Л. 1–7.
- ¹³⁵ Архів НБ ОНУ. Ф. 1 (Наукова бібліотека, 1903–1946). К. 4. Од. зб. 40. Арк. 17.
- ¹³⁶ Боровой С. Я. Воспоминания. М. ; Иерусалим, 1993. С. 135–150 ; Самодурова В. В. Научная библиотека Одесского университета в 1920-е годы. *Наукова бібліотека в сучасному суспільстві : Історія, проблеми, перспективи : до 185-річчя Наук. б-ки Одес. нац. ун-ту ім. І. І. Мечникова* : зб. ст. Одеса, 2003. С. 97–106.
- ¹³⁷ ДАОО. Ф. Р–39. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 1.
- ¹³⁸ Там само.
- ¹³⁹ Тоцький П. М. Вайнштейн Осип Львович. *Професори Одеського (Новоросійського) університету: біогр. слов.* Вид. 2-е, доп. Т. 2 : А–І. Одеса, 2005. С. 197–198.
- ¹⁴⁰ ДАОО. Ф. Р–1724. Оп. 1. Спр. 49. Арк. 66.

- ¹⁴¹ ДАОО. Ф. Р–1593. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 136
- ¹⁴² Рубінштейн С. Одеська Центральна Наукова Бібліотека ... С. 5.
- ¹⁴³ Архів НБ ОНУ. Ф. 1 (Наукова бібліотека, 1903–1946). К. 4. Од. зб. 138. Арк. 87.
- ¹⁴⁴ Берков П. Н., Маленин А. И., Тонкова Р. М. Издания времени Великой французской революции в собрании Одесской центральной научной библиотеки. *Изв. Акад. наук СССР. VII серия. Отд. обществ. наук.* 1935. № 6. С. 601–602.
- ¹⁴⁵ Рамм Б. Я. Научная и общественная деятельность Осипа Львовича Вайнштейна (1894–1980). *История и историки : историогр. ежегодник*, 1982–1983. М., 1987. С. 258–259.
- ¹⁴⁶ У Науковій бібліотеці ОНУ зберігається два примірники цієї роботи, один з них – з дарчим написом автора.
- ¹⁴⁷ БСС. М., 1934. Т. 64. Стб. 124–128.
- ¹⁴⁸ Див. докладніше: Полевщикова Е. В. О. Л. Вайнштейн и изучение именных фондов Научной библиотеки ОНУ имени И. И. Мечникова в 1920-е годы. *Вісн. Одес. нац. ун-ту.* Одеса, 2007. Т. 12, вип. 4 : Бібліотекознавство, бібліографознавство, книгознавство. С. 119–133.
- ¹⁴⁹ Вайнштейн И. Л. Невиданный уривок про Вольтера. *Журн. науч.-исслед. кафедр в Одессе.* 1924. Т. 1, № 7. С. 44–50. Див. також: Вайнштейн О. Л. Кто является автором «Исторического комментария» к произведению Вольтера?. *Вольтер : статьи и материалы* / под ред. М. П. Алексеева. Л., 1947. С. 202–209.
- ¹⁵⁰ Архів НБ ОНУ. Ф. 1 (Наукова бібліотека, 1903–1946). К. 2. Од. зб. 13. Арк. 5–5 зв.
- ¹⁵¹ Вайнштейн О. Л. Граф А. Г. Строганов у Франції 1842–1845 рр. Київ, 1930. С. 147–162. Окр. відб. з «Зб. заходознавства» (1930, кн. 2).
- ¹⁵² Вайнштейн О. Л. Збірка гр. О. Строганова в Головній бібліотеці вищої школи м. Одеси. *Бібліол. вісті.* 1925. № 1–2 (8–9). С. 123–125.
- ¹⁵³ Див.: Полевщикова Е. В. О. Л. Вайнштейн и изучение именных фондов ...
- ¹⁵⁴ Архів НБ ОНУ. Ф. 1 (Наукова бібліотека, 1903–1946). К. 3. Од. зб. 29. Арк. 27. Раніше І. Я. Фаас був вченим секретарем Головної бібліотеки вищої школи Одеси.
- ¹⁵⁵ Боровой С. Я. Воспоминания. С. 142.
- ¹⁵⁶ Фаас І. Інкунабули Одеської Центральної наукової бібліотеки. *Бібліол. вісті.* 1927. № 2 (15). С. 69–90 й окремо: Фаас І. Я. Інкунабули Центральної Наукової Бібліотеки Одеси. Одеса, 1927. 24 с. ; Зданевич Б. Перша спроба опису інкунабулів на Україні. *Зап. іст-філол. від. ВУАН.* 1928. Вип. 16. С. 315–324.
- ¹⁵⁷ Зданевич Б. Зазнач. твір. С. 321.
- ¹⁵⁸ Архів НБ ОНУ. Ф. 1 (Наукова бібліотека, 1903–1946). К. 6. Од. зб. 78. Арк. 1–3.
- ¹⁵⁹ Музичко О. Є. Фаас Іван Якович. *Одеські історики.* Т. 1. С. 413–415 ; Його ж. Взаємодія одеського та київського книгознавчих осередків у листуванні одеситів С. Я. Борового, Ф. Є. Петруня, І. Я. Фааса з киянами Ю. О. Меженко та Б. І. Зданевичем. *Вісн. Одес. нац. ун-ту. Серія: Бібліотекознавство, бібліографознавство, книгознавство.* Одеса, 2010. Т. 15, вип. 21. С. 57–63.
- ¹⁶⁰ Левченко В. В. Штейнванд Герборд (Герберт) Данилович. *Одеські історики.* Т. 1. С. 450.
- ¹⁶¹ Одеська періодична преса років революції та громадянської війни, 1917–1921 / уклад.: Г. Д. Штейнванд ; за ред. С. Л. Рубінштейна. Одеса, 1929. 175 с. (Пр. Одес. центр. наук. б-ки ; т. 3).
- ¹⁶² Самодурова В. В. «Одеська періодична преса років революції та громадянської війни (1917–1921)» – раритетное издание ЦНБ г. Одессы. *Стародруки і рідкісні видання в університетській бібліотеці : матеріали Міжнар. книгознавчих читань* (Одеса, 14–16 верес. 2009 р.). Одеса, 2010. С. 289.
- ¹⁶³ ДАОО. Ф. Р–1724. Оп. 1. Спр. 19. Арк. 88–88 зв.
- ¹⁶⁴ Там само. Арк. 88–88 зв.
- ¹⁶⁵ Петрунь Ф. Е. Центральная научно-учебная библиотека г. Одессы...
- ¹⁶⁶ Петрунь Ф. Е.: 1) З історії збирання рукописів на Балканському півострові : до 80-ліття «Очерка путешествия по Европейской Турции» В. Григоровича, Казань, 1848 г. *Бібліол.*

- вісті. 1929. № 2–3 (19–20). С. 36–47 ; 2) К библиографии печатных трудов В. И. Григоровича. *ИРЯС АН СССР*. 1929. Т. 2, вып. 1. С. 337–345 ; 3) Передодеський період діяльності В. І. Григоровича та зв'язки її з Україною. *Вісн. Одес. комісії краєзнавства при УАН*. Секція соц.-іст. 1929. № 4–5. С. 28 ; 4) Рукописна збірка В. І. Григоровича : бібліогр. замітки. *Пр. Одес. центр. наук. б-ки*. 1927. Т. 1. С. 137–163.
- ¹⁶⁷ Боровой С. Я. Воспоминания. С. 140.
- ¹⁶⁸ Петрунь Ф. Е.: 1) К вопросу об источниках “Большого Чертежа”. *Журн. науч.-исслед. кафедр в Одессе*. 1924. № 7. С. 37–43 ; 2) Качибей на старинных картах. *Зап. Одес. о-ва естествоиспытателей*. 1928. Т. 44. С. 191–198 ; 3) Московські переробки західноєвропейських мап. *Ювіл. зб. на пошану акад. Д. І. Багалія з нагоди 70-ї річниці життя та 50-х роковин наукової діяльності*. Київ, 1927. Т. 1. С. 625–635 ; 4) Мапа шляхів України першої половини XIX ст. *Зап. Одес. ін-ту нар. господарства*. 1928. Т. 1. С. 91–94 ; 5) Старовинні шляхи Одещини : іст.-топогр. довідка. *Вісн. Одес. комісії краєзнавства при УАН*. Секція соц.-іст. 1929. № 4–5. С. 32–43 ; 6) Степове Побужжя в господарському та військовим укладі Українського пограниччя : замітки до Броневського та Боплана. *Журн. наук.-дослід. катедр м. Одеси*. 1926. Т. 2, № 2. С. 91–103 ; 7) Східна межа Великого Князівства Литовського в 30-х роках XV сторіччя. *Ювіл. зб. на пошану акад. М. С. Грушевського з нагоди 60-ї річниці життя та 40-х роковин наукової діяльності*. Київ, 1928. С. 165–168 ; 8) Ханські ярлики на українські землі (До питання про татарську Україну). *Східний світ*. 1928. № 2. С. 170–185 та ін.
- ¹⁶⁹ Левченко В. В. Судьбы сотрудников Научной библиотеки ... С. 35.
- ¹⁷⁰ Матеріали до бібліографії революційного руху в Одесі : до 10-річчя Радвлади на Україні / упоряд.: М. М. Петринський, М. В. Рапопорт, В. В. Стратен та ін. Одеса, 1929. Вип. 2 ; Бібліографія революційного руху в Одесі (1820–1920) / упоряд.: М. М. Петринський, М. В. Рапопорт, В. В. Стратен та ін. Одеса, 1933. ЛІ. 194 с. (Пр. Одес. держ. наук. б-ки ; т. 1) ; Петринський М. Матеріали до історії жовтневих днів в Одесі (архів комісара тимчасового уряду). *Пр. Одес. центр. наук. б-ки*. 1927. Т. 1. С. 79–117 ; Його ж. Центральна наукова бібліотека м. Одеси. *Зап. Укр. бібліогр. т-ва в Одесі*. 1929. Ч. 2–3. С. 136–138.
- ¹⁷¹ Боровой С. Я. Воспоминания. С. 141.
- ¹⁷² Левченко В., Петровський Е. Петринський Микола Миколайович. *Дослідники історії Південної України*. Т. 2. С. 292–295 ; Левченко В. В. Судьбы сотрудников Научной библиотеки ... С. 26–49 ; Расстрел историка Петринского Н. Н. *Смирнов В. Реквием XX века*. Одесса, 2001. Ч. 1. С. 25–39.
- ¹⁷³ Копержинський К. Українське наукове літературознавство за останнє десятиліття. 1917–1927...
- ¹⁷⁴ Левченко В. Копержинський Костянтин Олександрович. *Дослідники історії Південної України*. Т. 2. С. 211–212 ; Його ж. Судьбы сотрудников Научной библиотеки ... С. 35–36.
- ¹⁷⁵ Левченко В. В. Історія Одеського інституту народної освіти (1920–1930 рр.) : позитивний досвід невдалого експерименту. Одеса, 2010. С. 121, 146 і далі.
- ¹⁷⁶ Архів НБ ОНУ. Ф. 1 (Наукова бібліотека, 1903–1946). К. 4. Од. зб. 40. Арк. 17.
- ¹⁷⁷ Левченко В. В. Судьбы сотрудников Научной библиотеки ... С. 33.
- ¹⁷⁸ Архів НБ ОНУ. Ф. 1 (Наукова бібліотека, 1903–1946). К. 2. Од. зб. 18. Арк. 121. Див. також: ДАОО. Ф. Р–1724. Оп. 1. Спр. 31. Арк. 68 (Положение о библиотечных практикантах в научных библиотеках г. Одессы).
- ¹⁷⁹ Архів НБ ОНУ. Ф. 1 (Наукова бібліотека, 1903–1946). К. 2. Од. зб. 18. Арк. 123.
- ¹⁸⁰ Левченко В. В. Судьбы сотрудников Научной библиотеки... С. 33.
- ¹⁸¹ Самодурова В. В. Библиографический семинар как активный метод деятельности ЦНБ г. Одессы в 20-е гг. XX ст. *Вісн. Одес. нац. ун-ту*. 2009. Т. 14, вип. 19 : Бібліотекознавство, бібліографознавство, книгознавство. С. 92–107.
- ¹⁸² Архів НБ ОНУ. Ф. 1 (Наукова бібліотека, 1903–1946). К. 5. Од. зб. 53 Арк. 63–65 ; Ковальчук Г. І. Український Науковий Інститут Книгознавства (1922–1936). Київ, 2015. С. 81.
- ¹⁸³ Там само. Арк. 63–65.

- ¹⁸⁴ Архів НБ ОНУ. Ф. 1 (Наукова бібліотека, 1903–1946). К. 3 Од. зб. 29. Арк. 145.
- ¹⁸⁵ Там само. Арк. 142.
- ¹⁸⁶ Там само. Арк. 91–92.
- ¹⁸⁷ Архів НБ ОНУ. Ф. 1 (Наукова бібліотека, 1903–1946). К. 5. Од. зб. 53 Арк. 83. За спогадами Саула Яковича, ставка аспіранта була розділена наполовину між ним та іншим аспірантом – О. Б. Варнеке (Боровой С. Воспоминания. С. 134).
- ¹⁸⁸ Архів НБ ОНУ. Ф. 1 (Наукова бібліотека, 1903–1946). К. 3. Од. зб. 29.
- ¹⁸⁹ Див. заяву М. П. Олексієва від 8.05.1926. Архів НБ ОНУ. Ф. 1 (Наукова бібліотека, 1903–1946). К. 3 Од. зб. 29. Арк. 98.
- ¹⁹⁰ У подальшому Г. Б. Цомакіон успішно займався дослідженнями з історії археології у Північному Причорномор'ї.
- ¹⁹¹ Архів НБ ОНУ. Ф. 1 (Наукова бібліотека, 1903–1946). К. 5. Од. зб. 53. Арк. 57.
- ¹⁹² Там само. Арк. 48, 69–71.
- ¹⁹³ Боровий С. Нариси з історії єврейської книги на Україні. Київ, 1925–1926. Ч. 1 : Єврейська книга на Україні в добу хасидизму. 1925. 13 с. (Відб. з «Бібліол. вістей» ; ч. 1–2) ; Ч. 2 : Розгром. 1926. 15 с. (Відб. з «Бібліол. вістей» ; ч. 1). Дослідники називають «Нариси» С. Я. Борового одним серед найбільш популярних видань УНІК 1920-х рр. (Ковальчук Г. І. Український Науковий Інститут Книгознавства... С. 353).
- ¹⁹⁴ Ковальчук Г. І. Український Науковий Інститут Книгознавства... С. 401–402.
- ¹⁹⁵ Архів НБ ОНУ. Ф. 1 (Наукова бібліотека, 1903–1946). К. 3. Од. зб. 35. Арк. 28.
- ¹⁹⁶ Боровий С. Я. Наукова бібліотека в сучасних умовах ...
- ¹⁹⁷ Боровой С. Воспоминания. С. 134.
- ¹⁹⁸ Левченко В. Варнеке Олександр Борисович. *Одеські історики*. Т. 1. С. 89.
- ¹⁹⁹ Левченко В. Варнеке Олександр Борисович. *Дослідники історії Південної України*. Т. 2. С. 85–87.
- ²⁰⁰ Див.: Зленко Г. Д. Репресований бібліограф. *Вісн. Кн. палати*. 1997. № 11. С. 35–36.
- ²⁰¹ Иван Котляревський : бібліогр. (1904–1928) / склав О. М. Горещкий. Одеса, 1928. 18 с. (Пр. Одес. центр. наук. б-ки ; т. 2, вип. 2).
- ²⁰² Архів НБ ОНУ. Ф. 1 (Наукова бібліотека, 1903–1946). К. 6. Од. зб. 81. Арк. 57.
- ²⁰³ Смирнов В. Реквием XX века. Ч. 3. Одесса, 2005. С. 157.
- ²⁰⁴ Левченко В. Цомакіон Георгій Борисович. *Одеські історики*. Т. 1. С. 433–434.
- ²⁰⁵ Самодурова В. В. Библиографический семинар ... С. 92–108 ; Боровий С. Я. Наукова бібліотека в сучасних умовах... С. 54.
- ²⁰⁶ Див.: Рубинштейн С. Л.: 1) Современное состояние и очередные задачи научной библиографии в СССР. *Библиография*. 1929. № 4. С. 3–40 ; 2) Завдання наукової бібліографії на Україні. *Бібл. зб. Ч. 1 : Пр. 1-ої конф. наук. б-к УСРР*. Київ, 1926. С. 54–62 ; 3) Основні завдання наукової бібліографії в СРСР. *Пр. Одес. Центр. Наук. Б-ки*. 1927. Т. 1. С. 121–136.
- ²⁰⁷ Див. докладніше: Самодурова В. В. Библиографический семинар ... С. 92–108.
- ²⁰⁸ Архів НБ ОНУ. Ф. 1 (Наукова бібліотека, 1903–1946). К. 2. Од. зб. 14. Арк. 7.
- ²⁰⁹ Там само. Арк. 17.
- ²¹⁰ Див.: Самодурова В. В. Библиографический семинар ... С. 104.
- ²¹¹ Рубинштейн С. Л. Завдання наукової бібліографії ...
- ²¹² Архів НБ ОНУ. Ф. 1 (Наукова бібліотека, 1903–1946). К. 4. Од. зб. 44. Арк. 6.
- ²¹³ Там само. Арк. 43–55, 58–76.
- ²¹⁴ Одеська періодична преса років революції та громадянської війни ... С. IV.
- ²¹⁵ Архів НБ ОНУ. Ф. 1 (Наукова бібліотека, 1903–1946). К. 5. Од. зб. 53. Арк. 52.
- ²¹⁶ Рубинштейн С. Л. Одеська Центральна Наукова Бібліотека... С. 1.
- ²¹⁷ Петрунь Ф. Одеська державна бібліотека. *Зап. Укр. бібліогр. т-ва в Одесі*. 1930. № 4. С. 94–97.
- ²¹⁸ Комаров Б. На ширший шлях. *Зап. Укр. бібліогр. т-ва в Одесі*. 1930. № 4. С. 98.
- ²¹⁹ Одеський національний університет імені І. І. Мечникова : історія та сучасність (1865–2015) / ОНУ ім. І. І. Мечникова ; гол. ред. І. М. Коваль. Одеса, 2015. С. 626–627.

- ²²⁰ Архів НБ ОНУ. Ф. 1 (Наукова бібліотека, 1903–1946). К. 8. Спр. 109. Арк. 1–2.
- ²²¹ Там само. Арк. 6.
- ²²² Левченко В. В. Варнеке Олександр Борисович. *Одеські історики*. Т. 1. Одеса, 2009. С. 88–90.
- ²²³ Левченко В. В. Судьбы сотрудников Научной библиотеки ... С. 35.
- ²²⁴ Білецька О. В. Дослідник середньовічного Поділля : Федір Євстафійович Петрунь (1894–1963). *Наук. зап. Вінниц. держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія*. 2006. Вип. 11. С. 316–321.
- ²²⁵ Левченко В. В. Судьбы сотрудников Научной библиотеки ... С. 35 ; Повесть о том, как из библиографического общества сделали Украинскую контрреволюционную организацию. *Смирнов В. Реквием XX века*. Одесса, 2005. Ч. 3. С. 185–228.
- ²²⁶ К. О. Копержинський – бібліограф і книгознавець. *Гуменюк М. П. Біля джерел української радянської бібліографії*. Київ, 1991. С. 18–25 ; Левченко В. В. Копержинський Костянтин Олександрович. *Одеські історики*. Т. 1. Одеса, 2009. С. 179 ; Його ж Копержинський Костянтин Олександрович. *Дослідники історії Південної України : бібліогр. довід*. Київ, 2016. Т. 2. С. 211–215.
- ²²⁷ Левченко В. В. Штейнванд Герборд Данилович: 1) *Одеські історики*. Т. 1. С. 450 ; 2) *Дослідники історії Південної України...* С. 476–478.
- ²²⁸ Левченко В. В. Судьбы сотрудников Научной библиотеки... С. 35–36.
- ²²⁹ Левченко В. В. Судьбы сотрудников Научной библиотеки... С. 35–36 ; Левченко В. В., Е. П. Петровський, Петринський Микола Миколайович: 1) *Одеські історики*. Т. 1. С. 296 ; 2) *Дослідники історії Південної України...* С. 292–295 ; Расстрел историка Петринского Н. Н. *Смирнов В. Реквием XX века*. Одесса, 2001. Ч. 1. С. 25–39.

РОЗДІЛ 4

Бібліотека Одеського державного університету в період 1933–1991 рр.

Глава 1.

Бібліотека у довоєнний період (1933–1941)

У 1934 р., за рік після відкриття ОДУ, колишня ОЦНБ перейшла до його складу. Наукова і поновлена студентська бібліотеки мали окремі фонди, різний розклад роботи, але знаходилися під єдиним адміністративним керівництвом. Фонд Наукової бібліотеки складав 1 300 000 од., студентської – 60 000 од. Штат бібліотеки – 19 чоловік.

У 1934–1941 рр. бібліотеку очолювала Р. М. Повар (?–1941). В архівних документах бібліотеки за 1937 р. згадується директор Барабтарло ??¹. Зусиллями працівників було проведено величезну роботу з інвентаризації понад 30 тисяч томів, які раніше належали приватним особам та різним установам міста і все ще знаходилися в підвальних приміщеннях бібліотеки, не розібрані та не внесені до каталогів. Серед цієї літератури були виявлені рідкісні примірники видань XVII та XVIII століть.

Успішне функціонування бібліотеки потребувало кадрового забезпечення та нових приміщень. Повар Р. М., будучи членом Ради університету, неодноразово звітувала про це на засіданнях та пропонувала збільшити штат до 31 особи.

Фондом бібліотеки користувались не лише студенти та викладачі ОДУ, а й науковці інших установ Одеси, Москви, Ленінграду, Києва, Казані, Саратова та ін. Особлива увага приділялась зручності та комфортності обслуговування. Було організовано читальний зал для студентів та облаштовано приміщення для опрацювання та продажу старих фондів². Проводилось спеціальне обслуговування випускників історичного факультету, для чого була організована кімната для занять з відокремленим фондом (200 книжок), виділено співробітника бібліотеки для обслуговування³. Продовжувалась та набула нового змісту планова бібліографічна робота.

Працював міжбібліотечний абонемент, який видавав літературу в тимчасове користування персональним абонентам, а також міським та іногороднім організаціям, що мають у своїх структурах бібліотеки. Це Всесоюзний НДІ алергії (Ленінград), Інститут мікробіології та вірусології Південного Схо-

ду СРСР «Мікроб» (Саратов), Тартуський університет, Ростовський державний університет, Наукова рибогосподарська та біологічна станція (Батумі), Краснодарський педагогічний інститут тощо.⁴

Різноманітні джерела з історії бібліотеки свідчать про постійну активну участь вчених, викладачів у становленні та розвитку бібліотеки. У 1936 р. професором університету Богацьким В. Д. було порушено питання про необхідність створення каталогів іноземної літератури⁵.

Продовжувала удосконалюватись структура та технології діяльності установи. У 1937 р. створено відділ поповнення та обробки книжок. Зав. відділом призначено М. І. Кацнельсон, консультантом – професора Є. О. Загоровського⁶. Тоді ж бібліотека почала отримувати обов'язковий платний примірник усіх книжкових видань, що виходили в країні.

У 1938 р. штат бібліотеки збільшився до 36 чоловік. Знову було відновлено бібліографічний відділ – «мозок» бібліотеки. Його співробітники активно включилися в інформаційно-довідкову, видавничу та краєзнавчу роботу. В організації відділу брала участь досвідчений бібліограф М. В. Рапопорт. Під її керівництвом у бібліотеці створювалися систематичний каталог і систематична картотека статей. Значною популярністю користувався спецкурс з бібліографії, який Марія Володимирівна читала для студентів-філологів. «Ровный спокойный голос, уважительное отношение к аудитории. На лекциях теория сочеталась с практикой, с собеседованием»⁷.

За допомогою вчених університету почалася робота з розробки системи класифікації літератури. Були створені алфавітно-предметні покажчики до систематичного каталогу, розпочалося складання тематичної картотеки з історії Новоросійського – Одеського університету, краєзнавчої картотеки «Одесика», пізніше – картотеки праць вчених університету⁸. Саме тоді були започатковані кращі традиції формування та збереження інтелектуальних надбань університету. Ця робота проводиться і сьогодні, набираючи нового змісту та більшого значення, а картотеки є безцінною джерельною базою для науковців.

Наукові дослідження бібліотеки були направлені на створення національного бібліографічного репертуару, який охоплював бібліографію української бібліографії, українського літературознавства, революційних і громадських рухів в Україні, народного господарства України 1917–1927 рр. та ін. Увага приділялась каталогізації картографічного матеріалу та опису рукописних карт⁹.

Бібліотека шукала нові шляхи удосконалення діяльності та функціонування установи. Для вивчення передового досвіду директор Повар Р. М., зав. читальним залом Лівшиц Н. Г., зав. абонементом Ходжаш Т. З., зав. бібліографічним відділом Гольфенбейн ?? відвідували бібліотеки Московського, Ленінградського, Київського університетів, Бібліотеку ім. В. І. Леніна (нині Російська державна бібліотека), Державну публічну бібліотеку ім. Салтикова-Щедріна (нині Російська національна бібліотека), бібліотеки Всеукраїнської академії наук (нині Національна академія наук України.), Академії наук (нині

Російська академія наук), Державну бібліотеку ім. ВКП(б) (нині Національна бібліотека України імені Ярослава Мудрого)¹⁰.

У 1940 р. книжковий фонд бібліотеки зріс до 1 млн 315 тис. томів, із них близько 65% зарубіжної літератури, 53% – періодичні видання. В установі працювали 26 співробітників. Студентська бібліотека нараховувала 100 тисяч томів, мала 10 штатних співробітників та працювала до 22 години¹¹.

Крім того в ОДУ існувало 12 кабінетів, 6 лабораторій, 3 музеї та 4 інститути, які мали бібліотеки, що комплектувались із фонду наукової бібліотеки. Загальна кількість книг складала 91 740 од., з них 16% – іноземні книги, 17% – періодичні видання¹².

Зростання фондів, збільшення кількості читачів та книговидач, ускладнення характеру виконуваної роботи та запитів читачів потребувало наявності співробітників з умінням кваліфіковано, цілеспрямовано, планомірно організовувати роботу. Ректорат університету та адміністрація бібліотеки неодноразово висуvalа питання про перегляд номенклатури штатів бібліотеки. У 1940 р. згідно з постановою Всесоюзного комітету зі справ вищої школи введена нова номенклатура посад. У бібліотеці вперше введено посаду завідуючого студентською бібліотекою та завідуючих відділами¹³.

З 1 січня 1940 р. згідно з постановою РНК УРСР бібліотека припинила отримувати обов'язковий примірник видань¹⁴.

Глава 2. Воєнні роки (1941–1945)

Велика Вітчизняна війна... Саме вона в одну мить обірвала звичайний плин життя, розкидала по світу тих, хто складав єдиний міцний організм навчального закладу, й поділила його на евакуйованих та залишених на окупованій ворогом території.

Розлука університету з рідним містом тривала 38 місяців – з липня 1941 до вересня 1944 р. За цей час колектив ОДУ двічі змінив місце розташування, подолав більше семи тисяч кілометрів (з них близько трьохсот п'ятдесяти – морем) на територіях семи союзних республік і тричі опинявся на лінії головного напрямку бойових дій німецьких військ та їхніх союзників. У цих неймовірно важких умовах ні на мить не припинялася навчальна та наукова робота. Кожного року війни ОДУ оголошував набір студентів і здійснював випуск спеціалістів на шести своїх факультетах.

Евакуація університету почалася 25 липня 1941 р. Залізницею шлях був відрізаний, бо її регулярно обстрілювали. Студенти та частина викладачів вирушили до Миколаєва вздовж моря пішки. Де-кому випало переправлятися морем. «Пароплавам евакуаційний комітет дозволив вивезти невелику кількість людей та не більше 10 т. вантажу. Цей ліміт використали для відправки обладнання та літератури»¹⁵. Таким чином, морським шляхом була відправлена необхідна для навчального процесу література. Збірним пунктом було призначено м. Осипенко (нині м. Бердянськ Запорізької обл.), прибувши куди

університет дуже скоро отримав розпорядження просуватися далі на схід, до Краснодарського краю. У Майкопі, куди він прибув, університет зайняв приміщення технікуму та швидко розгорнув свою роботу. Вже 15 вересня на 6 факультетах розпочався навчальний процес (1100 студентів, викладачі та технічний персонал). У складних побутових умовах університет не тільки навчав студентів, а й виконував науково-дослідну роботу, навіть була проведена наукова конференція. Робота була настільки чіткою і злагодженою і в навчальних корпусах, і в позаурочний час (агітаційна робота серед населення, риття окопів тощо), що в Майкопі університет набув авторитету та поваги серед партійних, урядових і воєнних установ та місцевого населення.

У зв'язку зі швидким просуванням німецьких військ на схід, університет був змушений евакуюватися ще далі у тил, до Туркменії. Дуже швидко була підготовлена відправка обладнання та літератури. Так, 6 серпня 1942 р. все було упаковано в ящики, а вже 7 серпня за допомогою військових весь персонал та обладнання були завантажені до ешелонів та відправлені до місця призначення. Тяжкий шлях при обстрілах, нальотах авіації і бомбардуваннях – через Туапсе, морем до Сухумі, знову поїздом до Баку, на поромі через Каспійське море до Красноводська. У Сухумі при розвантаженні, під час нальоту, загинула частина університетського майна. Серед втраченого були бібліотечні книги.

У м. Байрам-Алі університету було надано приміщення Технікуму текстильної промисловості. З деяким запізненням почався новий 1942–1943 навчальний рік. У той час в університеті працювали 8 професорів, 18 доцентів, 32 старших викладачі, 8 асистентів, 16 лаборантів. На новому місці умови були більш спокійними, без бомбардувань. Швидко привели в порядок навчальні приміщення і почали заняття з 2-4 курсами, одночасно оголосивши набір на перші курси всіх факультетів¹⁶. Умови навчання були надзвичайно складними, до того ж під час переїзду значно постраждало і частково було знищено обладнання лабораторій та бібліотеки, катастрофічно не вистачало коштів і літератури¹⁷. У 1943–44 рр. обставини з набором слухачів покращилися, він збільшився у 2 рази. Кількість студентів зросла до 447 осіб¹⁸. Університет не тільки навчав студентів, але й проводив науково-дослідну діяльність, користуючись фондом найнеобхіднішої для навчального та наукового процесу літератури, збереженої у дорозі співробітниками бібліотеки. Це був мінімум навчальної та наукової літератури, яку могли дозволити умови евакуації, але він став порятунком у підготовці спеціалістів у Байрам-Алі¹⁹. Крім наукової та педагогічної діяльності, співробітники університету долучилися до вирішення господарських питань республіки, що були викликані потребами війни. Через деякий час Одеський університет посів гідне місце серед наукових та культурних центрів Туркменії.

Бібліотека Одеського держуніверситету у роки війни опинилася в двох цілковито різних, паралельно існуючих життєвих ситуаціях одночасно. З одного боку, вона розділила долю університету під час евакуації, відчувши всі тяготи далеко переїзду у Середню Азію. Зовсім іншим, але по-своєму

драматичним, було життя бібліотеки, яку неможливо було вивезти з міста, що оборонялося, а потім опинилося під окупацією²⁰. В оточеній Одесі, в будинку на вул. Преображенській, 24 (на той час вул. 10-річчя Червоної армії), залишилися основні фонди бібліотеки університету (1 500 000 од.). Книгосховище займало 5 поверхів у 8 466 17 куб. м, із загальним метражем книжкових полиць у 17 км. У приміщенні бібліотеки був розташований штаб ППО та винищувальний батальйон, організований із співробітників університету. Виявляється, книги також можуть воювати, вони можуть бути добрим заслоном від ударної хвилі і допомагати нашим бійцям тримати оборону. Насамперед, на декількох ярусах з полиць були зняті усі книги і покладені уздовж вікон і стін по периметру всього приміщення в штабелі. Інші книги, з метою перекриття для бомбосховища, влаштованого в підвальному приміщенні, були зняті з полиць і укладені пластами на підлогу, де перебували до кінця 1941 р. в повному хаотичному безладді.

17 жовтня 1941 р. у місто, де залишалося трохи більше 300 тис. жителів, увійшли підрозділи вермахту та румунської армії. 22 жовтня пролунав вибух – партизанами був підірваний штаб румунської армії на вул. Маразлієвській. По місту прокотилися перші хвилі репресій. Саме у ті дні загинула у фашистських катівнях директор університетської бібліотеки Р. М. Повар, яка була залишена у місті для підпільної роботи: у неї при обшуку було знайдено радіоприймач.

Румунським окупаційним військам необхідно було показати велику визвольну роль їх армії, яка шляхом власних жертв врятувала «... від більшовицького терору Одесу і назавжди принесла волю і щастя місцевому населенню»²¹. Для підтвердження своєї визвольної місії перед світовою спільнотою окупанти відразу приступили до практичних дій. Використовуючи те, що майже вся навчально-матеріальна частина університету і якась частина викладачів та студентів залишилася в окупованій Одесі, румунська військово-окупаційна влада в 1941 р. організувала під вивіскою «Одеський державний університет» вищий навчальний заклад, до якого на правах факультетів додала залишки всіх довоєнних ВНЗ міста. Створений румунською окупаційною владою «Universitatea din Odesa» де-юре не мав ніякого відношення до Одеського державного університету, але де-факто він мав таку ж офіційну назву і розташовувався в залишених будівлях ОДУ.

Після ліквідації частини більшовицького підпілля та масових страт окупаційна адміністрація видала наказ про загальну трудову повинність населення у віці від 16 до 60 років. Цей документ суворо наказував усім громадянам, що працювали у колишніх радянських установах, повернутися на місця своєї колишньої служби. Від трудового обов'язку звільнялися тільки учні та студенти. Бажаючих навчати і навчатися було вкрай мало, тому окупаційна влада перейшла до радикальних дій. Були створені умови, при яких, не маючи інших засобів до існування, викладачі та студенти були змушені йти в університет: під загрозою смертної кари було заборонено приймати на роботу в інші місця, крім університету, колишніх співробітників ВНЗ; всім обіцяли спеціальні по-

свідчення, які звільняли від трудової повинності, що давало можливість уникнути відправки до Німеччини; при пред'явленні посвідчень або студентських квитків поліцейські патрулі не затримували їх власників навіть під час облав, що було вигідно для підпільників. І, нарешті, найважливіше – при університеті було відкрито кооператив, що забезпечував продуктами персонал, тобто у людей з'явилася можливість врятувати свої сім'ї від голодної смерті.

Із 17-ти діючих в Одесі до війни вищих навчальних закладів більшість змогли евакуюватися, але залишилася матеріальна база цих вузів і певна кількість викладачів і студентів, що з різних причин не змогли вибратися з оточеного міста. Не знаючи, де і як доведеться відбувати повинність, молодь бачила у навчанні шлях до порятунку. В університеті було організовано прийом заяв від усіх осіб, які бажали навчатися. Перші лекції почалися в лютому 1942 р. на медичному і політехнічному факультетах²². Влітку 1942 р. університет працював вже у складі 5 факультетів: фізико-математичного, медичного, політехнічного, літературно-філософського та юридичного. Загальна кількість студентів у 1942–1943 навч. рр. складала 1549 чол.²³

Після відходу радянських військ університетська бібліотека являла собою гнітюче видовище: вибито скло, перекинуті стелажі, вітер і дощ господарювали на поверхах та безжально розкрадалися книги. Бібліотека довгий час залишалася без керівництва: ніхто не хотів і не наважувався взятися за впорядкування її фондів. Румунськими окупантами було вирішено залишити бібліотеку на консервацію, що фактично означало залишити її на повне розграбування. Допустити таке – означало приректи бібліотеку на загибель. Не менш втішна доля спіткала і Одеську міську публічну бібліотеку. Силами декількох її колишніх працівників, небайдужих до жакливого становища, в якому опинилися безцінні скарби, почався їх порятунок²⁴. На чолі цієї групи людей опинилась Олександра Миколаївна Тюнєєва (1888–1984)²⁵. 27 жовтня 1941 р. вона була затверджена на посаді директора Одеської міської публічної бібліотеки і цей вибір був не випадковий. О. М. Тюнєєва ще у 1920–ті рр. працювала в міській бібліотеці на посаді завідувача відділом рукописів та рідкісних книг. У 1930–ті рр. вона піддалася гонінням з боку радянської влади за нібито пособництво «ворогам народу». Окупанти розраховували, що саме цей факт з її біографії дасть можливість отримати вірнопідданого службовця²⁶. О. М. Тюнєєва погодилась взяти на себе керівництво залишеної напризволяще університетської бібліотеки (під час окупації на вулиці Короля Міхая). Університетську бібліотеку підпорядковували колишній Міській державній публічній бібліотеці імені Горького, зробивши її абонементом. З 2 січня 1942 р. О. М. Тюнєєва стала директором вже двох бібліотек під загальною назвою – Одеська центральна наукова бібліотека²⁷.

Абонементом, тобто Центральною університетською бібліотекою завідувала одна із найстаріших її працівниць – Тамара Захарівна Ходжаш (1888–1965). З 1921 р. її доля нерозривно була пов'язана з книгою. Чудовий професіонал, яка досконально знала фонди університетської бібліотеки, у передвоєнні роки вона працювала на посаді заступника директора з наукової

частини²⁸. Разом з групою співробітників, які залишилися з різних причин в окупованому місті, вона вкладала сили і душу в те, аби бібліотека не тільки вистояла, а й у майбутньому змогла бути затребуваною і приймати вдячні відгуки. Ось їхні імена: Андрій Костянтинів Папаспіракі, Марія Володимирівна Севаст'янова, Олена Єпіфанівна Юркевська, Ганна Петрівна Сальникова, Валентина Іванівна Гопак, Василь Євстафієвич Дем'яненко, сестри – Олександра Степанівна та Євгенія Степанівна Монастирські, брати – Євген Михайлович та Віктор Михайлович Чернецькі, Павло Михайлович Кірсанов, Марія Михайлівна Беляєва, Маргарита Костянтинівна Мартиновська, Марія Павлівна Єфремова, Люція Карлівна Брун, Микола Всеволодович Аргіропуло. 20 грудня 1941 р. з ініціативи її співробітників у бібліотеці почалися відновлювані роботи. В жакливих умовах лютої зими стали приводити бібліотеку до ладу. Фанерою і щитами закладали вікна і діри, виймали скло з настінних портретів та виставкових вітрин, використовуючи його замість шибок у вибитих вікнах, і вже улітку 1942 р. бібліотека приступила до обслуговування професорсько-викладацького складу університету. Читачів було мало, обслуговування велося лише у світлий час доби – з 12.00 до 15.00. У будівлі не було електрики, приміщення не опалювалося під час всієї окупації.

Два з половиною роки співробітники, як могли, намагалися зберегти бібліотечні скарби. Коли румунська місцева влада перейшла до «цивілізованого» грабежу матеріальних цінностей, то згадали і про бібліотеки. Зі спогадів О. М. Тюнєєвої видно, що для того, щоб зашкодити масовому вивезенню книг, бібліотекарі вдавалися до хитрощів. Потрохи приводячи в порядок приміщення, книги, що були розкидані по підлозі у книгосховищі, ставити на місце на стелажах не квапилися, бо розкидані книги – це розумна відмова для не знаходження потрібних окупантам книг. До того ж розсипаний книжковий каталог склали в ящики у хаотичному порядку, а про найцінніші фонди Воронцовської та Строгановської бібліотек взагалі не згадувалось – їхні каталоги були сховані, самі фонди були засекречені і, таким чином, врятовані²⁹. За наказом окупаційної влади всі видання радянського періоду повинні були бути знищені. І тоді, ризикуючи життям, Т. З. Ходжаш та її помічники знесли всі ці книги у дальню кімнату сховища, замаскувавши їх зовні шафами і стелажками. Румунському начальству відсутність цієї літератури на полицях пояснили тим, що евакуйований університет забрав ці книги з собою.

Війна і окупація завдали університету величезної шкоди. Ворожі бомбардування зруйнували хімічний та фізичний корпуси, адміністративний корпус, два гуртожитки, було вивезене найцініше обладнання лабораторій, повністю знищені гуманітарні кабінети, фізичні та хімічні лабораторії. На превеликий жаль, внаслідок прямого влучення бомби у будівлю географічного факультету на Єлізаветинській вул. (тоді Щепкіна, 12) була знищена безцінна колекція картографічних видань, до складу якої входили рідкісні карти і атласи, навіть портулани (17 тис. аркушів)³⁰. Сам географічний факультет сильно постраждав і потребував капітального ремонту. Основні будови ж були цілими і здатними до роботи. Зберігся також лабораторний корпус органічної хімії і

майже весь корпус фізичного факультету, за винятком великої фізичної аудиторії, яка була знищена разом з корпусом хімічного факультету. Збиток, нанесений війною бібліотеці, теж був дуже значний. За румунської влади розграбовувались рідкісні колекції та коштовні книги, насамперед, з історії, економіки, географії Бессарабії та півдня України³¹. До бібліотеки приставили спостерігача від магістратури, уродженця Бессарабії, що добре володів російською мовою. До його обов'язків входив відбір з фонду творів друку, що мали інтерес для бібліотек Румунії. Великий уклін співробітникам бібліотеки, які зберегли списки вивезеної літератури, передали їх після звільнення Одеси до Державної комісії, яка займалася поверненням матеріальних та культурних цінностей, і майже всі вони були повернені місту.

Настав 1944 р. Німецькі війська зазнавали поразки на всіх фронтах. Стало зрозумілим, що недалеко той день, коли Одеський університет повернеться додому. 10 квітня в евакуйованому університеті пройшли урочисті збори колективу на честь звільнення Одеси, на яких було прийнято рішення – закінчувати навчальний рік у Байрам-Алі і повертатися в рідне місто. У чудовий весняний день 11 квітня всі викладачі, співробітники та студенти, що знаходилися в Одесі, прийшли в університет. З рушницями і червоними бантами в петлицях його охороняли студенти, що тільки-но вийшли з катакомб (П. М. Ржепішевський, Н. Б. Діварі, І. Гурський та ін.). Незабаром в Одесу прибув ректор М. О. Савчук. Комітет у справах вищої школи призначив його уповноваженим по Одесі, на плечі якого лягла вся тяжкість організації навчального процесу в усіх вищах міста. У звільненій Одесі в його університеті вже 21 квітня 1944 р. до занять приступили 360 студентів і 50 наукових співробітників. Квітень, травень і червень пройшли в упорядкуванні навчальних приміщень і лабораторій, збиранні університетського майна, яке було розкидано по всьому місту, наведенні порядку на книжкових полицях в університетській бібліотеці. Таким чином, у травні і червні Одеський університет працював одночасно в двох місцях: основний склад в Байрам-Алі і дуже обмежений склад в Одесі. У перших числах червня, після закінчення навчального року, почалася реевакуація університету з Байрам-Алі назад до Одеси. Положення було важким, протягом декількох місяців місто залишалося прифронтовим (фронт знаходився за 40 км від Одеси). Силами студентів в університеті були організовані нічні чергування.

В кінці серпня 1944 р. було сформовано спеціальний ешелон на Ашхабадській залізниці, в якому університет, з усім своїм майном відправився назад, в Одесу. 1 жовтня 1944 р. обидва одеських університети об'єдналися. Навчальний рік 1944–1945 рр. був дуже важким: в холоді, без опалення, при картковій системі і повній нестачі всього. Університет вистояв в неймовірних умовах і, як виявилось, був єдиним українським вишом, який організовано евакуювався, рік успішно працював на Північному Кавказі, в ще більш важких умовах евакуювався вдруге в Байрам-Алі, а після звільнення Одеси повернувся в рідне місто і знову включився в нормальну роботу. Злившись після повернення з евакуації в єдине ціле, університет та його бібліотека відновили роботу в

Одесі. 31 жовтня 1944 р. Одеський університет розпочав післявоєнний період своєї історії. Бібліотека допомагала університету в тому, щоб у найкоротший термін налагодити роботу після звільнення від фашистів³².

Завдяки самовідданій праці та мужності бібліотечних працівників, які опинилися в Одесі під час окупації, фонди університетської бібліотеки залишилися порівняно цілими, а приміщення збереглося. Силами небайдужих людей бібліотека знову почала працювати. Повоєнна бібліотека – понівечена, частково розграбована – зайняла своє місце в Одеському державному університеті. У цей період директором бібліотеки був Василь Іванович Литовченко. Саме він запросив на роботу в бібліотеку тоді ще зовсім молодого В. С. Фельдмана, який став згодом легендарним бібліографом³³.

Глава 3. Наукова бібліотека Одеського державного університету імені І. І. Мечникова

Незважаючи на ентузіазм, цілеспрямованість, самовіддану працю та мужність бібліотечних працівників, які працювали в Одесі під час окупації, фонди університетської бібліотеки зазнали непоправної шкоди. Окупантами було вивезено близько 17000 книг (70% дублетного фонду)³⁴ та знищено картографічний фонд бібліотеки³⁵. Будівля бібліотеки збереглася і вже у 1944 р. в ній розпочалася робота.

Післявоєнні роки стали відродженням бібліотеки, відновленням її кращих традицій. Незважаючи на збитки, вона зайняла своє місце в Одеському державному університеті, який після визволення міста у найкоротший термін відновив свою діяльність. Першочерговим завданням на етапі повноцінного відновлення роботи стало всебічне комплектування. Попри всі труднощі співробітники намагались поповнити втрачений потенціал та звернулись до видавництв та бібліотек різних установ з проханням надіслати видання 1941–1945 рр. У результаті до фонду було передано понад 700 назв іноземних книг і журналів із Центрального колектора Москви, велика кількість юридичної літератури із Всесоюзного інституту юридичної літератури тощо. Працівники бібліотеки виїжджали в різні бібліотеки Радянського Союзу для відбору потрібної літератури.

У свою чергу з фондів бібліотеки було передано ряд книжок та журналів бібліотеці Кишинівського університету, педагогічним інститутам Івано-Франківська і Рівного, постраждалим бібліотекам західних областей України, бібліотеці Академії наук Туркменії тощо³⁶.

У складні 1945–1946 рр. бібліотеку очолював викладач психології та історії педагогіки педагогічного інституту та університету В. І. Литовченко. У роки війни він був підпільником, підтримував зв'язок з партизанами. Посаду заступника з наукової роботи займала Т. З. Ходжаш – одна з найбільш компетентних фахівців. За спогадами В. С. Фельдмана, Василь Іванович Литовченко з ентузіазмом взявся за відновлення бібліотеки та зміцнення кадрово-

го складу співробітників: «Он хлопотал, и ему удалось добиться для сотрудников, получавших низкую зарплату, пайка, каковой получали сотрудники научно-исследовательских учреждений. Он добился большого штата для полной инвентаризации и каталогизации фонда библиотеки. Хорошо разбирался в людях. Принятые им на работу, как правило, оставались на многие годы. Заботился о пополнении библиотеки молодыми способными людьми, любящими книгу»³⁷.

Упродовж багатьох десятиліть формувалась наукова робота бібліотеки, яка стала ваговою складовою її діяльності. 14 лютого 1945 р. згідно з постановою РНК № 198 бібліотеці ОДУ за заслуги у формуванні фондів, їхньої значимості для культурного й наукового життя міста та регіону було надано статус науково-дослідної установи, що дозволило їй отримати самостійний бюджет³⁸. Після цього співробітники бібліотеки разом з науковою та навчально-допоміжною роботою одержали можливість займатися самостійною науково-дослідною діяльністю. Насамперед, вона була пов'язана з науковими темами професорсько-викладацького складу та стала складовою частиною наукової роботи всього університету.

Новий статус спонукав до активізації діяльності бібліотеки за різними напрямками. Значно поліпшилася матеріальна база, комплектування проводилося за планом, узгодженим з науковою частиною університету відповідно до тематики наукової роботи кафедр і навчальної програми факультетів. Тематичні плани комплектування щорічно затверджувались Радою університету.

Відбувалося налагодження методичної діяльності та формування штату, який збільшився і налічував 64 співробітника³⁹. Докорінно змінилась структура: замість трьох відділів (абонементу та книжкових фондів, комплектування та обробки, бібліографічного) було організовано п'ять (книжкових фондів, комплектування, обробки та каталогізації, обслуговування читачів, що поєднував роботу абонементу, читального залу та міжбібліотечного абонементу, науково-бібліографічного відділу з групою співробітників, які займалися організацією виставок)⁴⁰. Почав працювати читальний зал для наукових занять⁴¹.

З метою впровадження єдиного інвентарного номеру у жовтні 1945 р. розпочалась переінвентаризація книжкового фонду⁴². Вона проводилась колективом позаштатних робітників і була припинена в 1947 р. через нестачу спецкоштів. Відновлена ця робота була в 1948 р. На 9 лютого 1949 р. (день закінчення інвентаризації) бібліотечний фонд нараховував 1266457 од.⁴³ Це була перша за 132 роки існування бібліотеки повна перевірка фонду, що дало змогу повноцінно та якісно обслуговувати читачів, яких на той час було 987⁴⁴.

У 1946 р. почалась робота зі створення систематичного каталогу. Значно розширилось коло користувачів бібліотеки. Крім університетського контингенту її відвідували студенти, аспіранти, наукові співробітники з Москви, Ленінграду, Вільнюса, Кишинева, Фрунзе тощо. У бібліотеці на той час функціонували індивідуальний, колективний та заочний абонементи, два читальних зали: загальний та для наукових робітників⁴⁵.

Після окупаційного періоду перед владою постало питання очищення бібліотечних закладів від літератури, що розходилася з пануючою ідеологією та поточною політикою партії. 6 вересня 1946 р. Рада Міністрів УРСР прийняла постанову № 1566 «Про перевірку книжкових фондів у бібліотеках УРСР». Слід зазначити, що на той час бібліотеки усіх систем і відомств були визнані ідейно-політичними осередками, тому їхнім головними завданнями стало сприяння вихованню комуністичної свідомості, підвищення ідейно-політичного рівня населення. Пріоритетною стала ідеологізація наукових досліджень і переорієнтація виключно на завдання побудови комуністичного суспільства. Здійснювалося ідеологічне редагування каталогів та цензурна чистка фондів⁴⁶.

У 1947 р. бібліотека почала отримувати обов'язковий екземпляр з видавництва України.

1950–60-ті рр. увійшли в історію бібліотеки як роки активної перебудови основних напрямків роботи. Якісно формуються фонди бібліотеки, насамперед навчальною та науковою літературою. Проводиться робота з обмінно-резервними фондами. Налагоджуються зв'язки з різними бібліотеками та науковими організаціями, зокрема і з закордонними. Жвавий книгообмін відбувався з 298 науковими та науково-дослідними установами, у тому числі з 31 університетом, 26 педагогічними інститутами, 21 філією Академії наук СРСР та союзних республік⁴⁷.

Наукова робота бібліотеки полягала в створенні спеціалізованих картотек, бібліографічних покажчиків та розробці окремих проблем, тісно пов'язаних з науковою тематикою університету. Плани та тематика досліджень узгоджувалися з університетом та затверджувалися Вченою радою. Особлива увага приділялась розробкам, пов'язаним з вивченням історії вітчизняної науки, розкриттю цінних фондів бібліотеки, краєзнавчій тематиці. Головною науковою тематикою став моніторинг публікацій співробітників ОДУ і праць про них, що дозволяло надати об'єктивну картину діяльності усього університету, його підрозділів, наукових шкіл, розвитку наукового і навчального процесу як в історичному аспекті, так і з точки зору сучасного стану. Результатом цієї грандіозної роботи бібліографів 1945–1960-х років стала підготовка до видання біобібліографічного словника професорсько-викладацького складу університету. З метою збору матеріалу бібліографи виїжджали у відрядження до архівів Києва, Харкова, Дніпропетровська. Викладачі, які на той час працювали в університеті, заповнювали анкети та давали відомості про свої публікації. Було зібрано відомості про 714 осіб вчених. Однак робота була припинена, а матеріали залишились в архіві бібліографічного відділу у рукописному вигляді. Сьогодні вони є документальною пам'яттю університету та незамінним джерелом інформації для дослідницької роботи.

Проводилась важлива робота з історичними колекціями. Так, впродовж 1947–1949 рр. систематизувався Воронцовський фонд бібліотеки, та було створено предметно-систематичний каталог, який відобразив частину книг колекції (32000 од.)⁴⁸.

За наказом МВО СРСР від 21 лютого 1949 р. № 221 у бібліотеці розпочалася загальна каталогізація. Проводилась важлива робота по впорядкуванню, вдосконаленню та переробці схем систематичного каталогу. Формувався алфавітно-предметний покажчик до схеми класифікації книг НБ ОДУ та готувались методичні матеріали, пов'язані з обробкою та каталогізацією періодичних та книжкових видань.

Зростав авторитет бібліотеки. У 1949 р. вона очолила Міську бібліотечну вишівську комісію, яку було створено для покращення роботи бібліотек вишів та середніх спеціальних закладів.

У 1954 р. був організований топографічний каталог, картки в якому розташовувались відповідно до розміщення книг і періодичних видань на полицях книгосховища. На його основі формувались алфавітний та систематичний каталоги книг.

З метою формування унікальних зібрань, створення каталогу та інтеграції видань у широкий науковий та культурний простір особлива увага приділялась виявленню та опису рідкісних книг та стародруків. Велику роль у цій роботі зіграли головні бібліографи бібліотеки А. К. Папаспіракі та В. С. Фельдман, які протягом декількох десятиліть займалися цією роботою. Пізніше до них приєднався М. В. Аргіропуло (1919-2008), який був шанувальником та популяризатором бібліофільських мініатюрних видань. Микола Всеволодович доклав багато зусиль для поповнення ними бібліотечної колекції, яка має особливу цінність для знавців книги.

А. К. Папаспіракі проводилась робота по створенню систематичної картотеки фонду Шильдера, яку було закінчено у 1958 році⁴⁹. Із згадок В. С. Фельдмана про Андрія Константиновича: «Он был представителем старой русской интеллигенции. Окончил юридический факультет Императорского Новороссийского университета и все годы хранил значок, свидетельствующий о получении им высшего юридического образования. ...Работая под руководством Андрея Костянтиновича... я был поражен необычайно широтой и глубиной его знаний истории XV – XVIII веков крупнейших европейских государств и политической борьбы в мире последних пяти веков, прекрасным знанием русской истории и художественной литературы. Впервые я увидел научный подход к изучению истории книги и книжных собраний. Я считаю, что основы моих познаний и интереса к истории книжной культуре я получил от работы рядом с Андреем Константиновичем»⁵⁰.

У післявоєнні роки керівництво бібліотекою змінювалося значно частіше, ніж у попередній період. Після В. І. Литовченка дуже короткочасно на посаді директора працював О. М. Дроздов. Далі один одного змінювали Г. Д. Плосконос (1947–1951), М. В. Павлюк (1951–1960), І. М. Коляда (лютий-травень 1960), І. М. Кирилов (1960–1961), П. М. Бондаренко (1961–1988), Т. А. Тарасенко (1988–1989). Студентську бібліотеку під час її окремого існування очолювали Л. К. Брун, Є. Ф. Чижевська, Н. Г. Лівшиц та В. О. Бозіна.

З початку 1950-х рр. бібліотеку очолив досвідчений славіст, талановитий лінгвіст, доцент філологічного факультету Микола Володимирович Павлюк, який багато зробив для підвищення її престижу. Під час його керівництва були видані бібліографічні покажчики, що стали окрасою університетських публікацій. На думку сучасників, ті 10 років (1951–1960), протягом яких М. В. Павлюк керував бібліотекою, стали подарунком для інтелігенції міста. Принциповість та вимогливість органічно поєднувались в ньому з делікатністю: за час роботи в бібліотеці не дозволив собі принизити гідність своїх підлеглих, а побачивши співробітника, що йде по іншій стороні вулиці, директор знімав головний убір і низько кланявся⁵¹.

У 1950 р. розпочато традицію систематичних переглядів нових надходжень, які протягом десятиліть не втратили свою актуальність і проводяться до теперешнього часу в новому форматі.

У 1957 р. побачив світ спеціальний випуск «Праць Одеського державного університету» (Бібліографічна серія), у якому вперше була зроблена спроба систематизувати публікації вчених університету, вміщених у його періодичних виданнях за весь дореволюційний період. Відкривав збірник огляд усіх періодичних видань, які вийшли на той час в університеті⁵². До нього ж увійшов систематичний покажчик до «Записок Новоросійського університету» за 1867–1919 роки⁵³ (укладачі О. Ф. Борисова, М. М. Бушева, Р. М. Рапопорт). Підготовлений до 90-ї річниці університету, покажчик висвітлив дуже важливу частину діяльності вчених університету, які своїми дослідженнями і відкриттями зробили надзвичайно вагомий внесок до скарбниці світової науки.

У травні 1959 р. у Відділі комплектування проведена реорганізація – починає діяти сектор обміну, який крім обмінних операцій займався розповсюдженням видань університету та проводив фінансові операції. Для підвищення якості обслуговування створено єдину видачу та фонд довідкової літератури в читальних залах, де користувачі мають змогу працювати до 22 години, а передекзаменаційний та екзаменаційний період – до 23 години та без вихідних.

Через інтенсивне поповнення фондів (25–30 тисяч од. на рік), гостро стала проблема нестачі місця у книгосховищі, що викликало необхідність його розширення за рахунок створення нових ярусів.

З кінця 1950-х наукова діяльність бібліотек у СРСР характеризується поступовою переорієнтацією на конкретну діяльність, пов'язану з організацією, вивченням та використанням інформаційного потенціалу фондів. У ті роки дослідження в Науковій бібліотеці ОДУ були направлені на вивчення історії університету, наукової діяльності вчених університету та наданню різнобічної допомоги уряду щодо рішення політичних, господарських, наукових, культурних завдань і сприянню мобілізації трудящих на їх виконання.

У першій половині 1960-х р. бібліотеки визначалися як центри для виконання складних бібліографічних завдань, у яких фонди й фахівці могли б за-

безпечити надання довідок і до яких інші бібліотеки, установи та підприємства мали звертатися безпосередньо. У галузі геолого-географічних наук це була саме Наукова бібліотека ОДУ⁵⁴. У післявоєнні роки в бібліотеці продовжували працювати досвідчені спеціалісти Т. З. Ходжаш, Н. С. Юсім, О. О. Мишаков, М. І. Кириченко, М. О. Чуйкіна, Т. М. Гольд, Р. М. Рапопорт, Є. С. Жакуліна, В. К. Руденко, С. В. Бондар, О. П. Кирилюк, А. К. Папаспіракі, М. В. Аргіропуло, Є. Ф. Чижевська, Є. Ф. Письмен, М. К. Руденко, Є. П. Ганчицька, В. О. Бозіна, Н. Г. Ліфшиц, Н. М. Трет'як, Е. В. Пилипчук, В. С. Фельдман, О. Ю. Ноткіна, О. В. Захарова, В. М. Терлецька та ін.

Фахівцем високого рівня, досконало знайомим з фондами, була Т. З. Ходжаш. У 1959 р. важливою подією для бібліотеки стало видання укладеного нею путівника-довідника⁵⁵. Вперше за 140 років існування бібліотеки вийшла узагальнена праця, що знайомила читачів з книжковими фондами і висвітлювала історію бібліотеки. У ній була представлена структура бібліотеки, подана загальна характеристика книжкового фонду, повідомлялись основні правила користування бібліотекою та короткі довідки про її основні відділи.

Учениця академіка В. І. Липського, кандидат біологічних наук Т. М. Гольд. Ряд її публікацій у ботанічних журналах був присвячений флорі Одещини та вченим-ботанікам зі світовими іменами Г. А. Боровикову, І. І. Пузанову, В. І. Липському, П. С. Шестерикову, В. А. Ротерту. Багато часу Гольд Т. М. присвятила укладанню систематичного покажчика до «Записок Товариства сільського господарства Південної Росії». На початку XIX ст. організація такого друкованого органу мала важливе наукове та практичне значення. «Записки» виходили протягом 89 років та становили своєрідну енциклопедію сільськогосподарських знань, відображали еволюцію науки в період існування товариства. В укладанні цього покажчика також брали участь такі вчені університету як О. О. Ковалевський, О. Д. Нордман, І. К. Пачоський, О. О. Браунер та ін.

Естафету бібліографів післявоєнного часу підхопили прославлені бібліографи-краєзнавці, дослідники та популяризатори книги О. Ю. Ноткіна та В. С. Фельдман⁵⁶. За довідками та консультаціями до них зверталися не тільки студенти та викладачі університету, інших ВНЗ міста, а й спеціалісти з інших міст області, країни, з-за кордону.

Віктор Семенович Фельдман – «легенда» університетської книгозбірні. Він працював у різних відділах бібліотеки (книжкових фондів, відділі наукової обробки літератури та бібліографічному відділі) майже 50 років, допомагаючи всім – і студентам, і викладачам, залишивши після себе цікавий архів і цінне книгозібрання, які зберігаються зараз у бібліотеці в складі його іменної колекції. Завдяки В. С. Фельдману «не канули в лету» книги «ідеологічно шкідливого змісту», від яких намагалися позбутися у відомі часи. Екскурсії по фондах, які проводив В. С. Фельдман, як і його сердита «фірмова» фраза, звернена до читачів у залах каталогів: «Не тримайте ящик у висячому положенні! За

законами фізики ящики падають донизу!», залишилися в пам'яті кількох поколінь студентів і співробітників університету. У ході екскурсії по книгосховищу, дійшовши до «родзинки» – шафи з рідкісними книгами – Віктор Семенович виймав одне за одним видання, неймовірно цікаво розповідаючи про кожне». ⁵⁷ Фельдман В. С. – один з найактивніших дослідників і популяризаторів історії Одеси та книги ⁵⁸. Його можна вважати одним із патріархів одеського краєзнавства. Віктор Семенович став першим лауреатом премії Дерибаса, яка була заснована президіумом європейського інтерклуба «Дом Дерибаса».

У 1960 рр. плідно працювала у бібліотеці досвідчений бібліограф, заступник директора з наукової роботи Е. В. Пилипчук. Енергійна і ділова, вона вирішувала питання чіткої організації і планування роботи бібліотеки, її кадрового забезпечення, формування книжкового фонду та довідкового апарату, запровадження нових форм і методів інформаційно-бібліографічного обслуговування. Ема Вікторівна продовжувала традиції бібліотеки і зробила вагомий внесок у її становлення та підвищення авторитету.

Ознакою хрущовської відлиги стало видання покажчиків і розвідок з української літератури та мови, слов'янської філології. Розвивалася й бібліографічна «шеченкіана», традиції українського краєзнавства ⁵⁹.

Протягом 1960-70-х рр. групою співробітників під керівництвом Н. С. Юсін організовується алфавітний каталог іноземних книг. Так характеризувала Натті Самійлівну О. Ю. Ноткіна: «...Человек необыкновенно талантливый... Вела кружок английского языка, каковым владела в совершенстве... Великолепно рисовала, обладала отличным вкусом, ставила изумительные книжные выставки по содержанию и оформлению. А наша стенгазета была лучшей из всех газет университетских учреждений» ⁶⁰.

Тоді ж зав. відділом обробки Ю. Я. Письменом і гол. бібліографом В. С. Фельдманом за допомогою співробітників відділу обробки та бібліографічного відділу створюється предметний каталог іменних фондів – Воронцовського, Строгановського, фонду Шильдера.

А. Л. Драголі описав документи архіву М. М. Ланге, який був придбаний університетом у 1960 р. Готувались матеріали для створення картотеки автографів та ексклібрів Наукової бібліотеки ОДУ ⁶¹. Все це сприяло створенню передумов для відродження в бібліотеці відділу рідкісних книг та рукописів.

У цей час важливим елементом бібліотечного обслуговування, який дозволив продуктивно використовувати фонди різних бібліотек і забезпечувати виконання запитів користувачів у разі відсутності потрібних видань у фондах Наукової бібліотеки став сектор міжбібліотечного абонементу (МБА).

Зростала роль Наукової бібліотеки в науково-методичному просторі міста. З метою підвищення кваліфікації, обміну досвідом, удосконалення та застосування нових методів у бібліотечній справі вона очолює і керує роботою Одеського міського університету культури бібліотечних працівників. Для співробітників Наукової бібліотеки були організовані гуртки з вивчення іноземних мов (англійської, німецької, французької та латинської) під керівництвом викладачів університету М. І. Кириченка та В. В. Данчева.

З 1961 р. для ведення каталогів бібліотека почала отримувати друковані картки Всесоюзної та Української книжкових палат⁶².

Продовжувалась гарна традиція дарувати чи передавати у спадок бібліотеці книжки. У 1960 р. надійшла бібліотека професора Б. О. Лупанова (1887–1959). Разом із книжками до книгозбірні потрапив і його невеличкий архів: автобіографія, послужний список та інші документи, які були потрібні для влаштування на роботу, його наукові праці, які, за винятком двох, лишилися у рукописах. У цілому, книжкова колекція Бориса Олександровича є прекрасною підбраною бібліотекою вченого-філолога.

У 1961 р. бібліотека поповнилась особистим книжковим зібранням історика, доктора педагогічних наук, професора Одеського державного університету Артемія Григоровича Готалова-Готліба (1866–1960). У фонді вченого книжки з педагогіки, психології, історії. Хронологічні рамки – з 1876 до 1958 р.

Книжкова колекція Федора Євстафійович Петруня (1894–1963) – відомого одеського географа, історика, бібліографа і колекціонера, знавця архівних і картографічних матеріалів, надійшла в бібліотеку в 1963 р.⁶³ Книги з фонду Ф. Є. Петруня так чи інакше пов'язані з географією або історією півдня України. У колекції представлені видання одинадцятьма мовами. Книжкове зібрання Ф. Є. Петруня містить безліч українознавчої літератури, в їх числі статті відомих українських діячів культури.

У грудні 1963 р. створюється єдина каталожна зала, де розташовуються алфавітний каталог, систематичний каталог та бібліографічні картотеки.

Напередодні сторіччя Одеського державного університету, яке відсвяткували у травні 1965 р., фонди Наукової бібліотеки нараховували 1 708 160 томів, студентської – 601 418 томів⁶⁴.

Колектив Наукової бібліотеки брав активну участь у підготовці фундаментального видання «Історія Одеського університету за 100 років», членом редакційної колегії якої був директор бібліотеки М. В. Павлюк.

Характерною ознакою цього періоду є активізація боротьби за ідеологічну чистоту радянської культури, боротьби з дисидентським рухом та проявами «буржуазного націоналізму», посилюється ідеологічний контроль. Не обійшло це явище й бібліотеку, яка одним із своїх завдань мала забезпечення науки, культури, освіти якісними, ідеологічно вивіреними бібліографічними покажчиками та посібниками. В цей час наукова робота була направлена на підготовку ряду покажчиків праць учених Одеського університету – Колмакова В. П., Кирилова Є. А., Петренко-Критченка П. І., Ротерта В. А., Щербак І. Д., Бурксера Є. С., Пузанова І. І. та ін., які стали першовідкривачами серії «Біобібліографія вчених університету». Вона і сьогодні актуальна та продовжує поповнюватись і всебічно розкривати науковий доробок професорсько-викладацького складу університету.

Слід зазначити, що ряд досліджень проводились у тісному контакті та співдружності з кафедрами та факультетами університету та на замовлення на-

укових установ і важливих підприємств країни (підготовка тематичних показників «Хроматографія», «Радіохімія», «Кінетика хімічних процесів», «Економічне районування СРСР», «Естетика» та ін.).

У 1965 р. Колегією Міністерства культури СРСР була прийнята поста- нова про впровадження у практику роботи бібліотек першого видання ББК (бібліотечно-бібліографічної класифікації). Тому предметом особливої уваги бібліотеки став систематичний каталог, фактично наново створений на осно- ві нової ББК. Керувала цим відповідальним проектом редактор – спеціаліст М. О. Трофименко. У групу з впровадження бібліотечно-бібліографічної класифікації входили провідні фахівці бібліотеки: В. С. Фельдман, О. Ю. Ноткі- на, Є. М. Зенькова, А. К. Захарова, М. О. Подрезова, В. М. Терлецька та ін.

Фахівці Наукової бібліотеки приймали участь у загальносоюзних біб- ліографічних проектах – створенні зведених показників іноземної літерату- ри, які ведуть найбільші бібліотеки СРСР: Державна бібліотека СРСР іме- ні В. І. Леніна, Всесоюзна державна бібліотека іноземної літератури, Держав- на публічна науково-технічна бібліотека, Бібліотека Академії наук СРСР.

У кінці 1966 р. почав діяти відділ обміну та створено дублетно-резервний фонд⁶⁵.

Більше 50 років працював в ОДУ учасник війни, нагороджений бойо- вими орденами та медалями, відзначений державними нагородами Петро Михайлович Бондаренко (1922–2003). Він був керівником навчальної частини, проректором по АГЧ, директором Наукової бібліотеки (з 1961 по 1988 рр.), співробітником відділу рідкісної книги. Під керівництвом П. М. Бондаренко відбулися суттєві зміни матеріального становища та інформаційно-бібліографічного обслуговування бібліотеки⁶⁶. Він прагнув до нововведень, орієнтувався на останні вимоги в галузі організації бібліотечної справи. Однією з перших у країні Наукова бібліотека Одеського університету організувала систематичний каталог по системі ББК. Значно розширилася ма- сова, інформаційна, методична та видавнича діяльність бібліотеки. Петро Ми- хайлович займався вивченням іменних фондів та історії бібліотеки. Резуль- татом цієї роботи стала низка статей у пресі про Наукову бібліотеку ОДУ та книжкові колекції. Бондаренко П. М. сприяв організації та проведенню науково-практичних конференцій, різноманітних культурно-просвітницьких заходів. Це науково-теоретична конференція «Історія Наукової бібліотеки Одеського державного університету за 150 років» (1967), звітна наукова кон- ференція (1974), науково-теоретична конференція, присвячена 400-річчю дру- карства на Україні (1974), конференція вишівських бібліотек міста Одеси «Пропаганда бібліотечно-бібліографічних знань серед читачів» (1976), всесо- юзний семінар «Інформаційно-бібліографічне обслуговування ВНЗ» (1979), виїзне засідання Клубу любителів мініатюрних видань при Одеському Домі вчених (1980), конференція до 40-річчя героїчної оборони Одеси у роки Вели- кої Вітчизняної війни (1981), міська міжвишівська науково-практична конфе- ренція «Бібліотека ВНЗ і навчальний процес» (1981), конференція «Бібліотека історика М. К. Шильдера у фондах Наукової бібліотеки» (разом із філологіч-

ним факультетом) (1983), конференція «Наша професія – радянський бібліотекар» (1984), конкурс професіональної майстерності «Кращий за професією» (1984); науково-практична конференція, присвячена 40-річчю перемоги «Виховання подвигом: підсумки і перспективи» (1985) та ін. Особливо слід зазначити, що Петро Михайлович Бондаренко підтримав ідею відновлення Музею книги університетської бібліотеки та чимало зробив для реалізації проекту.

Офіційно Музей книги в складі Наукової бібліотеки ОДУ було відкрито 7 лютого 1979 р.⁶⁷ З цією метою було виділено приміщення і для створення відповідного інтер'єру в експозиційній залі відреставровано 9 шаф з Воронцовського палацу, які були передані у 1898 р. бібліотеці Новоросійського університету разом з книжковим зібранням. Фонд відділу склали книги, відібрані з загального книгосховища бібліографами А. К. Папаспіракі, Т. З. Ходжаш, В. С. Фельдманом, М. В. Аргіропуло. П'ять тисяч книг розташували у Воронцовських шафах, найбільш рідкісні і цінні – на 14 вітринах, тим самим поклавши початок постійним експозиціям: «Шедеври європейського та вітчизняного книгодрукування», «Рідкісні українські видання», «Мистецтво книги: мініатюрні видання з колекції університетської бібліотеки», «Книжкове зібрання родини Воронцових». Тут експонуються видання перших століть вітчизняного та іноземного книгодрукування, у тому числі інкунабули, колекції стародруків XVI–XVIII століть. Серед них чимало раритетів та навіть «уніків», які є пам'ятками національного та європейського значення. У день відкриття музею було проведено 18 екскурсій!⁶⁸ До 1988 р. єдиним співробітником Музею книги, як правило, був його завідуючий: з 1979 по 1983 р. ним був М. В. Аргіропуло (у 1981–1982 рр. у відділі працювала також С. П. Жабоскрицька). З 1983 по 1999 р. відділ очолювала Є. В. Савельєва⁶⁹. Вона досліджувала фонди М. К. Шильдера, рукописи Б. О. Лупанова, А. В. Недзвідського, М. В. Терещенка, вивчала видання класиків української літератури у фондах університетської бібліотеки. Її праці «Одеські видання творів І. К. Тобілевича (Карпенка-Карого) у фондах Наукової бібліотеки» (1970), «Дореволюційні франківські видання у фондах Наукової бібліотеки Одеського університету» (1987), «З історії дореволюційної Шеченкіани» (1989), «Драматургічний фонд Наукової бібліотеки Одеського університету (іменний фонд М. В. Терещенка)» (1990), «Видання творів Лесі Українки у фондах Наукової бібліотеки Одеського університету» (1991) були надруковані в матеріалах наукових конференцій Одеського університету. Готуючи матеріали до експозиції, Савельєва ретельно вивчала сотні фоліантів, написи на книгах, екслібриси, ілюстрації тощо. Лекції та екскурсії Савельєвої незмінно користувалися успіхом у вдячних слухачів – від першокурсників до академіків.

У 1970-ті рр. відбувається стабілізація та удосконалення основних бібліотечних процесів. Проводиться рекаталогізація фонду періодичних видань, а старий каталог періодичних видань переводиться на стандартну картку. З метою підвищення ефективності обслуговування, скорочення шляху книги до читача створюються спеціалізовані читальні зали⁷⁰, де у відкритому доступі була представлена необхідна література та реферативні журнали. Активно

працює читальний зал періодичних видань. Для роботи з журналами природничого напрямку на мікрофішах організовано відділ спецвидів. Продовжує проводитись робота з поповнення бібліотек кафедр університету, які є складовою частиною єдиного фонду НБ.

У зв'язку зі значним збільшенням контингенту студентів та необхідністю якісного забезпечення навчального процесу впроваджується масова та групова видача навчальної літератури, що давало можливість раціонально розподіляти та оперативно видавати комплекти книг студентам.

З 1975 р. при Науковій бібліотеці починає працювати бібліотечне відділення ФСП (факультет суспільних професій), де вивчались питання бібліотекознавства та бібліографії.

Досвід і авторитет, завзята праця і любов до своєї справи з часом мали логічний наслідок – з 1976 р. Наукова бібліотека ОДУ стала методичним центром для бібліотек вишів нашого міста. Працюють постійно діючі дворічні курси підвищення кваліфікації, на яких займаються співробітники не тільки Наукової бібліотеки ОДУ, а й інших вишівських бібліотек міста. Створено Раду наставників та Раду молодих спеціалістів, які організовують різноманітні заходи з розвитку творчих здібностей молодих працівників та підвищення якості роботи.

Продовжується робота з модернізації довідково-бібліографічного апарату та забезпечення доступу користувачів до необхідних документів шляхом каталогізації документного потоку та часткової рекаталогізації серіальних та продовжуваних видань. Удосконалюється методика опрацювання фонду. З метою скорочення інтервалу між надходженням книг та швидкого доведення їх до читача, вводиться методика групової обробки навчально-методичної літератури.

Зростає роль бібліотеки у формуванні висококваліфікованих кадрів-випускників ОДУ. Вона своєчасно реагує на всі зміни, які відбувались у ВНЗ на той час, продовжує формувати фонд навчальної та наукової літератури за основними спеціальностями вишу та темам його наукових досліджень, а також за суміжними темами. Джерелами комплектування був платний обов'язковий примірник профільних видань, що отримувався через Центральний колектор наукових бібліотек. Повторні примірники докуповувалися через Одеський обласний колектор, місцеві видання – через магазини. Суттєві поповнення надходили через всесоюзний та міжнародний книгообмін. У цілому щороку фонди поповнювалися на 40 тис примірників. На 1 січня 1980 р. фонд бібліотеки складав 2 291 113 од. Кількість читачів зросла до 14856 користувачів.

Нове десятиріччя увібрало в себе корінні зміни в житті держави та поставило перед бібліотекою нові завдання. У країні відбувається становлення системи науково-технічної інформації. Різко збільшився попит на продукцію центральних, галузевих, регіональних органів інформації. У структурі державних установ та організацій з'явилися нові підрозділи – інформаційні відділи. Такий підрозділ було відкрито і в Науковій бібліотеці Одеського універси-

тету.⁷¹ Співробітники сектору Інформації виявляли провідні науково-дослідні теми кафедр університету та організували інформаційне обслуговування по системі ВРІ, ДОР, групове інформування кафедр. Для забезпечення цієї функції було створено довідково-інформаційний фонд, який забезпечував спеціалістів не тільки документографічною, а і фактографічною інформацією. При бібліотеці організовано постійно діючий міський семінар робітників служб науково-технічної інформації.

До штату бібліотеки влилася ціла плеяда спеціалістів з природничих наук: біологи М. О. Подрезова, Т. М. Добринова, математик Л. М. Крапивка, хіміки С. М. Кириченко, Н. С. Тахтарова, інженер-електрофізик Г. І. Войченко, географ В. В. Самодурова, з яких виросли досвідчені бібліографи, майбутні керівники секторів і відділів бібліотеки.

Наукова бібліотека прагнула своєчасно інформувати читачів про нові надходження, розкривати свій фонд, професійно обслуговувати факультети й кафедри університету для задоволення попиту їхньої наукової, навчальної роботи. Активізувалася робота щодо пропаганди бібліотечно-бібліографічних знань серед студентів, для яких провідні фахівці бібліотеки проводять заняття з основ бібліотечно-бібліографічної грамотності. В дусі часу широкого розмаху набирає масова та ідейно-виховна робота, серед якої значне місце займає усна та наглядна пропаганда.

Продовжує покращуватись рівень обслуговування читачів. Його забезпечують абонементи та три спеціалізовані читальні зали: природничих, суспільних та гуманітарних наук. У 1980 р. затверджено нові «Правила користування бібліотекою», які розширили перелік користувачів читальних залів та МБА. У 1982 р. при студентській бібліотеці НБ відкрито новий відділ – художній абонемент. Зав. відділом призначено В. В. Ярову – професіонала з великим досвідом роботи, яка розуміла складність і глибину навчального процесу та вміло організувала роботу відділу. При художньому абонементі працювали секція любителів фантастики від міського клубу «Прометей», історико-літературний клуб «Співбесідник», «Клуб любителів літератури».

У 1983 р. згідно з міністерським наказом від 31 грудня 1982 р. і з метою удосконалення бібліотечного та інформаційного обслуговування навчально-виховного процесу і наукової роботи, а також з метою ліквідації паралелізму в роботі та дублювання функцій наукова і студентська бібліотеки (з фондом у 861 тис од.) були об'єднані в один структурний підрозділ університету. З цього року почало здійснюватися спільне комплектування, єдине управління. Після об'єднання бібліотек помітно змінилася структура закладу. Було організовано 13 відділів: єдиними стали відділи комплектування, обробки та каталогізації літератури, бібліографічний відділ⁷². Введено єдиний читацький квиток, який дозволяв отримувати літературу на всіх пунктах видачі. Проводилась велика робота з упорядкування галузевих філій обслуговування та створення якісного довідкового апарату.

Бібліотека налагодила зв'язки з багатьма зарубіжними науковими та навчальними закладами. Її відвідували група вчених – русистів із ГДР, делегація

із Оулу під керівництвом ректора університету, зав. школою педагогіки творчого мислення у Варшаві проф. А. Горальський, делегація педагогів із США, група випускників Нью-Йоркського університету, делегація комуністів із Данії тощо.

У 1985 р. розпочався капітальний ремонт усієї будівлі бібліотеки. Пункти видачі літератури були переведені у різні корпуси університету та територіально віддалені від основного книгосховища. Однак бібліотека продовжувала чітко та безперебійно працювати і виконувати інформаційні запити. Для якісного та зручного обслуговування створено читальний зал учбової літератури у гуртожитку № 4, міні-читальний зал на історичному факультеті, абонемент механіко-математичного факультету в гуртожитку № 7 та хімічного факультету в гуртожитку № 3.

У травні 1986 р. організовано відділ книгосховища на 2-й філії, який очолила професіонал з практичним досвідом роботи Колесниченко К. І., яка активно займалась питаннями оптимізації розміщення фонду, покращення системи обслуговування. Було створено індикатор та введена система замовлень по читацьким вимогам.

У листопаді 1987 р. бібліотека знову почала обслуговувати читачів у відремонтованих приміщеннях основного корпусу на вул. Радянської армії, 24. Відкрито новий читальний зал періодичних видань, де були зібрані вітчизняні та зарубіжні журнали, а також зарубіжна періодика на мікрофішах. Почав функціонувати читальний зал учбової літератури. У розпорядженні бібліотеки було сім абонементів та шість читальних залів (350 місць). Загальна кількість читачів зросла до 15612 користувачів.

У цьому ж році було проведено Всесоюзну науково-практичну конференцію інформаційних працівників, де Наукова бібліотека взяла на себе функції методичного центру бібліотек вищих навчальних закладів регіону та стала зональним центром для 36 вишівських бібліотек півдня України. На базі бібліотеки розроблялись власні нові технології та методи роботи, працювали курси з підвищення кваліфікації співробітників бібліотек вузів та технікумів міста Одеси. Вивчався та апробувався передовий досвід інших бібліотек країни.

Наукова робота у цей період була направлена на підготовку бібліографічних та методичних посібників, рекомендаційних списків літератури на базі власних фондів для викладачів, наукових співробітників, аспірантів та студентів. В серії «Бібліографія вчених університету» побачили світ покажчики, присвячені А. В. Недзвідському (Є. В. Савельєва, 1986), Н. М. Якупову (О. Ю. Ноткіна, 1988), С. Л. Рубінштейну (О. Ю. Ноткіна, 1989).

За ці роки середовище бібліотечних працівників університету поповнили кваліфіковані спеціалісти, головним чином вихованців рідного університету: Т. М. Ямченко, О. І. Головка, Т. А. Фурман, Н. В. Мусієнко, Н. В. Кабанова, В. В. Ярова, А. В. Зайченко, В. П. Пружина, О. В. Суровцева, Л. М. Жак та ін.

У 1988 р. директором Наукової бібліотеки було призначено педагога-літературознавця, філософа Тарасенко Тамару Андріївну (1939-1992), яка

поєднувала керівництво бібліотекою з викладацькою діяльністю в Одеському державному університеті. Тамара Андріївна однією з перших у СРСР розробила і почала читати на гуманітарних факультетах ОДУ спецкурс з історії російської філософії ХХ-го століття. Вона – перший голова правління Фонду соціальної допомоги імені доктора Гааза (1987). Тарасенко Т. А. планувала перетворити бібліотеку в потужний науково-культурний центр, у базу численних і різноманітних добровільних культурних організацій і товариств. Однак втілити ці плани в життя так і не вдалося. У 1989 р. Тарасенко Т. А. подає у відставку за станом здоров'я.

У ті часи було проведено науково-практичні конференції: «Проблеми ефективності управління вузівською бібліотекою» (1988), «Актуальні питання формування і використання фондів бібліотек вузів» (1988).

На початку 1990-х Наукова бібліотека переживала труднощі, викликані соціально-економічними перетвореннями в країні, повною мірою відчувши вплив «епохи змін». Переломні 90-ті роки ХХ століття були складними в житті держави, університету і бібліотеки. Це були часи руйнації тоталітарної політичної системи і перші кроки розбудови нової незалежної держави.

З 1989 по 1998 рр. Наукову бібліотеку очолювала Світлана Михайлівна Старицька – кадровий співробітник, висококваліфікований фахівець бібліотечної справи. Вона доклала багато зусиль для комплектування бібліотеки в цей складний період, коли поповнення бібліотечних фондів у країні суттєво зменшилось внаслідок об'єктивних причин: скорочення фінансування бібліотек, інфляції, розриву інформаційного простору, зростання цін на всі види друкованої продукції. У цей період бібліотека сама розшукувала джерела поповнення фондів: активно співпрацювала з міжнародним фондом «Сейбр-Світло», Британською радою в Україні. Традиційно до фонду надходили дари від викладачів університету – від професорів Б. О. Шайкевича, В. В. Сердюка, колекція книг з літературознавства і мовознавства С. П. Ільова, яка стала дев'ятим іменним фондом Наукової бібліотеки. Фонд «Відродження» через Інститут відкритого суспільства (Будапешт) забезпечував отримання кращих зразків літератури суспільної тематики з Франції, Німеччини, США, Великої Британії.

Наукова бібліотека почала трансформувати свої функції відповідно до потреб нового суспільства, української державності, національної освіти, науки та культури. Однак незмінною лишилась інформаційна підтримка учбового, дослідницького процесу університету та обслуговування викладачів, наукових співробітників, студентів старших курсів інших вузів, учнів ліцеїв та коледжів, які мають договір з університетом, наукової громадськості міста та читачів, які приїждять з інших міст.

Основним завданням бібліотеки було оперативне бібліотечне та інформаційно-бібліографічне обслуговування користувачів, гуманізація, орієнтація на загальнолюдські цінності, виховання інформаційної культури, розширення асортименту бібліотечних послуг.

Важливим напрямком стало налагодження бібліографічної роботи, зокрема підвищення якості обслуговування шляхом розгортання інформування викладачів, наукових працівників та студентів, формування довідково-бібліографічного апарату бібліотеки і укладання бібліографічних матеріалів за тематикою робіт учених університету. У січні 1990 р. створено довідково-інформаційний читальний зал при науково-бібліографічному відділі з вільним доступом до основних довідкових та інформаційних посібників. Висококваліфіковані бібліографи допомагають читачам орієнтуватися у безмежному просторі інформації, надають складні довідки.

Книжкові фонди бібліотеки налічували понад 3,5 млн томів⁷³. Тут концентрувалися видання та рукописи, написані багатьма мовами світу. Особливу гордість складало надзвичайно багате зібрання енциклопедій, словників, біографічних покажчиків. Відділ періодики налічував близько мільйона різномовних одиниць з усіх галузей знань. Кількість читачів перебільшувала 16000.

Прийняття Декларації про державний суверенітет УРСР, впровадження закону «Про мови в Українській РСР» зумовили характерні особливості всіх напрямів роботи бібліотеки. Творча активність колективу була спрямована на оновлення змісту діяльності бібліотеки шляхом наповнення її ідеями гуманізму, відродження національної культури, духовності.

Примітки

¹ Архів НБ ОНУ. Ф. 1 (Наукова бібліотека, 1903–1946). К. 10. Спр. 131. Арк. 30.

² Там само. К. 9. Спр. 119. Арк. 10.

³ Там само. К. 9. Спр. 116. Арк. 2.

⁴ Там само. К. 13. Спр. 166. Арк. 2, 4, 6, 10.

⁵ Там само. К. 13. Спр. 120. Арк. 55.

⁶ Там само. К. 10. Спр. 131. Арк. 40–41.

⁷ Ноткина О., Фельдман В. Вместе с ними : о сотр. Научн. б-ки Одес. нац. ун-та им. И. И. Мечникова, оставивших след в нашем сердце. Одесса, 2006. С. 5–6.

⁸ Наукова бібліотека Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова : іст. нарис до 185-річчя заснування / відп. ред. В. А. Сминтина ; кер. авт. кол. М. О. Подрезова. Одеса, 2002. С. 164.

⁹ Архів НБ ОНУ. Ф. 1 (Наукова бібліотека, 1903–1946). К. 9. Спр. 128. Арк. 1.

¹⁰ Там само. К. 9. Спр. 120. Арк. 40.

¹¹ Там само. К. 10. Спр. 121. Арк. 12.

¹² Там само. К. 9. Спр. 121. Арк. 10.

¹³ Там само. К. 13. Спр. 161. Арк. 6.

¹⁴ Про постачання найголовнішим державним книгосховищем УРСР видань, що виходять на території УРСР, і про доставку обов'язкових і сигнальних примірників видань друку : Постанова РНК УРСР від 27 груд. 1939 р. *Зб. постанов і розпоряджень Уряду УРСР*. 1940. № 3. Ст. 17.

¹⁵ Кузнєцов В. О., Тоцький В. М. Одеський державний університет імені І. І. Мечникова в період Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. *Вісн. Одес. нац. ун-ту. Серія: Біологія*. 2005. Т. 10, вип. 3. С. 175–199.

- ¹⁶ До складу студентів було прийнято багато фронтовиків, які до війни вчилися в інших навчальних закладах країни. Військові події відбилися на новому наборі студентів – до початку навчального року їх налічувалося всього 266 чоловік, з яких - 99 нового набору.
- ¹⁷ Амброз Ю. А. Единство фронта и тыла... *Времена и годы : воспоминания ветеранов войны и труда* Одес. ун-та / ОНУ ім. І. І. Мечникова. Одесса, 1998. Вып. 1. С. 7–13.
- ¹⁸ Кузнецов В. О. Зазнач. твір. С. 190.
- ¹⁹ Історія Одеського університету за 100 років / ОДУ ім. І. І. Мечникова ; відп. ред. О. І. Юрженко. Київ, 1968. С. 415–416.
- ²⁰ Історія Одеського ... С. 356.
- ²¹ Транснистрія навіки буде Румынской : передрук. з газ. «Транснистрія» (Бухарест). *Одес. газ.* 1941. 23 нояб. (№ 10).
- ²² Кузнецов В. О. Біологічний факультет Одеського національного університету в період тимчасової окупації м. Одеси, 1941-1944 рр. *Вісн. Одес. нац. ун-ту. Серія: Біологія.* 2003. Т. 8, вип. 1. С. 228–245.
- ²³ Архів НБ ОНУ. Ф. Фельдман В. С. та Ноткіна О. Ю., особистий фонд. К. 29. Од. зб. 143. Арк. 252–282.
- ²⁴ Жирнова Л. О. В роки окупації, 1941-1944. *Скарбниця культури.* Одеса, 2004. Вип. 3. С. 122–127.
- ²⁵ Александра Николаевна Тюнеева : сб. материалов / Одес. нац. науч. б-ка им. Горького ; сост. Л. В. Арюпина и др. Одесса, 2012. 315 с.
- ²⁶ Пойзнер М. Б. Окупація. Одеса, 1941–1944 рр. : документи та матеріали. Одеса, 2004. С. 148–149.
- ²⁷ Александра Николаевна Тюнеева ... С. 280.
- ²⁸ В післявоєнний час Т. З. Ходжаш написала серйозне дослідження з історії комплектування фондів НБ ОДУ, яким широко користуються спеціалісти й досі (Наукова бібліотека Одеського державного університету ім. І. І. Мечникова : путівник. Одеса, 1959. 95 с.).
- ²⁹ Александра Николаевна Тюнеева ... С. 311.
- ³⁰ Самодурова В. В. Памятные страницы истории университетской библиотеки. *Ист. память.* Одесса, 2000. Вып. 2. С. 69.
- ³¹ Див. наприклад: Щетников В. П., Чебан Ю. А. Судьба научной коллекции Ф. А. Петруня во время оккупации Одессы. *Альм. ист. исслед.* 2012. Вып. 1. С. 75–79.
- ³² Сокуренок Ю. Одеський університет за часів окупації 1941–1945 років. *Одес. ун-т.* 2003. Трав. (№ 5). С. 5.
- ³³ Ноткіна О. Ю., Фельдман В. С. Вместе с ними ... С. 15–17.
- ³⁴ Архів НБ ОНУ. Ф. Фельдман В. С. та Ноткіна О. Ю., особистий фонд. К. 29. Од. зб. 143. Арк. 310–317.
- ³⁵ Повар Р. М., Милова. Путь библиотеки Одесского государственного университета. *Одесский университет за 75 лет* / отв. ред. К. П. Добролюбский. Одеса, 1940. С. 187–196.
- ³⁶ Наукова бібліотека Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова ... С. 55.
- ³⁷ Ноткіна О., Фельдман В. Вместе с ними ... С. 16.
- ³⁸ Наукова бібліотека Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова ... С. 27.
- ³⁹ Історія Одеського університету за 100 років ... С. 416.
- ⁴⁰ Ходжаш Т. З. Научная библиотека Одесского государственного университета им. И. И. Мечникова в послевоенные годы. *Науч. б-ки СССР.* 1949. Бюл. 1. С. 7.
- ⁴¹ Звіт про роботу Наукової бібліотеки ОДУ ім. І. І. Мечникова за 1945 рік / Одес. держ. ун-т, Держ. наук. б-ка. Одеса, 1946. С. 1.
- ⁴² Отчет о работе Научной библиотеки ОГУ им. И. И. Мечникова за 1946 г. / Одес. гос. ун-т им. И. И. Мечникова. Одеса, 1947. С. 9.

- ⁴³ Доклад о работе Научной библиотеки Одесского государственного университета им. И. И. Мечникова за 1949-50 гг. *Отчеты о работе Науч. б-ки Одес. гос. ун-та им. И. И. Мечникова за 1940 г., 1945 г., 1946 г., 1950 г.* Одеса, б. г. С. 1.
- ⁴⁴ Отчет о работе Научной библиотеки ОГУ им. И. И. Мечникова за 1948 год / Оде. гос. ун-т им. И. И. Мечникова, Науч. б-ка. Одеса, 1949. С. 1.
- ⁴⁵ Наукова бібліотека Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова ... С. 154.
- ⁴⁶ Дубровіна Л. А. Онищенко О. С. Бібліотечна справа в Україні в ХХ столітті. Київ, 2009. С. 337.
- ⁴⁷ Отчеты о работе Научной библиотеки ОГУ им. И. И. Мечникова за 1950 г. / Одес. гос. ун-т им. И. И. Мечникова, Науч. б-ка. Одеса, 1951. С. 6.
- ⁴⁸ Доклад о работе Научной библиотеки Одесского государственного университета им. И. И. Мечникова за 1949–50 гг. *Отчет о работе Научной библиотеки ОГУ им. И. И. Мечникова за 1940 г., 1945 г., 1946 г., 1950 г.* Одесса, б. г. С. 5.
- ⁴⁹ Систематичний покажчик до «Записок Новоросійського університету» за 1867–1919 рр. / уклад.: О. Ф. Борисова, М. М. Бушева, Р. М. Рапопорт ; передм. А. Г. Готалов-Готліб. *Пр. Одес. гос. ун-ту. Бібліогр. серія*. 1957. Т. 147, вип. 1. С. 31–102.
- ⁵⁰ Ноткина О., Фельдман В. Вместе с ними ... С. 28–30.
- ⁵¹ Ноткина О., Фельдман В. Вместе с ними ... С. 24–25.
- ⁵² Павлюк М. В. Періодичні видання Одеського (Новоросійського) університету за 90 років. *Пр. Одес. держ. ун-ту. Бібліогр. серія*. 1957. Т. 147, вип. 1. С. 7–30.
- ⁵³ Систематичний покажчик до «Записок Новоросійського університету» за 1867–1919 рр. ...
- ⁵⁴ Дубровіна Л. А., Онищенко О. С. Зазнач. твір. С. 382–383.
- ⁵⁵ Ходжаш Т. З. Наукова бібліотека державного університету ім. І. І. Мечникова : путівник / ред. М. В. Павлюк. Одеса, 1959. 95 с.
- ⁵⁶ Подрезова М. О. Наукова бібліотека як науково-дослідна та науково-допоміжна установа університету : до історії формування моделі сучасної бібліотеки. *Ювіл. зб. наук. пр., присвяч. 150-річчю Одес. нац. ун-ту ім. І. І. Мечникова*. Одеса, 2015. С. 109.
- ⁵⁷ Подрезова М. А. Спочатку була бібліотека ... *Дерибасовская – Ришельевская : одес. альм.* 2015. № 62. С. 99–100.
- ⁵⁸ Губарь О. Хранитель древностей. *Одес. вестн.* 1993. 11 дек. С. 8.
- ⁵⁹ Павлюк М. В. Краеведение в библиотеках. *Сокровища культуры*. Одесса, 1958. Вып. 2. С. 104–120.
- ⁶⁰ Ноткина О., Фельдман В. Вместе с ними ... С. 64–65.
- ⁶¹ Отчет о работе Научной библиотеки ОГУ им. И. И. Мечникова за 1961 г. / Одес. гос. ун-т им. И. И. Мечникова, Науч. б-ка. Одеса, 1962. С. 19.
- ⁶² Наукова бібліотека Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова ... С. 145.
- ⁶³ Амброз Ю. А. Именная книжная коллекция Ф. Е. Петруня и история её формирования. *Іменні колекції професорів Одеського (Новоросійського) університету в Науковій бібліотеці ОНУ – національне надбання держави : матеріали наук.-практ. конф.* (Одеса, 25-26 квіт. 2000). Одеса, 2001. С. 13–17.
- ⁶⁴ Історія Одеського університету за 100 років ... С. 417.
- ⁶⁵ Отчет о работе Научной библиотеки ОГУ им. И. И. Мечникова за 1967 г. / Одес. гос. ун-т им. И. И. Мечникова, Науч. б-ка. Одеса, 1968. С. 28.
- ⁶⁶ Бондаренко П. М. Розвиток Наукової бібліотеки ОДУ. *Ювіл. наук. сесія, присвяч. 100-річчю ОДУ ім. І. І. Мечникова. Сусп., іст. та юрид. науки*. Одеса, 1965. С. 77–79.
- ⁶⁷ Наукова бібліотека Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова ... С. 166.
- ⁶⁸ Полевщикова Е. В., Савельева Е. В. От «Комнаты редких книг» до университетского Музея книги. *Вісн. Одес. нац. ун-ту. Бібліотекознавство, бібліографознавство, книгознавство*. 2009. Т. 14, вип. 19 : С. 66.

⁶⁹ Там само.

⁷⁰ Одеський національний університет імені І. І. Мечникова : історія та сучасність (1865-2015) / ОНУ ім. І. І. Мечникова ; гол. ред. І. М. Коваль. Одеса, 2015. С. 635.

⁷¹ Подрезова М. О. Наукова бібліотека як науково-дослідна та науково-допоміжна установа університету : до історії формування моделі сучасної бібліотеки. *Ювіл. зб. наук. пр., присвяч. 150-річчю Одес. нац. ун-ту ім. І. І. Мечникова*. Одеса, 2015. С. 109.

⁷² Наукова бібліотека Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова... С. 31.

⁷³ Одесский университет, 1865-1990 / отв. ред. И. П. Зелинский. Київ, 1991. С. 146.

РОЗДІЛ 5

Університетська бібліотека в період незалежної України (1991–2017)

Науково-видавнича діяльність. Розвиток бібліотеки як видавця наукової літератури. Пріоритети наукових досліджень книжкових пам'яток. Фонд стародруків, рідкісних видань і рукописів Наукової бібліотеки як об'єкт, що становить національне надбання України. Міжнародне співробітництво. Електронний архів-репозитарій ОНУ імені І. І. Мечникова. Імідж-каталог Наукової бібліотеки. Наукометричні дослідження. Науково-видавнича модель «Library Publishing». Консорціум e-VERUM. Платформа Web of Science. Інформаційно-бібліотечне обслуговування. Проект «Культура академічної доброчесності: роль бібліотек».

Кінець 1990-х рр. характеризується покращенням стану поповнення бібліотечного фонду. З 1997 р. МОН почало безкоштовну розсилку підручників вишівським бібліотекам, з кожним роком збільшуючи її обсяг. Міжнародний фонд «Відродження» через університет відкритого суспільства (Будапешт) постачав кращі зразки літератури суспільної тематики з Німеччини, Франції, Великої Британії, США, а також періодичні видання з природничих наук; за мегапроектом «Пушкінська бібліотека» (фонд Сороса) фонди бібліотеки поповнювались науковою та довідковою літературою, підручниками.

З 1999 р. бібліотеку очолює кадровий співробітник, професійний бібліограф, Заслужений працівник культури України, Відмінник освіти України – Марина Олексіївна Подрезова. Керівництво Наукової бібліотеки ініціює та організовує більшість наукових проектів у галузі бібліотекознавства, бібліографознавства, книгознавства, зокрема бібліографічних досліджень, пов'язаних з історією університету. З 2001 р. замовляються перші періодичні видання далекого зарубіжжя.

Різкі зміни умов бібліографічної та бібліотечної роботи наприкінці ХХ – початку ХХІ ст. вимагали значного коригування її традиційних напрямків, а також постановки роботи в абсолютно нових формах. І справа не тільки у тому, що з 1999 р. вдалося прискорити впровадження інформаційних технологій у навчальну та наукову роботу студентів і викладачів університету. Все-

бічний аналіз якісно нової ситуації, в якій опинилися бібліотеки в інформаційному суспільстві, допоміг визначити стратегію і виробити нову модель діяльності університетської бібліотеки. Зріз наукових і практичних результатів, досягнутих бібліотекою за останні роки у різних сферах, допомагає розкрити основні тенденції та пріоритетні напрямки її науково-дослідницької діяльності: комплексне вивчення фонду, краєзнавчі студії, біографічні дослідження, пов'язані з історією університету та їх бібліографічне забезпечення, інформаційне розкриття колекцій рідкісних видань.

Науково-видавнича діяльність

Наприкінці 1990-х рр. головним пріоритетом роботи з книжковими пам'ятками стає створення національної бібліографії України, репертуару української книги та періодичних видань. Перші кроки цієї роботи відбиті у покажчику «Українська книга в іменних фондах Наукової бібліотеки ОНУ імені І. І. Мечникова» (упоряд. Є. В. Савельєва; Одеса, 1999). У наступні роки було здійснене наукове освоєння цілого прошарку іноземної україніки, завдяки чому в науковий та культурний обіг були введені цінні джерела з історії України, надруковані в XV–XVIII ст. Так, у 2007 р. вийшов передрук розділу видання 1493 р. «*Libre chronicaum*» Г. Шеделя «Про європейську область Сарматію» (вступ. ст., пер. з лат., комент. О. В. Білецька; Одеса, 2007) – справжній шедевр книгодрукування XV ст. Розділ «Про європейську область Сарматію», де міститься цінна інформація про Україну, було вперше перекладено українською з латини та прокоментовано. Роботу з введення у науковий обіг джерел з історії України було продовжено у межах проекту «Історія України в книжкових пам'ятках XVI–XVIII ст.». Вийшов збірник наукових праць «Історія України в книжкових пам'ятках XVI–XVII ст. З колекції Наукової бібліотеки ОНУ» (упоряд.: О. В. Полевщикова, Є. В. Бережок, О. Л. Ляшенко; Одеса, 2011), що містить перекладену вперше українською «Оповідь про те, що відбулося під час війни з Польщею аж до 1676 р.» (за «Османським дзеркалом» Ла Магдалена). До наступного випуску «Історія України в книжкових пам'ятках XVII – кінця XVIII ст.» (авт.: О. А. Бачинська, Т. В. Чухліб; упоряд. Є. В. Бережок; Одеса, 2015), увійшли оброблені матеріали франкомовної газети «Амстердам» за 1708–1709 рр. з цінними відомостями про події в Україні на початку XVIII ст.

Ще один приклад того, як бібліотека бере участь у створенні національної бібліографії України, – анотований каталог виставки «Видавнича спадщина українського ренесансу» (авт.-упоряд.: О. Л. Ляшенко, І. М. Усатенко; Одеса, 2011), який містить описи рідкісних українських видань 1917–1930 рр. з фондів бібліотеки. Це довідкове видання є спробою книгознавчої реконструкції культурного життя України в переламний період її історії і є дієвим інструментом вивчення маловідомих документів короткої, але яскравої доби українського відродження.

Своєрідним підсумком бібліотекознавчих та історико-книгознавчих досліджень колективу бібліотеки є публікація колективної монографії «Наукова

бібліотека Одеського національного університету імені І. І. Мечникова: історичний нарис. До 185-річчя заснування» (2002), до підготовки якої були залучені практично всі головні спеціалісти бібліотеки.

Впродовж останніх років спостерігається бурхливий розвиток української біографістики, що зумовило необхідність та актуальність інформаційно-бібліографічного забезпечення цієї спеціальної історичної дисципліни. Перший напрям краєзнавчої бібліографії НБ ОНУ повністю збігається з цілями та завданнями, які стоять перед українською біографістикою. Одночасно вишло у світ одразу декілька видань з історії університету, що надають рідкісну можливість побачити історію закладу крізь призму біографій його видатних діячів; у їх створенні саме університетська бібліотека відіграла значну роль. Це біографічний словник «Професори Одеського (Новоросійського) університету» в 4 томах (Одеса, 2000; 2-ге доповнене видання – 2005), енциклопедичний словник «Випускники Одеського (Новоросійського) університету», випуски 1–2 (Одеса, 2005–2010). Монографія «Дарителі Научной библиотеки Одесского (Новоросийского) университета (1865-1920): материалы к истории Одесского национального университета имени И. И. Мечникова» (Одеса, 2005) містить відомості, які можуть бути корисними не тільки для вивчення історії університету та вирішення специфічних бібліотекознавчих проблем, а й для краєзнавчих студій.

Новаторським стало видання «Лауреаты Нобелевской премии по литературе, 1901–2010: информационное издание. Мировое наследие нобелевских лауреатов по литературе : биобиблиографический указатель» (авт.-уклад.: В. М. Романец, Н. В. Мусиенко, Т. М. Шершун; Одеса, 2010).

Протягом багатьох років виходить друком низка біобібліографічних покажчиків літератури з серії «Біобібліографія вчених університету», присвячених професорам ОНУ О. І. Маркевичу, Є. М. Щепкіну, В. А. Сминтині, В. Д. Севастьянову, І. П. Зелінському, Н. М. Шляховій, О. Г. Топчієву, Ю. Д. Шуйському, Д. П. Урсу та ін. Серія «Праці вчених Одеського (Новоросійського) університету» представляє собою бібліографічні покажчики праць учених певного факультету чи кафедри університету. Друком вийшли біобібліографічний покажчик, підготовлений разом зі співробітниками філологічного факультету ОНУ «Філологічний факультет Одеського національного університету імені І. І. Мечникова: бібліографія, 1991–2001» (відп. ред. Н. М. Шляхова; Одеса, 2003) та бібліографічний покажчик друкованих праць ЕПФ «Економіко-правовий факультет Одеського національного університету імені І. І. Мечникова, 1998–2007» (упоряд. та наук. ред. І. С. Канзафарова; Одеса, 2009).

Прикладом інформаційних видань може бути «Одеський національний університет імені І. І. Мечникова на сторінках центральної, регіональної та університетської преси 2000–2010» (авт.-упоряд.: С. О. Мерзлякова, О. В. Суворцева; Одеса, 2010), що містить статті, огляди, інтерв'ю, звіти про досягнення університету, матеріали про його повсякденне життя, які друкувалися у періодичній пресі.

Зазначимо також інформаційний проект «Співробітники Одеського національного університету імені І. І. Мечникова – лауреати державних нагород України : інформаційне видання» (авт.-упоряд.: Г. П. Бахчиванжи, В. П. Пружина; Одеса, 2010).

До 150-річчя Одеського національного університету Наукова бібліотека підійшла з сьома великими проектами, підготовленими як самостійно, так й за співпраці з факультетами ОНУ:

- Шедеври в колекціях університетської бібліотеки: західно-європейська гравюра XV–XIX ст.: каталог-альбом (упоряд: О. В. Полевщикова, М. В. Алексєєнко, Є. В. Бережок; Одеса, 2015) (Музеї Одеського національного університету імені І. І. Мечникова; вип.: Музей книги).

- Золоті імена Одеського національного університету імені І. І. Мечникова (1865–2015) : науковий довідник (упоряд.: М. О. Подрезова, В. В. Самодурова; Одеса, 2015).

- Шукач слов'янських скарбів В. І. Григорович (авт.: О. Б. Дьомін, М. В. Алексєєнко; Одеса, 2015) (Розвиток науки в Одеському національному університеті. Вип.: Славістика).

- Одеський національний університет імені І. І. Мечникова на сторінках центральної, регіональної та університетської преси, 2010–2014 рр.: електронне інформаційне видання (упоряд.: О. В. Суровцева, Т. С. Кара; режим доступу: <http://library.onu.edu.ua/>)

- База даних «Літопис Одеського національного університету імені І. І. Мечникова: факти та події» (упоряд. Т. М. Бикова, А. М. Гавриленко, Ю. О. Рокамін; режим доступу: <http://library.onu.edu.ua/>).

- База даних «До історії Одеського університету» (упоряд.: В. В. Самодурова, О. С. Мурашко; режим доступу: <http://lib.onu.edu.ua/ua/ukrayinska-do-150-richchya-onu/>) створена до 150-річчя ОНУ імені І. І. Мечникова, містить як джерельні матеріали, так і списки літератури. Перший розділ містить повнотекстові джерела: «Протоколи засідань Ради Імператорського Новоросійського університету», «Звіти про стан та діяльність Імператорського Новоросійського університету»; монографії про основні віхи історії університету: Маркевич А. И. Двадцатипятилетие Императорского Новороссийского университета: историческая записка. Академические списки (Одесса, 1890); Одесский университет за 75 лет (1865–1940) (Одесса, 1940); Історія Одеського університету за 100 років (Київ, 1968). Другий розділ складається з загального списку літератури щодо історії університету та переліку всіх періодичних видань університету, починаючи з 1867 р. до сьогодні.

- Не забудемо, пам'ятаємо: співробітники ОНУ імені І. І. Мечникова в роки Другої світової війни : електронне інформаційне видання (упоряд. Г. П. Бахчиванжи; режим доступу: <http://library.onu.edu.ua/>).

Розвиток бібліотечно-інформаційного процесу, діалектика наукової роботи потребує визначення стратегії. Рухатися шляхом поступового перетворення бібліотеки у справді наукову організацію неможливо без розробки кон-

цепції науково-дослідницької діяльності університетської бібліотеки, створення певної її моделі. Зрозуміло, при цьому ми відштовхуємося від багатого досвіду нашої бібліотеки як фундаментальної бібліотеки класичного університету.

Пройдено певний практичний шлях існування Науковій бібліотеки як науково-дослідницького підрозділу університету. Тому річ піде про ту практичну модель, яка складалася протягом багатьох десятиріч. Але різкі зміни умов бібліографічної та взагалі бібліотечної роботи наприкінці XX – початку XXI ст. потребують корекції її традиційних напрямків, а також постановки роботи у нових формах.

Розвиток бібліотеки, як видавця наукової літератури

В останні роки одним із видів інформаційно-аналітичного продукту є нова модель науково-видавничої діяльності «розвиток бібліотеки як видавця наукової літератури». Наукова бібліотека використовує для повноцінного науково-видавничого середовища програмний пакет Open Journal System (OJS). Цей продукт призначений для забезпечення технологічного супроводу на рівні окремого журналу або журнальної колекції, процесів онлайнної взаємодії з авторами наукових текстів, редакційного опрацювання авторських видань, формування та публікації повних текстів наукових статей, архівування повнотекстового змісту¹ [20].

Головні спеціалісти бібліотеки є не тільки авторами, але й редакторами, коректорами і дизайнерами видання. Наукова бібліотека реалізує видавничу діяльність у трьох напрямках :

I. Підтримка інфраструктури публікацій нових випусків періодичного видання «Вісник ОНУ. Серія: Бібліотекознавство. Бібліографознавство. Книгознавство» (з 2007 р.).

Своєрідним показником інтелектуального потенціалу та наукової спроможності колективу бібліотеки на сучасному етапі є створення власного видавничого продукту – «Вісник ОНУ. Серія: Бібліотекознавство. Бібліографознавство. Книгознавство» (з 2007 р. видається один раз у рік, з 2011 р. – двічі на рік), де публікуються результати досліджень з бібліотечної, бібліографічної та книгознавчої справ, з історії книжкових колекцій, стародруків та рідкісних видань, дослідження інноваційних процесів у бібліотечній справі, а також розвідки з історії бібліотеки ОНУ, університету та діяльності окремих вчених. Повний цикл організаційної, підготовчої та редакційної роботи видання покладено на науково-редакційний сектор Інформаційно-бібліографічного відділу, який виконує функцію координаційного центру й тісно співпрацює з видавництвом «Одеський національний університет» (директор Н. Г. Юргелайгіс).

Оформлення видання «Вісник ОНУ. Серія: Бібліотекознавство. Бібліографознавство. Книгознавство» проводиться за останніми національними вимогами та міжнародними стандартами, також співробітники сприяють збільшенню міжнародних науковців у складі авторів та редакційної колегії.

У веденні журналу редакційна колегія дотримується політики відкритого доступу, тому на ряду з друкованою версією публікується і електронна на офіційному сайті видання (<http://vislib.onu.edu.ua>). Крім цього, для збільшення читачької аудиторії, видання проходить реферування та індексування у національних та міжнародних базах даних, наприклад, у таких як Інституційний репозитарій ОНУ; база даних Наукової бібліотеки «Періодичні видання ОНУ»; «Наукова періодика України» та «Україніка наукова» на сайті Наукової бібліотеки України ім. В. І. Вернадського; Ulrich's Periodicals Directory; Index Copernicus, Journals Master List, Наукова електронна бібліотека eLIBRARY.RU, Google Scholar тощо.

Слід зазначити, що принципи політики відкритого доступу вимагають захисту авторських прав у цифровому середовищі, тому у виданні використовується ліцензія Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC-BY-NC), яка дозволяє вільно використовувати матеріал на некомерційній основі.

Бібліотека створила міні-електронний журнал відкритого доступу «Biblio-Коллегиум» (2014), в якому розміщені праці секції «Бібліотечно-бібліографічна справа», яка постійно бере участь у щорічній науковій конференції професорсько-викладацького складу і наукових працівників ОНУ. При цьому бібліотека замикає на собі повний цикл циркуляції наукових публікацій і надає технічну платформу, послуги редактора, системного адміністратора, бібліографа.

Наявність електронних журналів відкритого доступу веде до збільшення кількості користувачів електронної бібліотеки.

II. Підтримка публікацій нових серійних видань.

У Науковій бібліотеці засновані серії «Бібліографія вчених ОНУ» та «Праці вчених ОНУ».

У 2010 р. започаткована серія видань «Розвиток науки в Одеському (Новоросійському) університеті». У рамках серії вже вийшло п'ять монографій, підготовлених авторським колективом Наукової бібліотеки і факультетами ОНУ: «Научное наследие Н. Н. Ланге в университетской библиотеке» (В. І. Подшивалкіна, О. В. Полевщикова, М. В. Алексєєнко; Одеса, 2010), «Вклад физиков Одесского (Новороссийского) университета в развитие науки в Одессе, 1920–1933» (М. О. Подрезова, В. В. Самодурова, О. С. Мурашко; Одеса, 2010), «Науки про Землю в Одеському (Новоросійському) університеті» (Є. А. Черкез, Я. М. Біланчин, Є. Н. Красєха та ін.; Одеса, 2010), «Шукач слов'янських скарбів В. І. Григорович» (О. Б. Дьомін, М. В. Алексєєнко; Одеса, 2015) та «Напередодні апогею: одеські роки філософа і психолога – професора Миколи Яковича Грота» (1883–1886) (В. І. Подшивалкіна, І. В. Голубович, М. О. Подрезова, В. М. Хмарський, О. Є. Музичко; упоряд.: В. В. Самодурова, О. С. Мурашко; Одеса, 2016).

У рамках серії «Книжкові колекції Наукової бібліотеки Одеського (Новоросійського) університету» (започатковано у 2008 р.) вийшло три випуски

збірки: «Стародруки і рідкісні видання в університетській бібліотеці: матеріали Міжнародних книгознавчих читань» (Одеса, 2010, 2013, 2016). З цієї серії вийшли друком анотований каталог виставки «Книжкові видання родини Воронцових у бібліотеці Одеського Новоросійського університету (авт.-упоряд. О. В. Полевщикова; Одеса, 2008), а також каталог виставки з особистої колекції професора В. А. Сминтини «У скарбниці Наукової бібліотеки (авт.-упоряд.: М. О. Подрезова, Т. М. Шершун; Одеса, 2010).

У 2015 р. започаткована серія «Музеї Одеського національного університету». З цієї серії вийшло друком видання «Шедеври в колекціях університетської бібліотеки: західно-європейська гравюра XV–XIX ст. : каталог-альбом (упоряд.: О. В. Полевщикова, М. В. Алексеєнко, Є. В. Бережок; Одеса, 2015) (Музеї Одеського національного університету імені І. І. Мечникова; вип.: Музей книги).

За останні роки налагоджено плідну академічну співпрацю Наукової бібліотеки з університетськими кафедрами факультетів. Експеримент з підготовки спільних наукових видань виявився досить вдалим. Видавнича діяльність фінансується університетом.

З 2011 р. Наукова бібліотека реалізує видавничі проекти у двосторонньому порядку співпраці з видавництвом університету «Одеський національний університет» (директор Н. Г. Юргелайтіс).

Бібліотечно-видавнича служба публікує як друковані, так і електронні версії видань. НБ постійно надає видавничі послуги і довела, що інвестиції в бібліотечно-видавничу службу університету є необхідними та корисними для ВНЗ.

Видавнича діяльність Наукової бібліотеки безпосередньо пов'язана з науково-інформаційною роботою і відображає її результати.

Науковою роботою в тій чи іншій мірі в університетській бібліотеці займаються всі головні фахівці, кваліфіковані штатні співробітники з великим досвідом роботи у бібліотеці та знанням її фондів. Однак, традиційно склалися, що наукові дослідження є пріоритетом діяльності двох підрозділів – Інформаційно-бібліографічного відділу (науково-редакційний сектор) та Відділу рідкісних книг і рукописів, співробітники яких поєднують у своїй роботі бібліотечно-бібліографічну практику з історико-краєзнавчими дослідженнями фондів.

ІІІ. Паралельно з новими виданнями ведеться робота з оцифрування та публікації архівних випусків видань.

Кожна бібліотека самостійно встановлює пріоритети, визначаючи критерії відбору об'єктів оцифрування, серед яких обов'язковими є: 1) унікальність або цінність документу; 2) фізичний стан; 3) читацький попит. Враховуючи ці три складові, проводиться відбір видань для оцифрування і подальшого розміщення повнотекстових копій на сайті бібліотеки.

Пріоритети наукових досліджень книжкових пам'яток

Стратегія діяльності Відділу рідкісних книг і рукописів Наукової бібліотеки Одеського національного університету імені І. І. Мечникова включає як традиційні напрямки роботи (розкриття фондів, введення у науковий обіг інформації про найбільш рідкісні й цінні, часом, унікальні видання), так і новачії.

Як установа-фондоутримувач книжкових пам'яток, більше 15 років тому (у 2002 р.), бібліотека приєдналася до створення Державного реєстру книжкових пам'яток України як складової частини Державного реєстру національного культурного надбання, а з 2004 р. – і об'єктом національного надбання.

Першочерговим завданням роботи з книжковими пам'ятками є створення національної бібліографії України, репертуару української книги та періодичних видань. За останні роки опрацювали цілий пласт вітчизняної та іноземної україніки, що зберігається у фондах бібліотеки: у рамках сумісного проекту з історичним факультетом ОНУ «Історія України в книжкових пам'ятках XV–XVIII ст. З колекцій Наукової бібліотеки ОНУ» випущена серія видань, завдяки яким до наукового і культурного обігу були введені цінні джерела з історії України, опубліковані у XV–XVIII ст. Дана серія публікацій отримає продовження.

Науковий опис книжкових пам'яток спрямований на видання наукових каталогів. Результати роботи з інформаційного розкриття важливої частини фонду стародруків нашої бібліотеки відображені у «Каталозі видань XVI ст. у фондах Наукової бібліотеки ОНУ імені І. І. Мечникова», опублікованому в 2005 р. (упоряд. О. В. Полевщикова). Також вийшли друком:

- Рідкісні французькі видання XVI–XVIII ст. в зібраннях Наукової бібліотеки Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова (упоряд. О. В. Полевщикова; Одеса, 2000).

- Італійська книга епохи Відродження у фондах Наукової бібліотеки ОНУ ім. І. І. Мечникова (упоряд. Є. В. Савельєва; Одеса, 2001).

У 2012 р. побачив світ каталог «Польські стародруки з колекцій університетської бібліотеки» (упоряд.: Г. В. Великодна, О. Л. Ляшенко; Одеса, 2012).

Одним із пріоритетів науково-дослідницької діяльності Наукової бібліотеки, до складу якої входять 17 особистих зібрань, подарованих університету видатними державними діячами, вченими, ректорами та професорами університету, є вивчення історичних колекцій. Особливу цінність представляють зібрання В. І. Григоровича, сім'ї Воронцових і О. Г. Строганова, що збагатили фонди бібліотеки в останній третині XIX ст.

До 150-річчя університету видана монографія Дьоміна О. Б. та Алексєєнко М. В. «Шукач слов'янських скарбів В. І. Григорович» (Одеса, 2015). Складовою частиною видання – каталог іменного книжкового фонду В. І. Григоровича, що зберігається у Науковій бібліотеці ОНУ.

Одним із напрямків сучасного книгознавства є вивчення та реконструкція «розпорошених» колекцій, робота з якими послідовно проводиться протягом останніх років. Вдалося зібрати невелику, але виключно цінну колекцію стародруків математика І. Ю. Тимченка (близько 200 од.), найближчим часом планується публікація анотованого друкованого каталогу цієї унікальної підбірки видань з історії математики. Вдалося виявити у фондах бібліотеки фрагменти відомих особистих книжкових зібрань. Наприклад, був відновлений невеликий фрагмент бібліотеки українського письменника, бібліографа, фольклориста і перекладача Михайла Федоровича Комарова (1844–1913). Книги з цього зібрання були виявлені у фонді університетської бібліотеки у складі зборів розформованої в 1930 р. Української державної бібліотеки імені Т. Шевченка.

Не завжди можна повністю відновити первісний вигляд бібліотеки. У такому випадку обирається варіант збирання збереженої частини «розпорошених» колекцій і їх відтворення на інформаційному рівні у ході внесення записів до електронного каталогу, як це було зроблено з найціннішими «розпорошеними» колекціями Р. Губе і А. Кухарського, придбаними Новоросійським університетом.

Інформаційні технології у роботі з рідкісними і цінними виданнями використовуються для оцифрування фондів, які проходять у рамках «Концепції створення електронної бібліотеки». Завдяки створенню імідж-каталогу фондів бібліотеки у режимі on-line читачам доступна інформація про книжкові пам'ятки університетської бібліотеки.

Можна говорити про певні успіхи у створенні електронної бібліотеки рідкісних і цінних видань: зараз на сайті бібліотеки розміщено більше 600 од. повнотекстових електронних версій таких книг. Користувачі бібліотеки отримують можливість вільно працювати з віртуальними примірниками, а бібліотека водночас може обмежити використання їх оригіналів, що дозволяє захистити ці видання від фізичного руйнування. Саме тому в першу чергу бібліотекою оцифровуються рідкісні, найбільш цінні, старі видання, видання підвищеного попиту або видання, наявні у бібліотеці в обмеженій кількості примірників.

За прикладом деяких найбільших бібліотек, університетська бібліотека планує створення CD-колекції фондів рідкісних книг – своєрідний «електронний запасник» НБ ОНУ. На дисках будуть представлені електронні копії найбільш цінних і рідкісних видань з колекції електронних книг. Крім того, припускається виявлення видань з фонду рідкісної книги, що вимагають оцифрування для надання у корпоративні бази даних.

Співробітники НБ почали велику роботу зі створення електронної колекції фонду газетних публікацій, які є виданнями активного попиту, що знаходяться в аварійному стані. Оцифровано 1208 одиниць цінного газетного фонду («Одесский вестник», «Одесский листок»).

Фонд стародруків, рідкісних видань і рукописів Наукової бібліотеки як об'єкт, що становить національне надбання України

З вересня 2004 р. фонд рідкісних книг та рукописів бібліотеки Одеського національного університету імені І. І. Мечникова, серед якого чимало пам'яток книжкової культури європейського значення, є об'єктом Національного надбання України (постанова Кабінету Міністрів України від 22 вересня 2004 р. № 1241).

Найважливішою функцією Наукової бібліотеки Одеського національного університету є забезпечення збереження для наступних поколінь фізичних носіїв інформації – стародруків та рідкісних видань, накопичених за минулі сторіччя.

За період 2004–2017 рр. з допомогою програми Національного надбання для збереження рідкісних і цінних видань Одеського національного університету імені І. І. Мечникова було отримане нове обладнання, що сприяло покращенню роботи відділу:

1. Потужна система кондиціонування і вентиляції «Dankim», що встановлена у основному книгосховищі рідкісних та цінних книг.
2. Багатофільтровані УФ бактерицидні пристрої знезараження ОБН-150 (19 од.).
3. Ультразвукові зволожувачі повітря Bonesco 7131 (5 од.)
4. Світлозахисні прилади для книгосховища та експозиційної зали.
5. Електронні прилади для контролю мікроклімату книгосховища (термогідрометри).
6. Світлозахисні шафи-сейфи для збереження рідкісних та цінних книжкових примірників.
7. Контейнери для зберігання фражильних та архівних документів.
8. Антибактерицидні засоби захисту співробітників (респиратори та захисні рукавички).
9. Технічне обладнання для оцифрування стародруків та рідкісних видань із фондів Наукової бібліотеки ОНУ.

У 2017 р. згідно програми Національної Надбання України для оцифрування рідкісних та цінних видань Міністерством освіти і науки України була виділена сума на купівлю сучасного книжкового комп'ютерного сканеру Metis EDS GAMMA, робота якого буде спрямована не тільки на оцифрування інформації та на розпізнавання текстів з метою забезпечення швидкого пошуку за ключовими словами, але і на збереження матеріальних носіїв інформації (стародруків, рідкісних та цінних видань).

Також у поточному році планується виділення коштів для придбання сервер-файлового сховища та робочих станцій для створення електронного читального залу копій стародрукованих та рідкісних видань

Сьогодні фонд рідкісних книг та рукописів Наукової бібліотеки Одеського національного університету налічує понад 116 тис. одиниць зберігання,

включаючи книги з історичних іменних колекцій. Всі придбані технічні засоби та матеріали спрямовані на збереження цього фонду – унікального об'єкту, втрата або руйнування якого матиме серйозні негативні наслідки для розвитку науки та суспільства.

Міжнародне співробітництво

Наукова бібліотека підтримує зв'язки з Дослідницьким центром польської бібліографії Естрейхерів Ягеллонського університету (м. Краків, Польща), Університетом «Вища Антропологічна школа» (м. Кишинев, Молдова), Академічною бібліотекою Латвійського університету (м. Рига, Латвія), Бібліотекою Підляська імені Лукаша Гурницького (м. Белосток, Польща), в рамках договору Одеського національного університету імені І. І. Мечникова та Афінського національного університету імені Каподистрії з Філією Грецького Фонду Культури (м. Одеса).

Предметом та метою співпраці з Дослідницьким центром польської бібліографії Естрейхерів Ягеллонського університету став взаємний обмін науковою інформацією, що стосується бібліографічного опису полоніків XVI–XIX ст., які зберігаються у фондах Наукової бібліотеки Одеського національного університету імені І. І. Мечникова. У 2012 р. вийшов друком каталог «Польські стародруки з колекцій університетської бібліотеки», упорядниками якого стали Г. В. Великодна та О. Л. Ляшенко.

Завідувача Музеєм Рідкісної книги, канд. іст. наук О. В. Полевщикова брала участь у міжнародному проєкті, який здійснювався у рамках серії «Архіви Сходу», що випускається Фондом Вольтера в Оксфорді. У співавторстві з професором університету Монпельє III імені Поля Валері (Монпельє, Франція) Домініком Трієром підготовлена монографія «Листи з Одеси, 1803–1814», яка вийшла друком влітку 2014 р. Інформаційні ресурси, надані Науковою бібліотекою ОНУ, насамперед, – комплекс опублікованих документів та ілюстративних матеріалів, склали важливу частину джерельної бази при підготовці публікації корпусу листів герцога Рішельє під час перебування його на посаді градоначальника Одеси «*Richelieu, Armand Emmanuel Du Plessis (1766–1822 ; duc de). Lettres d'Odessa du duc de Richelieu, 1803–1814*» (упоряд.: О. В. Полевщикова, Д. Трієр; Париж, 2014).

Під час III Міжнародних читань «Стародруки та рідкісні видання в університетській бібліотеці» (2015) було відкрито виставку «Колекція малюнків й описів Ліфляндії Йоганна Кристофа Бротце (1742–1823) Академічної бібліотеки Латвійського університету, що була організована спільно з Почесним консульством Латвії в Одесі в рамках угоди між Академічною бібліотекою Латвійського університету та Науковою бібліотекою ОНУ імені І. І. Мечникова. Заплановано видання монографії «Латиші в Одесі».

У 2016 р. за межами України вийшла друком стаття співробітника Відділу рідкісних книг та рукописів НБ ОНУ загальним обсягом 0,58 друк. арк. Polevchtchikova E. Espoirs et déceptions d'Odessa dans le premier quart du

XIXe siècle (Полевщикова О. В. Надії та розчарування Одеси в першій чверті XIX століття) у збірнику «Cahiers Slaves» (Париж, 2016, № 14).

В 2016 р. у рамках договору з Афіньським національним університетом імені Каподистрії у приміщенні Філії Грецького Фонду Культури (м. Одеса) проведено наукову книжкову виставку «Історія вивчення грецької мови в Одеському університеті» та планується видання монографії за цією темою.

Останнє десятиліття займає особливе місце на історичному шляху нашої бібліотеки – це час радикальних змін, пов'язаних із освоєнням і розповсюдженням інформаційних технічних процесів.

До бібліотеки прийшли випускники ВНЗ, які успішно проявляють себе у професійній діяльності: Василюгло І. П., Гавриленко А. М., Кара Т. С., Костирко Д. О., Купріянова Н. М., Ложешник А. С., Ляху О. І., Медведева О. М., Мутерко О. Ф., Новікова В. В., Олар О. М., Руденко Ю. Ю., Черненко К. Г., Чуб А. М., Шершун Т. М та ін.

У 2013 р., в ОНУ імені І. І. Мечникова з'явився новий навчальний корпус. Площа будівлі складає 6500 м². У новому корпусі розташована філія Наукової бібліотеки для користувачів Інституту соціальних наук і економіко-правового факультету.

Вперше, в історії бібліотеки було об'єднано сучасні абонементи та інформаційний зал Інтернет і електронних документів на 90 місць. Це зробило бібліотеку популярним місцем серед студентства. Послуги, які надаються користувачам, відповідають новим тенденціям інформаційно-бібліотечного простору. Читальний зал обладнаний 30 комп'ютерами, що дає можливість користувачам ознайомлюватися з різноманітними електронними ресурсами, які розташовані на сайті Наукової бібліотеки, з електронною бібліотекою та з електронним каталогом, який містить у собі понад 900 000 записів.

Бібліотека в новому корпусі має своє книгосховище, яке вміщує близько 50 000 томів.

Діяльність Наукової бібліотеки Одеського університету традиційно була спрямована на інформаційне забезпечення освітнього процесу та наукові дослідження в університеті. Це вимагає від бібліотеки активізації зближення бібліотечної діяльності з науково-дослідницьким шляхом розвитку інтелектуальних інформаційних технологій.

Розвиток технологічних інновацій призвів до того, що процеси створення, зберігання, доступу та розповсюдження даних у Науковій бібліотеці зазнають кардинальних змін.

Наукова бібліотека сьогодні – це робочі місця бібліотекарів та центри обслуговування, які підключені до мережі Internet та забезпечені покриттям зони Wi-Fi. Постійно удосконалюється web-сайт бібліотеки, який завдяки системі внутрішніх і зовнішніх посилань забезпечує користувачам навігацію ресурсами Internet. Сайт постійно оновлюється та наповнюється контентом згідно з правилами пошукової оптимізації.

На web-сайті бібліотеки представлені електронний каталог, електронна бібліотека, репозитарій, бази даних періодичних видань ОНУ, імідж-каталоги, тематичні бази даних тощо. У 2007 р. введено електронне замовлення для читачів.

Бібліотека має інформаційну інфраструктуру оцифрування і довготривалого зберігання електронних інформаційних ресурсів. Цифрова телекомунікаційна структура Наукової бібліотеки включає виділений оптоволоконний Internet-канал, який пов'язує бібліотеку з комунікаційним високошвидкісним центром університету, і резервний цифровий радіоканал. Підтримує роботу бібліотеки телекомунікаційний центр університету.

Останнім часом бібліотека ініціювала повністю нові напрямки діяльності, у тому числі у галузі формування принципово нової інформаційно-технологічної інфраструктури бібліотеки.

Електронний архів – репозитарій ОНУ імені І. І. Мечникова

3 2010 р. у Науковій бібліотеці було створено інституційний репозитарій відкритого доступу як платформи для інтеграції у світовий інформаційний простір. Призначення репозитарію – це забезпечення відкритого доступу до наукових досліджень університету, що дає можливість продемонструвати його науковий потенціал.

Репозитарій було зареєстровано:

- 1) у світовому реєстрі ROAR (Соутгемптонський університет, Великобританія);
- 2) у «Показчику Репозитаріїв відкритого доступу» (Ноттінгемський університет, Великобританія);
- 3) у Simple Metadata in Open Ukraine Archives (<http://oai.org.ua>) (Система пошуку у відкритих архівах України).

Репозитарій включає більше 9 тис. документів, кількість переглядів яких за 2016–2017 рр. становить 670000.

У межах реалізації проекту DOAR (Directory of Open Access Scholarly Resources) міжнародним центром ISSN за підтримки комунікаційного та інформаційного сектору UNESCO, електронний архів-репозитарій ОНУ було зареєстровано у міжнародному реєстрі ISSN, надано власний ISSN 3210-7731 та отримано статус повноцінного відкритого електронного видання (2013), у якому можна публікувати результати досліджень як у першоджерелі нарівні з друкованими періодичними виданнями.

За щоквартальними середньостатистичними показниками репозитарію Наукова бібліотека звітує на ректораті та вченій раді ОНУ, визначає десять переможців з відвідування у кожній галузі науки. Цей вид діяльності бібліотеки з організації та подальшого супроводу репозитарію та е-журналів відкритого доступу показав ефективність підвищення публікаційної активності вчених для розвитку періодичних видань ВНЗ.

Імідж-каталог Наукової бібліотеки

В травні 2012 р. Одеський національний університет імені І. І. Мечникова уклав угоду з Компанією «Електронні архіви України». Предметом Договору було створення «Імідж каталогу НБ ОНУ», що являє собою упорядкований масив оцифрованих карток із каталогу, доступних через мережу Інтернет. Таким чином, у режимі on-line читачам доступні наступні бібліотечні каталоги:

- Іменні колекції (XIX–XX ст.)
- Стародруки (XV–XVIII ст.)
- Алфавітний каталог (укр. мовою)
- Алфавітний каталог книг XVIII ст. – 1970 р. (рос. мовою та латиницею)
- Періодичні видання та видання, які продовжуються (XVIII ст. до – 1970 р.)

Наукометричні дослідження

Актуальний напрямок у сучасній бібліотеці – наукометрія, яка є інструментом для аналізу поточного стану наукового потенціалу ВНЗ.

Реорганізувавши Інформаційно-бібліографічний відділ та створивши сектор інформаційно-аналітичного забезпечення, у 2012 р. був покладений початок впровадження та розвитку даного напрямлення у Науковій бібліотеці. На той час основною метою діяльності сектору інформаційно-аналітичного забезпечення було вивчення та науково-інформаційний аналіз вітчизняних і світових інформаційних ресурсів, прослідковування показників цитування вчених ОНУ та рейтингових позицій ВНЗ, створення тематичних інформаційних продуктів (баз даних).

Зважаючи на розширення функціональних повноважень згідно потреб ВНЗ та перенесення науково-видавничої діяльності університету до сфери власної відповідальності бібліотеки, за рішенням вченої ради Одеського національного університету від 29 березня 2016 р. до структури Наукової бібліотеки введено Відділ інформаційно-аналітичного моніторингу.

На даний час основними користувачами послуг новоствореного відділу є наукова спільнота та члени редакційних колегій періодичних видань університету.

В процесі обслуговування інформаційних потреб учених ВНЗ надається інформація щодо наукометричних даних, які у подальшому використовуються для звітів та подання наукових проєктів на конкурс, також співробітники відділу проводять щоквартальний моніторинг публікаційної активності вчених згідно даних наукометричних баз та за їх результатами складається рейтинг науковців вишу. Для мінімізації неточностей при ідентифікації вчених проводиться робота по об'єднанню профілів у Scopus та сприяння в реєстрації науковців у ResearcherID, ORCID, Google Scholar, Researchgate.net, Academia.edu. Крім цього проводиться інформаційно-консультативна робота з метою підвищення публікаційної активності науковців.

Згідно рейтингу ВНЗ за показниками Scopus, який складено Видавничою службою «УРАН» на замовлення Освіта.ua² [22] станом на квітень 2017 р. в Одеському національному університеті імені І. І. Мечникова загальна кількість публікацій вчених становила 2780, кількість цитувань на роботи – 14029 та індекс Хірша – 50. Згідно пошуку у Web of Science Core Collection за профілем організації «Odessa I. I. Mechnikov National University», який був створений у 2016 р. за ініціативою співробітників відділу, станом на травень 2017 р. загальна кількість публікацій вчених ОНУ становить 4321, кількість цитувань – 17833 та індекс Хірша – 50.

Науково-видавнича модель «Library Publishing»

Одним з ключових аспектів у процесі реалізації завдання підвищення наукометричних показників ВНЗ є покращення іміджу та наукової впливовості періодичних видань. Керуючись науково-видавничою моделлю «Library Publishing» («Бібліотечне видавництво»), Наукова бібліотека ОНУ виступає як безпосередній суб'єкт науково-видавничої діяльності. Особливістю «Library Publishing» відносно інших видів наукового видавництва є пріоритет відкритого доступу й розповсюдження публікацій, готовність бібліотекарів долучитися до формальних та експериментальних форм наукової комунікації. НБ ОНУ бере активну участь у сприянні висвітлення доробків ВНЗ у електронному середовищі за допомогою журналів відкритого доступу, репозитаріїв, електронних бібліотек та ін.

Сьогодні, у рамках даного напрямку, основними послугами, які надаються Науковою бібліотекою редакційним колегіям ВНЗ, є:

- відкриття та налаштування сайтів періодичних видань ВНЗ на платформі OJS;
- консультативний супровід редакційних колегій з роботи на платформі OJS;
- оцифрування та збереження електронних архівів;
- розміщення електронних архівів у базах даних;
- розподіл та присвоєння унікальних ідентифікаторів статей – Digital Object Identifier (DOI);
- інформаційно-консультативний супровід в оформленні періодичних видань та публікацій згідно міжнародних та національних вимог;
- популяризація результатів наукової діяльності шляхом просування періодичних видань у міжнародний науковий простір (національні та міжнародні проекти, повнотекстові та реферативні бази даних, наукометричні ресурси);
- моніторинг наукометричних даних щодо впливовості видань.

Для розширення доступу до періодичних видань та з метою підвищення рівня цитування вчених проводиться постійний пошук та аналіз міжнародних баз даних для подальшого включення видань. Слід відмітити, що співробітники бібліотеки аналізують бази даних та проводять відбір якісних ресур-

сів для включення періодичних видань ВНЗ, щоб оминати «псевдометрики», які можуть нанести негативний відбиток на репутацію видань. На даний час періодичні видання ОНУ представлені у наступних базах даних та ресурсах:

- український електронний ресурс «Наукова періодика України» на сайті НБУ імені В. І. Вернадського та реферативний каталог «Україніка наукова»;
- проект «Український індекс наукового цитування», шляхом створення сайтів видань на платформі «Наукової періодики України»;
- проект «Українські наукові журнали», який створений з метою систематизації та поширення інформації про наукові періодичні видання України, сприяння популяризації наукових журналів, підвищенню їх якості, якості наукових публікацій і наукової комунікації в Україні;
- каталоги Ulrich's Periodicals Directory, WorldCat та ROAD;
- наукометричні бази даних Google Scholar, Index Copernicus та Наукова електронна бібліотека eLIBRARY.RU;
- міжнародні бази даних ResearchBib, Base-search, CiteFactor та Advanced Sciences Index.

Крім цього, проаналізувавши періодичні видання ВНЗ на відповідність міжнародним вимогам та стандартам, було відправлено до експертних комісій: 10 видань до бази даних EBSCO, 9 видань до Web of Science: Emerging Sources Citation Index та 3 видання до Scopus.

Консорціум e-VERUM. Платформа Web of Science

У процесі надання користувачам доступу до релевантних даних, ОНУ одним із перших підписав Декларацію про приєднання до Консорціуму e-VERUM, метою якого є покращення забезпечення електронними інформаційними ресурсами університетських та науково-дослідницьких установ України, підвищення продуктивності та ефективності діяльності вчених, сприяння збільшенню числа публікацій у провідних наукових виданнях, поліпшення показників української науки у міжнародних рейтингах.

Приєднання до Консорціуму дозволило залучитись до проекту «ТОР-НАДО», що передбачав передплату на платформу Web of Science. Таким чином, з 2016 р. університет отримав доступ до всесвітньовідомої пошукової платформи Web of Science, яка охоплює матеріали з природничих, технічних, суспільних, гуманітарних наук і мистецтва. Платформа володіє вбудованими можливостями пошуку, аналізу та управління бібліографічною інформацією. У рамках передплати доступний пошук у наступних базах даних: Web of Science Core Collection, Russian Science Citation Index, SciELO Citation Index, Korean Journal Index, Chinese Science Citation Database, Journal Citation Reports, Derwent Innovations Index, Medline.

З метою підвищення професіоналізму Наукова бібліотека стала учасником програми сертифікації з інформаційних ресурсів Clarivate Analytics, яка призначена для працівників організації, які проводять навчальні заходи з

роботи з науковими ресурсами всередині організації та сприяють підвищенню загального рівня інформаційної грамотності та публікаційної активності співробітників наукової організації. Після закінчення навчання чотири співробітники НБ отримали сертифікати, які дозволяють проводити консультації з використання перерахованих ресурсів. У квітні 2016 р. програма сертифікації проводилась на базі Наукової бібліотеки імені М. Максимовича Київського національного університету імені Тараса Шевченка, у вересні 2016 р. – на базі Національного університету «Києво-Могилянська академія».

Інформаційно-бібліотечне обслуговування

Діяльність Наукової бібліотеки традиційно направлена на інформаційне забезпечення освітнього процесу та наукових досліджень в університеті. НБ ОНУ пройшла етап трансформації в інформаційно-бібліотечному обслуговуванні, підлаштовувалась під потреби сучасного користувача. Провідною формою обслуговування «віртуального користувача» є модель «Бібліотека 2.0»³. Спираючись на філософію даної моделі, вже традиційними формами роботи стали:

- забезпечення доступу до передплатних баз даних та тріал-доступів;
- створення тематичних електронних баз даних:
 - Електронний каталог;
 - Імідж-каталог;
 - Інституційний репозитарій;
 - Електронна бібліотека рідкісних видань;
 - база даних «Періодичні видання ОНУ імені І. І. Мечникова»;
 - база даних «Учбові та методичні матеріали»;
 - база даних «Дипломні роботи».
- презентація віртуальних тематичних виставок та оглядів нової літератури;
- налагоджування зв'язків із користувачами за допомогою он-лайн чатів та соціальних мереж.

Бібліотека організовує процес віддаленого обслуговування завдяки фіксації власного унікального документованого знання на електронному носії. Збираючи документовану інформацію, фахівці книгозбірні кодують та систематизують дані для забезпечення результативного пошуку, обертання та подальшого відтворення.

Сучасна бібліотечна комунікація діє у тріаді: «Бібліотека–комп'ютер–користувач» та опосередковується власними електронними ресурсами, послугами та продуктами книгозбірні. Завдяки інтернет-комунікації, яка організована у такий спосіб, широке коло віддалених користувачів отримує змогу необмеженого цілодобового та безкоштовного доступу до бібліотечно-інформаційних ресурсів, послуг і продуктів.

Проект «Культура академічної доброчесності: роль бібліотек»

У 2015 р. Американські ради з міжнародної освіти (АРМО) через відділ преси освіти та культури посольства США в Україні, спільно з Міністерством освіти і науки України розробили «Проект сприяння академічній доброчесності в Україні (SAIUP)». Цей проект стартував 1 лютого 2016 р. і триватиме до кінця 2019 р. Його учасниками стали 10 українських університетів, у тому числі ОНУ імені І. І. Мечникова.

Частиною загального «Проекту сприяння академічній доброчесності в Україні» став проект «Культура академічної доброчесності: роль бібліотек» (координатор – голова методичного об'єднання вузівських бібліотек в Україні, директор Наукової бібліотеки Київського національного університету О. Сербін), який було започатковано у 2016 р. Українською бібліотечною асоціацією. У межах цього проекту співробітники НБ ОНУ входили до робочих груп за наступними напрямками: «Міжнародні правила цитування»; «Комп'ютерні програми перевірки на плагіат»; «Організація кампаній з формування культури академічної доброчесності в бібліотеці» та брали участь у круглому столі під час VII Львівського бібліотечного форуму (вересень 2016 р.).

З результатами напрацювань у даному напрямку Наукова бібліотека ОНУ взяла участь у конференції «Академічна доброчесність: практики українських ВНЗ» (20 квітня 2017 р., м. Київ) з доповіддю «Вузівська бібліотека в Проекті сприяння академічній доброчесності: досвід роботи», де було зазначено, що НБ ОНУ не тільки просуває принципи академічної етики та прозорості, але й розробляє та впроваджує комплекс заходів щодо запобігання недоброчесності при написанні наукових праць.

До таких заходів можна віднести комплекс лекцій та практичних занять, розроблених співробітниками інформаційно-бібліографічного відділу та відділу інформаційного-аналітичного моніторингу для магістрів, аспірантів і професорсько-викладацького складу ВНЗ за наступними темами:

- «Оформлення публікацій у журналах і збірниках»;
- «Складання списків використаних джерел, бібліографічний опис та посилання»;
- «Бібліографічні стилі, транслітерація та необхідність її застосування»;
- «Академічний плагіат та порушення норм авторського права»;
- «Культура періодичних видань університетської бібліотеки, інтеграція в міжнародний освітянський простір»;
- «Інституційний репозитарій: електронний архів інтелектуальних продуктів університетської спільноти»;
- «Наукометрія. Короткий довідник для молодого вченого: як не загубитися в сучасному науковому світі»;
- «Національні та міжнародні бібліографічні бази даних: особливості пошуку релевантної інформації»;
- «Самоархівування як запорука високої наукової репутації вченого».

Наукова бібліотека ОНУ є Одеським зональним методичним центром бібліотек ВНЗ півдня України, тому взяла на себе роль щодо залучення якомога більшої кількості бібліотечних співробітників до даної проблематики. У рамках даного завдання проводяться семінари для бібліотек ВНЗ за темами «Формування інформаційної культури студентів» та «Інтелектуальна власність та авторське право», а також щомісячні заняття з підвищення кваліфікації, до яких включені наступні теми: «Культура академічної доброчесності: роль бібліотек», «Міжнародні стилі цитування та посилання в наукових роботах», «Етика наукових публікацій та системний підхід до плагіату».

В межах впровадження комп'ютерного ресурсу перевірки на плагіат підписана угода співпраці з компанією Unplag, підготовлена нормативно-правова база, розроблена документація, методичні рекомендації. Система знаходиться на стадії тестування та відпрацювання різноманітних варіантів використання для визначення найбільш зручної для наших користувачів схеми взаємодії. Також для аналізу наукових робіт на плагіат планується створення відповідного сектору на базі Наукової бібліотеки, в обов'язки якого буде входити опрацювання надходжень від користувачів, здійснення перевірки та формування звіту.

Отже, підсумовуючи можна сказати, що участь НБ ОНУ імені І. І. Мечникова у Проекті сприяння академічної доброчесності дозволяє відповідати вимогам сучасної міжнародної наукової спільноти, тим самим створюючи позитивний імідж ВНЗ.

Сьогодні у колективі працюють висококваліфіковані спеціалісти М. В. Алексеєнко, Т. В. Архипова, Є. В. Бережок, Т. М. Бикова, А. В. Великодна, О. І. Головка, Н. Є. Данилюк, Л. М. Жак, О. О. Журавська, А. В. Зайченко, І. Т. Кожухарь, О. С. Мурашко, Н. В. Мусієнко, Н. С. М'ясна, І. І. Охріменко, М. О. Подрезова, О. М. Подругіна, О. В. Полевщикова, В. П. Пружина, В. В. Ременяк, В. В. Самодурова, В. О. Соколенко, О. В. Суровцева та ін. Відрадно, що успішно подолана зміна поколінь: колектив значно омолодився, середній вік співробітників бібліотеки сьогодні ледве сягає тридцяти років!

Університетська бібліотека динамічно розвивається і розширюється. У цьому першорядну роль відіграли ініціативність, компетентність, ентузіазм і, перш за все, високий інтелектуальний і професійний рівень співробітників бібліотеки, її постійна підтримка адміністрацією та професорсько-викладацьким складом, які усвідомлюють значущість наукової бібліотеки для досягнення і підтримки гідного академічного рівня університету.

Примітки

- ¹ Про основні заходи розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007–2015 рр. : Закон України від 09.01.2007 року № 537-V. *Відомості Верховної Ради України*. 2007. № 12. Ст. 102.
- ² Рейтинг університетів за показниками Scopus 2017 року. Ukraine, 2011, 11 квіт. URL: <http://osvita.ua/vnz/rating/55425/> (дата звернення: 16.05.2017).
- ³ Коваль Т. Інноваційні моделі сучасної бібліотеки у контексті бібліотечно-інформаційного обслуговування. *Вісн. Кн. палати*. 2017. № 1. С. 11–15.

Додатки

Додатки до монографії складаються із архівних документів та публікацій деяких матеріалів, які стали бібліографічною рідкістю, з історії бібліотеки Одеського національного університету імені І. І. Мечникова, а також таблиць статистичних даних стосовно поповнення фондів бібліотеки.

Тексти архівних документів з історії бібліотеки Одеського національного університету імені І. І. Мечникова, більшість з яких вперше вводяться до наукового обігу, відтворені повністю мовою оригіналу. Всі опубліковані документи пронумеровані, до них дані заголовки, в яких зазначена дата написання. При відсутності заголовка документів вони сформульовані, виходячи зі змісту документу. Документи, створені до лютого 1918 р., датовані за старим (юліанським) стилем, після лютого 1918 р. – за новим (григоріанським) стилем. Документи публікуються у хронологічному порядку, відповідно до того, наскільки вони відбивають ключові моменти історії бібліотеки. Представлені документи зберігаються у фондах Державного архіву Одеської області (ДАОО) та Архіві Наукової бібліотеки Одеського національного університету імені І. І. Мечникова (Архів НБ ОНУ). У легендах до документів вказане місце їх зберігання (назва архіву, номер справи, аркуші), а також вказане, чи є документ оригіналом або копією тощо.

Статистичні дані стосовно поповнення фондів бібліотеки Новоросійського університету представлені у вигляді таблиці, яка складена на основі «Кратких отчетов о состоянии и деятельности Имп. Новороссийского университета» з 1867/1868 по 1884/1885 учб. рр. та «Отчётов о состоянии и деятельности Императорского Новороссийского университета» за 1901–1915 рр.

У додатках публікуються також два раритетних видання з історії бібліотеки Новоросійського університету: «Доклад комиссии, назначенной советом по вопросу о перенесении библиотеки», «Основные правила библиотеки Новороссийского университета».

Тексти всіх розміщених у додатках документів відтворюються за сучасними правилами правопису із збереженням стилістичних та мовних особливостей оригіналу і пунктуації документів. Написання особистих імен, наявних в документах, залишено без змін.

ДОДАТОК 1.**Рапорт Р. Жилле попечителю имп. Харківського університету
графу С. О. Потоцькому [17 жовтня 1818 р.]**

Попечителю имп. Х. унив.

Рапорт

Имею честь известить ваше Превосходительство, что Его Сиятельство Граф Александр Федорович Ланжерон вручил мне письмо от Г. Аббата Никола Директора Одесского Ришельевского Лицея, написанное из Парижа от 4го числа минувшего сентября, которым меня извещает, что он отправится оттуда через пять недель, и что надеется быть в Одессе в начале ожидаемого ноября. Тем же письмом сверх того предварительно меня уведомляет, о новом пожертвовании Его Сиятельства Дюка Де Ришелье учиненном в пользу сего лицея. Оно состоит в 15 т. рублях для обогащения библиотеки. На сии деньги Г. Директор лицея искупил уже по своему благоусмотрению книги которые отправляют в Одессу.

Чтоб не было остановки в скорейшем получении оных, я осмеливаюсь просить ваше Превосходительство представить Его Сиятельству исправляющему должность министра народного Просвещения тайному советнику и кавалеру князю Алек. Ник. Голицину об изодатайствовании от кого следовать будет позволение чтоб книги сии пропущены были через границу за печатями, на праве присвоенных университетом, не подвергая оных цензуре Департамента Полиции.

Желательно было бы чтобы право сие присвоено было единожды на всегда сему общественному заведению, которое часто принуждено будет выписывать из за границы нужные книги, и которое по своему отдалению от средоточий главного правительства, будет подвергаться остановкам весьма предосудительным просвещению, если бы оно было подвержено тому порядку, которому подвержены частные лица, или если бы принуждено было испрашивать себе таковое позволение всякий раз, когда оно выписывать будет себе книги из заграницы.

Имея честь донести Вашем Превосходительству о вышеописанных нуждах Одесского Ришельевского лицея, вместе с тем осмеливаюсь покорнейше просить представить об оных Его Сиятельству князю Александру Николаевичу Голицину.

ДОДАТОК 2.

**Розписка Р. Жилле про отримання книг, привезених абатом
Ніколем із Франції для Рішельєвського ліцею.
18 вересня 1819 р.**

Je déclare avoir reçu de Monsiuer l'abbé Nicolle Directeur du Lycée Riche-
lieu une collection de livres estimée selon factures a la somme de 20, 938 francs 40
centimes, sur la quelle 15000 francs ont été payés par S. E. Mons. le Duc de Riche-
lieu, et le restant montant a 5, 938 francs 40 centimes a été payé des appointemens
de l'année 1818 sacrifiés pour cet objet par Monsieur l'Abbé Nicolle.

Ce 7bre le 18. 1819 Signé Remi Gillet

№ 387

[Переклад]¹:

Я оголошую про отримання від пана абата Ніколя, директора Рішельєв-
ського ліцею, колекції книг, що була оцінена згідно з накладною в суму 20,938
франків 40 сантимів, з яких 15000 франків були сплачені Його Світлістю па-
ном герцогом Рішельє, а залишок у кількості 5,938 франків 40 сантимів був
оплачений за рахунок платні за 1818 рік, пожертвованої для цієї мети паном
абатом Ніколем.

Цього вересня 18 1819 року Підписано: Ремі Жилле

ДАОО. Ф. 44 (Рішельєвський ліцей). Оп. 1 (1819). Спр 4. Арк. 152. Оригінал.

ДОДАТОК 3.

**З «Короткої історії Рішельєвського ліцею
з 1 січня 1818 р. по 1 січня 1820 р.»**

В течении 1818го и 1819го годов сделаны в пользу лицея следующие по-
жертвования:

Его Сиятельство Г. Дюк Еммануил Осипович де Ришелье, именем коего
украшается сие заведение, пожертвовал для Библиотеки Лицея 15.000 фран-
ков и Г. Директор Лицея Аббат Николь на тот же предмет получаемые им от
чего заведения жалованье за прошлый 1818й год. Купленная на сии деньги
Библиотека доставлена в Лицей, и составляет богатое собрание книг Еллино-
греческих, Латинских и французских.

Графиня Анна Алексеевна Орлова-Чесменская, для греко-российской
церкви, устроенной при Лицее, пожертвовала Ризницу, церковную утварь и
служебные книги – всего на 10. 000 рублей.

¹ Переклад з французької мови О. В. Полевщикової.

Княгиня Идалида Мартыновна Четвертинская принесла в дар Римско-Католической церкви лица полную Ризницу.

Г. Генерал-майор Граф Осип Францович Долон серебряную и 15 бронзовых медалей.

Г. Действ. Ст. Советн. Еммануил Иванович Персияни солнечный микроскоп и магнит.

Г. Статс. Совет. Иван Павлович Бларамберг пожертвовал собрание Римских и Ольвийских медалей, состоящее из 700^и штук; из коих часть серебряных, а прочия бронзовые.

Г. Статс. Советн. Лука Григорьевич Кирико принес в дар Лицею 2 древние бронзовые статуйки — изображающие языческих кумиров, 20 серебряных греческих и Римских медалей и таковых же 15 бронзовых.

Г. Подполковник Барон Федор Ермолаевич Франк подарил для минералогического кабинета 30 камней и руд, морскую раковину и 4 бронзовые медали.

Г. Майор Осип Яковлевич де Далке пожертвовал бронзовую сферу по системе Коперника и полный математический инструмент.

Г. Ученый форштмейстер 10го класса И. Шульц подарил Лицею Минералогический Кабинет, состоящий из 720^{ти} камней, руд и окаменелостей.

Г. Профессор Лицея Антон Андреевич Пиллер пожертвовал для класса взаимного обучения при сем заведении 100 рублей.

В пользу библиотеки Лицея сделали пожертвования следующие особы:

Г. Генерер. Лейтен. Граф Кар. Осип. Ламберт, Г. Полковник Черноморских войск Евдок. Ив. Порохня, Г. Подполковник Барон Федор Ермол. Франк, Г. Коллеж. Совет. Мих. Степан. Македонский, Ея Высокород. Анна Петровна Полторацкая, Ея Высокобл. Елисавет. Петр. Ольховская, Ея Высокобл. Меланья Ив. Кордовская, Г. Колл. Советн. Ив. Григор. Морозов, Г. Надв. Совет. Федор Вас. Киселев, Г. Надвор. Сов. Ив. Ив. Гуржеев, Г. Надвор. Советн. Карл Федор. Вейс, Г. Поручик Илья Егор. Петкович, Г. Поручик Вас. Андреевич Магденко, Г. Лейтенант Григор. Ив. Градовский, Г. Одесский 1й гильдии купец Вас. Егор. Кошелев, Г. Одесский Негоциант Фил. Лукьянов. Лучич и брянский купец Иван Павл. Г. Утинков; всего: две тысячи сто десять рублей.

Все приношения внесены в книгу пожертвований, и Правление Лицея поставяет приятнейшим долгом изъявить всем сим особам торжественно свою признательность.

ДОДАТОК 4.**Розпорядження управляючого Рішельєвським ліцеєм графа
І. О. Вітта Правлінню ліцею.**

Управление Ришельевского лицея в Одессе

В Правление Ришельевского лицея

3го ноября 1826

№ 93

Вопреки прежним предписаниям моим и распределениям правления, Библиотека лицея поныне находится в крайнем беспорядке, по непрерывном закрытии оной, чиновники лицея лишены возможности пользоваться сохраняемыми в ней книгами, коим доселе не имеется надлежащего каталога. Несоблюдение в Библиотеке чистоты подвергает порче сию значительную часть имущества лицея. Прискорбно мне, что заведывающий в течение шести лет оною, по собственному желанию своему — профессор Гриневич, крайне не радеет о сохранении ея в надлежащем порядке, устройстве и чистоте, не взирая на данное ему для того пособие и предписания начальства.

По сему обстоятельству, предлагаю правлению совокупно с Господином Директором, сделать распоряжение, о беззамедлительном изъятии Библиотеки Лицея из под ведомства Профессора Гриневича, и поручить оную, состоящую в профессорской должности Г. Симеоновичу, с тем, чтобы он по принятии от Гриневича оной, составил в течение двух месяцев надлежащие каталоги всем книгам; по окончании сего, открывал бы Библиотеку по крайней мере два раза в неделю от 10 1/2 до 12ти часов утра, для профессоров и других преподавателей лицея. Об исполнении сего распоряжения, равно и других, какие правление вместе с Г. Директором найдет потребным по сему предмету, я буду ожидать беззамедлительного донесения.

Генерал-лейтенант граф Витт

Адъютант-штабсротмистр Чиркович

ДАОО. Ф. 44 (Рішельєвський ліцей). Оп. 1 (1826). Спр. 23. Арк. 112–112 зв. Копія.

ДОДАТОК 5.**Справа про придбання книг для студентської
та основної бібліотеки Ліцею.****Правила для зберігання книг студентської бібліотеки**

- 1) Студентская библиотека находится в заведовании Инспектора Лицея.
- 2) Шкафы, в которых хранятся книги сей библиотеки, помещается в Студентском Музее; каталог же книгам и ключ от шкафа находятся у инспектора.

- 3) Выдача книг студентам производится, по усмотрению инспектора, один или два раза в неделю; в назначенные для сего дни.
- 4) На имя студента и заглавия выданного ему из библиотеки сочинения вносятся, с означением времени выдачи, в особую книгу, хранящуюся в шкафу библиотеки.
- 5) Каждому студенту дозволяется выдавать только по одному сочинению разом, если оно состоит из одного только тома; при сочинениях же многотомных – не более двух томов.
- 6) Книга не может находиться у студента дольше двух недель и отнюдь не должна занимать место учебного руководства. При наступлении же вакансий все книги, взятые увольняющимися студентами, возвращаются в библиотеку.
- 7) За целость и не поврежденность книги отвечает пользующийся ею студент и при выходе из заведения ему выдается аттестат не иначе, как по возвращении в целости взятой им из библиотеки книги, или по замене потерянной новою.
- 8) Внешним студентам могут быть выдаваемы книги по усмотрению инспектора, но не иначе, как с соблюдением всех выше означенных правил.
- 9) Книги Студентской библиотеки ни в каком случае не могут быть выдаваемы гимназистам.
- 10) На основании утвержденных высшим Начальством правил для заведывания имуществом Лицея, Инспектор оного представляет Правлению каждые полгода отчет о состоянии Студентской библиотеки.

Секретарь правления Федор Кленов (? Автограф)

ДАОО. Ф. 44 (Ришельевский лицей). Оп. 1 (1838). Спр. 40. Арк. 28–28 зв.

ДОДАТОК 6.

Правила Кабинету для чтения студентів Рішельєвського ліцею

1. Кабинет учрежден единственно для гг. студентов; никто кроме их не может пользоваться находящимися в нём книгами и журналами. Он считается собственностью гг. студентов.

2. Кабинет состоит: 1, из русских литературных (и некоторых специальных) журналов и газет, 2, из собрания сочинений, мемуаров, путешествий и т. п. русских и иностранных, 4, из справочных книг, 5, из некоторых иностранных журналов и газет.

3. Для первоначального устройства Кабинета имеются следующие средства: 1) 100 руб. серебром из сбора за 2-й спектакль, 2) 50 руб. из Календарной суммы, 3) добровольная подписка студентов, 4) пожертвования книгами и

журналами. На будущее время, ежегодно при начале курса, будет открываться подписка, из всех случайных доходов, как-то: спектаклей, концертов и проч., будет отчисляться на этот предмет. Все гг. студенты приглашаются к посильному старанию к улучшению Кабинета. Имена, сделавших значительные пожертвования, записываются в особую книгу.

4. Цель Кабинета – доставить студентам возможность следить за движением литературы и наук. Кабинет находится в здании Лицея.

5. Для заведывания Кабинетом избираются ежегодно трое из студентов. Они ведут счёт книгам, заботятся о пополнении Кабинета, о сохранении его в целости, выписывают по назначению журналы и книги и проч. Словом на их руках лежит вся хозяйственная часть. Кроме того, избирается ежегодно, из гг. профессоров, один попечитель Кабинета, без согласия которого ничего не предпринимают студенты-распорядители, – особенно относительно выписки книг и журналов. Теперь принял обязанность попечителя профессор А. В. Лохвицкий, а избраны распорядителями гг. студенты: Стратонов, Коллович и Величковский.

6. Попечитель Кабинета изыскивает средства и способы к улучшению Кабинета; получает собранные деньги, составляет вместе с распорядителями список книг и журналов для выписки, ревизует Кабинет, и ежегодно, по окончании академического года, представляет Правлению Лицея подробный отчёт: 1) о наличном состоянии Кабинета, 2) о приходе и расходе денежных сумм, 3) об обращении книг и журналов между студентами.

7. Студенты-распорядители, для ближайшего надзора за Кабинетом, разделяют этот надзор между собою по неделям.

8. Кроме того, ежедневно один из студентов Лицея назначается дежурным в Кабинете. Его обязанность: выдавать под расписку книги и журналы и наблюдать за порядком в Кабинете.

9. Кабинет открыт ежедневно, не исключая ни праздничных дней, ни vacationного времени.

10. В обыкновенные дни Кабинет открывается с 1-го до 8-ми часов по полудни; в праздничные, vacationные и вообще свободные от лекций дни по окончании Литургии в Лицейской церкви.

11. Журналы и газеты остаются в Кабинете на столе до получения следующих номеров. Они могут быть выдаваемы на дом только с 8-ми часов вечера до следующего утра 9 часов.

12. По получении новых номеров, журналы и газеты выдаются на дом не более как на одну неделю, а по истечении года по тому же правилу, как и книги.

13. Книги выдаются на дом студентам на срок не более 2-х недель и не более 3-х книг за один раз; по истечении этого срока книги должны быть представлены и если на них не поступит требования от других, вновь даваемы на тот же срок.

14. В случае, когда несколько лиц желают получить одну и ту же книгу – даётся она сперва тому, кто первый обратится с требованием, а остальным по очереди. Для этой цели в Кабинете будет находится книга, в которой желающие записывают свои требования.

15. На вакационное время книги выдаются в неограниченном числе, сообразя только количество требований от разных лиц, с числом находящихся в Кабинете книг.

16. Все недоразумения, в приложении означенных правил, разрешаются попечителем Кабинета.

17. Студент, не исполнивший правил относительно возвращения книг или порядка в Кабинете, устраняется попечителем от пользования.

18. За всякую утрату и порчу книг виновный обязан вознаградить Кабинет. Собственность Кабинета защищается Начальством Лицея, наравне с казённой.

Примечание: Во время свободных от лекций утренних часов студенты могут читать в кабинете журналы и газеты по особому распоряжению попечителя Кабинета.

19. В Кабинете должны находиться: бумага, перья, чернила, карандаши.

20. За освещением Кабинета наблюдают распорядители и дежурный.

ДАОО. Ф. 44 (Ришельёвський ліцей). Оп. 3 (1857). Спр. 33. Арк. 6–7 зв. Оригінал.

ДОДАТОК 7.

**Заява світлійшої княгині М. В. Воронцової про
пожертвування Новоросійському університету бібліотеки
покійного її чоловіка світлішого князя С. М. Воронцова**
(лист М. В. Воронцової до ректора С. П. Ярошенка, 24 травня 1884 р.)

Резолюції: 29 мая [1884 р.]

В совет. С. Я.

[відповідь] Княгине Марии Васильевне Воронцовой 30 июня / 2 июля
1884 г., № 1884

М. г. Семён Петрович

Покойный муж мой Князь Семён Михайлович Воронцов духовным завещанием, утверждённым С.-Петербургским Окружным Судом 24 июня 1882 года к исполнению, оставил мне в собственность всё своё движимое имущество, находившееся во всех его квартирах; словесно муж мой передал мне разные распоряжения свои и желания, которые я обещала ему свято исполнить; одно из этих желаний самых пламенных, неоднократно им повторенное – было отдать его библиотеку, находившуюся в майоратном доме в Одессе, Новороссийскому университету в знак его горячей любви к б. Ришельевскому лицу, где он получил своё высшее образование.

Не смотря на то, что со дня смерти моего мужа истекло уже два года, я к великому прискорбию, до сих пор лишена была возможности исполнить его волю, вследствие незаконных притязаний опекунского управления Графов Шуваловых на это имущество.

Единому Господу известно, Дарует ли Он мне дожить до окончания возбуждённого опекунским управлением процесса и потому я считаю своим священным долгом ныне же заявить Вам, Милостивый Государь, как Ректору, что эта библиотека, по воле Князя Семёна Михайловича Воронцова должна составлять собственность Новороссийского университета; и если бы лично мне не суждено было исполнить /1об/ заветное желание моего покойного мужа, то я вменяю это в обязанность моих душеприказчиков и наследников.

Примите, Господин Ректор, уверение в истинном к Вам уважении и преданности.

[підпис-автограф] Княгиня Мария Воронцова

Мая 24 дня 1884 года /2/

ДОДАТОК 8.

Лист М. О. Столипіна ректору ІНУ Ф. Н. Шведову про
готовність передати бібліотеку майоратного будинку
Воронцових в Одесі Новоросійському університету

Милостивый Государь,

Федор Никифорович,

Покойная матушка моя Светлейшая Княгиня Мария Васильевна Воронцова еще в 1883 г. выразила желание принести в дар Новороссийскому университету оставшуюся в городе Одессе после супруга ея, светлейшего князя Семена Михайловича Воронцова библиотеку, содержащую в себе около 35000 томов.

К сожалению, обстоятельства от нея не зависевшие, не дозволили ей, при жизни ея, осуществить это намерение. Ныне за окончательным устранением всех препятствий к осуществлению изложенного желания моей матушки, почитая себя весьма счастливым исполнить ея волю, я, за поступлением вышеупомянутой библиотеки в полную мою единоличную собственность, позволяю себе обратиться к Вам, Милостивый Государь, с покорнейшею просьбою не отказать в принятие означенной библиотеки в качестве дара с моей стороны в пользу вверенного Вам университета.

Примите уверение в совершенном уважении и преданности

[підпис-автограф] Николай Столыпін.

Рим

3/15 1896 г.

Его превосходительству Ф. Н.

Шведову

ДАОО. Ф. 45 (Новоросійський університет). Оп. 8. Спр. 33 (1896). Арк. 25. Оригінал.

ДОДАТОК 9.
Рапорт Л. К. Бруна
правлінню Новоросійського Університету
про розміщення бібліотеки Воронцовського палацу в Одесі
в будівлі університету

В Правление Императорского
Новороссийского Университета
Библиотекарь Л. Бруна

Рапорт

Имею честь донести, что, согласно Предложению Правления от 30го сего Июня за № 1503, студенческая зала для пользования библиотекою пренесена 8 и 10 июня в третий этаж в аудиторию № 12, а библиотека Светлейшего Князя Воронцова перевезена из майоратного дома в здание университета, под моим личным руководством и наблюдением и надзором помощников библиотекаря Павлова и Шестерикова в течение 10 дней с 11 по 21 июня, причем для перевозки 90 шкафов и полушкафов понадобилось 22 платформы и книг в числе 2106 связанных и номерованных пачек и двух ящиков – 18ть, а всего 40 платформ. Большая часть шкафов, именно из зал Кн. Воронцова I-V помещаются в бывшем студенческом зале, а шкафы из зала VIго за недостатком места – в рабочей комнате библиотеки. Что касается размещения книг по шкафам, то предварительно необходимо установить наличность книг по имеющемуся инвентарю библиотеки Кн. Воронцова, на что потребуется, по моему предположению, не менее полутора месяца.

При сем имею честь предсавить счета за платформы с брезентом на 82 руб. 10 к., за вскрытие 183 замков у шкафов на 9 руб. 15 коп., за шпагат на 23 руб. 34 коп. и карандаши на 1 руб. 5 коп., а всего на сумму 116 руб. 19 коп. счет же столяра будет представлен на днях по окончании установки шкафов.

Библиотекарь Л. Брун [підпис-автограф]

22 июня 1896

№ 34

ДОДАТОК 10.
Поповнення фондів бібліотеки Новоросійського
університету: статистичні дані

Загальні показники за період з 1868 по 1916 рр.

Рік	Назва	Томи	Сума
1868/1869 уч. р.	25151	54361	81947 р.
1869/1870 уч. р.	32433	64697	108174 р.
1872/1873 уч. р.	36169	72428	132271 р. 85 к.
На 1 січ. 1874 р.	Основна бібліотека книг: 33123 періодики: 667 рукописів: 104 карт, малюнків, портретів, креслень 570 Разом: Студентська бібліотека книг: 3110 періодики: 83 карт, малюнків, портретів, гравюр, планів: 29 Разом:	56271 12018 104 570 5215 1103 29	135107 р. 42 к. 2753 р. 10 к.
На 1 січ. 1875 р.	Основна бібліотека книг: 34279 періодики: 684 рукописів і т. д.: 104 креслень: 581 Разом: Студентська бібліотека книг: 3607 періодики: 85 рукописів і т. д.: 31 Разом:	58858 12423 588 5968 1135	143771 р. 75 к. 3362 р. 25 к.

Рік	Назва	Томи	Сума
На 1 січ. 1876 р.	Основна бібліотека книг: 34932 періодики: 697 рукописів: 112 карт, малюнків, креслень, портретів: 584 Разом на суму: Студентська бібліотека книг: 3689 періодики: 85 карт, гравюр, малюнків, планів: 31 Разом:	59828 13047 112 592 6212 1204 31	149180 р. 94 к. 3756 р. 20 к.
На 1 січ. 1877 р.	Основна бібліотека книг: 36512 періодики: 703 рукописів карт, малюнків і т. д.: 115 креслень і т. д.: 584 Разом: Студентська бібліотека книг: 3996 періодики: 89 рукописів: 34 Разом:	62367 13450 115 592 6673 1264 34	155219 р. 49 к. 4278 р. 05 к.
На 1 січ. 1878 р.	Основна бібліотека книг: 38734 періодики: 711 креслень і др.: 590 Разом: Студентська бібліотека книг: 4189 періодики: 106 креслень і др.: 34 Разом:	66980 13893 598 6910 1321	166488 р. 78 к. 4639 р. 05 к.
На 1 січ. 1879 р.	Основна бібліотека книг: 40246 періодики: 722 рукописів: 121	69674 14365 121	

Рік	Назва	Томи	Сума
	креслень, портретів: 595 Разом на суму: Студентська бібліотека книг: 4258 періодики: 106 рукописів, карт, гравюр, малюнків, планів: 35 Разом:	637 6998 1364 36	17848 р. 34 к. 4847 р. 67 к.
На 1 січ. 1880 р.	Основна бібліотека книг: 41730 періодики: 734 рукописів: 127 карт, малюнків, креслень, портретів: 595 Разом на суму: Студентська бібліотека книг: 4498 періодики: 109 карт, гравюр, малюнків, планів: 35 Разом:	71980 14850 127 637 7291 1409 36	187667 р. 08 к. 5249 р. 16 к.
На 1 січ. 1881 р.	Основна бібліотека книг: 42954 періодики: 749 рукописів: 129 карт, малюнків, креслень, портретів: 599 Разом на суму: Студентська бібліотека книг: 4641 періодики: 109 карт, гравюр, малюнків, планів: 47 Разом:	73784 15319 151 645 7505 1409 57	19639 р. 76 к. 5804 р. 21 к.

Рік	Назва	Томи	Сума
На 1 січ. 1882 р.	Основна бібліотека книг: 44188 періодики: 758 рукописів: 133 карт, малюнків, креслень, портретів: 604 Разом на суму: Студентська бібліотека книг: 5059 періодики: 151 карт, гравюр, малюнків, планів: 47 Разом:	75750 15895 155 654 8265 1660 57 -	- -
На 1 січ. 1883 р.	Основна бібліотека книг: 45812 періодики: 769 рукописів: 133 карт, малюнків, креслень, портретів: 621 Разом на суму: Студентська бібліотека книг: 5275 періодики: 171 карт, гравюр, малюнків, планів: 49 Разом:	78229 16600 155 673 8607 1900 58 -	215861 р. 68 к. 9567 р. 30 к.
На січ. 1884 р.	Основна бібліотека книг: 47095 періодики: 790 рукописів: 134 карт, малюнків, креслень, портретів: 624 Разом на суму:	80144 17352 156 676 -	226092 р. 32 к.

Рік	Назва	Томи	Сума
	Студентська бібліотека книг: 5438 періодики: 206 карт, гравюр, малюнків, планів: 49 Разом:	9067 2115 59	11076 р. 30 к.
На 1 січ. 1902 р.	Основна бібліотека книг: 102034 періодики: 1482 рукописів: 347 карт, малюнків, креслень, портретів: 1475 Разом: Студентська бібліотека книг: 8347 періодики: 272 карт, гравюр, малюнків, планів: 49 Разом: Разом: 114006 + Б-ка Шильдера	181360 36654 381 1622 14282 3017 59 237375 5597	523191 р. 16 к. 23081 р. 60 к. 546272 р. 76 к.
На 1 січ. 1903 р.	Основна бібліотека книг: 104091 періодики: 1522 рукописів: 347 карт, малюнків, креслень, портретів: 1478 Разом: Студентська бібліотека книг: 8492 періодики: 272 карт, гравюр, малюнків, планів: 49 Разом: Разом: 116251	185370 37742 381 1625 14611 3029 59 242817	543420 р. 83 к. 23922 р. 05 к. 567342 р. 88 к.

[illegible]

Рік	Назва	Томи	Сума
	карт, гравюр, малюнків, планів: 49 Разом: 11949 Разом: 134503	59 21753 293306	31472 р. 31 к. 700331 р. 30 к.
На 1 січ. 1912 р.	Основна бібліотека книг: 121896 періодики: 1893 рукописів: 350 карт, малюнків, креслень, портретів: 1482 Разом: 125621 Студентська бібліотека книг: 12097 періодики: 276 карт, гравюр, малюнків, планів: 49 Разом: 12422 Разом: 138043	216690 57421 384 1629 276124 19084 3264 59 22407 298513	680042 р. 37 к. 32513 р. 28 к. 712555 р. 65 к.
На 1 січ. 1913 р.	Основна бібліотека книг: 123913 періодики: 1941 рукописів: 350 карт, малюнків, креслень, портретів: 1482 Разом: 137686 Студентська бібліотека книг: 12456 періодики: 278 карт, гравюр, малюнків, планів: 49 Разом: 12783 Разом: 140469	219660 58471 384 1629 280144 19556 3288 59 22903 303047	695844 р. 46 к. 33470 р. 08 к. 729314 р. 50 к.

Рік	Назва	Томи	Сума
На 1 січ. 1914 р.	Основна бібліотека книг: 125991 періодики: 1945 рукописів: 350 карт, малюнків, креслень, портретів: 1482 Разом: 129768 Студентська бібліотека книг: 13078 періодики: 278 карт, гравюр, малюнків, планів: 49 Разом: 13495 Разом: 143173	223568 59509 384 1629 285090 20425 3288 59 23772 308862	710661 р. 82 к. 34617 р. 41 к. 745279 р. 23 к.
На 1 січ. 1915 р.	Основна бібліотека книг: 128765 періодики: 1956 рукописів: 360 карт, малюнків, креслень, портретів: 1485 Разом: 132566 Студентська бібліотека книг: 13340 періодики: 278 карт, гравюр, малюнків, планів: 49 Разом: 13667 Разом: 146233	227870 60116 394 1632 290012 20794 3288 59 24141 314153	726024 р. 38 к. 35165 р. 57 к. 761189 р. 95 к.
На 1 січ. 1916 р.	Основна бібліотека книг: 130621 періодики: 1991 рукописів: 361 карт, малюнків, креслень,	231050 60770 395	

Рік	Назва	Томи	Сума
	портретів: 1486	1633	
	Разом: 134459	293848	734665 р. 95 к.
	Студентська бібліотека		
	книг: 13594	21094	
	періодики: 278	3300	
	карт, гравюр, малюнків,		
	планів: 49	59	
	Разом: 13921	24453	35639 р. 62 к.
	Разом: 148380	318301	770305 р. 57 к.

Таблиця складена за відомостями з «Кратких отчетов о состоянии и деятельности Имп. Новороссийского университета» з 1867/1868 учб. р. по 1884/1885 учб. р. та «Отчётов о состоянии и деятельности Императорского Новороссийского университета» за 1901–1915 рр.

ДОДАТОК 11. ОСНОВНЫЕ ПРАВИЛА БИБЛИОТЕКИ ИМПЕРАТОРСКОГО НОВОРОССИЙСКОГО УНИВЕРСИТЕТА¹

ГЛАВА I.

Заведывание библиотекой.

1. На основании ст. 94 Устава университетов библиотека состоит в заведывании библиотекаря и его помощников.
 2. Библиотекарь отвечает за целостность библиотеки, порядок в ней и правильное ведение каталогов и прочих документальных книг.
- Помощники библиотекаря, если им поручен какой-либо отдел библиотеки, отвечают за оный в той же мере, как библиотекарь за всю библиотеку.
3. В библиотеке ведутся следующие каталоги: а) инвентарный каталог, в форме шнуровой книги, в которую записываются все поступающие книги и журналы; б) алфавитный каталог; в) систематический каталог. Кроме того, в библиотеке имеются: г) книга или реестр выданных книг; д) списки дублетов; ж) книга дезидерат для записывания заявлений профессоров о приобретении того или другого сочинения или издания; з) список энциклопедий и справочных книг, которые могут быть выдаваемы лишь на самый короткий срок.

Примечание. Порядок ведения каталогов и других библиотечных работ и правила хранения книг изложены в особой инструкции библиотекаря, утверждаемой Советом Университета.

ГЛАВА II.

Порядок приобретения книг.

1. Ассигнуемая на библиотеку по смете сумма, за выделением из неё известной части на переплёты книг, журналов, должна быть употреблена на приобретение книг научных периодических изданий. Газеты и журналы политического и общелитературного характера не должны быть приобретаемы на штатные суммы.

Примечание. Библиотечная сумма распределяется Правлением по факультетам, а сими последними по отдельным кафедрам.

2. Для правильности приобретения книг должна быть составлена особая библиотечная комиссия из четырёх членов, по одному от факультетов юридического и историко-филологического, и по одному от математического и естественного отделений физико-математического факультета, и из библиотекаря, под председательством старшего по службе члена из г. г. преподавателей. К концу каждого года двое из

¹ Друкується за виданням: Основные правила библиотеки Императорского Новороссийского университета. Одесса : тип. Штаба Одес. воен. округа, 1892. 11 с.

выбранных членов выбывают из состава комиссии и заменяются новыми.

Примечание. В конце первого избирательного года двое выбывающих членов определяются жребием, в последующие годы выбывают пробывшие два года в составе комиссии.

3. На обязанности библиотекеаря лежит следить за выходом в свет новых книг и продолжений и заявлять факультетам о пополнении недостающих сочинений и изданий.
4. Заявления о желании приобрести то или другое сочинение делаются как факультетами, так и отдельными профессорами и преподавателями. Заявлениям факультетов дается предпочтение перед заявлениями отдельных лиц.
5. По вопросам, касающимся библиотеки, могут быть назначаемы ректором соединения собрания Правления библиотечной Комиссии.
6. Заседания комиссии должны происходить не менее одного раза в месяц, за исключением вакационного времени.
7. Сочинения, внесённые в книгу дезидерат по заявлениям факультетов, преподавателей и библиотекеаря, по определению библиотечной Комиссии, выписываются библиотекеарем (через комиссионеров Университета или другим путём). По получении выписанных книг, таковые записываются в каталоги библиотеки, а счета представляются в Правление.
8. Тем же порядком приобретаются книги из присылаемых комиссионерами новостей для просмотра.

ГЛАВА III.

Пользование библиотекой.

1. Выдача книг из основной библиотеки на дом производится в следующем количестве:
 - а) Профессорам и почётным членам Университета может быть выдаваемо не более 50 названий, не свыше 100 томов.
 - б) Приват-доцентам, лекторам и лицам, состоящим при учебно-вспомогательных учреждениях – 25 названий, не свыше 50 томов.
 - в) Стипендиатам и подготовляющимся к профессорскому званию, а также остальным служащим Университета – не более 10 названий или 15 томов.

Примечание. Порядок пользования библиотекою студентами определён особыми правилами.

2. На дом не выдаются: рукописи, первые произведения типографского искусства, справочные книги, а так же книги, не внесённые в каталог; пользоваться же ими можно в самом помещении, в особой комнате.

Примечание. Исключение из этого правила может быть допускаемо в тех случаях, когда в библиотеке имеются сочинения в двух экземплярах.

3. Никто, кроме гг. Преподавателей штатных и сверх-штатных, не может получать книг, не дозволенных цензурою.
4. Высшим учебным заведениям могут высылаются книги из библиотеки Новороссийского Университетас утверждения факультетасоответствующего и Правления и под ответственность того учебного заведения, которому высылаются книги. Рукописи же высылаются не иначе как с утверждения факультета соответствующего и Правления и с разрешения г. Министра Народного Просвещения и под ответственность того учреждения, при котором служат лица, пожелавшие пользоваться рукописями.

За границу как книги так и рукописи высылаются исключительно с разрешения г. Министра Народного Просвещения.

5. Получающий книгу из библиотеки должен явиться для сего лично и расписаться в получении, преподаватель же может получать книги и по письменному заявлению.
6. Срок пользования книгами преподавателями на дому ограничивается академическим годом, для остальных же лиц определяется месячным сроком. Библиотекарь имеет право во всякое время потребовать взятую из библиотеки книгу. Если это нужно будет для справок при составлении каталогов, для проверки библиотки и вообще для содержания в порядке и целости, а также, когда книга будет требуется преподавателем, но не иначе как по истечении двухнедельного срока пользования книгою предыдущим преподавателем.
7. При увольнении кого-либо из преподавателей в отпуск свыше 29 дней должны быть возвращены в библиотеку все взятые ими сочинения. Правление может разрешить преподавателям удерживать за собою на время отпуска книги в количестве не более 25 названий, не свыше 50 томов. Все же прочие лица обязаны возвратить книги при всяком отпуске. В случае утраты или порчи взятой из библиотеки книги, лицо, взявшее обязано возместить потерю или доставлением новой книги, или взносом достаточной для возмещения потери суммы.
8. С разрешения ректора к получению книг из библиотеки на дом, могут быть допускаемы и посторонние лица, занимающиеся научным трудом, по взносу залога, определяемого сообразно количеству и ценности выдаваемых книг.

Не может быть производима выдача книг посторонним лицам и студентам ни под чьим поручительством, ни на чьё имя. Число томов,

выдаваемых на дом посторонним лицам, не должно превышать 3 за один раз и на срок не более одного месяца.

Из посторонних лиц в помещении библиотеки книгами могут пользоваться, с разрешения ректора, только преподаватели других учебных заведений.

9. Библиотека открыта в учебное время ежедневно от 10 до 3 часов, кроме праздников и nepřисутственных дней. Правлением определяется время открытия библиотеки в каникулярное время не менее двух раз в неделю.
10. Текущими периодическими изданиями, находящимся в профессорской лектории, пользуются преподаватели на основании особых правил, утверждаемых Правлением.

ГЛАВА IV.

Ревизия библиотеки.

1. Библиотека ревизуется библиотечной Комиссией ежегодно частями. Перед началом ревизии, не позже как за неделю, все книги, взятые из ревизуемого отдела, должны быть возвращены в библиотеку. Невозвращенные книги считаются утраченными и стоимость их взыскивается с утратившего. Ревизия по частям должна производиться так, чтобы в течении определённого числа лет (5-10) вся библиотека была обревизована.
2. Ревизия производится между 20 Апреля и 20 Мая.

ПРАВИЛА ПОЛЬЗОВАНИЯ БИБЛИОТЕКОЙ ДЛЯ СТУДЕНТОВ

1. Студенты Университета получают из библиотеки Университета книги на дом, равно как и делают всё необходимое для них справки и заявления исключительно в особо назначенной для этого комнате при библиотеке, предъявляя при этом библиотекарю или его помощнику каждый раз свои билеты.
2. Студентам отпускается из библиотеки для домашнего чтения только те сочинения, выдача которых не подвергает библиотеку опасности невознаградимой потери. На этом основании не выдаются из библиотеки для домашнего чтения студентов:
 - а) рукописи,
 - б) первые произведения типографского искусства,
 - в) книги, нужные для чтения и справок в самой библиотеке, каковы: лексиконы, энциклопедии, труды ученых обществ, атласы, памятни-

ки и источники, если таковые имеются только в одном экземпляре и т. п.

г) издания дорогие и редкие, а также сочинения с рисунками,

д) общелитературные и специальные периодические издания,

е) книги, вновь полученные, а потому не внесенные еще в каталог и книги не переплетенные.

Примечание 1. Сочинения, по правилам цензуры недозволенные к общему употреблению, не выдаются студентам.

Примечание 2. Из фундаментальной библиотеки студентам выдаются только те курсы и руководства, которых нет на студенческом отделе пособий.

3. Выдача книг из библиотеки производится три дня в неделю, от 10 часов утра до 2 часов по полудни. В это же время производится и прием книг, возвращаемых студентами, исключая случаев выбытия их из Университета или увольнения в отпуск. При проверке выдача книг прекращается.
4. Желающий взять сочинение обязан выписать четко и правильно на особом бланке требовательной записки точное название требуемого сочинения, №№ книг по каталогу, своё имя и фамилию, год, месяц и число своего требования и опустить такую записку в особый ящик, при чем таких карточек одно лицо за один раз не может подать более трёх.
5. Получающий книгу должен явиться для того лично.
6. В получении книг студент расписывается в нарочно заведенной для сего расписной книге.
7. В случае неявки получателя, приготовленные для него книги остаются до следующего дня, назначенного для выдачи, а затем, после вторичной неявки, выдаются не иначе как по новому требованию, опущенному в ящик.
8. Если на одну и ту же книгу будет заявлено одновременно несколько требований, то она выдается одному из требующих по порядку алфавита. Желательными иметь преимущественное право на получение взятой из библиотеки книги, предоставляется на очередь, которая, однако же, допускается только для одного требователя. О времени наступления очереди выставляется объявление и книга не выдается никому другому до истечения недели со дня объявления.
9. Больше шести томов не выдается студенту из основной библиотеки.
10. Книги выдаются студентам на дом не более как на четыре недели. По истечении этого срока, взятые книги должны быть возвращены обратно, в противном случае дальнейшая выдача прекращается и вместе с тем посылается от библиотеки чрез инспекцию напоминание о возвращении просроченной книги. Если затем в течении 7 дней книга не будет возвращена, то библиотека доносит об этом в Правление

Университета, которое лишает оказавшегося неисправным в возвращении книги в библиотеку права пользования книгами оной на более или менее продолжительное время. Если возвращенная книга никем не спрашивается, то дозволяется просить об отсрочке ещё на месяц, но для сего, равно как и для передачи книг на другое лицо, требуется предъявление самой книги.

11. Если книга, выданная студенту, понадобится кому-либо из г. г. преподавателей или библиотеке для необходимых справок, то взявший её обязан возвратить таковую немедленно по первому требованию библиотеки.

Примечание. Письменные сношения библиотеки со студентами производятся при посредстве инспекции, которая обязана каждый раз взять с того лица, к которому относилось требование библиотеки, и доставить таковую в библиотеку.

12. Получающие книги для домашнего чтения обязаны пользоваться ими со всевозможной бережливостью, не должны рвать и загибать листы, писать что-нибудь на полях их даже карандашом, марать и портить переплёты.
13. Кто из студентов потеряет книгу или замазает и испортит её, тот обязан или доставить новую такую же книгу в библиотеку или уплатить за неё сумму, за которую её в данное время можно приобрести у книгопродавцев, с присоединением цены переплета; испорченная книга предоставляется ему в собственность. До представления новой книги или уплаты за неё деньгами, лицо, подлежащее этому взысканию, не получает книг из библиотеки. Если книга не находится в продаже, или если нельзя приобрести её вновь за указанную в каталогах цену, то размер взыскания за утрату определяется Правлением. Оставляющие же Университет подвергаются взысканию на общем основании, при чем до выдачи аттестата или увольнительного свидетельства должно быть предъявлено Правлению удостоверение библиотеки о том, числятся ли за означенными лицами книги.
14. Утерявший один том сочинения обязан произвести уплату за все тома этого сочинения, если затерянного тома нельзя приобрести отдельно.
Примечание. Относительно периодических изданий целым сочинением считается том, если таковой можно приобрести отдельно, или годовое издание.
15. Получающий книгу обязан сам удостовериться о состоянии оной и, не выходя из библиотеки, требовать, чтобы все дефекты, повреждения и неисправности в оной были оговорены в его записной книге; в противном случае он подлежит ответственности согласно изложенному в предыдущем параграфе.
16. Для обеспечения своевременного и справногo возвращения в библиотеку книг, билеты для временной отлучки студентов из города,

на какой бы то ни было срок, выдаются не прежде, как по получении от библиотекаря или его помощника удостоверения, что за ними не числится книг, принадлежащих библиотеке.

17. Что касается до учебных пособий, составляющих особый отдел библиотеки, то выдача их студентам производится тем же порядком, как и в основной библиотеке. Различие состоит лишь в том, что число выдаваемых томов может доходить до восьми и что срок пользования ими может простирается до 3 месяцев.

18. Что касается сторонних слушателей, то из них тот только может пользоваться на правах студентов книгами как основной библиотеки, так и отдела её, кто внесет казначею Университета залог, достаточно обеспечивающий стоимость получаемых им книг.

ДОДАТОК 12.

-1-

Доклад комиссии, назначенной советом по вопросу о перенесении библиотеки¹. В совет Императорского Новороссийского университета

Комиссия, назначенная советом в его заседании 18 декабря 1875 года, имела 20-го же декабря первое свое заседание, в котором постановила: просить профессора Сабина собрать все документы, относящиеся к вопросу о перенесении библиотеки в нижний этаж. Вследствие этого постановления, профессор Сабинин вошел в комиссию с следующим представлением (от 28-го декабря 1875 года): «Имею честь представить на благоусмотрение комиссии все данные, относящиеся к перенесении библиотеки и основанные на тех документах, которые поручила мне собрать комиссия в заседании своем 20 декабря 1875 года.

1) С самого перехода бывшего лицея в здание, принадлежащее теперь университету и находящееся на Дворянской улице, некоторая часть библиотеки была помещена в подвальном этаже, а большая часть ее на хорах актового зала. В 1862 году часть библиотеки, помещавшаяся на хорах актового зала, была перенесена в 1-й нижний этаж на то крыло, где теперь находится механический кабинет, вследствие открывшегося в этом месте свободного помещения (см. архив по правлению, дела: № 82 за 1857 г. и под № 93 за 1862 год).

-2-

Перед открытием университета, при приспособлении помещения к нуждам университета, библиотека была перенесена на противоположное крыло того же нижнего этажа и до 1868 года помещалась в комнатах, занимаемых теперь канцелярией, квартирой доцента Кондакова и двумя комнатами музея, которых окна выходят на улицу Дворянскую и Елисаветинскую (см. архив по правлению, дела: под № 158 за 1862 год под №№ 2 и 13 за 1863 год).

2) В начале 1868 года, на основании предложения г. попечителя от 4-го марта 1868 года за № 790, (см. протокол заседания совета 7 марта 1868 г. статья 7-я), советом была учреждена комиссия по делу о размещении кабинетов и библиотеки. В этой комиссии было сделано предложение о переносе всей библиотеки в 3-й этаж; вследствие этого предложения неминуемо возник в первый раз вопрос о том, не может ли тяжесть библиотеки угрожать прочности здания через помещение ее в 3-м этаже? Приглашенные в эту комиссию университетский архитектор Иодко и другой – Шашин, строитель здания, дали согласно следующий отзыв: *«тяжесть библиотеки нисколько не угрожает прочности здания, если шкафы с книгами и полки будут расставлены как по*

¹ Друкується за виданням: Доклад комиссии, назначенной советом по вопросу о перенесении библиотеки. Одесса, 1876. 24 с. Окр. відб. з «Зап. Новорос. ун-та» (1876, т. 19, ч. оф.).

стенам, образующим залы 3-го этажа, так и по стенам тоже капитальным, находящимся под этими залами во 2-м этаже» (см. 12 статью протокола заседания совета 15-го апреля 1868 г.) На основании этого отзыва и вследствие особого мнения бывшего ректора И. Д. Соколова, совет, в заседании своем 13 мая 1868 года (см. 2-ю статью протокола этого заседания), постановил: перенести библиотеку в 3-й этаж, в котором она находится и по настоящее время.

-3-

3) В 1872 году, вследствие представления правления, совет, в заседании своем 7-го апреля 1872 года, (см. 11 стат. протокола этого заседания), постановил: *«в виду возбужденного вопроса о неудобствах помещения библиотеки в верхнем этаже, поручить библиотечной комиссии, усилив состав ее тремя новыми членами, профессорами: Юргевичем, Абашевым и Вольским обсудить всесторонне вопрос о перенесении ее в нижний этаж»*. Так как в то же время в правлении возник вопрос о трещинах, обнаружившихся по наружным стенам библиотечных комнат, то упомянутая комиссия не могла не обратить внимания и на вопрос о том, может ли повредить прочность здания вес библиотеки через помещение ее в 3-м этаже? Относительно этого вопроса библиотечная комиссия в 1872 году дала заключение в том смысле, что не представляется ни малейшей опасности для прочности здания от помещения библиотеки в 3-м этаже, так как вес библиотеки составляет не более как четвертую часть в сравнении с тем, который, по мнению экспертов, может вынести здание?! (см. 12 статью протокола заседания совета 29 мая 1872 г.). Но такое заключение совершенно ошибочно и ошибка произошла вследствие неточности данных, сообщенных архитектором Иодко в следующем его письме от 9 мая 1872 г. на имя бывшего председателя библиотечной комиссии, профессора В. В. Богишича: *«На письмо ваше, м. г. Вальтасар Власьевич, от 29 апреля (1872 г.), честь имею сообщить, что вопрос относительно того, сколько можно нагрузить на квадратную сажень пола в 3-м этаже университетского дома, без вреда зданию, требует, при разрешении, точных данных, точных измерений: длины и толщины балок, на*

-4-

которых основан пол, расстояния между балками и насколько концы таковых балок заделаны в стены. При неимении этих данных, предложенный вопрос с математическою точностью не может быть разрешен, хотя имеется формула Рамсена $p = hf/2l$, в которой p -искомый вес, h -толщина балки по вертикальному направлению, f -передел разрыва соснового дерева при сечении в 1 кв. верш. (1000 пуд) и l -длина балки. Допуская, что стены выдержат давление какой бы ни было нагрузки и что $h = 7$ верш., а $l = 4$ саж., давление определится в 127 пуд. на квадратную сажень. Практический способ, для определения давления на квадратную сажень выяснен местными условиями, по которым в магазинах, при толщине балок, определенных в приведенном примере, — не дозволяется грузить на квадратную сажень более 25 четвертей пшеницы,

или 250 пуд.». В составе членов библиотечной комиссии в 1872 году не было такого, который бы был знаком и с строительным делом и с строительным уставом настолько, чтобы представить совету доказательство, что приведенное письмо г. Иодко не было надлежащим ответом, который была бы в праве ожидать комиссия на предложенный ею вопрос от г. Иодко, как университетского архитектора; а без представления совету такого доказательства, и в виду того, что комиссии предстояла необходимость войти в совет с докладом о своем заключении в непродолжительный срок, а именно к заседанию совета 29 мая 1872 года – последнему в 1871/72 академическом году, – комиссии ничего более не оставалось делать как во 1-х, при решении вопроса о возможности помещения библиотеки в 3-м этаже без вреда зданию, принять в основание тот практический способ,

-5-

который сообщен г. Иодко в конце его вышеупомянутого письма и во 2-х, приняв, сообразно с этим способом, средний вес библиотеки на одну квадратную сажень равным 58, 1 пуда, – сравнить эту тяжесть с тем грузом, более которого не допускается класть на одну квадратную сажень и который, как следует из письма г. Иодко, равен 250 пудам. Таким образом, безвыходным положением, в которое была поставлена библиотечная комиссия в 1872 году письмом г. Иодко, объясняется то, что комиссия, по необходимости, должна была основать свое заключение на неточных данных, сообщенных ей архитектором Иодко, а в следствии этого, как уже объяснено мною, и произошла ошибка, содержащаяся в приведенном мною заключении библиотечной комиссии в 1872 году; поэтому ссылаться на это заключение, решительно невозможно при решении вопроса о вреде зданию, причиняемом весом библиотеки через помещения ее в 3-м этаже.

4) Неточность тех данных, которые, как сказано в 3-м пункте сообщены архитектором Иодко в библиотечную комиссию в 1872 году, – и не для специалиста в строительном деле обнаруживается теперь с достаточной ясностью после того, как из копий с акта и приложенного при нём представления правления в совет от 17-го декабря 1875 года за № 2689 стало известно, что в библиотечных залах половые балки в 5 сажень длиной и 6 вершков толщиной упираются посредством подкладок в ключи арок и сводов. Действительно: так как каждая из половых балок, на которых стоят двойные полки, упирается в ключи арок и сводов, находящихся по середине балки, при длине её в 5 сажень, при толщине в 6 вершков и при ширине

-6-

в $5\frac{1}{2}$ вершков, то наибольшая величина P груза, который без всякого вредного влияния на балку может быть выдержан ею, определится по формуле $P=8m/l$, где $2l$ – длина балки, равная 5 сажням, а $M = 12.bh^2$, если b – ширина балки равная $5\frac{1}{2}$ вершкам и h – ширина равная 6 вершкам (смот. 106 и 107 страницы технического календаря за 1876 год, составленного Н. М. Бихеле, для инже-

неров, архитекторов, строителей и техников); производя вычисление [$P = 8.12.11.36.2/2.5.48 = 12.12.11/10 = 158,4$ пудам], получим, что груз P равен 158,4 пудам; между тем двойная полка, стоящая на каждой половине упомянутых балок, содержит 18 рядов книг, каждый ряд – длиной $6\frac{1}{2}$ аршин, ряд же книг различного формата длиной в 1 аршин, поставленных так, как обычно ставят книги на полки, весит не менее 1 пуда, - значит, двойная полка, стоящая на каждой половине упомянутых балок, содержит книг весом в 117 пудов; если к этому весу прибавить вес двойной полки не менее 70 пудов*), вес половой доски, на которой стоит двойная полка, в 6,4 пуда, то получим, что на каждой половине упомянутых балок лежит груз в 193,4 пуда, превосходящий груз $P = 158,4$ пуда не менее как на четвертую часть его, т. е. тот груз P , больший вес которого оказывает уже вредное влияние на балку, а тем самым и на свод, так как каждая из балок, на

*) Двойная полка длиной $6\frac{1}{2}$ ар. состоит: а) из 11 горизонтальных досок, из которых 8 шириною 14 вер., а 3 шириною 1 ар. 3 вер и б) из 12 вертикальных досок, из которых 6 длиной $3\frac{1}{2}$ ар. и шириною 14 вер., а другие 6 длиной $1\frac{1}{2}$ ар. и шириною 1 ар. 3 вер., толщиной все эти доски в $1\frac{1}{2}$ дюйма, вес же доски в $1\frac{1}{2}$ дюйма толщиной, 7 дюймов шириною и 1 саж. длиной равен 0,57 пуд (см. 17 стр. технического календ. Бихеля), откуда и получится что вес двойной полки длиной в $6\frac{1}{2}$ ар. равен 73,5 пуд.

-7-

которых стоят двойные полки, имеет такое положение, что упирается в ключи сводов и арок; строго говоря, следует определить, как именно велик тот вред, который означенной балке, упирающейся пр середине в ключ свода или арки, причиняется грузом размещающимся по 193 пуд. На каждой её половине; - для этого определения, которое может быть сделано точнее техником, необходимо принять во внимание влияние других балок, неотягощенных грузом; если же, как и следует, вынуть подкладки для освобождения сводов от вредного для них давления, то наибольшая величина P груза, который может быть выдержан каждой из упомянутых пяти-саженных балок без всякого вреда для неё, будет равен 79,2 пуд., а на всей таковой балке будет лежать груз в 386 пуд. – Таким образом, если бы архитектором Иодко в библиотечную комиссию в 1872 году были сообщены данные, хотя бы настолько точные, что были бы известны длина, толщина и ширина половых балок в библиотечных комнатах, то библиотечная комиссия в 1872 году, конечно, имела бы достаточное основание не представлять совету такое заключение, какое было представлено ею в заседание совета 29 мая 1872 года.

5) В залах библиотеки шкафы и полки с книгами расставлены с явным нарушением тех условий которыми, согласно отзыву гг. Иодко и Шашина, процитированному мною во 2-м пункте, определялась возможность помещения библиотеки в 3-м этаже без вреда зданию (см. 12-ю статью протокола заседания совета 15 апреля 1868 года и 2 статью протокола заседания совета 13 мая 1868 года). Действительно: во 1-х, из представленного архитектором Иодко плана видно, что из капитальных стен,

-8-

доходящих только до 3-го этажа, есть только одна стена, именно та, которая на плане означена буквами АоВо; во 2-х, в залах библиотечных, в которых исключительно помещены шкафы с книгами и под которыми в среднем этаже находятся 4 аудитории, а в нижнем музей, поставлено пять рядов шкафов за исключением тех, которые стоят по наружным стенам, между тем в соответствующих помещениях в среднем этаже находятся только три промежуточных стены, а в 1-м этаже, где музей только две промежуточных стены; в залах же библиотечных, в которых помещены исключительно полки с книгами и под которыми в среднем этаже находится физический кабинет, а в 1-м залы факультета, совета и ректорская комната, поставлено 7 рядов полок за исключением тех, которые стоят по наружным стенам, между тем в соответствующих помещениях в среднем этаже, где находится физический кабинет, находится только одна промежуточная стена, а в 1-м этаже две промежуточные стены, из которых одна тонкая, сделанная только в 1874 году. Если же в 3-м этаже шкафы и полки с книгами разместить без нарушения условий, которыми в 1868 году определялась возможность помещения библиотеки в 3-м этаже без вреда зданию, то помещение даже во всем 3-м этаже оказалось бы столь малым, что и при настоящем составе библиотеки помещение её во всем 3-м этаже было бы решительно невозможно.

6) Из копий с акта и приложенного при нём представления правления в совет от 7 декабря 1875 г. за № 2689 видно, что мнение архитекторов: фон-Круга, Коклена, Вейтко и Иодко, подписавших акт, относительно необходимости перенесения библиотеки в нижний этаж, заключается в следующем: *«после вскрытия досок*

-9-

пола в библиотеке, помещающейся в 3-м этаже здания оказалось, что половые балки при 5 сажнях длины и 6 вершках толщины упираются, посредством подкладок, в ключи арок и сводов. Находя, что при помещении в этом этаже библиотеки от сотрясения полов усиливаются причины образования трещин, мы полагаем библиотеку перенести из 3-го этажа в нижний».

7) Весьма веским основанием для приведения в исполнение мнения архитекторов: фон-Круга, Коклена, Вейтко и Иодко, находивших необходимым перенесение библиотеки в 1-й нижний этаж, служит также следующий аргумент: библиотека есть самое ценное и нужное имущество университета, которое должно быть охраняемо всеми средствами от всякой самой отдаленной опасности, а вследствие этого должно быть помещаемо в таких частях здания, которые наименее подвержены опасности от пожара и из которых в случае таковой опасности, имущество библиотеки могло быть наудобнее быть спасено; 3-й этаж нашего здания, не имеющий сводов сверху, сложенный из простого известкового камня, находящийся прямо под крышей, представляет гораздо более опасности от пожара для библиотеки, чем нижний 1-й этаж; мало того, если поместить библиотеку в левой половине 1-го этажа при некоторых незна-

чительных переделках и при условии, чтобы комнаты для библиотечных служителей были, как и теперь, в подвальном этаже, то помещение библиотеки в левой половине нижнего этажа можно считать безопасным от пожара, потому что под левой половиной 1-го этажа нет подвального этажа, все комнаты этой половины так же как и правой, имеют вверху свод, а комнаты, в которых окна выходят на

-10-

Дворянскую улицу и в которых может быть сосредоточена главнейшая часть библиотеки, имеют и пол каменный, печки всех комнат, в которых будут поставлены шкафы и полки, будут отапливаться из коридора, а не из самих комнат, между тем как в 3-м этаже во всех комнатах пол и потолок деревянные, а комнаты в которых стоят полки и в которых стоят полки и в которых сосредоточена большая часть библиотеки, устроены так, что печи, в них находящиеся, по необходимости, должны быть топимы в самих комнатах, отапливаются же эти комнаты печками железными, поставленными не возле каменных стен комнат, а в довольно значительном от них расстоянии».

По слушанию представленных профессором Сабининым данных, относящихся к вопросу о помещении библиотеки, комиссия, в заседании своём 29 декабря 1875 года, пришла к заключению о необходимости перенести библиотеку с третьего этажа в нижний, чтобы устранить опасность прочности здания через помещение библиотек в 3-м этаже; вместе с тем, комиссия постановила составление проекта размещения библиотеки в нижнем этаже поручить профессору Сабину, который и вошел в комиссию со следующим представлением от 30-го января 1876 года.

«Вследствие постановления комиссии от 29-го декабря 1875 года, имею честь представить на её благоусмотрение следующие соображения, относительно размещения библиотеки в нижнем этаже и относительно распределения других помещений, для которых назначением места зависит от перенесения библиотеки с 3-го этажа в нижний.

1) Для составления проекта размещения библиотеки в нижнем этаже прежде всего необходимо было сведение о

-11-

том, какие в настоящее время имеются в библиотеке шкафы и полки с книгами; за этим сведением я и обратился к библиотекарю В. М. Шишковскому, от которого и получилось донесение от 12 января 1876 года. По этому донесению в точности составлен список шкафов и полок под теми же номерами, под которыми полки и шкафы поставлены на плане нижнего этажа: арабскими цифрами означены полированные полки и шкафы, а римскими цифрами означены только простые полки. (Этот список приложен к докладу в конце).

2) Левая половина нижнего этажа при некоторых переделках, весьма незначительных, будет иметь все условия, необходимые для прочности и безо-

пасности помещения, так как в трёх больших залах, окна которых выходят на дворянскую улицу и в которых может быть сосредоточена главнейшая часть библиотеки, мраморные полы настланы по земле, в чем удостоверяет университетский архитектор своим рапортом в комиссию от 18 января 1876 года.

3) Так как для размещения библиотеки в нижнем этаже необходимы некоторые переделки, то я и обратился к университетскому архитектору Иодко с запросом о том, находит ли он возможным сделать переделки без всякого вреда зданию и получил его рапорт от 18 января 1876 года в смысле утвердительном.

4) Так как левая половина нижнего этажа представляет более выгодное помещение по отношению к прочности, то необходимо было занять под библиотеку те комнаты, в которых находятся теперь механический кабинет, почему я и обратился к заведующему этим кабинетом профессору В. Н. Лигину с запросом о том,

-12-

находит ли он возможным поместить механический кабинет и при нем имеющуюся аудиторию в трех комнатах R_1 , R_2 и R_3 , занятых в настоящее время канцелярией совета, на этот запрос получилось уведомление от В. Н. Лигина от 20 января 1876 года в утвердительном смысле.

5) По получении представленных в комиссию донесений от библиотекаря, архитектора и заведующего механическим кабинетом, я счел необходимым немедленно приступить к составлению проекта плана размещения библиотеки на левой половине нижнего этажа, но не иначе, как при участии библиотекаря. Этот проект, окончательно составленный мною вместе с библиотекарем предлагается на рассмотрение комиссии. Из этого проекта видно, что библиотеку во всём её настоящем составе совершенно возможно поместить на одной левой половине нижнего этажа со следующими переделками: а) сломать и сделать две печки - одну находящуюся в комнате Н в углу между стенами коридора и швейцарской; а другую в комнате Х в углу между коридорными стенами; б) сломать три перегородки - одну между комнатами G_1 и G_2 , другую - между комнатами С и D; в) снять стену между комнатами X_1 и X_2 и печь передвинуть к стене так, чтобы она выступала от коридорной стены на $\frac{1}{2}$ арш., шириною была бы в 2 аршина и находилась на расстоянии 7 аршин от стены между комнатами X_2 и U; д) снять стену между комнатами Z_1 Z_2 и печь передвинуть к стене так, чтобы топка была из коридора в том дверном просвете, в котором находится дверь, идущая из коридора в комнату Z_2 ; е) в печи, находящейся в комнате Н в углу между стеною коридора и комнаты G_2 , перенести топку в коридор; ф) заложить

-13-

три двери, идущие в коридор из комнат G_2 , X_1 и U; г) в стене между комнатами Х и U сделать пролёт в $1\frac{1}{2}$ аршина от коридорной стены; и) сделать входную

в библиотеку дверь при повороте из швейцарской в коридор левой половины нижнего этажа. Все эти переделки возможны, как это следует из самого плана и из рапорта университетского архитектора от 18 января 1876 года, между тем он делает возможным дать для библиотечной канцелярии довольно просторное помещение, образуемое из комнат В, С, D и E, а для читальной студентской комнаты помещение, образуемое из комнат У, Z₁ и Z₂, для занятий профессоров в библиотеке может служить комната А; для студенческой библиотеки могут быть назначены комнаты T₁ и T₂.

6) Библиотека не только может быть помещена на левой половине нижнего этажа во всё её настоящем составе, но через перенесение её в нижний этаж она выиграет в своём помещении на 35870 томов, в сравнении с тем, которое имеет теперь в верхнем этаже, и выиграет в своём помещении на 7870 томов в сравнении с тем, которое она имела бы, если бы занимала верхний этаж. Действительно: во 1-х, в тех К и J комнатах, в которых стоят одни только шкафы, опасность повредить прочности здания не позволяет поставить ни одного шкафа или полки сверх того, что уже помещено в этих комнатах; на том же самом основании, а также и вследствие недостатка в свободном помещении, в тех G, F, E и X комнатах, в которых стоят одни только полки, можно прибавить только две одиночные полки,

-14-

каждую в 5 аршин длиною, поставив их в комнате F по тем двум половинам наружной стены, между которыми заключается венецианское окно, выходящее на Херсонскую улицу, так как каждая из таких половин стены длиною в 5 аршин, между тем в залах F и G₂ нижнего этажа, - кроме тех сверхкомплектных полок, которые означены на плане под №№ XVII, XX, XXI, XXII и XXIII и которых длина также равна 10 арш., остаются еще две сверхкомплектные полки, которые означены под №№ XXIII и XIX и которых длина равна 5 $\frac{1}{4}$ аршина, так как длина всех полок двойных и одиночных, как полированных, так и простых, которые могут быть поставлены в настоящем помещении библиотеки на верхнем этаже, равна 344 аршинам, а в проектируемом помещении в нижнем этаже длина всех полок двойных и одиночных равна 349 $\frac{1}{4}$ арш., т. е. на 5 $\frac{1}{4}$ аршина более; во 2-х), в верхнем этаже, как следует из 4-го пункта моего представления в комиссию от 28 декабря 1875 года, нельзя строить полки, содержащие в себе более 9 рядов книг, между тем в нижнем этаже прочности здания нисколько не угрожает увеличение числа рядов книг в полках, а по отношению к поместительности, представляется вполне возможным число рядов книг в каждой полке увеличить на 5, через что прибавится 1793 $\frac{1}{2}$ аршина, - число, которое получим, сложив произведения 344 арк. на 5 и 5 $\frac{1}{4}$ ар. на 14; в 3-х, так как библиотечная комиссия в 1872 году, согласно с отзывом лиц, знакомых с библиотечным делом, приняла, что на 1 аршин средним числом устанавливается 20 томов, то и выходит, что в проектируемом помещении библиотеки в нижнем этаже имеется место для

-15-

установки на полках 35870 томов более, чем в том помещении, которое теперь занимает библиотека на 3-м этаже; в 4-х, из донесения совету библиотечной комиссии в 1872 году (см. 12 статью протокола заседания совета 29 мая 1872 года) следует, что если к теперешнему помещению библиотеки присоединить все остальные комнаты 3-го этажа (т. е. к тому, которое занимает библиотека и в настоящем 1876 году), то получится место для установки еще до 28000 томов, а в проектируемом помещении библиотеки в нижнем этаже получится место для установки еще 35870 томов, т. е. на 7870 томов более того числа томов, которое могло быть установлено в библиотеке, если бы она занимала весь 3-й этаж.

7) Механический кабинет и имеющаяся при нем аудитория, согласно отзыву заведующего им профессора В. Н. Лигина, могут быть помещены в трёх комнатах R_1, R_2, R_3 , занимаемых теперь канцелярией совета.

8) Профессорская лектория, факультетская зала и ректорская комната, могут быть помещены в комнатах N_1, N_2, P_1, P_2, Q_1 и Q_2 , занятых теперь квартирою секретаря, при следующих переделках: а) заложить две двери, идущие в комнату P_2 из комнат Q_1 и P_1 ; б) сломать перегородку между комнатами N_1 и N_2 ; в) открыть дверь из комнаты Q_2 в P_3 и д) сделать пролёт в 3 аршина в стене между комнатами Q_1 и Q_2 . Все эти переделки возможны без всякого вреда зданию, что следует из самого плана и из рапорта, представленного архитектором Иодко от 18 января 1872 года; тогда для профессорской лектории представляется довольно удобное помещение, состоящее из двух комнат, из которых одна в три окна образуется из N_1 и N_2 .

-16-

а другая в два окна, комната P_2 может быть ректорской комнатой, а для факультетских собраний может быть назначено помещение, образуемое из двух комнат Q_1 и Q_2 ; комната Q_3 может быть назначена для служителя лектории.

9) Комнаты L и M, занятые теперь квартирой Кондакова, могут быть студенческой сборной; при чем нужно заложить дверь из комнаты K в L.

10) Комната S, служащая теперь казначейской, может быть отдана швейцару.

11) В среднем этаже проректорская комната может быть обращена в аудиторию, а квартира г. Кузминского - в проректорскую.

12) На левой половине верхнего этажа могут быть помещены залы совета, комната секретаря совета, комната секретаря по студенческим делам и архив при следующих переделках: а) комнату G разделить на G_1, G_2, G_3 двумя сплошными оштукатуренными перегородками так, чтобы расстояние между внутренними стенами как комнаты G_1 так и G_2 равнялось 3 саж., а между внутренними стенами комнаты G_3 равнялось бы $2 \frac{1}{2}$ саженим; б) комнату X разделить на две X_1 и X_2 так чтобы расстояние между внутренними стенами комнаты X_1 равнялось бы 6 саженим, а между внутренними стенами комнаты

X_2 , равнялось бы $2 \frac{1}{2}$ сажням; с) навесить 4 двери, две из комнаты X_1 в комнаты G_1 и G_2 , а две из комнаты X_2 в Е и F и е.) открыть двери из комнат Е и X_2 в коридор правого крыла ; тогда комната Н, занимаемая теперь канцелярией библиотеки, может быть залом совета; рядом с ней комната G_1 – комнатой секретаря совета, комната G_2 – архивом, комната U – комнатой секретаря по студенческим делам;

-17-

комната X_1 – канцелярией; комната G_3 для служителя при канцелярии, а комната X_2 – передней.

13) Комната V_2 может быть казначейской, а комната V_1 отдана под квартиру Кузминского.

14) Из комнат Е, F, K и I можно сделать три квартиры с необходимым для каждой из них приспособлениями, одну для диакона из комнат Е и F, другую для бухгалтера из той части комнат K и I, которая прилегает к стене хора акторского зала и которая займёт 4 венецианских окна, выходящие на дворянскую улицу, а из остальной части комнат K и I третью квартиру для эскутера.

15) В квартире казначея необходимо передвинуть коридорную перегородку, так чтобы открыть из коридора ход в ватерклозет, и сделать сопряженной с этой передвижной переделкой.

16) Из двух квартир, занимаемых теперь диаконом и бухгалтером можно сделать одну квартиру для секретаря совета с необходимым для неё приспособлением».

По слушанию такого представления профессора Сабинина от 30 января сего года, комиссия в заседании своем 31 января согласилась с проектом размещения библиотеки, составленным профессором Сабининым, а равно и с распределением других помещений; вместе с тем, комиссия в том же заседании постановила просить университетского архитектора во 1-х, начертить план расположения полок и шкафов в предполагаемом помещении библиотеки, согласно с составленным профессором Сабининым проектом, во 2-х, составить план других помещений сообразно с тем же проектом и в 3-х,

-18-

составить смету расходов на предполагаемые переделки.

Из доставленной архитектором университетским сметы видно, что сумма на переделки, предполагаемая для устройства квартир и для приспособления к помещению библиотеки, при перенесении её в нижний этаж – простирается до 1780 руб. По поводу этой сметы профессор Сабинин вошел в комиссию со следующим представлением от 17 февраля 1876 года:

«К доставленной университетским архитектором смете считаю необходимым присоединить следующее дополнение относительно расходов, которые нужно сделать для самого перенесения библиотеки.

В 7-й статье протокола заседания правления 16-го августа 1868 года, между прочим, значится, что для перенесения книг в 1868 году из нижнего этажа в верхний израсходовано 73 р. 50 коп. на уплату 145 работникам, переносившим книги – по 50 коп. каждому; число томов, которое имелось в библиотеке в 1868 году, простиралось до 50000 (см. отчетность о состоянии и деятельности Императорского Новороссийского университета за 1868/9 академический год); откуда следует, что для перенесения 10000 томов потребно только 29 работников с платою по 50 коп. каждому, значит для перенесения 70000 томов, которые теперь имеет библиотека, и притом не с нижнего этажа в верхний, а для более легкого перенесения с верхнего этажа в нижний, нужно не более 203 работников с платою каждому 50 коп., т. е. расхода на перенесение имеющегося теперь числа томов потребуется не более 102 руб.; для перенесения же шкафов и полок, которое может быть значительно облегчено посредством спуска их с хор актовой залы на её пол, понадобится сумма, по

-19-

крайней мере, вдвое меньшая, чем для переноски книг, т. е. понадобится не более 51 руб.; на носилки и веревочные тесьмы 13 руб. расхода, который определяется также по 7 статье протокола заседания правления 16 августа 1868 года; так как шкафы и полированные полки переносимы могут быть в нижнем этаже без всякой переделки, переделывать же придется только простые полки, что может быть исполнено всяким плотником, то на установку шкафов и всех полок понадобится не более 50 руб.; таким образом, на самое перенесение библиотеки придется израсходовать не более 216 рублей. Итак, сумма, которая нужна как на самое перенесение библиотеки, так и на переделки, предполагаемые по поводу перенесения, - простирается только до 2000 р.

По поводу таковой затраты имею честь представить на благоусмотрение комиссии следующие соображения.

1) Из рапорта библиотекаря, поданного им в правление в 1872 году (см. 11 статью протокола заседания совета 7 апреля 1872 года) следует заключить, что библиотека ещё в 1872 году имела хотя не крайнюю, но всё таки нужду в расширении настоящего своего помещения, но если принять во внимание: а) настоящее число томов, простирающееся до 70000 и б) донесение библиотекаря в комиссию от 12 января 1876 года с присоединением к этому донесению как тех данных, которые изложены в 6-м пункте моего представления от 30-го января сего года, так и того данного, что в донесении библиотекаря от 12 сего января шкафы, означенные литерами (с), (d) и (е) имеют 9 полок, а шкафы означенные литерами f и g имеют только 7 полок, то не трудно удостовериться, что настоящее помещение библиотеки так мало, что

-20-

немедленное его расширение представляется крайне необходимым.

2) С необходимостью расширения настоящего помещения библиотеки представляется сама собою безотлагательность решения следующего вопро-

са: как расширить настоящее помещение библиотеки наиболее выгодно в материальном отношении?

3) Из наиболее возможных, в денежном отношении, способов расширить теперешнее помещение библиотеки, представляются в настоящее время только два: или 1-й, отдать под помещение библиотеки весь 3-й этаж, или 2-й, перенести её на левую половину нижнего этажа; из этих же двух способов, второй следует предпочесть первому как в денежном отношении, так и в других отнюдь не менее важных отношениях. Действительно: во 1-х если избрать первый способ, то необходимо будет дать помещение для кабинета физической географии и для двух квартир казначея и секретаря по студенческим делам; положим, что кабинет физической географии может быть помещен в физическом кабинете, - спрашивается, где же найти помещение для упомянутых квартир? Ни в главном здании на Дворянской улице, ни в здании на Преображенской улице нет места, достаточного для двух квартир, положенных по Высочайше утвержденному штату; для этих двух квартир придётся, по необходимости, отделать флигель, находящийся возле оранжереи и занятый теперь под сарай, но для этой отделки потребуется не 2000 рублей, а сумма, по крайней мере в два раза большая. Таким образом, с отдачею под помещение библиотеки всего верхнего этажа потребуется расход по крайней мере вдвое больший, чем с

-21-

перенесением её на левую половину нижнего этажа; во 2-х, через перенесение библиотеки в нижний этаж, прочность здания вполне обеспечена, между тем чрез оставление её в 3-м этаже, тяжесть её может угрожать прочности здания, что следует из тех данных, которые изложены мною в 4, 5 и 6-м пунктах моего представления от 28 декабря 1875 года; в 3-х, 3-й этаж представляет для библиотеки гораздо более опасности от пожара, чем нижний, что прямо следует из тех данных, которые изложены мною в 7 пункте моего представления от 28-го декабря 1875 года; в 4-х, через перенесение библиотеки в нижний этаж она выиграет в своём помещении более на 7870 томов в сравнении с тем, которое она получила бы, если заняла весь верхний этаж, что следует из тех данных, которые изложены в 6-м пункте моего представления от 30 сего января.

4) В пользу перенесения библиотеки в нижний этаж служит также следующее обстоятельство: из копий с акта и представления правления совету от 7-го декабря 1875 года за № 2689 следует, что в весьма непродолжительное время должна быть произведена такая работа: выбрать все стружки из-под полов библиотечных зал, чтобы устранить явную опасность от пожара, особенно когда библиотечные залы отапливаются железными печками; понятно, что все стружки до единой должны быть выбраны из-под полов библиотечных зал, но для этого необходимо ломать полы библиотечных зал, и, следовательно, передвигать библиотеку по верхнему этажу из одной комнаты в другую; - не говоря, что для такого передвижения придется сделать бесполезный расход, никак не меньший того,

-22-

который нужно употребить в самое перенесение библиотеки в нижний этаж, так как кроме окончательной установки, придется книги переносить из одной комнаты в другую не по одному разу, - библиотеке, при её передвижении, сопровождаемом с ломкою полов и выборкою стружек, угрожает неминуемо порча книг и вероятно сама потеря книг, так как расположение библиотечных комнат в верхнем этаже таково, что стружки по необходимости должны быть переносимы вниз через те комнаты, в которые будут переносимы шкафы или полки с книгами, притом книги, вероятно будут лежать на полу, так как едва ли будет возможно при каждом передвижении библиотеки, устанавливая книги на полки или в шкафы».

По рассмотрении всех данных, собранных профессором Сабининым, комиссия единогласно высказалась в пользу перенесения библиотеки на левую половину нижнего этажа.

Е. Сабинин

Н. Головкинский

Н. Дювернуа

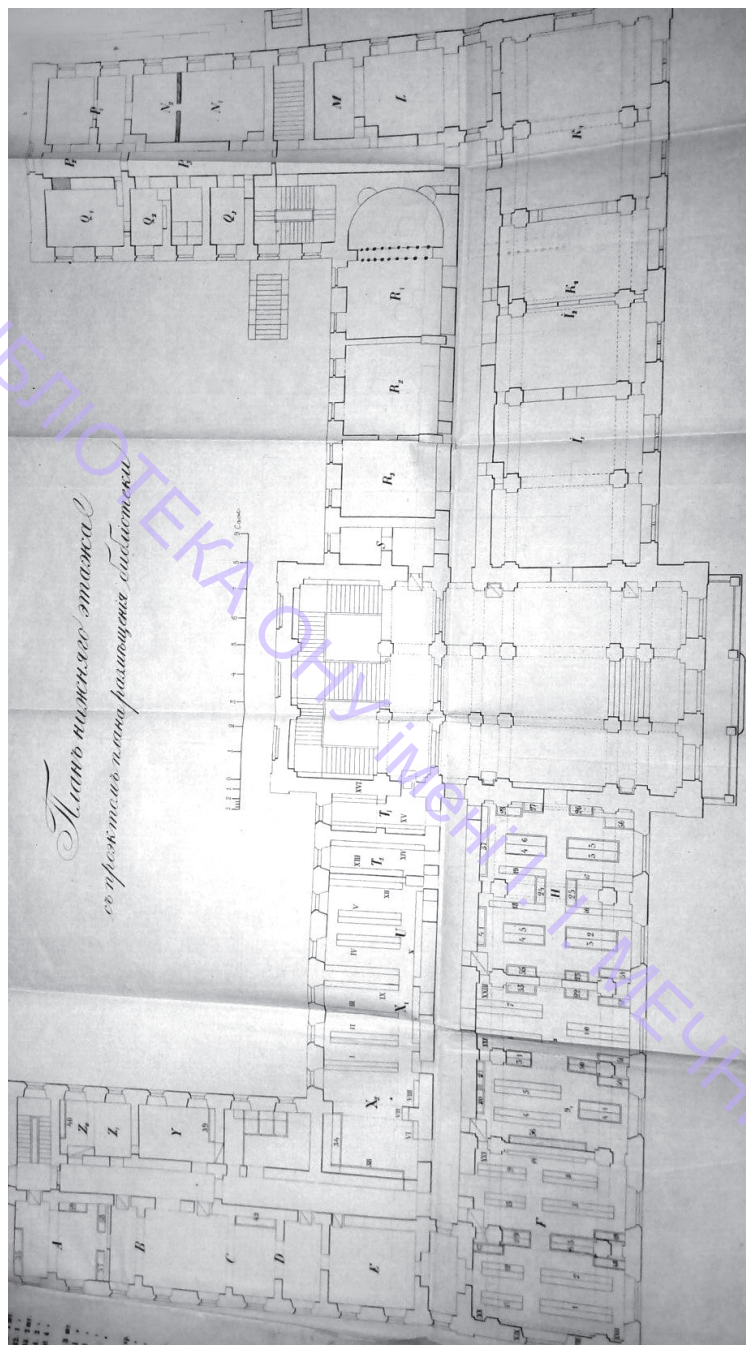
С. Ярошенко

И. Цитович

ДОДАТОК 13.

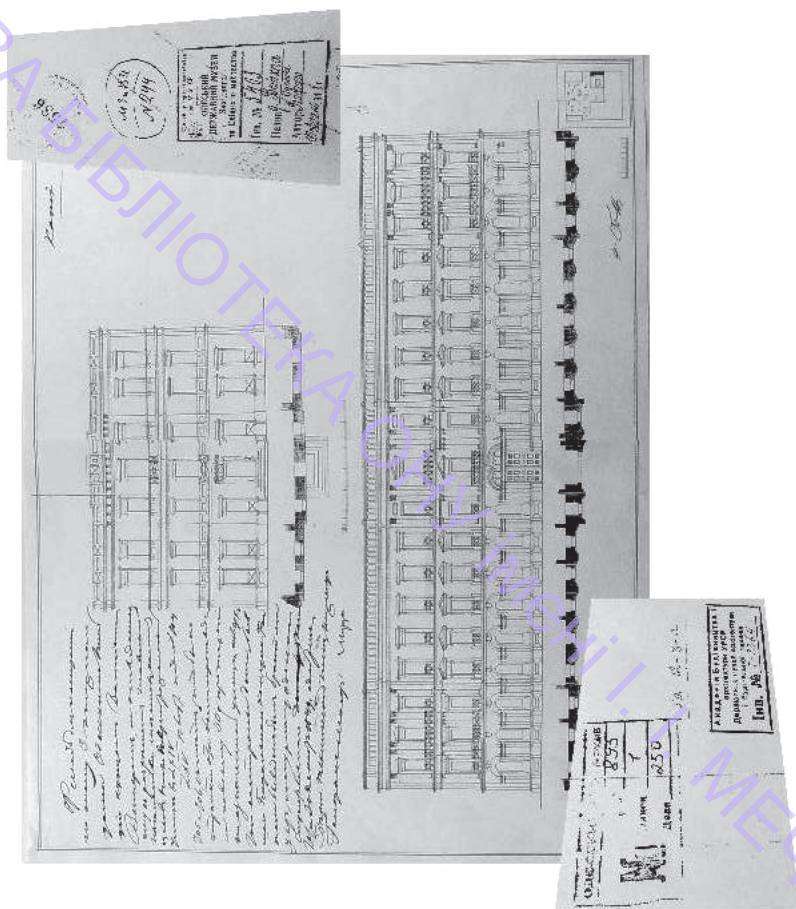
План нижнього поверху з проектом плану розміщення бібліотеки¹

Літери A, C, F, G, H, U, T, X, X₁, X₂, Y, Z позначені приміщення, відведені під бібліотеку.

¹ Доклад комиссии, назначенной советом по вопросу о перенесении библиотеки. Одесса, 1876. 24 с. Окр. відб. з «Зал. Новорос. ун-та» (1876, т. 19, ч. офиц.).

Ескіз будівлі по вул. Преображенській, 24, яка належала В. Вагнеру (за проектом Д. Боффо)

ДОДАТОК 15. [Звернення адміністрації Од. ЦНБ до Наркомосвіти УСРР]

[14/XI 28 р.]¹

ДО НАРКОМОСВІТИ УСРР.

Одеська Центральна Наукова Бібліотека одержала від Наркомосвіти листа Ч. 557/13 від 3/XI 1928 р. /zareestr. В Од. ЦНБ 9/XI 1928/ з пропозицією передати до Харківської Центральної Наукової Бібліотеки найцінніші матеріали Бібліотеки.

Вийняття цих матеріалів є для Од. ЦНБ остільки серйозним питанням, що Управління Одеської Центральної Наукової Бібліотеки вважає за свій обов'язок повідомити Наркомосвіту про ті міркування, з огляду на які Управління Бібліотеки рахує за потрібне просити Наркомосвіту переглянути своє вирішення. 1. Більшість матеріалів, що підлягають вийняттю з Од. ЦНБ та передачі до м. Харкова за списком, що його надіслано з Наркомосвіти, є об'єктом наукової роботи, що весь час планово провадиться в Одесі. Так, над матеріалами по історії України /Група V орієнт. списку НКО/ та по історії ревруху /Група IV того ж списку/ працює місцева кафедра історії України та співробітники Наукового Товариства м. Одеси при ВУАН. Матеріали що до історії Вел. Франц. Революції оброблюють представники місцевої кафедри Зах. історії. Візантійсько-слов'янські рукописи фондів Григоровича /П. I списку/ з'являються основним матеріалом та науковою базою для робіт Од. відділу Візантійської Комісії при Всеспільковій Академії Наук. робота над юридичними пам'ятниками фондів Губе та им. /Гр. гр. I та II списку/ провадиться місцевими юристами. Робота ця по всіх групах, що їх перелічено, дала вже низку результатів: друкованих праць, яких складено переважно на підставі саме цих матеріалів; робота в сучасний момент продовжується. Вийняття вищезазначених матеріалів, позбавляючи місцевих наукових робітників одного з головних в Одесі об'єктів їхнього наукового дослідження, відбиватиметься надзвичайно несприятливо на нормальному ході та дальшому розвитку наукової діяльності наукових установ та наукових робітників м. Одеси. Воно перерватиме роботу, що фактично в сучасний момент провадиться, та підірватиме змогу дальшої наукової роботи в Одесі.

2. Частина матеріалів, як наприклад, матеріали що до історії Жовтневої Революції в Одесі /п. ІУ б списку/ та рукописні матеріали що до історії степової України /б. Новорос. краю/ /п.п. б-а списку/ мають чисто місцевий, краєзнавчий характер, і тому є доцільним їм залишатись в м. Одесі. Було б ненормальним, щоб в той час, як відносно архівів провадиться передача матеріалів місцевого характеру з центральних до крайових /місцевих/ архівів, - по бі-

¹ Дату приведено за іншою копією документу (Архів НБ ОНУ. Ф. 1 (Наукова бібліотека, 1903–1946). К. 6. Од. зб. 78. Арк. 9).

бліотекам було переведено передачу матеріалів по *Odessica*¹ – з м. Одеси до м. Харкова.

3. Нарешті, частина матеріалів, що їх перелічено в спискові, складає основні експонати Музею Книги, якого організовано в Од. ЦНБ та описано в літературі. Музей цей є одним з основних осередків наукової та учбової роботи, що провадиться в ЦНБ. Він є нерозривно зв'язний з Бібліографічним Відділом та всією науковою роботою Бібліотеки що до оброблення її фондів, тому що він є місцем експозиції результатів цієї проробки. На підставі цих матеріалів провадиться робота з аспірантами в галузі книгознавства. Будучи допоміжною установою для вивчення історії Книги в зв'язку з історією матеріальної культури. Музей обслуговує ілюстраційним матеріалом викладання суспільствознавчих, літературознавчих та філологічних дисциплін місцевих ВУЗ'ів. Низка екскурсій, що пройшла через Музей, цикл лекцій з історії книги, що читався в ньому робітникам одеських друкарень та книгарень, свідчать про певну роль Музею Книги ЦНБ в культурному житті Одеси. Всій цій роботі виняттям з Од. ЦНБ та передачею до Харкова відповідних матеріалів буде нанесено тяжкий удар.

4. До списку НКО, за яким Од. ЦНБ має провадити виняття, не рідко внесено окремі, найбільш цінні, одиниці, що входять до складу великих фондів /Воронцова – 40. 000 од, Строганова – 15. 000 од., Губе – 6. 000, Григоровича/, і тому їхнє виняття приведе до розрізнення фондів, які уявляють собою особливу цінність саме через суцільність свого добору.

5. Як додаткове міркування треба зазначити також і те, що значна частина матеріалів, вказаних у вищезазначеному спискові, відома як матеріали, що належать до фондів Од. ЦНБ, в науковому світі так в СРСР, як і закордоном. Той факт, що Хіландарські листки та Охридське Євангеліє знаходяться в Од. ЦНБ, є відомим славістам всього світу. Зазначені в даному спискові інкунабули Од. ЦНБ включено до *Gesamtkatalog der Wiegendrucke*, що видається в Берліні /комісія при Державній Пруській бібліотеці/, при чому зазначено їхнє місцезнаходження : Од. ЦНБ. Широко відомим є також знаходження в Од. ЦНБ матеріалів що до історії Франц. Революції /фонда Воронцова/ і інших, яких занесено до того ж списку Наркомосвіти. Опис інкунабул, що його видано Од. ЦНБ /робота І. Я. Фааса/, а також І том праць ЦНБ, зокрема стаття О. Л. Вайнштейна «Музей Книги Од. ЦНБ» широко розповсюджено шляхом обміну західними науковими установами. В наслідок цього багато установ /наприклад, Археографічна Комісія Всеспількової Академії Наук, до того, Комісія в справі складання *Gesamtkatalog der Wiegendrucke*/ звертаються до ЦНБ для одержання від неї таких або інших матеріалів. Виняття цих фондів з ЦНБ утворить труднощі для наукових робітників та установ СРСР і закордоном, що мають потребу в цих матеріалах, та викликатиме неминуче нерозуміння небажаного характеру.

¹ Тут і далі текст латиницею, що був вписаний чорнилом від руки, виділений курсивом.

6. Управління Од. ЦНБ вважає за потрібне зазначити далі, що списки за якими Наркомосвіта запропонувала передати матеріали до Харківської ЦНБ, було складено на підставі пропозиції співробітника, що його було делеговано з Наркомосвіти, при чому Управління Од. ЦНБ одержало неправильну інформацію що до мети, для якої його треба скласти; і тому навряд чи може бути доцільним провадити концентрацію культурних цінностей за цими списками та в такому спішному порядку. Можливо навіть, наприклад, передбачити, що де-які з видань, що Наркомосвіта пропонує передати до Харкова, єв Харківській ЦНБ, і передача їй зазначених примірників, позбавляючи Одесу єдиного примірника, без потреби наплодить в Харківськ. ЦНБ дублети.

Цінні матеріали, які НКО пропонує передати до Харкова, було виявлено в результаті великої наукової роботи, переведеної в Од. ЦНБ. Не має ніякого сумніву, що Харківська ЦНБ має в своєму розпорядженні /в своїх фондах/ не менші цінності. З метою культурного «укрупнення» Харкова треба було б перш за все виявити та описати рукописи, інкунабули, палеотипи й взагалі рідкі видання, що знаходяться по Харківських бібліотеках. До того часу, поки Харків не обслідує старанно свої фонди та науково їх не переробить для виявлення цінностей, що маютьесь в наявності, – до того часу, во всякому разі, ніяке вийняття цінних матеріалів з бібліотек України для передачі їх до Харкова не може бути раціонально переведеним.

Наприкінці, Управління Одеської Центральної Наукової Бібліотеки звертає увагу Наркомосвіти на те, що вийняття найцінніших матеріалів з Од. ЦНБ та передача їх до Харкова буде тяжким ударом не тільки для Одеської Центральної Наукової Бібліотеки, а також і для Одеси, як культурного та наукового центра, в цілому.

Беручи до уваги вищезазначені зауваження, Управління Одеської Центральної Наукової Бібліотеки просить Наркомосвіту переглянути свою постанову та змінити відповідним чином пропозицію, яку вона зробила Од. Центр. Наук. Бібліотеці про передачу до Харкова цінніших матеріалів Бібліотеки.

Про остаточну ухвалу НКО Управління Од. Центр. Наук. Бібліотеки просить повідомити.

ДИРЕКТОР ЦНБ
ПРОФЕСОР
СЕКРЕТАР

ДОДАТОК 16.**[Розпорядження щодо впровадження заходів
по українізації в ЦНБ м. Одеси]¹**

Все діловодство бібліотеки провадиться українською мовою. На українській мові теж тексти всіх бланків, квітков та інш. Всі співробітники Бібліотеки, які ще не знали української мови, обучались с 1-го червня 1924 року по 15 квітня 1925 р. В гуртку по українізації, якого було організовано при Міській №6 і оплачувано Адміністрацією Бібліотеки. Наказом по Бібліотеці за № 5 все діловодство Бібліотеки було переведено на українську мову. Наказ № 31 знов нагадує [ч]то діловодство в бібліотеці повинно провадитися виключно українською мовою. Наказ № 35 нагадує всім співробітникам бібліотеки про необхідність найскорішого вивчення української мови.

Маючи на меті українізацію і пропаганду українознавства в Читальних залах Центральної Наукової бібліотеки нашої бібліотекою укупі з Українською Державною і Публічною Бібліотеками було улаштовано великої виставки історії української книжки та друку (з 12 березня по 25 бер.) Окрім того, було улаштовано невелику виставку української учбової літератури.

Центральна Наукова Бібліотека цілком забезпечена українською літературою: вся українська література, яка виходить на території України мається в бібліотеці завдяки одержанню Бібліотекою обов'язкового українського примірника.

Окрім того Адміністрація бібліотеки звертає велику увагу на поповнення відділа Ucrainica. Так бібліотеці пощастило організувати обміну, в здобутки якої вона одержує повний комплект «Записок наукового Товариства ім. Шевченки» с 1914 р. і також надзвичайне коштовне видання Левицького: «Галицько-Руська бібліографія XIX століття» т. I II Завідуючому відділом поповнення доручено рахувати українську літературу первочерговою і пропускати її як найскоріше.

При Бібліотеці улаштовано кабінета українознавства, якого гадається переорганізувати в відділ Ucrainica.

Зміцнення увага на літературу по Ucrainica звернена в галузі бібліографічної праці. Складено подрібного бібліографічного опису надзвичайно коштовного фонду українських стародруків.

Установлено тісного контакту з українським бібліографічним Товариством, засідання якого по пропонуванню директора бібліотеки проф. С. Л. Рубинштейна чиняться в Центральній науковій Бібліотеці.

31/VIII 1925 р.

Архів НБ ОНУ. Ф. 1 (Наукова бібліотека, 1903–1946). К. 4. Од. зб. 46. Арк. 4.

Копія. Машинопис.

¹ У справі є дві копії даного документа, обидві надруковані на друкарській машинці, яка не має літер українського алфавіту. Текст відтворює копію, до якої чорним чорнилом були внесені деякі виправлення. Дата документа наведена за іншою копією (Архів НБ ОНУ. Ф. 1 (Наукова бібліотека, 1903–1946). К. 4. Од. зб. 46. Арк. 3), де вона вписана чорним чорнилом.

ДОДАТОК 17.**Положение о библиотечных практикантах в Центральной Научной Библиотеке г. Одессы**

1. В целях подготовки новых работников академических библиотек впредь до открытия в пределах У. С. С. Р. специальных учебных заведений Центральной Научной Библиотеке г. Одессы предоставляется право допускать к работе желающих изучить библиотечное дело в качестве практикантов.

2. Практиканты командировются Губкомом, ЛКСМ, уполномоченным Главнауки окр. отд. союза Работпрос, Секц. Науч. работ., СПБ и Пуббюро Пролет. Студенчества лица не моложе 18 лет, учащиеся ВУЗ'ов, либо лица, имеющие законченное высш. образование, обладающие достаточным политическим развитием и знающие по крайней мере один иностранный язык, либо достаточно знакомые не менее, чем с двумя иностранными языками.

3. Зачисление в практиканты производится после согласования между администрации библиотеки и союзом Работпрос.

4. При приеме практикантов преимущество отдается при прочих равных условиях рабочим, крестьянам и членам союзов.

5. Практиканты не могут заменять платных сотрудников.

6. План работы практикантов вырабатывается администрацией Библиотеки и согласуются с союзом. Они же следят за выполнением этого плана и проводят выпускные испытания практикантам.

7. Нормальный срок практиканства устанавливается в 8 мес. По истечении этого срока практикант подвергается испытанию в специальной Комиссии, в составе представителя администрации, союза и Главнауки и в случае успешности получает квалификацию помощника библиотекаря. Библиотеке предоставляется право представлять практиканта в специальную комиссию для получения квалификации и ранее установленного срока, при наличии у него предварительной подготовки.

8. Практиканты работают бесплатно. Однако, библиотеке предоставляется право при наличии свободных сумм оплачивать практикантов не свыше 5-го разряда 17-ти раз. тариф. сетки.

9. Практиканты, по окончании своего стажа и после определения квалификации поступают в Посредбюро и посылаются на службу наравне с членами союзов.

10. Число практикантов допускаемых к работе в библиотеке одновременно устанавливается администрацией и профсоюзом но не свыше 50% библиотечных работников данной библиотеки.

[підписи директора ЦНБ С. Л. Рубинштейна і секретаря Окр. отд. союза]
[печатки]

ДОДАТОК 18.

[Лист НКО УСРР до Уповноваженого Упрнауки
щодо розробки проекту реорганізації Одеських
Державних Бібліотек]

УСРР
НАРОДНИЙ КОМІСАРІЯТ
ОСВІТИ
? V 1930 р.
№ 249Є

ДО УПОВНОВАЖЕНОГО УПРНАУКИ
в м. Одесі – тов. ВНУКОВА
Копії: до Директора Держав. Публіч. Б-ки
в Одесі – т. КОЗУБОВСЬКОГО
до Директора ЦНБ – проф. РУБІНШТЕЙНА
до Одеської Окрнаросвіти

НКО УСРР доручає Одеському Уповноваженому Упрнауки розробити в Комісії під його головуванням проект реорганізації Одеських Державних Бібліотек, виходячи з таких засад:

1/ щоб корінним чином зміцнити і поліпшити роботу Одеських Державних Бібліотек, об'єднати з Державною Публічною Бібліотекою Центральну Наукову Бібліотеку та прийняти до ОДНБ Українську Державну Бібліотеку.

2/ Об'єднану Б-ку організувати під єдиним керівництвом Директора Публічної Бібліотеки з єдиним господарчим планом і управлінням, надавши для цієї бібліотеки нову назву: «Одеська Державна Бібліотека».

3/ Рівнобіжно існуючи у двох бібліотеках відділи реорганізувати і при потребі об'єднати їх так аби вони в найбільшій мірі відповідали вимогам, що натеper поставлені перед Бібліотеками соціалістичним культурним будівництвом.

При об'єднанні бібліотек бажано залишити і мати такі відділи: а/ відділ поповнення, б/ відділи книгокористування /2/, в/ абонімент /2/, г/ довідково-консультативна частина, д/ відділ марксизму-ленінізму, е/ відділ україніка, є/ відділ місцевого краю, ж/ бібліографічний відділ, з/ музей книги та рідких видань.

4/ Зважаючи на те, що через розпорошеність і розкиданість таємних фондів в різних місцях і, що ці фонди в бібліотеках перебувають без належної упорядкованості і належного порядку користування ними, що приведе до цілого ряду зловживань цими фондами /б-ки Одеси, Києва і ін./ – утворити у Об'єднаній Одеській Державній Б-ці таємний відділ, погодивши це питання з місцевими відповідними установами й організаціями. Запропонувати Одеській Окрнаросвіті дати негайно розпорядження про передачу до цього таємного відділу усіх таємних фондів з бібліотек м. Одеси.

5/ Для проведення реорганізації бібліотеки передати для неї решту будинка ЦНБ, що його займає нині Інститут Народного Господарства, який має зачинятися.

6/ Реорганізацію бібліотек закінчити до I/ VI – ц. р. і проект надати на затвердження до НКО.

ЗАСТ. НАРКОМА ОСВІТИ
ЗАСТ. ЗАВ. УПРНАУКИ

/ ПОЛОЦЬКИЙ /
/ КОНИК /

Документ зберігається в Архіві Одеської національної наукової бібліотеки.

Перелік додатків

- Додаток 1.** Рапорт Р. Жилле попечителю імп. Харківського університету графу С. О. Потоцькому [17 жовтня 1818 р.].
- Додаток 2.** Розписка Р. Жилле про отримання книг, привезених абатом Ніколем із Франції для Рішельєвського ліцею. 18 вересня 1819 р.
- Додаток 3.** З «Короткої історії Рішельєвського ліцею з 1 січня 1818 р. по 1 січня 1820 р.».
- Додаток 4.** Розпорядження управляючого Рішельєвським ліцеєм графа І. О. Вітта Правлінню ліцею.
- Додаток 5.** Справа про придбання книг для студентської та основної бібліотеки Ліцею. Правила для зберігання книг студентської бібліотеки.
- Додаток 6.** Правила для Кабінету для читання студентів Рішельєвського ліцею.
- Додаток 7.** Заява світлійшої княгині М. В. Воронцової про пожертвування Новоросійському університету бібліотеки покійного її чоловіка світлішого князя С. М. Воронцова (лист М. В. Воронцової до ректора С. П. Ярошенка, 24 травня 1884 р.).
- Додаток 8.** Лист М. О. Столипіна ректору ІНУ Ф. Н. Шведову про готовність передати бібліотеку майоратного будинку Воронцових в Одесі Новоросійському університету.
- Додаток 9.** Рапорт Л. К. Бруна правлінню Новоросійського Університету про розміщення бібліотеки Воронцовського палацу в Одесі в будівлі університету.
- Додаток 10.** Поповнення фондів бібліотеки Новоросійського університету: статистичні дані. Загальні показники за період з 1868 по 1916 рр.
- Додаток 11.** Основные правила библиотеки Императорского Новороссийского университета.
- Додаток 12.** Доклад комиссии, назначенной советом по вопросу о перенесении библиотеки.
- Додаток 13.** План нижнього поверху з проектом плану розміщення бібліотеки.
- Додаток 14.** Ескіз будівлі по вул. Преображенській, 24, яка належала В. Вагнеру (за проектом Д. Боффо).
- Додаток 15.** [Звернення адміністрації Од. ЦНБ до Наркомосвіти УСРР].
- Додаток 16.** [Розпорядження щодо впровадження заходів по українізації в ЦНБ м. Одеси].
- Додаток 17.** Положение о библиотечных практикантах в Центральной Научной Библиотеке г. Одессы.
- Додаток 18.** [Лист НКО УСРР до Уповноваженого Упрнауки щодо розробки проекту реорганізації Одеських Державних Бібліотек].

Іменний покажчик

- Абашев Дмитро Михайлович – 252
 Аваліані Симон Лукич – 121
 Авербах Н. Ю. – 138
 Александров Ф. Г. – 136, 139
 Алексеев Михайло Павлович (Олексієв) – 160, 154
 Алексеєнко Майя Володимирівні – 6, 7, 50, 54, 208, 210–212, 223
 Аннов – 136
 Аргіропуло Микола Всеволодович – 185, 190, 192, 196
 Аристотель – 34
 Арістов – 38
 Архипова Тетяна Вікторівна – 223
 Арцимович Адам Антонович – 30, 66
 Атлас Доротея Генріхівна – 121
 Бабкін Борис Петрович 1– 36, 139, 170
 Бадіус – 152
 Барабтарло – 179
 Барбаро Іосафат – 152
 Бате – 12
 Бахчиванжи Ганна Павлівна – 208
 Бачинська Олена Анатоліївна – 206
 Беккер Павло Васильович – 19, 24, 32, 38, 41, 44, 45, 49
 Белий (Белий) Василь Іванович – 59, 60, 122
 Белий (Белий) Григорій Іванович – 14, 59, 60
 Белий (Белий) Михайло Іванович – 122
 Беляєва Л. І. (Беляєва Л. И.) – 138
 Беляєва Марія Михайлівна – 185
 Бережок Євгенія Володимирівна – 206, 208, 211, 223, 124
 Березин І. – 41
 Бернардацці Олександр Осипович – 114
 Бернгард Воеводка (Радзивілл Микола-Христофор Чорний) – 33
 Бертенсон Лев Бернардович – 136, 170,
 Бетховен Людвіг ван – 24
 Бивах І. Ф. (Бывах И. Ф.) – 139
 Бикова Тетяна Миколаївна – 208, 223
 Бихеле Микола Максиміліанович – 253, 254
 Бичихін А. О. – 92
 Бичков А. Ф. – 123
 Біланчин Ярослав Михайлович – 210
 Білецька Олена Василівна – 206
 Білімович Олександр Дмитрович – 102, 171
 Білярський Петро Спиридонович – 104
 Біціллі Петро Михайлович – 121
 Бларамберг Іван Павлович – 227
 Блауберг Магнус Богданович – 87
 Блохін А. – 95
 Богаєвська К. П. – 93
 Богацький Всеволод Дем'янович – 180
 Богдановський Олександр Михайлович – 39, 56, 80, 83, 116, 117
 Богішич Балтазар (Валтазар, Вальтасар) Власович – 83, 105, 116, 252
 Богословський Михайло Михайлович – 138

- Бозіна Валентина Опанасівна – 190, 192
- Болдирєв Олександр Васильович – 41
- Бондар С. В. – 192
- Бондаренко Петро Михайлович – 190, 195, 196
- Боплан Гійом Левассер де – 152
- Борисова О. Ф. – 191
- Борисова Софья Евгеньевна – 103
- Боровий Саул Якович – 143, 151, 152, 154, 156, 158, 159, 161, 162, 165,
- Боровиков Георгій Андрійович – 192
- Бортневський Андрій – 59
- Бортневський Олександр – 59
- Боссе-Рокфор Луї-Франсуа де – 26, 27
- Боффо Франческо (Франсо Карлович) – 112, 265, 272
- Браунер Олександр Олександрович – 92, 136, 170, 192
- Брейтбург Абрам Мойсейович – 103
- Брікнер Олександр Густавович – 80
- Брокгауз Фрідріх Арнольд – 61, 62
- Бротце Йоганн Кристоф – 215
- Брун (родина) – 90, 126
- Брун Генріх Карлович – 25, 46
- Брун Карл Пилипович – 116
- Брун Людвіг Пилипович – 72, 73, 85, 90, 91, 94, 95, 114, 126
- Брун Люція (Люція) Карлівна – 100, 101, 103, 139, 148, 154, 185, 190, 234, 272
- Брун Філіп (Пилип) Карлович – 25, 32, 44, 46, 83, 106
- Брунке Р. – 22
- Буало-Депрео Нікола – 27
- Бугер П'єр – 20
- Бузук Петро Опанасович – 148, 149, 161, 165
- Буніна Ганна Петрівна – 12, 28
- Бурксер Євген Самійлович – 136, 170, 194
- Буряченко В. Ф. – 150
- Бучинський Петро Миколайович – 86, 92
- Буш Елеонора – 29
- Буше П'єр – 29
- Бушева М. М. – 191
- Вагилевич Іван Миколайович – 28
- Вагнер Вільгельм-Ріхард – 112, 113, 265, 272
- Вайнштейн Осип (Йосип) Львович – 148, 151, 154–156, 159, 160, 164, 165, 167, 267
- Варнеке Борис Васильович – 135, 136, 140, 162, 168, 170
- Варнеке Олександр Борисович – 161, 162, 167
- Василіогло Ірина Петрівна – 216
- Васифа Ахмет – 40
- Васьковський Євген Володимирович – 135, 140
- Вейс Карл Федорович – 227
- Вейт Вацлав – 24
- Вейтко Антон Казимирович – 255
- Великодна Ганна Володимирівна – 212, 215, 223
- Величковський (студент) – 38, 230
- Вєргілій (Публій Вєргілій Марон) – 14, 33
- Вєріго Олександр Андрійович – 86, 89
- Віженер Блез де 152,
- Вілінський Сергій Григорович – 85–87
- Віркау Микола Миколайович – 103, 167
- Вітт (де Вітт, де Вітте) Іван (Ян) Йосипович – 14, 45, 228, 272
- Владикін Степан Петрович – 103
- Власьєв Микола Сергійович – 105
- Внуков (уповноважений управнауки) – 271

- Внуков Тихон Митрофанович – 136, 169
Воеводський Леопольд Францевич – 77, 83, 108
Войнич-Сяноженцькій О. Р. – 100
Войтковський Василь Миронович – 81, 90
Войченко Галина Іванівна – 198
Волков Роман Михайлович – 134, 136
Вольсеев П. (кардинал) – 12
Вольський Михайло Мартинович 252
Вольтер (справжнє ім'я Марі Франсуа Аруе) – 156
Воронін Володимир Васильович – 86, 87, 134, 136
Воронцов Михайло Семенович – 26, 40, 53, 71, 73, 74, 152
Воронцов Семен Михайлович – 71, 72, 74, 232–234, 272
Воронцов Семен Романович – 152,
Воронцова Єлизавета Ксаверівна (уроджена Браницька) – 71, 72, 74
Воронцова Марія Василівна (уроджена Трубецька) – 72, 232, 233, 272
Воронцові (родина) – 8, 70, 71, 155, 165, 196
Вугман Ілля Симонович – 142
Вяземський Петро Андрійович – 75
Габбе Володимир Миколайович – 77, 95, 96, 127
Гавриленко Анастасія Миколаївна – 208, 216
Гагарін Петро Іванович, кн. – 111, 129
Гайдн Франц Йозеф – 24
Галяс Василь Терентійович – 171
Ганчицька Є. П. – 192
Гассгаген Христиан Генріхович – 46
Гегель Георг Вільгельм Фрідріх – 172
Гельфанд Д. О. – 159
Георгієв Іван Георгійович – 103, 139
Герасименко Володимир Якович – 150, 151
Герберштейн Зігмунд (Сігізмунд) – 152
Герлих І. І. – 136, 170
Герлянд Микола Олексійович – 96
Герман Карл Федорович – 14
Геродиан – 34
Геродот – 33, 34
Герцен Олександр Іванович – 71
Гижицький Микола Гнатович – 28
Глазунов Іван Петрович – 14
Глазунов Петро Іванович – 14
Гнатюк Володимир Михайлович – 163
Гоббс Томас – 28
Голіцин Олександр Миколайович – 15, 225
Головацький Яків Федорович – 28
Головкінський Микола Олексійович – 263
Головко Олена Іванівна – 199, 223
Голубович Інна Володимирівна – 210
Гольд Тамара Мойсєївна – 192
Гольденберг Олександр Іванович – 125, 126
Гольфенбейн – 180
Гоманн Йоганн(Жан)-Баптист – 67
Гомер – 14, 33, 34
Гончаренко М. Д. – 101
Гопак Валентина Іванівна – 185
Горальський А. – 199
Горацій (Квінт Горацій Флак) – 33
Горецький Олександр Миколайович – 159, 161, 162, 165
Горовіц І. Е. – 160
Готалов-Готліб Артемій Григорович – 194
Готьє Юрій Володимирович – 138
Гофман – 160

- Градовський Григорій Іванович – 227
- Григор'єв Василь Васильович – 24, 25, 40, 41, 46, 53
- Григорович Віктор Іванович – 30, 45, 50, 66, 80, 83, 109, 116, 123, 151, 152, 158
- Григорович Катерина Олімпіївна – 101, 103
- Григорович Михайло Олімпійович – 77, 96, 100, 114
- Гриневич Ілля Федорович – 31, 43, 45, 228
- Гриців І. П. – 101
- Громов – 110
- Грот Микола Якович – 210
- Грушевський Михайло Сергійович – 163
- Губе Ромуальд Михайлович – 68–70, 94, 95, 110, 124, 156, 165
- Гуржеєв Іван Іванович – 227
- Гурський І. – 186
- Далке Осип Якович де – 227
- Данилюк Наталія Євгенівна – 223
- Данчев В. В. – 193
- Де Рибас (Дерибас) Олександр Михайлович – 121, 137, 138, 140, 142, 154
- Деврієн Альфред Федорович – 64
- Дейбнер Вільгельм – 61
- Дейбнер Йоганн Якоб – 61
- Дейбнер Карл Август – 61
- Дейбнери (родина) – 14
- Деларю Михайло Данилович – 37
- Деллаво (Деллао) Дмитро – 25
- Демостико – 37
- Дем'яненко Василь Євстаф'євич – 185
- Деревицький Олексій Миколайович – 113
- Дешан – 75
- Джонс (головний бібліотекар) – 64
- Джунта – 151, 152
- Димитрій Киянин див. Максимович Михайло Олександрович
- Діварі Микола Борисович – 186
- Дложевський Сергій Степанович – 168
- Добринова Тетяна Миколаївна – 198
- Доброклонський Олександр Павлович – 119
- Доброловський Георгій Микитович – 103
- Доконт Григорій Антонович – 103
- Долон Осип Францевич, граф – 227
- Доні – 38
- Драголі Анатолій Львович – 193
- Дрехслер В. – 15
- Дроздов Олексій Михайлович – 190
- Думанський Прокопій Онуфрійович – 103, 139
- Дусинська Валерія Яківна (уроджена Іваницька) (мати) – 97
- Дусинська Марія Іванівна (донька) – 97
- Дусинська Олені Пауліновне (уроджена Рисін) (дружина) – 97
- Дусинський Іван Віталійович (батько) – 97
- Дусинський Іван Іванович – 97–101, 119, 127, 128, 171
- Дювернуа Микола Львович – 81, 263
- Дьомін Олег Борисович – 208, 210, 212
- Езоп – 34
- Ейнштейн Альберт – 140
- Еліан Клавдій – 34
- Ельзевіри (родина) – 152
- Елькнер Олександр Мар'янович – 103
- Етьєни (родина) – 152
- Єрмолів Олексій Петрович – 75
- Єфремов Сергій Олександрович – 162, 163

- Єфремова Марія Павлівна – 101, 103, 138, 185
Жабокрицька Світлана Петрівна – 196
Жак Людмила Миколаївна – 199, 223
Жакуліна Є. С. – 192
Жилле Реммі – 23, 225, 226, 272
Жобера П. – 40
Журавська Олена Олександрівна – 223
Заболотний Данило Кирилович – 133
Зав'ялов Василь Васильович – 86
Завадський – 38
Загоровський Євген Олександрович – 180
Зайченко Алла Вікторівна – 199, 223
Занчевський Іван Михайлович – 86
Затонський Володимир Петрович – 134
Захарова Аріадна Костянтинівна – 195
Захарова О. В. – 192
Заяц Григорій Данилович – 103
Зданевич Борис Іванович – 156
Зеленевський Казимир Йосипович (Йосипович) – 103, 138
Зеленецький Костянтин Петрович – 23, 24, 46
Зеленецький Микола Миколайович – 95
Зеленський В. В. – 89
Зелінський Ігор Петрович – 207
Зенькова Євгенія Максимівна – 195
Іванівський А. Д. – 67
Іванов Іван Іванович – 119
Іванов Павло Олексійович – 78, 79
Ізбранд – 152
Іззі Сулейман – 40
Іловайський Сергій Іванович – 86, 87
Ільйов Степан Петрович – 200
Іодко (Йодко) Панталіон (Пантелеймон) Вікентійович – 251, 253–255, 257, 259
Істрін Василь Михайлович – 119
Кабанова Наталя Володимирівна – 199
Каган Веніамін Федорович – 136, 168, 169
Казанський Петро Євгенович – 96
Казембек (Казем-Бек) Олександр Касимович – 41
Калішевський А. І. – 100
Кальсада Карл Венанційович – 81, 95
Каменський Франц Михайлович – 85, 86
Камоєнс Луїс Ваз де – 14
Кангер Артур Мартинович – 136, 169
Кандиба Борис Миколайович – 136, 170
Канзафарова Ілона Станіславівна – 207
Кант Іммануїл – 172
Кантемір – 15
Кара Тетяна Сергіївна – 208, 216
Карадже-Іскров Микола Павлович – 159
Карастельов Корнелій Іванович – 105
Карл V – 69
Карпенко-Карий Іван (справжнє ім'я Тобілевич Іван Карпович) – 196
Кастерін Микола Петрович – 86, 139
Каткова Н. С. – 139
Кацнельсон М. І. – 160, 180
Кирико Лука Григорович – 227
Кирилов Єлпідіфор Анемподистович – 194
Кирилов І. М. – 190
Кирилук О. П. – 192
Кириченко Марія Іванівна – 192, 193, 198

- Кириченко Станіслав Миколайович – 198
- Кирпичников Олексій Іванович – 85, 86
- Киселев Федір Васильович – 227
- Кірсанов Павло Михайлович – 185
- Клазен Даниєль – 24
- Кларк Чарльз Дж – 136, 168, 169
- Кленов Федор – 229
- Клосовський Олександр Вікентійович – 79, 96, 113
- Кнорре Карл Христофорович – 28
- Кнорре Фрідріх Карл – 28, 29, 32, 40, 44
- Княжевич Дмитро Максимович – 26, 33, 36, 37, 39, 40, 41, 45
- Кобеко Дмитро Фомич – 75
- Кобчевський Володимир Олександрович – 96, 114
- Ковалевський Олександр Онуфрійович – 84, 192
- Коген Герман – 140
- Кожанчиков Дмитро Юхимович – 60
- Кожухарь Ірина Тимофіївна – 223
- Козловський В. П. – 142
- Козубовський Федір Андрійович – 271
- Коклен Федір (Фредерік) Варфоломійович – 255
- Колесниченко Катерина Іванівна – 199
- Коллінз С. – 152
- Коллович (студент) – 38, 230
- Коллович Йосип Миколайович – 38
- Колмаков Віктор Павлович – 194
- Коляда І. М. – 190
- Комаров Михайло Федорович – 121, 162, 167, 213
- Кондаков Никодим Павлович – 62, 83, 84, 251, 259
- Коник Клим Йосипович – 271
- Коновницин А. І. – 99
- Кононович Олександр Костянтинович – 86, 113
- Контаріні Амброджо – 152
- Копержинський Костянтин Олександрович – 149, 150, 154, 158, 159, 162, 163, 165, 168, 178
- Кордовська Меланія Іванівна – 22, 227
- Корж Микита Леонтійович – 27
- Корнман Іван Євгенович – 136, 170
- Коробкин С. Ф. – 46
- Коров'я А. К. – 101
- Косач-Квітка Лариса Петрівна – див. Українка Леся
- Косодубський (секретар) – 126
- Костирко Дар'я Олександрівна – 216
- Костямін Микола Миколайович – 136, 170
- Котляревський Іван Петрович – 15, 162, 165
- Коцюбинський Михайло Михайлович – 162
- Кочубинський Олександр Олександрович – 60, 108, 126, 128, 165
- Кошелев Василь Єгорович – 227
- Крапивка Людмила Миколаївна – 198
- Красеха Єрофей Никифорович – 210
- Крейзель Б. А. – 139
- Крижановський Дмитро Антонович – 136, 170
- Крилов Дмитро Дмитрович – 139
- Круг фон (архітектор) – 255
- Кряжев Василь Степанович – 12
- Кувчинський Дмитро – 28
- Кузнецов Костянтин Олексійович – 87
- Кузьмін В. Н. – 40
- Кузьмінський Іван Михайлович – 95, 118, 127, 259
- Куніцин Олександр Петрович – 14

- Купріянова Наталя Миколаївна – 216
Курляндцев П. С. – 40
Кухарський Анджей Францішек – 66, 67, 123, 124
Лагрез Баскль де – 68,
Лазурський Володимир Федорович – 119, 120
Ламберт Карл Осипович, граф – 227
Ланге Микола Миколайович – 140, 171, 192
Ланжерон Олександр Федорович – 12, 225
Ланчі М. – 41
Ласкарев Володимир Дмитрович – 86, 92
Левандовський Павло Васильович – 97, 100
Левашов Сергій Васильович – 171
Левтеропуло В. Є. – 46
Ленін Володимир Ілліч – 171
Ленц Микола Іванович – 12
Леонтович Федір Іванович – 69, 80, 105, 108
Леплявкіна Ніна Василівна – 93, 101–103, 138
Лессепс Фердинанд Марі де – 71
Летнін Олександр Львович – 136, 169
Лесков Микола Семенович – 126
Линниченко Іван Андрійович – 50, 52, 120, 130, 133, 137, 147, 152
Линовський Володимир Альбертович – 19, 24
Липський Володимир Іполитович – 192
Литвин М. – 152
Литовченко Василь Іванович – 187, 190
Лівшиц Н. Г. – 180, 190, 192
Лігін Валер'ян Миколайович – 77, 79, 83, 84, 257, 259
Ліндпрайтнер (композитор) – 24
Лосвецький Давид Абрамович – 136, 170
Ложешник Аліса Сергіївна – 216
Лонгин – 134
Лоран – 26
Лохвицький Олександр Володимирович – 38, 230
Лузанов Б. А. – 121
Лукіан Самосатський – 34
Лупанов Борис Олександрович – 194, 196
Лучич Фил. Лук'янович – 227
Льовшин Олексій Іраклійович – 24, 26
Люткевич Еразм Францевич – 96, 100, 101, 114
Ляху Ольга Ігорівна – 216
Ляшенко Ольга Леонідівна – 206, 212, 215
М'ясна Наталія Сергіївна – 223
Магденко Василь Андрійович – 227
Мазаріні Джуліо Раймондо – 73
Макаров П. – 21
Македонський Михайло Степанович – 227
Максимович Михайло Олександрович (див. Димитрій Киянин) 24, 28
Малашин – 136
Малєєв – 136
Малич М. (комісар) – 93, 102
Малінін Михайло Іванович – 84
Малов Сергій Єфимович – 160
Мамонічі (родина) – 152
Мандельштам Леонід Ісаакович – 136, 170
Маразлі Григорій Григорович – 120
Маріні – 59
Маркевич Олексій Іванович – 77, 133, 147, 207, 208
Маркузен Іван Андрійович – 83, 104, 117

- Мартинівська Маргарита Костянтинівна – 185
- Марченко А. (секретар) – 126
- Марченко Микола Петрович – 95
- Медведева Олена Миколаївна – 216
- Мейерберг Августин Мейер фон – 152
- Меліков Петро Григорович – 86, 89
- Менделєєв Дмитро Іванович – 25
- Мендельсон-Бартольд Яків Людвіг Фелікс – 24
- Менінський Франциск – 40
- Мерзлякова Світлана Олександрівна – 207
- Меркатор Герард – 67
- Мехмед V Решад – 40
- Мечников Ілля Ілліч – 61, 62, 83, 113, 116, 118
- Микола I – 75
- Миронова – 139
- Михайлов Павло Олександрович – 103, 139
- Мишаков Олексій Олексійович – 192
- Мільтон Джон – 20
- Міхневич Георгій Іванович – 46
- Міхневич Йосип (Іосиф) Григорович – 24, 37, 38
- Могила Петро – 15
- Монастирська Євгенія Степанівна – 185
- Монастирська Олександра Степанівна – 185
- Морозов Іван Григорович – 227, 22
- Моцарт Вольфганг Амадей – 24
- Мочалов І. – 111
- Музичко Олександр Євгенович – 210
- Мулюкін Олександр Сергійович – 139
- Мурашко Олена Сергіївна – 208, 210, 223
- Мурзакевич Микола Никифорович – 23, 27, 42
- Мусієнко Наталя Віталіївна – 199, 207, 223
- Мутерко Олена Феліксівна – 216
- М'ясна Наталя Сергіївна – 223
- Наїма Мустафа – 140
- Наторп Пауль – 140
- Науменко Семен Кузьмич – 103, 139
- Невіль Фуа де ла – 152
- Недзвідський Андрій Володимирович – 196, 199
- Немировський Емануїл Якович – 136, 169, 199
- Нерт Леон Станіславович – 103
- Нестор – 15
- Неттельбладт Даніель – 24
- Ніколь Домінік-Шарль – 22, 42, 51, 225, 226
- Новікова Вікторія Вікторівна – 216
- Нордман Олександр Давидович – 192
- Ноткіна Ольга Юдівна – 192, 193, 195, 199, 202
- Оксман Емануїл Григорович – 150
- Оксман Юліан Григорович – 136, 168, 169
- Олар Ольга Михайлівна – 216
- Олександр I – 11, 75
- Олександр II – 30
- Олексієв Михайло Павлович – див. Алексєєв
- Ольховська Єлизавета Петрівна – 227
- Опорін Й. – 152
- Орбінський Роберт Васильович – 83, 117
- Орлова-Чесменська Анна Олексіївна, графиня – 226
- Осипов – 15
- Осипович Дора Ароновна – 103
- Островський Олекса – 28
- Островський Степан – 28
- Охріменко Інна Іванівна – 223
- Павлов (бібліотекар) – 234

- Павлов Михайло Лукич – 95
Павлов Олексій Степанович – 64, 83, 106, 116
Павловський Владислав Нобертович – 93, 102, 103, 133, 134
Павловський Михайло Карпович – 46
Павловський Олександр – 95
Павлюк Микола Володимирович – 190, 191, 194
Павський Герасим Петрович – 24
Палаузов Володимир Миколайович – 85, 86, 87, 113
Панін В. М. (граф) – 58
Пакратова Анна Михайлівна – 168
Папалексі Микола Дмитрович – 136, 170
Папаспіракі Андрій Костянтинович – 185, 190, 192, 196
Пастернак С. П. – 172
Патласєвський Інокентій Іустинович – 108
Пахман В. В. – 91
Пахман Вікентій Пилипович – 46
Пахман Семен Вікентійович – 24
Пачоський Йосип (Іосиф) Кіндратович – 192
Пелліко Сільвіо – 26
Пельт'є Жан-Габрієль – 74
Персіяни Еммануїл Іванович – 227
Петкович Ілля Єгорович – 227
Петренко-Критченко Павло Іванович – 136, 170, 194
Петринський Микола Миколайович – 148, 154, 158–160, 165, 168
Петров В. П. – 12
Петровський Андрій Станіславович – 68
Петровський Володимир Васильович – 44
Петрунь Федір Євстафійович (Остапович), – 103, 136, 138, 147, 148, 153, 154, 157–160, 164, 165, 167, 194, 202, 203
Пилипчук Емма Вікторівна – 192, 193
Пиллер Антон Андрійович – 227
Пильчиков Микола Дмитрович – 86
Пирогов Микола Іванович – 29, 30, 38, 46, 112, 119
Підвисоцький Володимир Валеріанович – 85, 87
Піндар – 34
Піпер Леонід Орестович – 154, 159
Письмен Юхим Якович – 192, 193
Плавт – 33, 34
Плантен Крістоф (Христофор) – 152
Платон – 172
Пліній Старший – 33, 34
Плосконос Г. Д. – 190
Плутарх – 19, 33
Плюшар Адольф Олександрович – 14
Повар Р. М. – 179, 183
Подрезова Марина Олексіївна – 195, 198, 205, 208, 210, 211, 223
Подругіна Ольга Михайлівна – 223
Подшивалкіна Валентина Іванівна – 210
Покровський Никифор Федорович – 25, 29
Полевий Петро Миколайович – 68
Полевщикова Олена Вікторівна – 206, 208, 210–212, 215, 216, 223, 226
Половцов Валеріан Вікторович – 86, 87
Полоцький Олександр Аркадійович – 271
Полторацька Анна Петрівна – 227
Попруженко Михайло Георгійович – 85, 86, 119, 171
Породко Федір Михайлович – 135, 140
Порохня Євдоким Іванович – 227

- Потьомкін Володимир Петрович – 168
- Потоцький Северин Осипович – 225, 272
- Прекуле Д. І. – 78
- Прендель Ромул Олександрович – 86, 116
- Преображенський Володимир Васильович – 86, 125
- Пружина Валентина Павлівна – 199, 208, 223
- Прянишникова (пожертвування) – 110
- Пузанов Іван Іванович – 192, 194
- Пушкін Олександр Сергійович – 126
- Радзивілл Микола (див. Бернгард Воєводка) – 73
- Рамузіо Джон Баптист – 152
- Рапопорт Марія Володимирівна – 160, 180
- Рапопорт Розалія Марківна – 191, 192
- Рапопорт Ілля Рафаїлович – 136, 154, 170
- Распопов Володимир Єлисейович – 60
- Распопов Єлисей Петрович – 60
- Рейс Федор Федорович – 128
- Ременяк Владислав Васильович – 223
- Ремі Жиле – 23
- Реп'яхов Василь Михайлович – 86
- Ржепішевський Павло М. – 186
- Рибак (Рыбак) – 138
- Рис Фердинанд – 24
- Ристенко Олександр Васильович – 121
- Рішельє Арман Еммануель дю Плєс-сі де (Еммануїл Осипович) – 11, 21, 22, 27, 42, 225, 226
- Розанов Василь Федорович – 27
- Розен Е. К. – 138
- Розенбаум – 136
- Розенталь Микола Миколайович – 136, 170
- Розін Михайло Васильович – 12
- Рокамін Юлія Олегівна – 208
- Романець Валентина Михайлівна – 207
- Романов – 38
- Романовський Д. – 165
- Ротерт Владислав Адольфович – 192, 194
- Рубакін Микола Олександрович – 142
- Рубинський Костянтин Іванович – 100
- Рубінштейн Сергій Леонідович – 135, 139-146, 148, 154, 159, 160-167, 171, 172, 199, 269, 270, 271
- Рубо І. М. – 14
- Руденко В. К. – 192
- Руденко Мелітіна Корніївна – 192
- Руденко Юлія Юріївна – 216
- Рудольф – 14
- Руссо Георгій Георгійович – 123
- Руссо Георгій Іванович – 62, 63, 123
- Ряппо Ян – 168
- Сааді Ширазі – 40
- Сабінін Єгор Федорович – 83, 84, 106, 110, 116, 251, 256, 260, 263,
- Саварі К.-Е. – 40
- Савелов Л. М. – 129
- Савельєва Єлизавета Володимирівна – 196, 199, 206, 212
- Савич О. Н. (Олексій Миколайович) – 28
- Савченко Федір Якович – 164
- Савчук Микола Опанасович (Панасович) – 186
- Сагалатова Антоніна Борисівна – 103
- Сальникова Анна Петрівна – 185
- Самарин Андрій Петрович – 139
- Самодурова Віра Володимирівна – 198, 208, 210, 223

- Сансон М. – 67
Сапега Казимир Леон – 20
Сасі С. де (Сильвестр де Сасі Антуан Ісаак) – 40
Сафронєєв М. С. – 100
Свешніков О. Л. – 14
Свиридов І. О. (радник) – 68
Севастьянов Всеволод Денисович – 207
Севаст'янова Марія Володимирівна – 185
Секачев Георгій (Юрій) Андрійович – 136, 139, 169
Селівановський С. І. – 14
Семен А. – 14
Семенів (Семенов) Микола Матвійович – 150
Сен-Прі Алексіс Гін'яр де – 25
Сердюк Віктор Васильович – 200
Сестренцевич-Богущ Станіслав – 12
Сеченов Іван Михайлович – 113
Симвак – 138
Симеонович (професор) – 228
Симонович Платон Олексійович – 22, 31, 32, 43, 46
Синегубенко Гордій Євдокимович – 103
Синіцин – 38
Сікар Рош Амбруз Кюкюрон – 12
Скальковська 22
Скальковський Аполлон Олександрович – 27
Сковорода Григорій Савич – 121
Скорина Франциск – 152
Скудієрі Джованні (Іван Борисович) – 129
Слабченко Михайло Єлисейович – 121, 162, 165
Слешинський Іван Владиславович – 86
Сминтина Валентин Андрійович – 207, 211
Смирдін Олександр Пилипович – 14
Смирнов – 138
Смирнов Микола Васильович – 97, 100, 102, 103
Снядецький Ян Батист Владислав – 20
Соколенко Віра Олексіївна – 223
Соколов Г. І. – 37
Соколов Іван Дмитрович – 109, 252
Сокольський Володимир Вікторович – 90, 113
Соловійов М. О. – 46
Сорон Й. – 14
Софокл – 22
Станкевич Борис В'ячеславович – 85, 86
Станков А. Д. – 168
Старицька Світлана Михайлівна – 200
Стевен Християн Християнович – 30, 45, 76, 125
Стемпковський Іван Олексійович – 26
Стойкович Гонорій (Хонорій) Опанасович – 29
Стойкович Опанас (Атанасіє) Іванович – 29, 44, 50
Столипін Микола Олексійович – 72, 73, 233, 272
Страбон – 34
Стратонов (студент) – 38, 230
Стрельбицький Іоан Хрисанфович – 137
Строганов Олександр Григорович – 8, 70, 71, 152, 155, 156
Струве Федір Аристович – 104
Стрюйс Ян Янсен – 152
Стурдза Олександр Скарлатович – 23
Субхі Мехмет – 40
Суворін Олексій Сергійович – 60, 61

- Сумароков Олександр Петрович – 21, 36
- Суровцева Олена Володимирівна – 199, 207, 208, 223
- Суслов Гаврило Костянтинович – 136, 170
- Табашників Іван Григорович – 90
- Таранов-Белозеров Олександр Степанович – 68
- Тарасенко Тамара Андріївна – 190, 200
- Тарасенко-Отрешков Наркіз Іванович – 27
- Тахтарова Наталя Соломонівна – 198
- Тацит (Публій Корнелій Тацит) – 13, 20, 127
- Теохаріди (Феохаріди) Теохарій (Феохарій) Георгійович (Юрійович) – 160
- Терещенко М. В. – 196
- Терлецька Вікторія Миколаївна – 192, 195
- Тимченко Іван Юрійович – 86, 87, 135, 136, 169, 213
- Толвінський Микола Костянтинович – 114
- Толстой Лев Миколайович – 126
- Топольський – 171
- Топчибашева Мірзи Джафара – 25
- Топчієв Олександр Григорович – 207
- Торічеллі Георгій Іванович – 111
- Трачевський Олександр Семенович – 62, 81, 83
- Третьяк Ніна Марківна – 192
- Третьяков Дмитро Костянтинович – 87, 135, 136, 140
- Трієр Домінік – 215
- Трифільєв Євген Парфенович – 136, 139, 168, 170
- Трофименко Марія Олексіївна – 195
- Троцький І. Н. (Троцкий И. Н.) – 139
- Тургенєв Іван Сергійович – 126
- Тюнеєва Олександра Миколаївна – 154, 184, 185, 202
- Уваров Сергій Семенович – 18
- Українка Леся (справжнє ім'я Косач-Квітка Лариса Петрівна) – 196
- Ульріх Генріх – 66, 107
- Умов Микола Олексійович – 81
- Уразов Микола Аполлонович – 96
- Урсу Дмитро Павлович – 207
- Усатенко Ірина Михайлівна – 206
- Успенський Федір Іванович – 84
- Устрялов Микола Герасимович – 23
- Утинков Іван Павлович – 227
- Фаас Іван Якович – 124, 146, 154, 156, 157, 159, 267
- Фабр Андрій Якович – 26, 27
- Федоров Олександр Федорович – 85–87
- Федоров (Федорович) Іван – 152
- Федр – 33
- Фельбігер Й.-І. – 14
- Фельдман Віктор Семенович – 187, 190, 192, 193, 195, 196, 202
- Фердинанд II Католицький – 69
- Філіп II – 70
- Флавій (Флавій Йосип) – 13
- Флоровська Клавдія Василівна (донька) – 137, 171,
- Флоровська Клавдія Георгіївна (уроджена Попруженко) (дружина) – 171
- Флоровський Антоній Васильович (син) – 121, 134, 137–139, 168, 171
- Флоровський Василь Антонович (батько) – 137, 171
- Флоровський Василь Васильович (син) – 137, 171
- Флоровський Георгій Васильович (син) – 137, 171
- Флукі І. М. (домовладелец) – 12

- Фльоров Олександр Федорович – 12–13
Фойгт Карл Карлович – 41
Фольганті (комісіонер) – 63
Фома Кемпійський – 15
Фосс – 14
Франк Федір Єрмолайович, барон – 227
Фрейліх Р. (комісіонер) – 61
Френ Христиан Данилович – 41
Фробен Йоганн (Йоган) – 152
Фукідід – 28, 34
Фурман Тамара Анатоліївна – 199
Ханджері Олександр – 41
Хвостов Дмитро Іванович – 27
Херасков Д. – 21
Херасков Михайло Матвійович – 14
Хмарський Вадим Михайлович – 210
Ходжаш Тамара Захарівна – 139, 148, 180, 184, 185, 187, 192, 196, 202
Холмогоров І. М. – 40–42
Хондемір – 25
Храневич (Хроневиц) Костянтин Єрофеевич – 136, 139, 170
Хрісохоос-Феодоріді Григорій Іванович – 25
Хрустальов Микола Іванович – 26
Ценковський Лев Семенович – 83, 113, 116
Цитович І. – 263
Цитович Петро Павлович – 80, 81, 83
Цицерон (Марк Туллій Цицерон) – 33
Циммерман Володимир Якимович – 85, 86
Цомакіон Георгій Борисович – 159, 160, 162
Челебі Катіб – 40
Черемісінов Микола Степанович – 31, 43, 45
Черкез Євген Анатолійович – 210
Черненко Катерина Григорівна – 216
Чернецький Віктор Михайлович – 185
Чернецький Євген Михайлович – 185
Чернов – 38
Четвертинська Ідаліда Мартинівна, княгиня – 227
Чижевська Є. Ф. – 190, 192
Чижиков Л. О. – 121, 130
Чижов Микола Юрійович – 85, 87
Чиркович (адъютант-штабсротмистр) – 228
Чуб Альбіна Миколаївна – 216
Чуйкіна Марія Олексіївна – 192
Чухліб Тарас Васильович – 206
Шайкевич Борис О. – 200
Шашин Олександр Сергійович – 251, 254
Шашкевич Маркіян Семенович – 28
Шведов Федір Никифорович – 113, 233, 272
Шевченко Тарас Григорович – 126, 163
Шедель Готтфрід-Йоган – 206
Шекспір Вільям – 20
Шершун Тетяна Михайлівна – 207, 211, 216
Шестеріков Петро Степанович – 234, 87, 91, 93, 96, 99, 100, 101, 107, 114, 119–121, 142, 192
Шестеріков Сергій Петрович – 93, 126, 142
Шильдер Микола Карлович – 74–76, 124, 133, 193, 195, 196
Ширяєв О. С. – 14, 15
Шишков Олександр Семенович – 12
Шишковський Віталій Матвійович – 32, 44–46, 79, 83, 88, 90, 92, 95, 107, 108, 110, 116, 256
Шлейхер Густав – 61, 63
Шлецер Август Людвіг – 15
Шляхова Нонна Михайлівна – 207

- Шмицдорф – 14
Шпаков Олексій Якович – 134, 136, 170
Шпилевський Михайло Михайлович – 77, 84
Штейнванд Герборд (Герборд-Генріх-Іоанн) Данилович – 138, 148, 154, 157, 159, 168,
Штерн Ернст Романович – 85, 86
Штерн С. – 98
Штюрцель – 14
Шувалов (Воронцов-Шувалов) Михайло Андрійович, граф – 72, 124
Шувалов (Воронцов-Шувалов) Павло Андрійович, граф – 72, 124
Шувалова Софія Михайлівна (уроджена Воронцова) – 72, 124
Шувалови (родина) – 232
Шуйський Юрій Дмитрович – 207
Шульц І. – 107, 227
Шутов А. – 40
Щепкін Євген Миколайович – 168, 171, 207
Щербак І. Д. – 194
Шукина – 138
Юргевич Владислав Норбертович – 252
Юргелайтіс Ніна Георгіївна – 209, 211
Юркевська Олена Єпіфанівна – 185
Юсім Нетті Самійлівна – 192, 193
Яворський Іван Лаврович – 171
Ягич Ігнатій (Ватрослав) Вікентійович – 59
Якобі Фрідріх Генріх – 14
Яковлєв Володимир Олексійович – 123
Якупов Назим Мухаметзянович – 199
Ямченко Тетяна Миколаївна – 199
Ярова Валентина Володимирівна – 198, 199
Ярошенко Семен Петрович – 71, 83, 84, 108, 128, 232, 263, 272

Показчик скорочень

- АГЧ – адміністративна господарська частина
АН СРСР – Академія наук Союзу радянських соціалістичних республік
АН УРСР – Академія наук Української радянської соціалістичної республіки
АРМО – Американські ради з міжнародної освіти
Архів НБ ОНУ – Архів Наукової бібліотеки Одеського національного університету імені І. І. Мечникова
Архів ЦНБ – Архів Центральної наукової бібліотеки
Архін – Археологічний інститут
Біб-ка – бібліотека
Б-ка – бібліотека
Б-рь – бібліотекарь
ББК – бібліотечно-бібліографічна класифікація
БВШ – Бібліотека вищої школи (Библиотека высшей школы)
БК – бібліотечний каталог
ВКП(б) – Всесоюзна комуністична партія (більшовиків)
ВНЗ – вищий навчальний заклад
ВРІ – вибіркове розповсюдження інформації
ВУАН – Всеукраїнська Академія наук
ВУЗ – высшее учебное заведение
ВУЦВК – Всеукраїнський центральний виконавчий комітет
ВШ – Высшая школа
ГБВШ – Головна бібліотека вищої школи
Гл. б-ки В. Ш. – Головна бібліотека вищої школи
Головнаука – Головне управління науковими, науково-художніми та музейними установами
Головпрофос – Український головний комітет професійно-технічної та спеціально-наукової освіти
Головполітпрос – Головне управління політичної просвіти
Губздрав – Губернское управление здравоохранения
Губиздат – Губернское управление издательств
Губком – губернський комітет
Губнарос (Губнаробраз) – Губернський відділ народної освіти (Губернский отдел народного образования)
Губполітпрос (Губполітпросвет) – Губернское управление политического просвещения

- Губпрофобр – Губернский комитет профессионально-технического и специально-научного образования
- Губпрофос – Губернский комитет професійно-технічної та спеціально-наукової освіти
- Губсоцвих – Губернский комитет соціального виховання
- Гумобін – Гуманітарно-суспільний інститут
- ДАОО (ГАОО) – Державний архів Одеської області (Государственный архив Одесской области)
- Держав. Публіч. Б-ка – Державна публічна бібліотека
- ДОР – Дифференцированное обслуживание руководителей
- ЖМНП – Журнал Министерства народного просвещения
- Завгубпрофобр – Завідуючий губернським відділом професійної освіти
- ЗНОЕ – Записки Новороссийского общества естествоиспытателей
- ЗНТП – Записки Новоросійського товариства природознавців
- ЗНУ – Записки Новоросійського університету
- ЗООИД – Записки Одесского общества истории и древностей
- ІНарГосп (Інархоз) – Інститут народного господарства
- Іннархоз (Інститут народного господарства)
- ІНО – Інститут народної освіти
- ІНУ – Імператорський (Новоросійський) університет
- ІРЛІ – Інститут російської літератури
- ЛКСМ – Ленінська Комуністична Спілка Молоді України
- М. – Москва
- МБА – Міжбібліотечний абонемент
- МВО – Міністерство вищої освіти
- МДУ – Московський державний університет
- Медин (Мединститут) – Медицинский институт
- Місцьком – місцевий комітет
- МОН – Міністерство освіти і науки України
- Нарком освіти (Наркомосвіти) – народний комісар освіти
- Наркомпрос – Народний комісаріат просвіти
- НБ – Наукова бібліотека
- НБ ОНУ – Наукова бібліотека Одеського національного університету імені І. І. Мечникова
- НБУ – Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського
- НДІ – Науково-дослідний інститут
- НДК – Науково-дослідні кафедри
- НДКБ – Науково-дослідна комісія бібліотекознавства та бібліографії
- НК – Надзвичайна комісія

НКО УСРР – Народний комісаріат освіти Української соціалістичної радянської республіки
НКП УРСР – Народний комісаріат просвіти Української радянської соціалістичної республіки
ОГУ – Одесский государственный университет
Од. ЦНБ – Одесская центральная научная библиотека
ОДБ – Обласна державна бібліотека
Одесгубпрофосвіти – Одеське губернське управління професійної освіти
Од. ЦНБ – Одеська Центральна Наукова Бібліотека
ОДНБ – Одеська державна наукова бібліотека
ОДПУ – Одеський державний політехнічний університет
ОДУ – Одеський державний університет
ОІНГ – Одеський інститут народного господарства
ОІНО – Одеський інститут народного освіти
Окрнаросвіта – окружна інспектура народної освіти
ОНУ – Одеський національний університет імені І. І. Мечникова
ОСХИ – Одесский сельскохозяйственный институт
ОЦНБ – Одеська центральна наукова бібліотека
ППО – протиповітряна оборона
Раднарком – Рада народних комісарів
РАН – Російська Академія наук
РКВНЗ – Рада комісарів вищих навчальних закладів
РКП(б) – Російська комуністична партія більшовиків
РНК – Рада народних комісарів
РНК СРСР – Рада народних комісарів Союзу радянських соціалістичних республік
РНК УСРР – Рада народних комісарів Української соціалістичної радянської республіки
Робінос – Робітники освіти
РТО – Русское технологическое общество
РТТ – Російське технічне товариство
С. О. Б. Библиотека Новороссийского университета. Студенческий отдел
С.К.В.Ш. – Совет комиссаров высшей школы
СВУ – Совет высших учебных заведений
Секц. Науч. работ. – секция научных работников
СПб. – Санкт-Петербург
СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік
США – Сполучені Штати Америки
«ТОРНАДО» (проект) – Томсон рейтер для науково-дослідних та освітніх установ

У.С.С.Р. – Украинская советская социалистическая республика
УАН – Українська академія наук.
УБР – Український бібліографічний репертуар
Укрголовпрофобр – Украинское главное управление профессионального образования
Укрголовпрофос – Українське головне управління професійної освіти
Укрнаука – Українська наука
УНДК – Українські науково-дослідні кафедри
УНІК – Український науковий інститут книгознавства
УНКВС – Управління Народного Комісаріату внутрішніх справ.
Упрнаука – Управління Науковими Установами УСРР
«УРАН» (проект) – URAN, Ukrainian Research and Academic Network
УРСР – Українська Радянська Соціалістична Республіка
УСРР – Українська Соціалістична Радянська Республіка
Фізматін – Фізико-математичний інститут
ФСП – факультет суспільних професій
Харків. ЦНБ – Харківська Центральна наукова бібліотека
Химфармин – Хіміко-фармацевтичний інститут
ЦВК СРСР – Центральний виконавчий комітет Союзу радянських соціалістичних республік
Центр. Наук. Бібліотека – Центральна наукова бібліотека
ЦНБ – Центральна наукова бібліотека
ЧК – Чрезвычайна комиссия
DOAR – Directory of Open Access Schoolary Resources
DOI – Digital Object Identifier
e-VERUM – eLibUkr Vernadsky National Library of Ukraine URAN Association
Maksymovych Scientific Library
ISSN – International Standard Serial Number
OJS – Open Journal System
ORCID – Open Researcher and Contributor ID
ROAR – Registry of Open Access Repository
SAIUP – Проект сприяння академічній доброчесності в Україні
UNESCO – United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization

Наукове видання

ДВА СТОЛІТТЯ СЛУЖІННЯ КНИЗІ

**Історія Наукової бібліотеки
Одеського національного університету
імені І. І. Мечникова,
1817–2017**

Монографія

Автори:

Алексеевко Майя Володимирівна
Подрезова Марина Олексіївна
Полевщикова Олена Вікторівна
Пружина Валентина Павлівна
Самодурова Віра Володимирівна

*В оформленні обкладинки використанні матеріали
7-го телеканалу. Новини Одеси.
«Наследие на 7», вип. 43 «Научная библиотека ОНУ им. Мечникова»
від 3 травня 2017 р.*

Верстка, обкладинка В. Г. Вітвицька

Ум.-друк. арк. 23,54. Формат 70х100/16. Зам. № 1582.
Підписано до друку 13.06.2017 р. Тираж 100 прим.

Видавець і виготовлювач
Одеський національний університет імені І.І. Мечникова
(свідцтво суб'єкта видавничої справи серія ДК № 4215 від 22.11.2011 р.)
65082, м. Одеса, вул. Єлісаветинська, 12, Україна
Тел.: (048) 723 28 39